

The book cover is a vibrant green color. It features a wide, intricate border in a darker shade of green. This border is composed of repeating floral and geometric motifs, including stylized leaves, flowers, and scrollwork, reminiscent of traditional Islamic or Persian art. The central area of the cover is plain green and contains text in a dark green, serif font. The text is arranged in three lines: the authors' names at the top, followed by the title in a larger font size in the center.

Худой ШАРИФОВ  
Урватулло ТОИРОВ

НАЗМШИНОСӢ

**Худой ШАРИФОВ**  
**Урватулло ТОИРОВ**

**НАЗМШИНОСӢ**  
**(Нашри дуюм)**

**Мухаррирон: Мирзо Солеҳов ва**  
**Мубашшир Акбарзод**

**Душанбе – 2015**

ме  
ри  
ол  
ри  
ди  
ту  
ид  
ё  
й;  
он  
ва  
аи  
ги  
ёр  
зӣ  
Ин  
ни  
ри  
ба  
зӣ  
и  
в-  
ор  
д.  
қи  
қ  
за  
са  
ба  
р  
р

ББК 87,3 (2 тоҷик)+87,7+87,7  
Ш - 30

Худой Шарифов Урватулло Тоиров Назмшиносӣ.  
Душанбе, «Ҳочи Ҳасан», 2015

©Х.Шарифов, У.Тоиров

## МУҚАДДИМА

Назмшиносӣ дар истифодаи илмӣ тоҷикӣ мафҳуме наваст. Вай ба воситаи забони русӣ аз мафҳумҳои поэтика ва стиховедение ба тоҷикӣ тарҷума ва интиқол ёфта, асосан ба унвони як фанни таълимӣ донишкадаҳои олии истифода мешавад.

Истилоҳи поэтика ба расмияти илмӣ мо баъди тарҷума ва шарҳи китоби «Поэтика»-и Арасту (Аристотелис) ба забони арабӣ ба урфи илмӣ моворид шуд. Ба арабӣ ва зимнан ба форсӣ ҳам онро «Бутиқо» ё Фанни шеър мегуфтанд. Фанни шеър дар шарҳи Форобӣ, Ибни Сино, Ибни Рушд, Насируддини Тӯсӣ ва дигарон иборат аст аз фаҳмиши моҳияти шеър, ғаразҳои шоирӣ ва гузоришу тавзеҳи мувофиқ ба дарёфти шарқӣ драмаи юнонӣ бо анвои он. Дар таърифи Ибни Сино моҳияти шеър бо назари мантиқӣ чунин баён шудааст: «Шеър сухане аст ҳаёлангез, ки аз суханони мавзуну мутасовӣ сохта шуда ва назди арабҳо дорои қофия ҳам бошад». Ин таъриф бар муқаддимоти қиёсии мантиқ асос ёфта, рӯкни асосии шеър ҳаёлангезии онро меонад.

Чунин таърифи шеър дар афкори адабии асрҳои миёнаи мо таъсире дошт. Донишмандони фалсафа ба шеър аз ҳамин мавқеъ назар карда, асоси шеър ҳаёлангезӣ ва мавзуниро қабул кардаанд ва қофияро рӯкни иловагии он меонанд. Донишмандони адаб шеърро «қаломӣ мавзунӣ муқоффо» дониста, гоҳ-гоҳе ба ин таърифи мухтасар таркиби «далолат дорад бар маонӣ»-ро низ афзудаанд. Дар робита ба тарзи фаҳмиши шеър назм истилоҳи шеършиносӣ низ гоҳ-гоҳе истифода карда мешавад.

Дар оғози асри XX дар Русия дар миёни аҳли таҳқиқ омӯзиши шеър аз мавқеи сохтори лафзӣ авҷ гирифт ва фанни онро поэтикаи шеър мегуфтанд. Мафҳуми поэтика дар ин маъно аз тарзи фаҳмиши Арасту ва пайравони ӯ ба қуллӣ фарқ дорад. Мактаби шеършиносии русӣ дар ниҳояти қор равияи структуралистӣ ё шаклшиносиро дар

забоншиносӣ ва назарияи адабӣ ба вучуд овард. Донишгари асосҳои шакли худшиносии эҷодиро намоёндагонӣ ин равия вазифаи илми поэтика меноманд. Дар ташаккули равияи структуралистии поэтика муҳаққиқони рус А. Веселовский, В. Виноградов, Бахтин, Ю. Лотман ва дигарон саҳми намоёне доранд. Дар ин китоб баҳси шаклшиносии поэтика гузориш наёфтааст.

Китоби Назмшиносӣ, ки барои истифодаи донишҷӯён ва дигар эҳтиҷмандон пешниҳод шудааст, рӯкҳои асосии поэтикаи нормативӣ (дастуриро) дар бар мегирад. Аз ин рӯ, вай шеърро аз мавқеи забону тарзи ифода ва ҷиҳатҳои шаклӣ меомӯсонад. Моҳиятан китоб аз ҷорфани мустақили поэтикаи нормативӣ – вазни шеър, бадеъ, қофия ва анвои асосии адабӣ иборат аст.

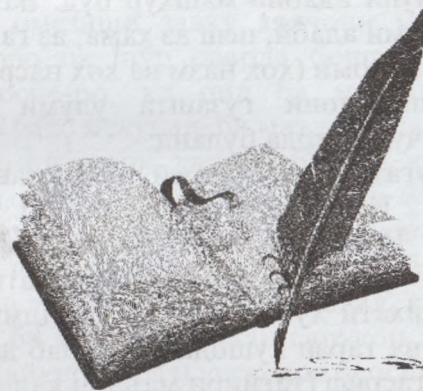
Таълими назмшиносӣ дар Донишгоҳи давлатии миллии Тоҷикистон аз оғози таъсиси он шурӯъ шудааст. Тадриси ин фанро дар донишгоҳ Баҳром Сирус оғоз намуда, профессор Ш.Хусейнзода муддати мадиде устоди он буд ва баъди ӯ шогирдонаш Саъдоншо Имронов ва дигарон ин кори некро давом медиханд. Дар таълифи ин китоб таҷрибаи ин устодон пеши назар буд ва ба эътибор гирифта шуд.

Баъзан арӯз, қофия ва бадеъро илми сегонаи шеър мегӯянд. Дар илми адабӣ суннати ҷунин гузориши масъала матраҳ нест. Илми сегона- маъонӣ, баён ва бадеъро гуфтан мумкин аст, ки умумияте дар шинохти балоғат ва фасоҳат доранд. Илмҳои арӯз, қофия ва бадеъ ба дувоздаҳ навъи асосии улуми адабӣ дохил мебошанд.

Муаллифон ба асосҳои илми ҳар як аз навъҳои илми назмшиносӣ таъҷа карда, онҳоро дар ҳудуди имконоти таълимӣ пешниҳод менамоянд. Бинобар ин, гуногунии мафҳумҳо ва масъалаҳои мувоҳисавӣ то ҳадди имкон сарфи назар шуда, қонуну қоидаҳо дар шакли мувофиқ ба таълими аввалия пешниҳод гардидаанд. Фасли «Авзони шеър. Вазни арӯз»-ро Урватулло Тоиров ва фаслҳои

«Анвои шеър», «Илми бадеъ» ва «Қофияи шеъри тоҷикӣ»-ро Худой Шарифов навиштаанд.

Матни китоб ба нияти таҳриру таҷмил аз ҷониби дотсентҳо М. Солеҳов ва М.Н. Маҳмудзода мутолиа шудааст. Муаллифон ба онҳо барои мулоҳиза ва маслиҳатҳои судманд миннатдорӣ изҳор менамоянд. Инчунин, ба ҳамкасбоне, ки барои таҷмили минбаъдаи китоб маслиҳату пешниҳодоти худро дарег намендоранд, изҳори сипос хоҳанд кард.



**Ф А С Л И А В В А Л**  
**АВЗОНИ ШЕЪР. ВАЗНИ АРӮЗ.**  
**МАҚСАД ВА ВАЗИФАИ ФАННИ ШЕЪР**  
**(НАЗМШИНОСӢ)**

Мавзӯи баҳси назмшиносӣ омӯхтан ва муайян намудани қонуниятҳои шакл ва мазмуни каломии манзум мешавад. Каломии манзум як ҷузъи адабиёт буда, аз ҷиҳати шакл «мавзунӣ муқоффо» мешавад, яъне он аз каломии мансур бо низому тартиб ва вазну қофия фарқ мекунад. Адабиёт калимаи арабӣ буда, дар шакли ҷамъ маъмул гардидааст (танҳояш адаб). Ба маънии маҷмӯӣ гуфтору кирдорҳои нек далолат мекунад.

Мафҳуми «адабиёт» дар гузашта бо номҳои «улуми адабӣ» ва «фунуни адабӣ» машҳур буд. Вазифаи асосии ҳар як навъи улуми адабӣ, пеш аз ҳама, аз ғалат ва хатоҳои нигоҳ доштани каломии (хоҳ назм ва хоҳ наср) бадеъ ҳисоб мешуд. Донишмандони гузашта улуми адабро ба навъҳои зерин ҷудо карда буданд:

1. Илми лугат (лугатшиносӣ, донишҳои таркиб ва сохти калима). 2. Илми сарф (морфология). 3. Илми наҳв (синтаксис). 4. Илми иштиқоқ (калимасозӣ). 5. Илми маъонӣ (яке аз ҷузъҳои балоғат, маърифати каломии қомилӣ зебо аз ҷиҳати хубию некӯӣ). 6. Илми баён (илми тасдиқи маънӣ ва тарзи қушодани матлаб дар сухани ғӯянда). 7. Илми тасриф (тағйири маъноии калима аз рӯи реша ва шахсу шумора). 8. Илми хат (тарзи навишт, таърихи пайдоиши хат, хатҳои миллатҳои гуногун (арабӣ, юнонӣ, ҳиндӣ ва ғ.), анвоҳои хат (наسخ, настаълик, кӯфӣ ва ғ.) ва тайёр кардани асбоби навишт (ранг, қалам). 9. Илми бадеъ (назария ва қоидаҳои санъатҳои бадеӣ). 10. Илми арӯз (илми авзони шеър). 11. Илми қофия (маърифати вазъияти калимаҳои охири мисраъҳои шеър ва ҳам-оҳангии он). 12. Илми иншоии наср. 13. Илми тақриз (илми тақризнависӣ, яъне баҳо додан ба шеъри шоир ва пайдоиши он, раво будан ё манъи гуфтани шеър мувофиқи талаботи динӣ, ҷиғунагии сифатҳои шахсии тақризнавис,

хусусият ва тартиби тақриз). 14. Илми амсол (зарбул-масалу мақолҳо ва тарзи истифодаи он ҳангоми гуфтани навиштан). 15. Илми иншо (навиштани ахбор ва ҳодисаҳои гузашта бо ифодаи хубу писандида ва қоидаҳои нависандагӣ. Ҳунари нависандагӣ). 16. Илми истифо (навиштани тамоми қоидаҳои ҳисобу китоби девон – идораи харчу даромади шоҳон. Истифо-тамоми ҳақро гирифтани). 17. Илми давовин (донишҳои тамоми қоидаҳои қонунҳои мурағаб кардани ашъори шоирон, аз он ҷумла, донишҳои сарфу наҳв зарур буд).

Мафҳуми «адабиёт» дар фаҳмиши имрӯзаи мардум, асосан, ба ду маънӣ истифода мешавад. Яқум, ба маънии васеъ, яъне маҷмӯӣ тамоми навиштаҷоте, ки натиҷаи фикрии инсониятро ташкил медиҳад. Дуюм, ба маънии хос, яъне каломии бадеъ (ҳунари)-и миллате ё забоне, ки дар натиҷаи омезиши завқу ҳаяҷони махсус ба вучуд омада, дилҳоро ба шӯр оварда бошад. Гоҳе мафҳуми «адабиётшиносӣ»-ро, ки оид ба масъалаҳои моҳияти каломии бадеъ баҳс мекунад, ба маънии адабиёт низ ба қор мебаранд. Ҳамин тариқ, каломии бадеъ, ки ҳодиса ва воқеаҳои зиндагӣ бо тамоми ҷузъиёташ бо ҳаяҷон ва таҳайюлот тасвир шуда, завқи одамонро бедор карда, ҳаяҷони онҳоро ба вучуд оварда бошад, адабиёт номидан мумкин аст. Аз ин таъриф маълум мешавад, ки каломии бадеъ беш аз ҳама, ба маънӣ ва сухан саруқор дошта, ду ҷиз – ҳаяҷон ва таҳайюл (образ) унсурҳои асосии он буданд.

Каломии бадеъ ва навъҳои он. Каломии бадеъ ду навъ аст: каломии манзум (назм) ва каломии мансур (наسر). Асарҳои, ки бо наср (пароканда, пошида) таълиф шудаанд, мансур ва асарҳои бо назм (низом, тартиб) таълифшударо манзум номидаанд.

Ҳам каломии мансур ва ҳам каломии манзум ҷузъҳои каломии бадеъ, яъне адабиётанд, ки ин умумияти ду мафҳумро нишон медиҳад. Умумияти дигари ин ду мафҳум дар ифодаи маънӣ ва мазмун зоҳир мешавад. Ба ҳақ кас пӯшида нест, ки рукни асосии ҳар ду навъи каломии бадеъ

лафзу маънист. Таносуби ҳақиқии лафзу маънӣ эҷози су-  
хан аст. Ба ин маънӣ Унсурӣ мегӯяд:

*Мабош кам зи касе, к-ӯ сухан надонад гуфт,  
Аз лафз маънӣ бояд ҳама, на болобол.*

Носири Хусрав ин маъниро чунин тақвият додааст:

*Тамизу фикрату ақл аст кимиёи сухан,  
Чу кимиё набувад, асли ӯ боду дам аст.*

*Забону ком суханро ду олатанд, на асл,  
Чунонки олати дастону лаҳн зеру бам аст.*

Умумияти дигари каломи маъсур ва каломи манзум ба илми бадеъ, яъне санъатҳои бадеъӣ ва илми қофия вобаста аст. Ҳам шоирон дар ашъори хеш ва ҳам на-  
висандагон дар асарҳои мансури худ (ҳикоя, повест, ро-  
ман) аз санъатҳои маънавию лафзӣ хеле фаровон исти-  
фода мебаранд. Илова бар ин, дар асарҳои мансури клас-  
сиқӣ/ «Гулистон», «Калилаву Димна», «Баҳористон»/ ва  
халқӣ/ «Чаҳор дарвеш», «Ҳазору як шаб» ва ғ./ ба намуна-  
ҳои зиёди насри қофиядор дучор меоём, ки бо номи  
«наси муқаффо» ва «наси мусаччаъ» машҳуранд.

Як намуна аз «Гулистон»-и Саъдӣ:

«Окилери пурсиданд, ки некбахт кист ва бадбахт  
чист?

Гуфт:

- Некбахт он ки хурду кишт ва бадбахт он ки мурду  
хишт!»

Хулоса, ҳам каломи маъсур ва ҳам каломи мансур  
дар асл мисли як тану ду дастанд.

Ба вучуди ин, дар байни ин ду навъи калом тафовути  
қиддӣ вучуд дорад.

Нишонаи асосие, ки онҳоро аз ҳам ҷудо месозад,  
вазн аст.

Вазн аз унсурҳои асосии каломи манзум буда, риояи  
он боиси ширинию дилкашии каломи шоир магардад.  
Хулоса, маънию мазмун, вазну қофия ва бадеъ аз рӯкҳои  
зотии шеър доништа мешаванд.

## ТАЪРИФИ НАЗМУ ШЕЪР УМУМИЯТ ВА ТАФОВУТИ ОНҲО

Назм дар луғат ба маънии интизом ва тартиб ома-  
дааст, аммо ба маънии истилоҳӣ, суханест, ки вазну  
қофия дорад. Гӯяндаи назмро нозим ва гӯяндаи шеърро  
шоир меноманд. Шеър дар луғат доништан ва дарёфттан  
бувад ва дар истилоҳ каломест мавзун, ки далолат бар  
маънӣ кунад ва қофия дошта бошад. Суханро ба мавзун  
қайд карда шуд, аз он ки сухани номавзунро шеър на-  
гӯянд ва мавзунро ба далолат бар маънӣ қайд карда шуд,  
аз он ки сухани мавзунӣ бемаъниро шеър нагӯянд ва қо-  
фия дошта бошад гуфта шуд аз он ки сухани далолат-  
кунанда бар маънии беқофияро низ шеър нагӯянд. Шоир  
ба маънии соҳиби шеър, яъне худованди шеър. Яъне  
шоир дар истилоҳ, касе, ки хусну қубҳ ва сақаму сикхат ва  
матбуъу ғайриматбуъ ва тавзину тақтеъ ва муқаффову  
ғайримуқаффоӣ лавозими ашъорро бидонад (130).

Асли баромади шоир аз шеър бувад ба маънии  
истилоҳӣ, яъне каломи мавзун, чунон ки гуфта шуд. Агар  
баромади шоирро аз шеър ба маънии луғавӣ ҳисоб кунем,  
он гоҳ маънии шоир донанда ва дарёбанда бошад. Баъ-  
зеҳо дар ин ақидаанд, ки шоир аз калимаи шуур буда,  
мақсаду маром ва эҳсосоти муайянро дар қолаби вазн  
баён кардан аст. Ба ҳамин маънӣ шеърро фарзанди ақлу  
заковат, фарзанди завқу шавқ, фарзанди ҳаёлоту эҳсосот  
номидан мумкин аст.

Гуруҳе аз донишмандон дар ин ақидаанд, ки «шеър»  
калимаи арабӣ ва муродифи калимаи «фаҳм» буда, ба  
маънии дониш, зирақӣ ва доноӣ низ далолат мекунад.  
Барои ҳамин, гӯяндаи шеърро шоир, яъне зирақ ва доно  
мегӯянд.

Дар хусуси шеър ва моҳияти он донишмандону шеър-  
шиносони гузаштаву имрӯза ақидаҳои гуногун доранд.  
Мантиқӣён, яъне файласуфон ҳаёлотро аз хусусиятҳои  
зотии шеър доништа, вазну қофияро аз махсусиятҳои  
иловагии он шуморидаанд. Мувофиқи ақидаи сухан-

шиносон, барои шеър, пеш аз ҳама, маънӣ, вазн ва қофия заруранд, на таҳайюл. «Сухани мавзуну муқаффо, ки бар маънӣ далолат кунад «шеър аст», гуфтааст Қудома ибни Чаъфар. «Шеър иборат аз сухани мавзун, ки муқаффо бошад», - таъкид мекунад Саккоқӣ. Донишманди асри 13 Насируддини Тӯсӣ гуфтаҳои онҳоро чунин чамъбаст кардааст: «Пас, шеър дар урфи минтиқӣ каломи мухайял аст ва дар урфи мутааххирон каломи мавзуну муқаффо, ки ба ҳасби ин урф (одат) ҳар суханро, ки вазнею қофияте бошад хоҳ он сухани бурҳонӣ бошад ва хоҳ хитобӣ, хоҳ содику (росту) хоҳ козиб (дурӯғ) ва агар ҳама ба мисли тавҳиди холис ё ҳазаёноти маҳз бошад, онро «шеър» хонанд. Ва агар аз вазну қофия холӣ бувад ва агарчи мухайял бувад, онро шеър нахонанд (74).

Мантиқиён ба шеър ба унвони ҳунар назар кардаанд ва суханшиносон ба шеър ба унвони сухан нигоҳ кардаанд. Ҳамин тариқ, дар шеър таҳайюл, вазн, қофия, маънӣ ва бадеъ аз лавозимоти асосӣ буда, пеш аз ҳама, ба воситаи таҳайюлот сухани одӣ ба шеър, яъне ба ҳунар табдил меёбад. Пас, сухан бо ёрии ҳаёлоти эҷодӣ хонанда ва шунавандаро ба иқдоме равона месозад ё ба коре, ё чизе водор месозад.

Шамси Қайси Розӣ – муаллифи «Ал-муъҷам» (асри 13) дар таърифи шеър мегӯяд: «Шеър аз таркиби вазни хушу лафзи ширину қофияи матин иборат аст» (130). Дар назари ин донишманд, нишонаи асосии шеър вазну қофия буда, сухане, ки ҳарчанд дар назди умум мавриди қабул асту вазну қофия надорад, шеър ба ҳисоб наёвардаанд.

«Замини байти (хонаи) шеър мазмун аст. Яъне касе, ки иродаи тайёр кардани хона медорад, аввал талоши замин менамояд, ҳамчунон касе, ки шеър мегӯяд, аввал фикри мазмун мекунад. Сақфи байти шеър қофия аст... Сутуну меҳи шеър вазн аст, яъне ба сурате, ки аз меҳ ва сутун хона мустаҳкам мебошад... Қисми наққошии байти

шеър саноеъи лафзӣ ва маънавист» - мегӯяд Хоҷа Ҳасани Нисорӣ.

Баъзе донишмандон, аз он ҷумла, Абӯалии Сино асоси шеърро дар маъниву мазмуни шӯрангез доштани он медонад: «Шеър сухане аст ҳаёлангез, ки аз суханоне мавзуну баробар сохта шуда ва назди арабҳо дорои қофия ҳам бошад». Ба ҳамин мақсад, Абӯалии Сино бисёр суханҳои мавзунро, ки мавзӯи онҳо ба илмҳои мухталиф /тиб, табиӣёт/ марбут буданд, аз ҷинси шеър нашумурдааст.

Хулоса, шарти асосӣ дар шеър он аст, ки он бояд шӯру ҳаяҷони инсониро барангехта, дар он маънӣ ва мақсад хеле дилчасп ифода ёфта бошад. Мисли ин байти Соиб:

*Ай ки бар кори шикасти дили мо мекӯшӣ,  
Бохабар бош, ки ин шиша садое дорад.*

Ё ин байти Бобо Тохир:

*Ҳаёлтро чу шаб гирам дар оғӯи,  
Саҳар аз бистарам бӯи гул ояд.*

Агар нишонаи асосии назм дар қолаби муайяни вазне ифода кардани ҳар гуна маънӣ бошад, пас, нишонаи асосии шеър ҳам вазн, ҳам маънии хуб, ки шӯру эҳсосоти инсониро барангезад, ҳам бадеъият, ки маъниро бо либоси зебо ораста намояд ва ҳам қофия, ки оҳангнокии онро дучанд кунад, ҳисоб мешавад.

Маликушшуаро Баҳор дар қитъае «назм» ва «шеър»-ро ин гуна аз ҳам ҷудо менамояд:

*Шеър донӣ чист? Марвориде аз дарёи ақл,  
Шоир он афсунгаре, к-ин турфа марворид суфт.  
Санъату сачъу қавофӣ ҳаст назму нест шеър,  
Ай басо нозим, ки назмаш нест илло ҳарф муфт.  
Шеър он бошад, ки хезад аз дилу ҷӯшад зи лаб,  
Боз дар дилҳо нишинад, ҳар кучо гӯше шунуфт.  
Ай басо шоир, ки ӯ дар умри худ шеъре насохт  
В-ай басо нозим, ки ӯ дар умри худ шеъре нагуфт.*

Ҳамин хусусияти шеърро ба эътибор гирифта, аксари нукташиносони каломи бадеъ онро аз наср боло гузоштаанд.

«Ҳама шеърро нисбат ба наср беҳтар дар хотир нигоҳ медоранд, зеро назм дорои шумора (тартиб) мебошад, ки андоза карда мешавад» (Арасту).

*Сухан гарчи мансур неку бувад,*

*Чу манзум гардад, накӯтар шавад.*

*Ба гавҳар ҳаме нангарӣ з-озмун,*

*Ки беришта чун асту боришта чун?* (Рашидӣ)

ё ин ки:

*Гуфт: «Ҳам мавзуну ҳам зебост шеър,*

*Дар ҳақиқат, аҳсанулашест шеър»...*

*Чун шуниданд ин далел аҳли ҳунар,*

*Муттафиқ гаштанд бо ӯ сарбасар.*

*Шеърро карданд беҳтар чиз ном,*

*Кай тавонад буд аз ин бартар мақом.* (Аттор)

Нишонаи дигаре, ки хосси шеър аст, радиф мебошад. Мавҷудияти радиф (калима ё гурӯҳи калимаҳое, ки баъди қофия ба такрор меоянд) дар шеър яклухтӣ ва ягонагии шеърро нигоҳ медорад ва таъсири онро зиёд менамояд, мисраъ ё байту бандҳои шеърро узван бо ҳам мепайвандад. Дикқат кунед:

*Ай сорбон, оҳиста рон, к-ороми чо нам меравад,*

*Он дил, ки бо худ доштам, бо дилситонам меравад.*

Радиф (маънии луғавиаш-ҳамсаф, ҳамсафар) аз ихтирооти мардуми форс-тоҷик аст. Радифро як навъ санъати такрор номидан мумкин аст. Шеъре, ки дар он радиф омадааст, муралдаф мегӯянд. Радиф аз рукнҳои зотии шеър нест, балки аз санъатҳои он ҳисоб мешавад. Шоир метавонад шеъре гӯяд, ки дар он радиф истифода нашудааст. Хулоса, шеъри хубу дилнишин ба шоире насиб мешавад, ки ӯ маънии асилро дар қолаби мувофику вазни хушу қофияи зебову саноеъи бадеъии дилкаш ифода карда тавонад. Барои ҳамин дар гузашта дар баробари

шеърро шоирӣ ноқидони шеър низ вучуд доштанд, ки ин анъана то имрӯз давом дорад. Дар бораи шеъри хубу ноқиди шеър Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам» хеле хуб гуфтааст: «Бидон, ки шеърро адавотест ва шоириро муқаддамоте, ки бе он ҳеч касро лақаби шоирӣ назебад ва ба ҳеч шеър номи неқ дуруст наояд. Аммо адавоти шеър калимоти сахҳ ва алфози азб ва ибороти балғ ва маънии латиф аст, чун дар қолаби авзони мақбул резанд ва дар силки абёти матбуъ кашанд, онро шеъри неқ хонанд» (130, 45).

### ОҶОЗИ ШЕЪРИ ПОРСИИ ДАРӢ. АВВАЛИН ШОИРОНИ ПОРСИГӢ

Шеър аз ибтидои пайдоиши худ як навъ воситаи «баёни ҳиссу андешаи одамӣ» буда, дар марҳалаи ибтидои инсоният ба вучуд омадааст.

Ашъори ибтидоӣ ҳамон сурудҳое буданд, ки бо оҳанги мусиқӣ саҳт пайвастагӣ доштанд. Дар Юнони Қадим ва Ҳинд шеърро бештар касоне месуруданд, ки мусиқидон буданд. Бештари ин сурудҳо бо қору мазҳабе алоқа доштанд. Қадимтарин шеъре, ки ба эҷодиёти шоирони гузашта тааллуқ доранду то замони мо расидаанд, бештар сурудҳои мазҳабӣ аз қабили «Иллиада» ва «Одессея»-и Ҳомери юнонӣ, «Ведо»-и ҳиндӣ. «Готҳо»-и Авасто ва ғайра маҳсуб мешаванд. «Иллиада» дар ҳудуди асри IX пеш аз милод назм шуда, аз 14 ҳазор байт иборат аст.

Баъзе муваррихону адибони араб ва чанде аз таъриханависони тоҷик низ мавҷудияти шеърро шоириро дар гузашта дар байни қавмҳои эронинаҷод инкор мекунанд. Ин ақида нодуруст аст ва ҳеч гуна асос надорад. Қадимтарин намунаи шеър бо забонҳои авастӣ, форсии қадиму паҳлавӣ ва сугдӣ ва баъзе лаҳҷаҳои забонҳои эронӣ боқӣ мондаанд. «Готҳо»-и Авасто, ки намунаи шеъри нахустин мебошад, бо суруд саҳт алоқаманд буданд. Маъноӣ «гот» худ суруд аст. Пеш аз ислом достонҳои «Ёдгори Зарирон», «Дарахти Асурик» ва суруди



«Хусравониёт», инчунин тарона ва чакомаҳои зиёди паҳлавӣ вучуд доштанд, ки аз мавҷудияти каломи манзум шаҳодат медиҳанд.

«Дарахти Асурик» аз ҷумлаи осори манзуми забони паҳлавист ва намунаи аввалини мунозира ҳисоб меёбад. Вазни ин шеър ҳичоист, аммо баробарии ҳичоҳо дар тамоми он на ҳама вақт риоя мешавад. Чанд байти он:

*Расан ҳач ман каренд, /Расан аз ман кунанд/*

*Ке то пай банденд. /Ки пои ту банданд/*

*Чоб ҳач ман каренд. /Чӯб аз ман кунанд/*

*Ке то грив мезенд. /Ки гардани туро моланд/.*

Нахустин шеър ба забони порсии дарӣ аз ҷониби Абӯҳафси Сугдӣ, Ҳанзалаи Бодғисӣ, Абулянбағӣ, Муҳаммад Васиф, Фирӯзии Машрикӣ, Абӯсулайки Гургонӣ ва дигарон эҷод шудаанд, ки як қисми онҳо то рӯзгори мо боқӣ мондаанд.

Аз ашъори Абӯҳафси Сугдӣ ҳамагӣ ин ду байт боқӣ мондааст:

*Охуи кӯҳӣ дар дашт чӣ гуна давадо,*

*Ў надорад ёр, бе ёр чӣ гуна бувадо?*

х х х

*Бӯсу назарам ҷамол бошад бо ёр.*

*Ин фатво /ман/ гирифтаам аз гаргар.*

Аз ашъори Абулянбағӣ низ ҷаҳор мисраъ шеър боқӣ мондаасту бас:

*Самарқанди кандманд, /Самарқанди ободон/*

*Баз-иннат кӣи афканд? /Кӣ туро ба ин ҳол афканд?/*

*Аз Чоч та беҳӣ, /Ту аз Чоч беҳтарӣ/*

*Ҳамеша та хуҳӣ (Ҳамеша ту хубӣ).*

«Суруди Балхиён» - намунаи беҳтарини шеъри халқист, ки соли 725 иншо шудааст:

Ин аст он суруд:

*Аз Хуталон омадия,*

*Ба рӯ табаҳ омадия,*

*Овор боз омадия,*

*Бедил фароз омадия.*

Асри X, яъне замони салтанати давлати Сомониён давраи нашъунамои шеъри порсии дарӣ мебошад. Дар ин давра шеър ҳам аз ҷиҳати маънӣ ва ҳам аз ҷиҳати шакл хеле пухта ва суфта шуд. Шаҳри Бухоро маркази илмию адабӣ гардид. Таҳаввул ва такомули шеъри форсӣ-тоҷикӣ асосан се давраро дар бар мегирад: 1. Давраи қадим /аз оғози шеър то асри IX/. 2. Асрҳои миёна /асри X – ибтидои асри XX/. 3. Давраи ҳозира /адабиёти муосири тоҷик/.

### АНВОҶИ ВАЗНИ ШЕЪРИ ФОРСӢ-ТОҶИКӢ

Дар илми адабиётшиносии ҷаҳон имрӯз, асосан ду навъи вазни шеър мутадовил аст: квантитативӣ – миқдорӣ ва квалитативӣ – сифатӣ.

Агар ба сайри таърихии ин ду навъи вазн назар андозем, ба хубӣ мебинем, ки решаи онҳо ба адабиёти Юнони Қадим мерасад. Дар вазни миқдорӣ /квантитативӣ/ ҷои асосиро баробар омадани шумораи ҳичоҳо ташкил медиҳад. Авзони силлобии шеъри русӣ, англисӣ, олмонӣ, фаронсавӣ, японӣ ва аз он ҷумла, вазни ҳичоии форсӣ-тоҷикӣ ва вазни бармоқи халқҳои туркзабон ба ин гурӯҳи вазн дохил мешаванд. Дар вазни сифатӣ /квалитативӣ/, мавқеъи асосиро на миқдори ҳичоҳо, балки сифат ва ҷигунагии ҳичоҳо дорад. Авзони шеърҳои русию славянии қадим, яъне: бакхий, антибакхий, ямб, хорямб, хорей, дактил, анапест, эпитрит, ки така бар шеъри юнонӣ доранд, ба ин гурӯҳи вазн мутааллиқанд. Дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ ду навъи вазн-ҳичоӣ ва арӯзӣ вучуд дорад.

### ВАЗНИ ҲИЧОӢ

Вазни ҳичоӣ аз ҷумлаи авзони хеле қадимии шеъри форсӣ-тоҷикӣ буда, дар натиҷаи эътибор додани одамони ҷамъияти ибтидоӣ ба оҳангнокии суҳан ба вучуд омадааст.

Вазни ҳичоӣ навъи вазнест, ки дар он баробар омадани миқдори /шумораи/ ҳичоҳои байти шеър шартӣ асосиянд. Азбаски воҳиди асосии шеъри форсӣ-тоҷикӣ аз

ибтидо байт аст, воҳиди вазни ҳичоӣ ҳичо мебошад. Агар дар вазни ҳичоӣ фақат баробар омадани микдори ҳичоҳо кифоя бошад, дар вазни арӯзӣ ҳам баробар омадани микдори ҳичоҳо ва ҳам баробар омадани микдори ҳичоҳои дарозу кӯтоҳи мисраъҳо шарт аст. Яъне агар дар мисраи якум ҳафт ҳичо ва дар мисраи дуюм низ ҳафт ҳичо омада бошад микдори ҳичоҳои дарозу кӯтоҳи мисраъҳо баробар набошанд, вазни ҳичоӣ ва агар мисраъҳои якуму дуюм ҳафтҳичоӣ /ё даҳҳичоӣ/ бошанд микдори ҳичоҳои дарозу кӯтоҳи онҳо баробар, дар он сурат онро вазни арӯзӣ меноманд.

Мисол барои вазни ҳичоӣ:

*Пеш аз он ки ман равам ба дарбор,*

*Бо худ гуфтам, ки агар он ду мор*

*Бо мағзи Заҳҳок ҳавас мекунанд,*

*Мағзи ғусфандонро бо завқ мехуранд.*

*Агар нахуранд, ман устод нестам,*

*Бояд ғум шавам, Кубод нестам.*

*Пас ба шах гуфтам: бояд ошхона*

*Пинҳон монад аз хешу бегона.* (Лоҳутӣ)

Чӣ тавре ки мебинед, микдори ҳичоҳои дарозу кӯтоҳи ин порчай шеърӣ яксон нест. Дар мисраъҳои якуму шашум чаҳор ҳичоӣ кӯтоҳу шаш /дар мисраи шашум – ҳафто/ ҳичоӣ дароз; дар мисраи дуюм се ҳичоӣ кӯтоҳу ҳафт ҳичоӣ дароз; дар мисраи сеюм панҷ ҳичоӣ кӯтоҳу шаш ҳичоӣ дароз; дар мисраи чаҳорум як ҳичоӣ кӯтоҳу даҳ ҳичоӣ дароз; дар мисраи ҳаштум ду ҳичоӣ кӯтоҳу ҳашт ҳичоӣ дароз омадааст.

Мафҳуми ҳичо /муқаттаъ/ аввалин бор дар навиштаҳои Абӯалии Сино дида мешавад. «Ҳар гоҳ хуруфи сомит /ҳамсадо-У.Т./ ба гунае дарояд, ки имкони сухан гуфтан бад-он бо пайванде табиӣ ҳосил бошад, онро муқаттаъ хонанд ва он иборат аст аз ҳарфи сомите, ки фосилай замони миёни он ва як сомити дигарро, ки бо нагмае қобили шунидорӣ аст, пур кунад».

Саҳеҳию носаҳеҳии вазни шеърро дар забони тоҷикӣ тавассути ҳичоҳо чен мекунанд. Ҳичо истилоҳи илми забоншиносӣ буда, маънои як ҳиссаи калимаро дорад. Нишонаи асосии ҳичо дар фонетика овозҳои садоноканд, яъне дар калима чӣ қадар ҳарфҳои садонок омада бошанд, микдори ҳичоҳои он низ ҳамон қадарро ташкил медиҳанд. Аммо мувофиқи назарияи физиологӣ ҳичо воҳиди хурдгарини талаффуз /артикулятсия/ аст, ки аз як ё якчанд овози аз ҷиҳати фонетикӣ вобаста иборат буда, бо як тарзи талаффуз, бо як нафасбарорӣ ифода меёбад. Ҳичо калимаи арабист ва аслан ба ду маънӣ меояд: «ҳачв кардан ва нақӯҳидан ва ба эъроб адо кардани хуруфро гӯянд».

«Вазни ҳичоӣ» ҳамчун истилоҳ нисбат ба истилоҳи «ҳичо» боз ҳам нодир аст. Дар адабиётшиносии тоҷик вазни ҳичоӣ ҳамчун истилоҳ бори нахуст дар китоби Бектош – «Вазни манзумаи тоҷикӣ» дучор меояд.

Вазни ҳичоӣ ба табиати забонҳое мувофиқ аст, ки мавқеъи зада дар калимаҳо муайян бошад. Забони тоҷикӣ ба хусусияти шеъри ҳичоӣ мувофиқат мекунад, зеро ба истиснои чанд калима дар забони тоҷикӣ зада ҳамеша дар ҳичоӣ охир меафтад ва он на ҳама вақт аҳаммияти маъноӣ дорад. Чӣ тавре ки гуфтем, вазни ҳичоӣ дар адабиёти олам, аз он ҷумла, дар адабиёти форс-тоҷик аз қадимтарин авзони шеърест. Аввалин намунаҳои шеъри ҳичоӣ дар қисмати «Готҳо» ва «Яштҳо»-и «Авасто» дучор меоянд. Аксар мисраъҳои «Яштҳо» аз ҳашт ҳичо иборатанд /баъзан даҳ, ё дувоздаҳ ҳичо низ дучор меоянд/. Порчаҳои манзуми «Готҳо» ва «Яштҳо», асосан, дар ду шакли вазни ҳичоӣ суруда шудаанд. Якум порчаҳои семисраъгӣ ё чаҳормисраъгӣ, ё ин ки панҷмисраъгие, ки ҳар мисраъ дар ин ҷузъ ёздаҳ ҳичо доранд ва сакта ё вақф баъди ҳичоӣ чаҳорум меояд. Дар мисраъҳои шонздаҳҳичоӣ сакта ё вақф баъди ҳичоӣ ҳафтум ва дар мисраъҳои дувоздаҳҳичоӣ бошад, вақф баъди ҳичоӣ панҷум воқеъ мешавад. Дуюм порчаҳои семисраие, ки тамоми ҳичоҳои мисраъҳо

баробаранд /хафт ё ҳаштҳиҷоиянд/. Мисол барои шакли якум:

*Уш – та – аҳ – ман /чор ҳиҷо/*

*Йаҳ – ман – уш – та – каҳ – ман – чид /ҳафт ҳиҷо/*

*Спен – тем – ад – тва – /чор ҳиҷо/*

*Маз – да – менг – ҳи – а – ху – ра – /ҳафт ҳиҷо/.*

*Мисол барои шакли дуум:*

*Тем – а – ма – ван – тем – йа – за – тем /ҳашт ҳиҷо/*

*Су – рем – да – мо – ху – се – виш – тем /ҳашт ҳиҷо/*

*Мит – рем – йа – зан – за – от – раб – йа /ҳашт ҳиҷо/*

Намунаи дигари шеъри ҳиҷоӣ, ки аз осори адабиёти паҳлавист, «Дарахти Асурик» буда, дар асрҳои 2-3 ба забони паҳлавии ашкони навишта шудааст. Сарчашмаи дигаре, ки намунаи беҳтарин шеъри ҳиҷоист, достони «Ёдгори Зарирон» мебошад, ки дар ибтидои асри 5 таълиф гардидааст. Абёти он, асосан шашҳиҷоӣ /гоҳе панҷҳиҷоӣ/ буда, унсурҳои қофия низ мушоҳида мешавад.

Мисол:

*Ҳач – даҳ – так – хаиш – тат – сал /шааш ҳиҷо/*

*Еч – март – бе – ма – па – йет /шааш ҳиҷо/*

*Кар – ван – ё – варз – ку – ненд /шааш ҳиҷо/*

*Пил – пан – пат – тил – ра – венд /шааш ҳиҷо/.*

Вазни аввалин шеърҳои, ки ба забони дарӣ-тоҷикӣ навишта шуда буданд /аз қабилҳои қитъаи Абулянбағӣ ва «Суруди оташкадаи Каркӯй»/ низ ҳиҷоиянд. Баъди ихтироӣ илми арӯз вазни ҳиҷоӣ аз байн нарафта бошад ҳам, аҳаммияти аввалаи худро аз даст дод. Дар асарҳои муҳаққиқони гузаштаи форс-тоҷик, аз он ҷумла, дар рисолаҳои, ки оид ба илми арӯз навишта шудаанд, дар хусуси вазни ҳиҷоӣ сухане гуфта нашудааст. Муҳаққиқи номии асрҳои миёна – Шамси Қайси Розӣ дар хусуси вазни фаҳлавиёт, яъне ашъори халқӣ изҳори ақида намуда, баръакс таъкид мекунад, ки шеърҳои халқии замони ӯ дар вазнҳои Ҳазачи мусаддаси маҳзуф ва Мушокили мусаддаси маҳзуф суруда шудаанд.

Баъди Инқилоби Октябр, алалхусус солҳои бистуму сином кӯшиши дар шеъри тоҷикӣ ҷорӣ намудани вазни ҳиҷоӣ хеле авҷ гирифт. Ҳатто баъзе олимону шоирон, мисли Б. Азизӣ, А. Фитрат рӯйро ба муқобили вазни арӯз баромада, таъкид мекарданд, ки арӯз вазни давраи феодалист, аз ин рӯ, шоирон бояд аз он даст кашанд ва ба вазни замонавӣ – вазни ҳиҷоӣ шеър гуянд.

Вазни ҳиҷоӣ дар қатори вазни арӯз дар эҷодиёти шиғории халқ мавриди истифода қарор гирифт. Як қисми ашъори бачагонаи Миршакар. Гулҷеҳра, баъзе сурудҳои Лоҳутӣ, Пайрав Сулаймонӣ, Аминҷон Шукӯҳӣ, достони «Гӯрӯғлӣ» ва чандин суруди халқӣ дар вазни ҳиҷоӣ эҷод шудаанд.

Дараҷаи истифодаи вазни арӯз ва вазни ҳиҷоӣ ин ҳақиқатро собит месозад, ки вазни ҳиҷоӣ нисбат ба вазни арӯз имкони хеле ками вазносӣ дорад. Аз ибтидои таҳаввули худ то имрӯз дар ашъори халқӣ ва эҷодиёти шоирони касбӣ ҳамагӣ ҳафт навъи вазни ҳиҷоӣ маъмул буда, дар байни онҳо ҷои аввалро вазни ҳафтҳиҷоӣ ишғол менамояд:

1. Мисол барои шеъри чаҳорҳиҷоӣ:

*Меҳи заррин,*

*Тағи замин. (Халқӣ)*

2. Шеъри панҷҳиҷоӣ:

*Гумон набаред,*

*Ки ман хурд ҳастам,*

*Ана мебинед,*

*Ҷорӯб дар дастам. (Шукӯҳӣ)*

3. Шеъри шашҳиҷоӣ:

*Меҳрубон, модарҳо,*

*Нозанин, духтарҳо.*

*Ман бисе ношодам,*

*Даҳ бародар додам.*

*Толеи ман шуд даст,*

*Зиндагонӣ талх аст. (Лоҳутӣ)*

4. Шеъри ҳафтҳиҷоӣ:

*Олуча гули бодом,  
Ман духтараки додом.  
Додом шишта чой хуранд,  
Ман чойрезаки додом.* (Халқӣ)

5. Шеъри хаштҳичой:

*Яке аз он боги шаҳр аст,  
Хушҳавою ҷои сайр аст.  
Дар баҳору дар тобистон  
Ин ҷо гул асту гулистон.* (Лохутӣ)

6. Шеъри нуҳҳичой:

*Чил газ чап парид боди сабо,  
Чил гази дигар хесту боло.  
Гурзи бедин шид ё гирдгардон  
Буваст хамбид ё ай осмон.* (Гӯрӯғлӣ)

7. Шеъри даҳҳичой:

*Медонам аз он магзи хушгубор,  
Ба морони он гӯсфанди хунхор.  
Ҳар пагоҳӣ шаҳ хуш буду хандон,  
Ки он шаб гум шуд аз мо ду ҷавон.  
Аммо ҷавонон дар ҷои пинҳон  
Саломат буданд пеши ман меҳмон.* (Лохутӣ)

Ақидаи баъзе донишмандони тоҷик, ки гӯё қисми зиёди ашъори халқӣ: чистон, зарбулмасал ва мақолҳои манзум бо вазни ҳичой суруда шудаанд, ғалат аст, зеро омӯзиши чандинсолаи шеъри халқӣ собит намуд, ки вазни асосии ашъори халқӣ арӯзист ва ҳақ ба ҷониби арӯзшиносии маъруфи муосири эронӣ – Ваҳидиёни Комёр аст, ки мегӯяд: «Авзони фаҳлавиёт арӯзӣ аст».

### АРҶЗ ДАР ШЕЪРИ ТОҶИКӢ. АРҶЗ ҲАМЧУН СИСТЕМАИ ВАЗН

Забоншиноси машҳури араб – Халил ибни Аҳмад (715-786) тамоми вазнҳои ашъори шоирони тоисломии араб ва муосири худро ба система дароварда, онро арӯз номид. Арӯз калимаи арабист, маънои лугавии он арз кардан ё баён намудани фикр мебошад. Аммо арӯз дар байни донишмандон ва мардум, бештар ба маънои исти-

лоҳиаш машҳур аст. Арӯз ҳамчун истилоҳ илми шинохтан ва доништани авзони шеър буда, меъерест, ки ба воситаи он дурустӣ ва нодурустии каломи манзум ва оҳанги шеърро муайян мекунад. Баъди оғози шеъри дарӣ-тоҷикӣ вазни арӯз аз вазнҳои асосии он гардида, бузургтарин шоирони мо аз Рӯдакӣ то имрӯз ашъори худро дар авзони ин вазн эҷод намудаанд. Олимону донишмандони гузаштаи мо илми шеърро се тақсим намудаанд: арӯз, қофия ва бадеъ. Ин гуна илмро дар асрҳои миёна, дар адабиёти классикии форс-тоҷик барои шинохтан ва муайян намудани ҷиҳатҳои ҳубу бади шеър муқаддимаи адаб (адабиёт) меномиданд. Агар мазмун ва мундариҷа сирати шеър бошад, вазн, яъне арӯз ва қофияву саноеъи бадеъӣ сурати онро ташкил медиҳанд. Пас, меъери шеъри ҳуб дар маънии дилнишину вазни ҳушу қофияи дилкашу либоси зебо /санъатҳои бадеъӣ/ доштани он зоҳир мегардид. Агар дар шеър яке аз ин ҷаҳор рукни он ҳалал ёбад, ҳеч гоҳ онро шеъри ҳубу марғуб наменомиданд.

Донишмандони гузаштаи илми адаб дар асарҳои адабиётшиносии худ маъниҳои гуногуни арӯзро овардаанд. Шамсуддин Муҳаммади Қайси Розӣ, ки дар охири асри 12 ва аввали асри 13 зиндагӣ мекард, дар китоби назарии «Ал-муъҷам фӣ маъойири ашъор-ил-Аҷам» навиштааст: «аз баҳри он арӯз хонанд, ки шеърро бар он арз кунанд, то мавзун он аз номавзун падида ояду мустақим /рост/ аз номустақим мумтоз гардад».

Донишманди асри 13, муаллифи «Меъёр-ул-ашъор» гуфтаҳои арӯзиёни пешинро оварда, менависад: «Баҳромӣ ва ғайри ӯ аз арӯзиён гуфтаанд: арӯз ҷӯбе бошад, ки дар миёни хайма бошад... Ва чунон пиндорам, ки арӯзро ба ин сабаб ба ин исм гуфтаанд, ки муъоризи зарб аст, яъне муқобили ӯ ё аз он вачҳ, ки арӯз исми роҳ ва самти роҳ бошад...»

Ва ин илмро ба он сабаб арӯз хондаанд, ки муштамил аст бар муъораза кардан шеърро усул ва аркони ӯ».

Ба ақидаи донишманди асри 15, муаллифи «Чамъи мухтасар» Ваҳиди Табрэзӣ, «Мизони шеър арӯз аст ва арӯз чӯберо гӯянд, ки дар миёнаи хайма ниҳанд, то хайма бад-он қоим /мустаҳкам/ шавад. Ва арӯзиён рукни охирро аз мисраи аввал арӯз хонанд ва чунонки қиёми /устувории/ хайма бад-он чӯб бошад, қиёми байти шеър бад-он рукн бувад... Агарчи дар боби арӯз устодонро ақовил /қавлҳо/ бисёр аст, қавли сахҳ он аст, ки шеърро бар он арз кунанд, то зоиду нуқсони он пайдо ояд». Донишманди дигари ҳамин аср Сайфии Бухорӣ дар рисолаи «Арӯзи Сайфӣ» таъкид мекунад, ки ихтироъкунандаи илми арӯз – Халил ибни Аҳмад «дар Маккаи муборақ буд, ки баёни илм мулҳам шуд /яъне ба ихтироъи илми арӯз сар кард/ ва яке аз асмои /номҳои/ Макка Арӯз аст. Ин илмро ба исми Макка хонданд ба чихати таяммуну /муборақу/ табаррук. Ва баъзе гӯянд, арӯз ба маънии тараф аст ва чун ин илм тарафи баъзе аз улум бувад, онро «арӯз» ном кардаанд. Ва баъзе мегӯянд, ки дар таркиби ин се ҳарф, ки «айн»-у «ро»-ву «зод» аст, маънии кашфу зухур аст ва чун аз ин илм зоҳир ва пайдо мешавад вазни сахҳу вазни ғайри сахҳ, пас, аз ин чихат ин илмро арӯз ном ниҳодаанд. Ва баъзе мегӯянд, ки арӯз дар луғат роҳи кушода дар кӯҳ аст ва ҳамчунон ки аз роҳе, ки дар кӯҳ аст, ба мавозеъ метавон расид, ин илм низ тариқи /роҳи/ маърифати шеъри мустақим /сахҳ/ ва сақим /хато/ аст ва ба донишманди ӯ ба каломи мавзун ва номавзун метавон расид. Пас, ба ин муносибат ин илмро арӯз номидаанд. Ва баъзе мегӯянд, ки арӯз ба маънии меғ /туман/ ва абр аст ва ҳамчунон ки дар абру он чи аз ӯ пайдо мешавад, нафъи бисёр аст, дар ин илм низ нафъи бисёр аст, пас, ба ин мушобаҳат ин илмро арӯз гуфтаанд... Ва баъзе мегӯянд, ки арӯз фаъул аст ба маънии мафъул, яъне ба маънии маъруз ва ин илмро аз ин чихат арӯз номидаанд, ки маърузи илайҳи шеър аст, яъне шеърро бар он арз мекунад, то мавзун аз номавзун чудо шавад.

Чуноне ки мебинем, гуфтаҳои адабиётшиносони гузашта дар мавриди маънии луғавӣ ва истилоҳии арӯз такрори ҳамдигаранд ва аз ҳама бештар Сайфии Бухорӣ маъниҳои гуногуни арӯзро ба тафсил шарҳ додааст.

Пайдоиши арӯз ҳамчун системаи вазни шеър ба ҳаёти мардуми араб пайваستاгӣ дорад. Бештари истилоҳоти он аз номи лавозимоти зиндагии арабҳои бодиянишин /ҷодарнишин/, хайма, шутур ва ғайра гирифта шудааст. Дар хусуси вазъи системаи арӯз ақида ва мулоҳизаҳои мухталиф мавҷуданд. Донишманди машҳури асри 9-и тоҷик – Абӯрайҳони Берунӣ дар ихтироъи системаи арӯзи Халил ибни Аҳмад шубҳа карда, таъсири бевоситаи вазни шеъри ҳиндӣ ва вазни шеъри давраи сосониёро дар пайдоиши арӯзи арабӣ таъкид намудааст. Арабшиносони машҳури олмонӣ Г. Эвалд /1803-1875/ ва Р. Вестфал /1826-1892/ пайдоиши арӯзро ба сохти шеъри давраи атикаи Юнони Қадим, аммо шарқшиноси рус, академик Ф.Е. Корш /1843-1925/ ва шарқшинос А. Кристенсен /ваф.1945/ арӯзро ба вазни шеъри забони паҳлавии давраи Сосониён вобаста медонад. Адабиётшиноси машҳури Эрон, муаллифи «Вазни шеъри форсӣ» - Нотили Хонларӣ ақида дорад, ки арабҳо «дар ихтироъи қавоид ба усули илми авзони санскрит назар дошта ва қонунҳои арӯзро аз рӯи он сохта ва пардохтаанд».

Чӣ тавре ки дар боло ҳам ишора кардем, забоншинос ва арӯздони араб – Халил ибни Аҳмад соли 767 дар асоси назми араб, ки пеш аз зухури ислом ривоч дошт, қонуну қоидаҳои арӯзро кашф кард. Аксари адабиётшиносоне, ки ба назарияи шеъру шоирии араб машғул буданд, дар ин ақидаанд, ки «агар Халил намебуд, дар он сурат арӯзе, ки онро имрӯз мехонем, набуданаш ҳам мумкин буд». Системаи назарие, ки Халил ибни Аҳмад барои сохти забон ва шеъри арабӣ ихтироъ карда буд, ба «ҳарф» ва шарҳу тафсири моҳияти он вобастагӣ дошт. Ҳарф дар таълифоти Халил ибни Аҳмад калиди асосиест барои дарки мушкilotи арӯз. Вай ду хусусияти ҳарфро ошкор

сохт, якум харф чун чузви асосии системаи графикаи хат, дуом чун системаи овозии забон. Вай калимаҳоро ба харфҳо чудо карда, меъёри миқдории талаффуз ва меъёри сарфии овозро муайян намуд, ҷой ва мавқеъи харфҳои мутаҳаррику сокинро дар нутқ муайян сохт, ки ин кор баъдтар барои ҳалли масъалаҳои илми арӯз калиди асосӣ гардид. Дар таълимоти Халил ибни Аҳмад ҷои асосиро мафҳуми шакли овозии вазн ва реша /асл/ ишғол намуд. Мувофиқи ин таълимот, аз таркиби харфҳои як реша шаклҳои мухталифи ҳамон калима ба вучуд меоянд, ки дар натиҷа, аз онҳо шаклҳои зиёди овозии вазиро ҳосил кардан мумкин аст /масалан, фаъулун, фаъилун, мафъйлун, фойлотун, мустафъилун, мафъӯлоту, мутафъйлун, мафъилатун ва ғайра/. Ҳамин тарик, Халил ибни Аҳмад барои арӯзи арабӣ панҷ доира /Мухталифа, Мӯталифа, Мучталиба, Муштабаха, Мунфарида/ сохта, дар ҳар доира рукҳои асосии чанд баҳри ба ҳам монандро ҷой дод. Вай дар асоси рукҳои солими фаъулун, мафъйлун, фойлотун, мустафъилун, мафъӯлоту, мутафъйлун, мафъилатун баҳрҳои Тавил, Мадид, Басит, Вофир, Комил, Ҳазах, Раҷаз, Рамал, Музореъ, Хафиф, Мучтасс, Сареъ, Мунсарех, Муктазаб ва Мутақорибро эҷод намуд. Баъди Халил ибни Аҳмад арӯзшиноси дигар Аҳфаши Балхӣ /ваф.833/ дар асоси иваз намудани ҷои чузвҳои рукни доираи Мунфарида – фаъулун рукни асосии баҳри Мутадорик-фойлунро берун овард ва минбаъд ба ҳои доираи Мунфарида доираи Муттафига маъмул гардид. Яъне Аҳфаши Балхӣ рукни фойлунро ба таври: «лунфаъӯ» гардонда, ба ҷои он рукни мустаъмали фойлунро гузошта ва онро рукни асосии баҳри Мутадорик номид. Ҳамин тарик, дар арӯзи арабӣ 16 баҳр мавриди истифодаи шоирон қарор дошт, ки мухтареъи онҳо Халил ибни Аҳмад /15 баҳр/ ва Аҳфаши Балхӣ /16 баҳр/ мебошад.

## УМУМИЯТ ВА ТАФОВУТИ АРҶЗИ АРАБУ АҶАМ

Гуфтем, ки арӯз баъди истилои араб аз оғози шеър ба забони дарӣ-тоҷикӣ /а.9/ то имрӯз вазни асосии шеъри форсӣ-тоҷикӣ аст. Аммо ин маънои онро надорад, ки тамоми вазнҳои шеъри форсӣ-тоҷикӣ аз авзони арабӣ гирифта шудаанд. Умумияти асосие, ки дар байни арӯзи арабӣ ва арӯзи форсӣ-тоҷикӣ вучуд дорад, фақат дар ягонагии номҳои баҳр, зиҳоф ва афъилу тафъил мушоҳида мешавад. Шоирон ва донишмандони форс-тоҷик арӯзро на дар шакли арӯзи арабӣ, балки аз рӯи қонун ва хусусиятҳои овозии забони форсӣ-тоҷикӣ ва дар заминаи оҳанг ва шеърҳои халқии тоҷикӣ вазъ намуданд, ки мо ҳоло онро «арӯзи форсӣ-тоҷикӣ» меномем. Шоирони форс-тоҷик аз авзони арӯзи арабӣ баҳрҳои мутобиқи забони форсӣ-тоҷикӣ буданду дар арӯзи Халил ибни Аҳмад вучуд надоштанд, худ муайян карда, ба арӯзи форсӣ-тоҷикӣ дохил намуданд. Халил ибни Аҳмад дар доираи Муштабаха шаш баҳри арӯзи арабиро дастбандӣ карда буд. Арӯзиёни тоҷик ин доираро ду тақсим карда, баҳрҳои Сареъ, Хафиф, Қариб, Ҷадид, Мушокили мусаддасулаҷзоро дар доираи Мунтазиъа ва баҳрҳои Мунсарех, Музореъ, Мучтасс ва Муктазаби мусамманулаҷзоро дар доираи Мухталифа ҷой доданд.

Қонунҳои сохти овозии шеъри арабиро харфҳои мутаҳаррику сокин ва чузвҳои ибтидоии рукн – ватаду сабабу фосила, аммо асоси қонунҳои сохти фонетикӣ шеъри форсӣ-тоҷикӣ ҳиҷо ва навъҳои он ташкил медиҳанд.

Намунаи ашъори шоирони асрҳои IX-X ва минбаъдаи адабиёти форс-тоҷик маълум месозад, ки авзони бештари онҳо бо авзони баҳрҳое, ки дар доираҳои арӯзи араб буданд, мувофиқат намекунанд. Нахустин қасидаҳои комили адабиёти тоҷик – «Модари май», «Шикоят аз пирӣ», қасида ва мусамматҳои Манучехрию Фаррухию Унсурӣ дар вазнҳои Мунсарехи мусаммани матвии маҳдӯъ - муфтайлун / фойлоту / муфтайлун / фой-ду

бор, Мучтасси мусаммани махбуни аслами мусаббағ-мафобилун/ фаъилотун / мафобилун/ фаълон – ду бор, Ҳазачи мусаммани солим - мафобилун / мафобилун / мафобилун / мафобилун / - ду бор, Мучтасси мусаммани махбуни мақсур - мафобилун / фаъилотун / мафобилун / фаълон эҷод шудаанд, ки намунаи чунин авзон ҳеч гоҳ дар ашъори ягон шоири араб дида намешавад.

Тафовути дигаре, ки дар арӯзи арабу арӯзи Аҷам мушоҳида мешавад, ин тағйир додани доираҳо ва баҳрҳои атрофи онҳо мебошанд. Агар дар доираҳои авзони араб ҳамагӣ шакли солими шонздаҳ баҳр гирд омада бошад, арӯзиёни форс-тоҷик дар доираҳои арӯз шаклҳои солими 42 баҳр ва анвои музоҳафи онҳоро ҷой додаанд.

Дар баъзе рисолаҳои арӯзи гузашта ба таъкид гуфта мешавад, ки арӯзи Халил ибни Аҳмад ба шеъри форсӣ-тоҷикӣ иқтибос шуд ва шоирони Аҷам гӯё дар ҳамаи авзони онҳо шеър гуфтаанд. Бояд таъкид кард, ки ин ҳулосаи нодуруст аст, зеро шоирони форс-тоҷик дар баҳрҳои хосси арабӣ /Тавил, Мадид, Басит, Вофир, Комил/ шеър гуфта бошанд ҳам, ба қавли Насируддини Тӯсӣ, ба тақаллуф гуфтаанд. Шоирони форс-тоҷик дар асл, дар авзони баҳрҳои шеър эҷод кардаанд, ки ё дар арӯзи Халил ибни Аҳмад дида намешаванд, ё дар шеъри арабӣ номатбуъ ва номустаъмал мебошанд. Омӯзиши пайвастаи илми арӯзи арабу Аҷам нишон дод, ки шоирони форс-тоҷик дар ҳафтаи се навъи баҳри Ҳазач, даҳ навъи баҳри Музореъ, шонздаҳ навъи баҳри Мучтасс, панҷ навъи баҳри Муқтазаб, ёздаҳ навъи баҳри Раҷаз, понздаҳ навъи баҳри Рамал, ҳаҷдаҳ навъи баҳри Мунсарех шеър гуфтаанд, ки дар арӯзи арабӣ аз онҳо нишонае ҳам нест.

Бунёди арӯзи форсӣ-тоҷикӣ асосан, бо се роҳ анҷом ёфтааст. Яқум- ба қолибҳои арӯзи анъанавӣ дохил намудани баъзе вазнҳои махсуси форсӣ-тоҷикӣ, ки дар шеърҳои халқӣ вучуд доштанд /шачараҳои аҳрабу аҳрами вазни рубой/. Дуюм – тағйири талаффузи баъзе калимаҳои форсӣ-тоҷикӣ мувофиқи талаботи вазни арӯз /Ма-

салан, аз ин – а+зин; бар ин – ба+рин, ман ин ҷо – ма+нин+ҷо, бинишин – бин + шин, натавонам – нат + во + нам, ҳаргиз – ҳа + гирз ва ғайра/. Сеюм – даровардани тағйирот ба арӯзи араб; а/Аз баҳрҳои арӯзи арабӣ, фақат як баҳр /Тавил/ дар шакли мусамман омада, шаклҳои мусаддасу мураббаъ надорад. Баҳрҳои Мадид, Ҳазач, Музореъ, Муқтазаб, Мучтасс ҳеч гоҳ дар шаклҳои, ки дар доира омадаанд /яъне мусаддас/ истифода нашуда, фақат дар шакли кӯтоҳ/маҷзу/маъмул шудаанд. Баҳрҳои Вофир, Басит, Комил, Рамал, Раҷаз, Мутақориб, Мутадорик, Хафиф, Сарех, Мунсарех бошанд ҳам дар шакли пурра /дароз/ ва ҳам дар шакли кӯтоҳ меоянд. Арӯзиёни форс-тоҷик аз 16 баҳри арӯзи арабӣ баҳрҳои Тавил, Мадид, Вофир, Басит, Комилро партофта, баҳрҳои Ҷадид, Қариб ва Мушокилло, ки дар арӯзи арабӣ набуданд, ба он ҳамроҳ карда, ҷамъан 14 баҳро /Ҳазач, Рамал, Раҷаз, Мутақориб, Мутадорик, Қариб, Музореъ, Мушокил, Ҷадид, Хафиф, Мучтасс, Сарех, Мунсарех, Муқтазаб/ барои шеъри форсӣ-тоҷикӣ мувофиқ донистаанд; б/Тағйири баъзе баҳрҳои арабӣ. Масалан, агар баҳрҳои солими арӯз – Ҳазач, Раҷаз, Рамал дар арӯзи арабӣ, фақат дар шакли мусаддаси солим маъмул бошанд, арӯзиёни форс-тоҷик онҳоро дар доираҳо дар шакли мусаммани солим ҷой дода, дар шаклҳои мусаддасу мураббаъи солим имкони навиштани шеърро низ таъкид кардаанд. Агар баҳрҳои фаръии Мунсарех, Музореъ, Муқтазаб ва Мучтасс дар доираи арӯзи арабӣ дар шакли мусаддаси солим ҷой гирифта бошанд, арӯзиёни форс-тоҷик ҳамин баҳрҳоро бештар дар доира ҳам дар шакли мусаммани музоҳаф /Шамси Қайси Розӣ/ ва ҳам дар шакли мусаддаси музоҳаф /Ваҳиди Табретӣ/ ҷой додаанд: в/ тағйири баъзе зихофҳои арабӣ ва илова намудани зихофҳои нав: аҳазз, аҳаззи махбун, аҳаззи мақсур, аҳаззи маҳзүф, аҳаззи музол, аҳаззи мусаббағ, марбуъ, марбуъи мусаббағ, марфӯъ, марфӯъи махбун, марфӯъи музол, марфӯъи мурафғал, марфӯъи мутаваал, мутаваали матвии мақсур, маҷдӯъ, аҳ-

там, маҷхуф, муҳаннақ, матмус, маҷбуб, азалл, манхур, абтар, музаффо ва ғайра.

Вобаста ба таърихи инкишофи шеъри форсӣ-тоҷикӣ арӯз ҳамчун системаи вазн се марҳалаи таҳаввулу тақомулро аз сар гузаронидааст: 1/ нимаи дуоми асри IX – оғози арӯз дар шеъри дарӣ-тоҷикӣ; 2/ асрҳои X-XI мавқеи арӯз дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ мустаҳкам гардид, авзони шеър нисбат ба авзони шеърҳои асрҳои гузашта матбуътару дилнишинтар шуданд, вале ҳоло ҳам дар ин давра баъзе вазнҳои номатлубу номатбуъ дар истеъмоли буданд, ки баъдтар аз доираи истифодаи шоирони форс-тоҷик берун шудаанд; 3/ аз асри XII то замони ҳозира. Дар ин марҳалаи нисбатан тӯлонӣ шеър ҳам аз ҷиҳати маънӣ ва ҳам аз ҷиҳати сохт хеле такмил ёфт. Забони адабии форсӣ-тоҷикӣ боз ҳам инкишоф ёфта, вазнҳои шеърӣ низ ба хусусиятҳои лафзӣ он мувофиқат пайдо карда, торафт табиитару дилнишинтар шуд. Қонун ва усули арӯз такмил ёфта, вазнҳои нав кашф гардиданд. Баъзе арӯзиёни форс-тоҷик мисли Баҳромии Сараҳсӣ, Бузургмехри Қойинӣ ва дигарон аз омезиши рукҳои солими мафъӯлун, фоъилотун, мустафъилун ва мафъӯлоту баҳрҳои Сарим, Кабир, Бади, Ҳамид, Сағир, Асамм, Салим, Ҳалим, Маснӯъ, Мустаъмал, Аҳрас, Мубҳам, Маъкус, Мухмал, Қотей, Муштарак, Муаммам, Мусаттар, Муайян, Бобис, Ариз ва Амикро эҷод карданд. Баъзе шоирони форс-тоҷик мисли Чалолуддини Балхӣ, Ҳочуи Кирмонӣ, Садриддин Айнӣ, Абулқосими Лохутӣ, Бобо Ҳочӣ, Муҳиддин Фарҳат, Аскар Ҳаким ва дигарон қариб аз ҳамаи авзони мутааддиди шеърӣ баҳра бардошта, худ авзони нав ибдоъ кардаанд. Чалолуддини Балхӣ дар 54 навъи вазни арӯз шеър эҷод кардааст, ки дар 15-тои он то ӯ касе шеър нагуфтааст. Ҳочуи Кирмонӣ дар 11 вазни нав, Айнӣ дар як вазни нав, Фарҳат дар 37 вазни нав, Аскар Ҳаким дар 5 вазни нав, Бобо Ҳочӣ дар 1 вазни нав шеър гуфтаанд, ки то ӯ дар ин авзон касе шеъри комил насуруда буд. Профессор Шарифҷон Ҳусейнзода ва шогир-

дони онҳо Абдуқодир Маниёзов ва Саъдоншоҳ Ибронов дар асоси рукни солими мафъӯлун ва шаклҳои дигари он доирае сохтанд, ки аз он рукҳои солими баҳрҳои аслии ва фаръиро берун баровардан мумкин аст.

Доир ба қонун ва қоидаҳои арӯзи форсӣ-тоҷикӣ ва муносибату тафовути он ба арӯзи арабии рисолаҳои зиёде таълиф гардидаанд, ки «Ал-муъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ, «Рисолаи арӯз»-и Рашиди Ватвот, «Меъёр-ул-ашъор»-и Насируддини Тусӣ, «Нисоб-ус-сибён»-и Абӯнасири Фароҳӣ, «Мизон-ул-авзон»-и Алишер Навоӣ, «Чамъи мухтасар»-и Ваҳиди Табрезӣ, «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Атоуллоҳи Ҳусайнӣ, «Арӯзи Сайфӣ»-и Сайфии Бухорӣ, «Рисолаи арӯз»-и Қомӣ, «Чаҳор гулзор»-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ, «Меъроҷ-ул-арӯз»-и Муҳаммад Гиёсуддин, «Ҳафт қулзум»-и Қабулмуҳаммад, «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун»-и Вочидалии Мучмалӣ, «Вазни шеъри форсӣ» ва «Таҳқиқи интиқодӣ дар арӯзи форсӣ ва ҷиғунагии таҳаввули авзони газал»-и донишманди Машҳури эронӣ – Хонларӣ, «Арӯзи тоҷикӣ»-и Баҳром Сирус, «Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам», «Қомуси қофия ва арӯзи шеъри Аҷам», «Таҳқиқ ва таълими арӯз» ва ғайра аз ҷумлаи онҳо мебошанд.

### АВЗОНИ ҒАЙРИАРҶҶҶ ДАР ШЕЪРИ ТОҶИКӢ

Дар назми халқҳои форсизабон, аз он ҷумла тоҷик, дар қатори вазни арӯз, ки дар боло муфассал сухан рондем, авзони ғайриарҷҷҶ низ вучуд дорад, ки яке бо номи шеъри ҳичӣ /вазни ҳичӣ/ ва дигаре бо номи шеъри сафед машҳур аст. Вазни ҳичӣ навъи вазнест, ки дар он баробар омадани миқдори ҳичӣҳои мисраъҳои шеър шартӣ асосиянд. Ҳам вазни ҳичӣ ва ҳам вазни арӯзӣ дар натиҷаи баробарии ҳичӣҳои байт сохта мешаванд. Агар дар вазни ҳичӣ фақат баробар омадани миқдори ҳичӣҳо кофӣ бошад, дар вазни арӯзӣ ҳам баробар омадани миқдори ҳичӣҳо ва ҳам баробар омадани миқдори ҳичӣҳои дарозу кӯтоҳи мисраъҳо шарт аст. Яъне, агар дар мисраи якум даҳ ҳичӣ ва дар мисраи дуом низ даҳ ҳичӣ омада



бошаду микдори ҳичоҳои дарозу кӯтоҳ фарқ кунанд, вазни ҳичоӣ ва агар мисраъҳои якуму дуум даҳҳичоӣ ё шонздаҳҳичоӣ бошанду микдори ҳичоҳои дарозу кӯтоҳи онҳо баробар, пас, онро вазни арӯзи меноманд.

Азбаски дар хусуси вазни ҳичоӣ, умумият ва тафовути он, мавқеъ ва дараҷаи истифодаи он дар адабиёти гузашта ва имрӯзаи форс-тоҷик дар боло дар фасли алоҳида хеле муфассал сухан рондем, дар ин ҷо суханро қатъ карда, ба баёни шеъри сафед мегузарем.

**ШЕЪРИ САФЕД** осори манзуми беқофияро меноманд, ки дар авзони ҳичоӣ ва ҳичоию /силлобию/ тоникӣ навишта шудааст. Ватани шеъри сафед Англия буда, рушду такомули он ба драматурги англис – Виллям Шекспир /1564-1616/ вобастагӣ дорад. Вай дар давраи сеюми эҷодиёташ солҳои 1599-1609 дар асарҳои сахнавии «Юлий Сезар» /1599/, «Ҳамлет» /1601/, «Отелло» /1604/, «Шоҳ Лир» /1605/ ва «Макбет» /1606/ аз шеъри сафед хеле фаровон истифода бурдааст. Баъде чанде шеъри сафед дар адабиёти Франция ҳам машҳур шуд. Аз шоирони рус Пушкин асарҳои драмавии «Борис Годунов» ва «Фочиаи хурд»-ро бо услуби шеъри сафед иншо намудааст.

Дар адабиёти форсизабон шеъри сафед баробари шеъри озод /арӯзи озод/ ворид гардид ва аввалин намунаҳои онро шоирони Эрон – Нодири Нодирпур, Ахавони Солис, Фаридуни Муширӣ ва баъдтар шоирони Афғонистон – Бориқи Шафезӣ, Сулаймон Лоик сурудаанд. Намунае аз шеъри Нодири Нодирпур.

*Тоҷи хурӯсҳои саҳарро буридаанд.*

*Дар хок кардаанд,*

*Аз хок раста хирмани анбӯҳи лолаҳо.*

*Эй бод, гуш кун!*

*Ин лолаҳои хуни фарёд мекашад,*

*Бедори эй саҳар.*

*Оё ҳавои дидани моро дорӣ, эй саҳар?*

Шеъри сафед дар адабиёти тоҷик ба воситаи тарҷумаҳои Лоҳутӣ ворид гардид. Лоҳутӣ солҳои панҷоҳум ба

тарҷумаи шоҳасарҳои классикони ҷаҳонӣ – Шекспир /«Отелло», «Шоҳ Лир», «Ромео ва Чулетта»/; Пушкин /«Мосарт ва Салери», «Достони Олеги дилхоҳ», «Кохи ёдгор»/; Грибоедов /«Дод аз дасти ақл»/; Лопе де Вега /«Чашмаи ғусфандон»/; Горкий /«Таронаи мурғи тӯфон»/ ва «Таронаи мурғи шаҳбоз»/ рӯй овард. Лоҳутӣ дар тарҷумаи асарҳои адибони бузург тамоми маҳорати шоирии худро ба кор бурда, услуби хосси асарҳои тарҷумашавандаро нигоҳ дошт. Чи тавре ки гуфтем, асарҳои адибони номбаршуда бо услуби шеъри сафед навишта шуда буданд ва табиист, ки ҳамаи инҳо барои эҷодиёти Лоҳутӣ беътасир намонданд ва ҳамин тарик, аввалин намунаҳои шеъри сафед дар адабиёти тоҷик тарҷумаҳои Лоҳутӣ хисоб меёфтанд. Чанд байт аз «Шоҳ Лир»:

*Кучо будам ? Ин қуҷост ? – Рӯз аст ?*

*Саҳт озор дидам. – Мемурам аз раҳм,*

*Агар касеро ин тавр мидидам.*

*Чӣ гӯям ? – Ин дасти ман аст ? – бинем:*

*Сари сӯзан халид, инро ҳис кардам.*

*Кошки мефаҳмидам, кучо ҳастам,*

*Кӣ ҳастам ?*

Илова ба асарҳои тарҷумавӣ, ки дар равияи шеъри сафед гуфта шудаанд, дар адабиёти тоҷик, кам бошад ҳам, сурудани шеъри сафед ба ҳукми анъана даромад. Аз шоирони тоҷик Лоик Шералӣ, Бозор Собир, Гулназар ва аз шоирони ҷавон Миралӣ Раззоқ абёте дар шеъри сафед гуфтаанд. Дар эҷодиёти шоирони куҳансол низ намунаҳои ин навъи шеърро аён-аён дучор омадан мумкин аст. Масалан, ду байти зер аз М. Раҳимӣ дар равияи шеъри сафед суруда шудааст:

*Ҳаёти озоди халқи муқаддас,*

*Ба халқи тоҷик муборак бод,*

*Ки Тоҷикистон пешрав шуд,*

*Сӯи зафарҳои нав шитобон.*

Шеъри сафед ҳарчанд аз қофия озод аст, аммо мувозинути байни мисраъҳо дар он баъзан нигоҳ дошта ме-

шавад. Шоир дар ин навъи шеър имкони зиёд дорад. Дар ин чо шоир побанди байту банд нест ва дар шеъри сафед умуман мафҳуми байт вучуд надорад. Воҳиди шеър дар ин чо мисраъҳоянд, аммо дарозию кӯтоҳии /мутавозии/ онҳо низ тобеъи ҳеч қоида нест. Шоир метавонад бо як калима мисраъро ба итмом расонад ё ин ки вобаста ба таъсири ҳиссию эмотсионалии шеър мисраи тӯлоние гӯяд. Аз мутолиаи шеърҳои сафеди шоирони Эрон ва ашъори Лоику Бозору Гулназар ва дигарон чунин бармеояд, ки онҳо шеърро ба наср наздик карда истодаанд. Аз шеъри сафед як навъ овози марди зарифи хушсухбат ба гӯш мерасад, гӯе шоир ба касе рози дил мегӯяд ва гӯе муаммоеро бо дӯсти ҷонии хеш ҳал мекунад. Ба ин байтҳои Лоик диққат диҳед:

*Ватани ман мехоҳад аз ту*

*Барои ибни башар*

*Беитар*

*пираҳан бибофад.*

*Аммо онон –*

*он сияҳкорон*

*мехоҳанд беитар*

*барои абнои башар*

*кафан бибофанд.*

*Ватани ман мехоҳад,*

*Ки бо ту харгиз дигар*

*Набандад захмҳои аскар,*

*аммо онон мехоҳанд*

*туру аз хуни одам,*

*аз хуни шаҳидони ҷанги нафсҳо*

*гояҳо,*

*сармояҳо*

*лолагун созанд.*

Нодирпур, ки худ яке аз қофиласорони шеъри нав ва шеъри сафед буд, мегӯяд: «Шеър як навъ сухан гуфтан аст..., шеърро бояд ба табиати наср наздик кунем. Ин беҳудӣ нест, боз як зарурат аст». Дар ҳақиқат, мақсад аз

наздик намудани шеър бо наср осон кардани шеър аст. Шеър ҳар қадар ки содаву равон ва осонфаҳм бошад, ба зехни хонанда ҳамон қадар зуд мерасад, ба шарте ки аз шеърият ори набошад. Шеъре, ки дар зехну вучуди хонандаву шунаванда шӯре, шавқе, нерӯе, таъсири, гуруре, ҳоле барнамеангезад, шеъри хуб нест. «Ҳар шеъре, ки шуморо намехандонад ё ба гиря намеандозад, онро ба дур партоед, ҳар назме, ки ба шумо як ё якчанд чизи хуб тақдим наменаояд, ба он эътино накунад, то шуморо як ҳаяҷон, ҳиссе ҳаракат надихад, беҳуда шеър нагӯед». – навишта буд Маликушшуаро Баҳор.

Шеъри сафед дар назми имрӯзаи тоҷик бо баъзе анъанаҳои арӯз вобастагӣ дорад. Аз ин рӯ, ин нукта бояд зикр шавад: то замоне, ки вазни арӯз ба хубӣ омӯхта нашавад, шеъри сафеди шево ва гиро гуфтан аз имқон берун аст. Шеъри бевазну беқофия ҳам вазни дохилӣ дорад ва онро ҳам гӯянда /шоир/ ва ҳам хонанда бояд эҳсос кунад. Ба ин абёти Лоик, диққат диҳед:

*Ишқи мо*

*Чун баҳори исодаме буд,*

*ки ҳама*

*дар тазйиқи замҳарир*

*интизораи доштанд,*

*аммо чун фаро расид,*

*ин гофилон*

*аз паи иҷрои плон*

*баҳорро нодида монданд,*

*сафҳаи баргеро*

*аз гулистонаи нахонданд.*

*Аммо*

*ифтихори ман ин аст,*

*ки рӯзе*

*бо ин ҳама гафлатзадагон*

*/дар зиндагӣ ё дар қиёмат/*

*рӯҳи мо рӯ ба рӯ мешавад*

*ва мебинем,*

*ки бар бахти сафеди мо  
чун бар когази сафед  
мисли неши қариндош  
чи дастҳо  
нақши сиёҳ рондаанд.*

Дар адабиёти муосири тоҷик Гулназар ва Миралӣ Раззоқ дар сурудани шеъри сафед хеле дастболоанд.

Чанд байт аз шеъри сафеди Гулназар:

*Дардманд аст пои пуробилаи ман.  
Бим дорам зи неши хори гаммозон.  
Ту марав ҳамраҳи мани афгор,  
Ки гуруб наздик аст  
Ва манзили ту нопаёдо.  
Эй ягона гули мавсими хазони ман!  
Ту маро ваъдаи баҳор макун,  
Пас аз хазон баҳор нест,  
Зимистон аст.  
Эй ягона гули мавсими хазони ман!  
Ту бизӣ дар баҳори пурфасонаи хеш  
Ва бароям фасонаи ман гӯӣ.*

Чанд байт аз шеъри сафеди Миралӣ Раззоқ:

*Ин кабкҳо чаро  
Аз садои поям рам мехӯранд?  
Магар нафасам  
Бӯи сайёд мекунад?*

Дар охир ин нуктаро бояд гуфт, ки агар шоирони имрӯзаи мо, алалхусус, шоирони чавон хоҳанд, ки шеърро ба равиши наср наздик карда, онро мувофиқи фаҳму зеҳни мардум суруданӣ бошанд, бояд шеъриятро асос қарор дода, авзони шеър ва қофияи онро ба хубӣ омӯзанд. Шеъри нав, аз он ҷумла, шеъри сафед ҳам мувофиқи тақозои давру замон ба вучуд омадааст. Ин шеър «чун фарзанди шеъри куҳан чизе нест, фарзанде, ки дар асри падари худ зиндагӣ намекунад, дар асри худ зиндагӣ дорад, фарзанде, ки аз чашмаҳои водии паҳновари имрӯз об нӯшида ва мунтазири фардост». Шеъри сафед ва шеъри

озод на фақат мавзӯъ, қолаби нав, балки тафаккури бадеъии навро талаб мекунанд.

### ҲАРФ, ҲИЧО, РУКН (СОХТИ ОВОЗИИ ШЕЪРИ АРҶӢ) СОХТ ВА АНВОӢИ ҲИЧОӢИ АРҶӢ. ҲИЧО – ВОӢИДИ ВАЗН

Шеъри арҷӣро аз рӯи хусусияти он ҳам ба гурӯҳи вазнҳои квалитативӣ /сифатӣ/ ва ҳам квантитавӣ /микдорӣ/ дохил намудан мумкин аст, зеро ҳангоми тақтеъ ҳам сифати ҳичоҳо /дарозию кӯтоҳӣ/ ва ҳам микдори /шумораи/ онҳо ба назар гирифта мешаванд.

Арҷиёни араб ва арҷиёни гузаштаи форс-тоҷик калимаҳои ҳарду забонро ба ҷаҳор қолаби асосӣ ҷудо намуда, онҳоро сабаб, ватад, фосила ва фозила номидаанд. Аз рӯи ин тақсимот маълум мешавад, ки воҳиди вазн, яъне, ҷузвҳои арқони шеърӣ дар арҷи арабӣ ватаду сабабу фозиларо фозила буда, дар арҷи форсӣ-тоҷикӣ ҳичо мебошад.

Пеш аз шиносӣ бо навҳои ҳичоҳои арҷи форсӣ-тоҷикӣ воҳиди вазни арҷи арабӣ – ватаду сабабу фозиларо бояд аз назар гузаронид, зеро ин мафҳумҳо дар байни арҷиёни қадим хеле серистеъмол буда, муаллифони рисолаҳои арҷи гузашта қариб дар ҳама маврид аз онҳо ёдоворӣ мекунанд.

1. **САБАБ** /маънии луғавиаш расмон буда, ба маънии истилоҳӣ яке аз ҷузвҳои рукно гӯянд/ се нав аст:

а/ сабаби хафиф /сабук/ аз як ҳичоӣ дароз, яъне, аз ду ҳамсадо ва як садонокӣ кӯтоҳ /мас. «дар, «бар»/; як ҳамсадою як садонокӣ дароз /мас., «бо», «то»/; як садонокӣ дароз/мас., «о», «э»/ ё аз як садонокӣ кӯтоҳу як ҳамсадо, яъне ҳичоӣ бастае, ки садонокаш кӯтоҳ аст/мас., «ар», «аб»/ иборат буда, дар шакли фаъ /-/ ифода мешавад;

б/ сабаби сақил /вазнин/ аз ду ҳичоӣ кӯтоҳ /яъне ҳар ҳичо аз як ҳамсадо ва як садонокӣ кӯтоҳ, мас., «ҳама», «рама»/ сохта шуда дар шакли «мута»/ VV/ ифода меёбад;

в/ сабаби мутавассит /миёна/ ҳичоҳое мебошанд, ки аз ду ҳамсадо ва як садоноки дароз /мас., «дор», «бор»/ ё аз се ҳамсадо ва як садоноки кӯтоҳ /мас., «ҳаст», «баст»/, ё аз се ҳамсадо ва як садоноки дароз /мас., «дошт», «кошт»/, ё ин ки аз як садоноки дарозу як ҳамсадо /мас., «об», «ор»/ таркиб ёфтаанд. Шакли сабаби мутавассит «фоъ»/ буда, фақат дар рукнҳои охири байт, яъне, дар арӯзу зарб меояд. Ҳичоҳои охири зиҳофҳои мусаббаги баҳрҳои Ҳазачу Рамалу Мутақориб, зиҳофҳои музоли баҳрҳои Рачазу Мутадорик, инчунин шаклҳои афъили зиҳофҳои аззал, маслуҳ, маҷдӯ ва ғайра сабаби мутавассит мебошанд.

2. **ВАТАД** /маънии луғавиаш – меҳи ҷӯбинест, ки бо он ресмони хаймаро банданд; ба маънии истилоҳӣ яке аз ҷузвҳои рукнро гӯянд/ ду навъ аст:

а/ ватади маҷмӯъ /ҷамъшуда/ ё ватади макрун /наздиқшуда/ аз як ҳичои кӯтоҳу як ҳичои дароз /мисли: «камар» ва «сафар»/ иборат буда, дар шакли «фаъъл»/У-/ ифода мешавад. Мас., рукни асосии баҳри Ҳазач – мафъйлун /У---/ яъне як ватади маҷмӯъ / «мафо» ва ду сабаби хафиф «й» ва «лун», рукни асосии баҳри Мутақориб – фаъълун /У-/ аз як ватади маҷмӯъ/ «мафо» ва як сабаби хафиф «лун» иборат мебошад. Баъзе арӯзиёни форс-тоҷик ватади маҷмӯъро ватади касрат низ номидаанд;

б/ ватади мафрук /фарқкунанда, ҷудокардашуда/ баръакси ватади маҷмӯъ аз як ҳичои дарозу яъне ҳичои кӯтоҳ /мисли: «дона» ва «шона»/ таркиб ёфта, дар шакли «фаъл» /-v/ ифода мегардад. Рукни мафъълоту /---У/ аз ду сабаби хафиф / «маф», «ӯ»/ ва як ватади мафрук / «лоту»/, рукни фъйлотун низ аз як ватади мафрук «фоъи» ва ду сабаби хафиф «ло» ва «тун» иборатанд. Азбаски дар таркиби рукни фъйлотун ватади мафрук вучуд дорад, онро фъйлотуни мафрукӣ меноманд.

3. **ФОСИЛА** /маънии луғавиаш – сутуни хайма; ба маънии истилоҳӣ яке аз ҷузвҳои рукнро номанд/ ҳам се навъ мешавад:

а/ фосилаи суғро /хурд/ аз ду ҳичои кӯтоҳ ва як ҳичои дароз /мисли: «бировӣ» ва «даравӣ» иборат буда, дар шакли «фаъйлун» /у у - / ифода мешавад. Фосилаи суғро дар даҳ рукни солими арӯзи арабу Аҷам фақат дар рукнҳои асосии баҳрҳои Вофир – мафъилатун /у – у у - / ва Комил – мутафъилун /уу – у - / дучор меояд;

б/ фосилаи кубро /калон, бузург/ аз се ҳичои кӯтоҳ ва як ҳичои дароз/мисли: «бидаравам, «биканамаш»/ сохта шуда, дар шакли «мутаъилун» /ууу - / ифода меёбад. Фосилаи кубро баръакси фосилаи суғро ҷузви рукнро не, балки худ рукни алоҳидаро ташкил медиҳад. Ашъоре, ки дар аркони онҳо фосилаи кубро дучор меояд, нисбатан каманд. Баъзе арӯзиён аз ҷузвҳои рукн ватаду сабабро пазируфта, ҳар ду навъи фосиларо рад менамоянд. Ба ақидаи онҳо, фосилаи суғро /мас., «илатун»/ аз ду сабаб – сабаби сақил / «ила»/ ва сабаби хафиф «тун» ва фосилаи кубро бошад /мас., «мутъилун»/ аз як сабаби сақилу / «мута»/ як ватади маҷмӯъ «илун» таркиб ёфтааст;

в/ фосилаи узмо /азим, бузург/ аз ҷаҳор ҳичои кӯтоҳу як ҳичои дароз /Мисли: «бидаравамаш», «биканамашон»/ таркиб ёфта, дар шакли «мутафаъилун» /У У У У - / ифода меёбад.

4. **ФОЗИЛА** /маънии луғавиаш – палосест, ки бо он болои хаймаро пӯшанд; ба маъноии истилоҳӣ яке аз ҷузвҳои рукнро номанд/ ду навъ аст:

а/ фозилаи суғро /хурд/ аз ҷаҳор ҳичои кӯтоҳу як ҳичои дароз/ мисли: «бидаравамашон», «бидихамашон»/ иборат буда, мисли фосилаи узмо дар шакли «мутафаъилун» /у у у у -/ ифода меёбад;

б) фозилаи кубро /калон, бузург/ аз панҷ ҳичои кӯтоҳу як ҳичои дароз/ мисли: «бинишинамашон»/ иборат буда, дар шакли «мутафаъилатун» /у у у у у -/ ифода меёбад. Шерҳое, ки дар рукнҳои онҳо навъҳои фозила вучуд дошта бошанд, ниҳоят каманд. Дар таърихи адабиёти классикии форс-тоҷик нахустин шоире, ки дар ашъори

худ фозиларо /фозилаи суғро/ истифода кардааст, Унсурист. Ин байт аз ўст:

*Шакарак аз он ду лабаки ту бичинам, агар ту яла кунӣ,  
Ба сараки ту, ки бизанамат ба бадар, агар ту гила кунӣ.  
мутафаъилун /мутафаъилун/ мутафаъилун/ мутафаъилун/  
уууу- /уууу- /уууу- /уууу-*

Акнун меоем ба шарху тавзеҳи ҳиҷоҳои арӯзи форсӣ-тоҷикӣ. Ҳамон тавре ки дар боло ишора карда будем, арӯзи форсӣ-тоҷикӣ на дар асоси ватаду сабабу фосила, балки дар асоси баробар омадани микдори ҳиҷоҳои кӯтоҳу дароз сохта мешавад. Ба таври дигар гӯем, меъёри асосии шеъри арӯзӣ ҳиҷоҳои дароз ва кӯтоҳанд. Донишмандони арӯзи тоҷикӣ хусусиятҳои овозии шеърро ба назар гирифта, меъёр ва андозаҳои ҳиҷосозиро муайян кардаанд, ки минбаъд чун қонуни сохти фонетикии шеър мавриди истифодаи шоирон қарор гирифт. Таркиби ҳиҷоҳои шеъри арӯзиро ҳашт овози садонок / а, и, у, о, ў, э, ӣ, у / ва бисту чор овози ҳамсадо / б, в, г, ғ, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, {, ч, қ, ш, ъ / ташкил медиҳанд. Садонокҳои а, и, у, ў, э, о, ӣ, у, як воҳиди овозӣ, аммо садонокҳои ё /йо/, е /йе/, ю/йу/, я /йа/ ду воҳиди овозӣ доранд. Садонокӣ ӣ агар баъди садонокҳои о, ў / «доной» - «донойӣ», «хушрей» - «хушрӯйӣ» / ояд, дар талаффуз ду таркиби овозиро ба вучуд меоранд. Садонокҳоро вобаста ба оҳанг ба ду гурӯҳ - дароз ва кӯтоҳ чудо кардаанд. Садонокҳои а, и, у кӯтоҳу садонокҳои о, у, ў, э, ӣ дарозанд. Ётбарсари «я» ба вазифаи садонокӣ кӯтоҳ, аммо ётбарсарҳои: е, ё ва ю дар бештари маврид ба вазифаи садонокҳои дароз меоянд.

Ҳар ҳиҷои забонӣ ва арӯзӣ низ аз ду ва зиёда ҳарфҳои ташкил меёбад /ҳиҷоҳои якҳарфа ҳам ҳастанд/, ки яке аз он ҳарфҳои асосӣ буда, ҳуруфи дигар аз ҷиҳате ба ҳарфи асосӣ тобеанд. Дар бештари мавридҳо ин ҳарфи асосӣ садонок аст. Аммо дар ҳиҷои арӯзӣ гоҳе ҳарфи ҳамсадо ҳарфи марказии ҳиҷоро ташкил медиҳад. Масалан, кали-

маи «кошт» дар арӯз ҳукми ду ҳиҷоро дорад: ҳиҷои аввал «ко»-, ки бе ҳеч шубҳа ҳарфи асосӣ ё марказии он садонокӣ дарози «о» мебошад. Ҳиҷои дуюм «шт», ки албатта, ҳарфи асосии онро ҳамсадои «ш» ташкил медиҳад. Дар ин маврид арӯзӣ ба он садонокӣ кӯтоҳро илова карда талаффуз менамоянд. Чунин хусусияти ҳиҷосозии ҳарфҳои ҳамсадоро донишмандони гузаштаи илми арӯз ва илми қофия пай бурда, дар хусуси он изҳори ақида кардаанд: «Ва дар порсӣ ҳаракоте дигар аст, ки онро ба ҳеч қадом аз ин ҳаракати сегона, яъне, зама, фатҳа ва қасрат нисбат натавон кард ва онро ҳаракати маҷҳул ва ҳаракати мухталаса хонанд, монанди ҳаракати лафзи «ро» дар лафзи «порсӣ», ки бар вазни фоъилун аст ва бошад, ки ин ҳаракат дар ибтидои калимот уфтад ва агар қасе онро аз қабилӣ ҳаракат нашумурд ба сабаби он ки ба яке аз ҳаракоти мазкура мансуб нест, бо ў дар иборат музоягат /танг/ нест, аммо дар шеър онро аз қабилӣ ҳаракат бояд шумурд ба далели вазн».

Ҳамин тарик, дар илми арӯз ҳиҷоҳоро вобаста ба садонокҳои кӯтоҳу дароз ва мавқеи ҳиҷоҳо/ҳиҷои баста ва ҳиҷои кушода/ ба кӯтоҳ, дароз ва яқуним ҳиҷо тақсим намудаанд. Ҳиҷоҳое, ки аз як садонокӣ кӯтоҳ/ мисли: а, у, и/, ё ин ки аз як ҳамсадову як садонокӣ кӯтоҳ/ мисли: ба, би/ иборатанд, ҳиҷоҳои кӯтоҳ ва ҳиҷоҳое, ки аз як садонокӣ дароз / мисли: о ва ў / ё аз як ҳамсадою як садонокӣ дароз / мисли: бӯ ва бо/, ё ин ки аз ду ҳамсадою як садонокӣ кӯтоҳ / мисли: дар ва шуд/ ташкил ёфтаанд, ҳиҷоҳои дароз меноманд. Ҳиҷоҳои бастае, ки аз садонокҳои кӯтоҳ сохта шудаанд/ мисли: ар, ад, яд/ ва ҳиҷоҳое, ки аз ётбарсарҳои е, ё ва ю таркиб ёфтаанд/ мисли: е, ё, ю/, ба гурӯҳи ҳиҷоҳои дароз дохил мешаванд. Ҳиҷоҳои навъи «бод», «рӯз», «дашт» ва ғайра дар шеъри арӯзӣ ба воситаи кашиши ҳарфи охир, ба қавли Насируддини Тӯсӣ, «маҷҳулӯлҳарака» ба як ҳиҷои дароз ва як ҳиҷои кӯтоҳ худо мешаванд: бо-д; рӯ-з; даш-т. Агар чунин навъи ҳиҷоҳо дар рукнҳои садр /рукни аввали мисраи яқум/,

ибтидо/ рукни аввали мисраи дуом/ ва хашвайн/ рукнҳои мобайнии мисраҳои якуму дуом оянд, ба шакли як ҳиҷои дарозу як ҳиҷои кӯтоҳ, яъне - у нишон дода мешавад, вале агар ҳамин навъи ҳиҷоҳо дар рукнҳои арӯз/ рукни охири мисраи аввал/ ва зарб/ рукни охири мисраи дуом/ оянд, ба таври мад/~/ ишорат мешаванд. Ин навъи ҳиҷоҳо арузшиносони имрӯза якуним ҳиҷо ё ҳиҷои дарозтар номидаанд. Ҳиҷоҳои бастае, ки аз як садонокӣ дароз ва як ҳамсадо ташкил ёфтаанд / мисли: об, ор ва ғайра/, инчунин ҳиҷоҳои бастае, ки аз як садонокӣ кӯтоҳу ду ҳамсадо иборатанд/ мисли: арк, абр, ашт ва ғайра/, низ якуним ҳиҷо мебошанд. Ғайр аз инҳо ҳиҷоҳои вучуддоранд, ки аз се ҳамсадо ва як садонокӣ дароз/ мисли: «рост», «кошт», «рехт» ва ғайра/ сохта шудаанд. Ин навъи ҳиҷоҳо низ ба гурӯҳи якунимҳиҷоӣ дохил менамоянд, зеро хангоми тақтеъи шеър ҳарфи охириро фуру гузошта, аз се ҳарфи боқимонда ду ҳиҷо месозанд, ки яке дароз /-/ ва дигаре кӯтоҳ /у/ аст.

Барои мисол ин байти Рӯдакиро аз назар мегузаронем:

*Дурусту рост кунод ин масал Худой варо,  
мафӯилун /фаъилотун/ мафӯилун/ фаъилун  
у - у - /уу - /у - у - / уу -*

*Агар бибаст яке дар, ҳазор дар бикунод.  
мафӯилун / фаъилотун/ мафӯилун/ фаъилон  
у - у - /уу - /у - у - /уу -*

Агар мо хангоми тақтеъ кардан, яъне, ба тарзуи вазн баркашидани ин байти Рӯдакӣ, ҳарфи «т»-и калимаи «рост»-ро кам намкунем, микдори ҳиҷоҳои мисраи якум бо микдори ҳиҷоҳои мисраи дуом баробар намешаванд. Барои ҳамин, хангоми ба ҳиҷоҳо ҷудо кардани байти болоӣ ҳарфи «т»-и калимаи «рост»-ро аз эътибор соқит кардем:

Ду-рус-ту-ро / си-ку-но-дин / ма-сал-ху-до / й-ва-ро

А - гар - би - бас/ ти - я - ке - дар / ҳа - зо - ру - дар/ би - ку - шод

Дар ашъори шоирони тоҷик гоҳе ба калимаҳои дучор мешавем, ки аз як садонокӣ дарозу ҷаҳор ҳамсадо иборатанд. Ин гуна калимаҳо, ки як ҳиҷоро ташкил медиҳанд, аслан мураккабанд, вале шоирон бо мақсади риояи вазни шеър онҳоро боз ҳам кӯтоҳтар менамоянд. Барои мисол як байти Хусрави Дехлавиро меорем:

*Сӯи дари ту раҳбари ҷонҳои ошиқон-ст  
мафӯилу/ фӯилоту/ мафӯилу/ фӯилот  
- - у / - у - у / у - - у / - у -*

*Боде, ки он ба кӯи ту рафтасту меравад.  
мафӯилу / фӯилоту/ мафӯилу/ фӯилун  
- у / - у - у / у - - у / - у -*

Дар ин байт, ки вазнаш Музореъи мусаммани аҳраби макфуфи максур /зарб - маҳзуф/ аст, ҳарфҳои «с» ва «т»-и калимаи «ошиқон-ст» зиёдист, барои ҳамин, хангоми тақтеъ ҳарду ҳарфро ҳазф мекунанд.

### БАЪЗЕ ИСТИСНОҲО ДАР МАВРИДИ ҲИҶОҲОИ ДАРОЗУ КҶТОҲ

Аз таҷрибаи эҷодии шоирони бузурги адабиёти форс-тоҷик маълум мешавад, ки онҳо хангоми эҷоди шеър баъзе қоидаҳои ҳиҷосозиро сарфи назар карда, аз қоидаҳои маъмулии ҳиҷоҳои арузӣ даст кашидаанд. Азбаски чунин шеърҳо нисбатан бештар дучор мешаванд, донишмандони баъзе истисноҳо дар ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳ ба ҷои кор аст.

1. Баъзан дар ҳиҷоҳои, ки ҳамсадои «н» баъди садонокӣ «о», «й», «у» / мисли: «дон», «дун», «дин»/ омада бошад, одатан як ҳиҷои дарозро ташкил медиҳад. Дар байти поён, дар калимаҳои «бофигон», «сорбон», «бекасон», «кӯдакон» ҳамин истисно риоя шудааст:

*Гуфто Сакина бофигон дар қатлғах бо сорбон:*

*Раҳме намо бар бекасон, бар ҳоли зори кӯдакон.*

мустафилун/ мустафилун/ мустафилун/ мстафилун - -  
у - / - - у - / - - у - / - - у -

Аз рӯи ин истисно набояд чунин хулоса баровард, ки овози «н»-ро ҳеч гоҳ дароз кашидан мумкин нест, баръакс байтҳое ҳастанд, ки ҳичоҳои «дон»-у «хон» ва ғайра дар онҳо ҳамчун якуним ҳичо истифода шудаанд. Масалан, дар байти Фирдавсӣ ҳичоҳои «мон» ва «хон» аз ҳамин кабиланд:

*Зи ҳар чиз танҳо чаро мондӣ?*

*Зи дафтар чунин рӯз кай хондӣ?*

*фаъълун/ фаъълун/ фаъълун/ фаълун*  
у - - / у - - / у - - / у -

2. Хангоми ба ҳичоҳо тақсим кардани калимаҳо садонокҳои кӯтоҳи а, и ва у вобаста ба тарзи талаффуз ва талаботи вазн гоҳе кӯтоҳ ва гоҳе дароз мешаванд:

Мисол барои садоноки «у»:

*Ба лутфу марҳамат дилҳо ниғаҳ дор,*

*Кас аз дасту забони худ маёзор.*

*мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйл*

у - - - / у - - - / у - ~

Дар ин байт ҳичоҳои «ба», «фу»/ аз калимаи «лутфу»/, «ни»/ аз калимаи «ниғаҳ»/, «ту»/ аз калимаи «дасту»/, «за» ва «ни» / аз калимаи «забони»/, «ма» аз калимаи «маёзор» мувофиқи қоидаҳои ҳичоӣ арӯзӣ ҳама ҳичоӣ кӯтоҳанд, зеро ҳамаашон аз як ҳамсадо ва як садоноки кӯтоҳ сохта шудаанд. Аммо оҳанги талаффузи «а»-и ҳичоҳои «ба», «за», «ма» ва «и»-и ҳичоӣ «ни» аз оҳанги талаффузи «у»-и ҳичоҳои «фу», «ту» ва «и»-и ҳичоӣ «ни» фарқ доранд. Задаи мантиқӣ ҳичоҳои дар асл кӯтоҳи «фу», «ту» ва «ни»-ро ба ҳичоӣ дароз табдил додааст.

Мисол барои садоноки «и»:

*Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,*

*Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.*

/Ҳофиз/

*мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун/*

у - - - / у - - - / у - - - / у - - -

Ҳичоӣ «ки» /дар ибораи «турки шерозӣ»/ вобаста ба вазни шеър ва мувофиқи қоида чун ҳичоӣ кӯтоҳ, ҳичоӣ

«ли» / дар ибораи «дили моро» / ва ҳичоӣ «ли» / дар ибораи «холи ҳиндуяш»/ ба вазифаи ҳичоӣ дароз омадаанд.

3. Азбаски имтидоди ҳичоӣ дароз хангоми талаффуз ҳамеша аз ҳадди ақалли ҳичоӣ кӯтоҳ зиёд аст, арӯзӣён як ҳичоӣ дарозро баробари ду ҳичоӣ кӯтоҳ донистаанд. Ин меъёр, дар навбти худ, дар амалияи шоирӣ комилан ба эътибор гирифта шудааст ва шоирон дар қасида ва ғазалиёти хеш байтҳоеро ҷой додаанд, ки агар дар мисраи аввал муфтаълун /- у у -/ бошад дар мисраи дуюм ба ҷои он мафъълун / - - - / - ро ба кор бурдаанд, ё агар арӯз/рукни охири мисраи якум/ махбуни махзуф/ фаълун у у -/ бошад, зарбро /рукни охири мисраи дуюм/ аслам /фаълун - - / овардаанд.

Барои мисол як байти қасидаи «Модари май»-и Рӯдакиро меорем:

*Марди ҳарас кафкҳои пок бизирад,*

*муфтаълун/ фӯйлоту/ муфтаълун/ фаъ*

- у у - / - у - у / - у у - / -

*То бишавад тирагишу гардад рахион.*

*муфтаълун/ фӯйлоту/ мафъълун/ фӯъ*

- у у - / - у - у / - - - / ~

4. Садонокҳои таърихан дарози «и» ва «у», ки дар алифбои имрӯзаи тоҷикӣ дар аввал ва байни калима ба шакли садонокҳои кӯтоҳи «и» ва «у» / «дид», «буд», «дуд»/ ва дар охири калима ба шакли «й»/ «дидӣ», «рафтаӣ»/ навишта мешаванд, нисбат ба садонокҳои кӯтоҳи «и» ва «у» комилтар ва бошиддаттар талаффуз карда мешаванд. Барои ҳамин, садонокҳои дарози «й» ва «ӯ»-ро дар ҳичоҳои кушода чун ҳичоӣ дароз ва дар ҳичоҳои баста чун ҳичоӣ якунимҳичо ба ҳисоб мегиранд. Масалан, калимаҳои «симин» ва «ширин» дар байти зер ба ҳамин қоида мувофиқанд:

*Чашии шӯху бари симин, дили сангин дорӣ,*

*Холи мушкин, руҳи рангин, лаби ширин дорӣ.*

*фӯйлотун/ фаълотун/ фаълотун/ фаълун*

- у --- / у у --- / у у --- / ---

Дар байти Дақиқӣ калимаи «зуд» як ҳичои дарозу як ҳичои кӯтоҳ /якуним ҳичо/ аст:

*Ту он шабранги тозиро ба майдон чун барангезӣ,  
Адӯро зуд бинвардӣ бад-он теги балогустар.*

мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун  
у --- / у --- / у --- / у ---

5. Садоноки дарози «е» дар шеър ояд, ё ҳичои кӯтоҳ/ агар ҳичо кушода бошад/, ё ҳичои дароз, агар ҳичо баста бошад/ хонда мешавад. Мисол барои ҳичои кӯтоҳ аз Рӯдакӣ:

*Нигорино, шунидастам, ки гоҳи меҳнату роҳат  
Се тироҳан салаб будаст Юсуфро ба умр андар.*

мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун  
у --- / у --- / у --- / у ---

Мисол барои ҳичои дароз. Байт аз Рӯдакӣ:

*Меҳтарони ҷаҳон ҳама мурданд,*

*Маргро сар ҳама фуру карданд.*

фоъилотун/ мафӯйлун/ фаълон

- у --- / у - у - / - ~

6. Агар баъди садоноки дароз боз ҳарфи садонок ояд / хоҳ садоноки дароз бошад, хоҳ садоноки кӯтоҳ/, ҳичои табиатан дароз ба ҳичои кӯтоҳ табдил меёбад. Мисол. Байт аз Низомӣ:

*Ки вақти ёрӣ омад, ёрие кун,*

*Дар он хунхурданам гамхорие кун.*

мафӯйлун/ мафӯйлун/ фаълун

у --- / у --- / у ---

Ҳичои «рӣ»-и калимаҳои «ёрӣ», «ёрие» ва «гамхорие» мувофиқи қонуни сохти фонетикии забони тоҷикӣ ҳичои дароз аст, зеро дар ҳар се маврид ҳар се ҳичо аз як ҳамсадову як садоноки дароз / «ри»/ таркиб ёфтаанд. Азбаски баъди садоноки дарози «ӣ» садонокҳои дарози «о» ва «е» омадаанд, шоир мувофиқи талаботи вазни шеър - Ҳазачи мусаддаси маҳзуф ҳичои дарози «рӣ»-ро ҳамчун ҳичои кӯтоҳ ба кор бурдааст. Мисоли дигар. Байт аз Низомӣ:

*Зи саргардонии туст, ин ки пайваст*

*Ба ҳар ноаҳлу аҳле мезанам даст.*

мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйл

у --- / у --- / у - ~

Ҳичои «нӣ»-и калимаи «саргардонӣ» дар асл ҳичои дароз аст, аммо чун баъди он садоноки «и» омадааст, шоир ба вазни шеър мувофиқ карда, чун ҳичои кӯтоҳ овардааст.

7. Баъзан дар ашъори шоирон ҳолатҳои мебинем, ки айни ҳамон як ҳичо дар як байт ҳам ба вазифаи ҳичои кӯтоҳ ва ҳам ба вазифаи ҳичои дароз омадааст. Низомӣ дар байти поёнӣ ҳамин амалро хеле устодона истифода бурдааст:

*Раҳе дорам ба ҳафтоду ду ҳинҷор,*

*Аз он як раҳ гулу ҳафтоду ду хор.*

мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйл

у --- / у --- / у - ~

Дар мисраи аввал ҳичои «ду»-и калимаи «ҳафтоду» чун ҳичои дароз, дар мисраи сонӣ ҳичои «ду»-и ҳамон калимаи «ҳафтоду» чун ҳичои кӯтоҳ; дар мисраи якум ҳичои «ду»-и таркиби «ду ҳинҷор» чун ҳичои кӯтоҳ, аммо дар мисраи дуюм «ду»-и ибораи «ду хор» ба вазифаи ҳичои дароз омадааст.

8. Истисноӣ дигаре, ки ба чашм мерасад, ин аст, ки ҳангоми тактеъи байт ҳарфи охири як калима ба аввали ҳичои калимаи дигар мегузарад. Ин ҳолат дар сурате рух медиҳад, ки ҳарфи охири калимаи пешин ҳамсадо бошаду ҳарфи аввали калимаи пасин садонок.

Мисли ин байти Рӯдакӣ:

*Ҳар бод, ки аз сӯи Бухоро ба ман ояд,*

*Бо бӯи гулу мушқу насими суман ояд.*

мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ фаълун

- - у / у - - у / у - - у / у - -

Таносуби ҳичоҳо чунин аст:

*Ҳар-бо-д/ ки-аз-сӯ-и/ Бу-хо-ро-ба/ ма-но-яд*

*Бо-бӯ-и/ гу-лу-муш-қу/ на-си-ми-су/ ма-на-яд*



Мисоли дигар аз Рӯдакӣ:

*Май орад шарафи мардуме падид,*

*мафоъйлу/ мафоъйлу/ фоъилон*

*у - - у / у - - у / - у ~*

*Озоданаҷод аз дирамхарид.*

*мафъӯлу/ мафоълу/ фоъилон*

*- - у / у - - у / - у ~*

Таносуби ҳиҷоҳо чунин аст:

*Ма-йо-рад-ша/ ра-фи-мар-ду/ мӣ-па-дид*

*ма-фо-ъй-лу/ ма-фо-ъй-лу / фо-ъи-лон*

*О-зо-да/ на-жо-даз-ди/ рам-ха-рид*

*маф-ъӯ-лу/ ма-фо-ъй-лу/ фо-ъи-лон*

Дар ин байти устод Рӯдакӣ, барои он ки калимаҳои «май орад» ба шакли афоъили зиҳофи маҳзуф - мафоъйлу мувофиқат кунанд, ба таври: «ма-йорад» хондан лозим аст. Дар мисраи дуюм барои мувофиқат кардани калимаҳои он ба рукнҳои «мафъӯлу/ мафоъйлу» бояд таркиби «озоданаҷод аз» ба таври: «озоданаҷо-даз» хонда шавад.

9. Барои он ки тамоми мисраҳои шеър ба вазни он мувофиқат кунанд, баъзан шоирон маҷбур шудаанд, ки шакли маъмулӣ ва дурусти онҳоро тағйир диҳанд. Масалан, дар байти Қатрони Табрзӣ:

*Бувад муҳол маро доштан умеди муҳол,*

*Ба оламе, ки набошад ҳагирз бар як ҳол.*

*мафоъилун/ фаъилотун/ мафоъилун/ фаъилон*

*у - у - / у у - - / у - у - / у у ~*

Мисоли дигар аз Рӯдакӣ:

*Он ки ба ӯ бингарӣ ба ҳикмат, гӯӣ*

*муфтаъилун/ фоъилоту/ мафъӯлу/ фаъ*

*- у у - / - у - у / - - - / -*

*Инак Сукроту ҳам Фалотуни Юнон.*

*мафъӯлу/ фоъилоту/ муфтаъилун/ фоъ*

*- - - / - у - у / - у у - / ~*

Дар байти аввал Қатрони Табрзӣ барои нигоҳ доштани вазни Мучтасси мусаммани маҳбуни мақсур калимаи «ҳаргиз»-ро ба шакли «ҳагирз» навишта, дар байти дуюм Рӯдакӣ номи Афлотунро ба шакли «Фалотун» овардааст.

Мисоли дигар аз Фирдавсӣ:

*Даю Баҳману Озару Фарвадин*

*Ҳамеша пур аз лола бинӣ замин.*

*фаъӯлу/ фаъӯлу/ фаъӯлу/ фаъӯл*

*у - - / у - - / у - - / у ~*

Дар ин байт барои вазн шуда, моҳи Фарвардин ба шакли «Фарвадин» оварда шудааст.

Дар байти зер, ки аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, калимаҳои «сохта» ва «пардохта»-ро ба шакли «сахта» ва «пардахта» овардаанд:

*Чу з-ин бора гуфторҳо сахта шуд,*

*Нависанда аз нома пардахта шуд.*

*фаъӯлу/ фаъӯлу/ фаъӯлу/ фаъӯл*

*у - - / у - - / у - - / у -*

Дар ин байти Рӯдакӣ таркибҳои «бо оҳистагӣ», «чӯямаш» ва «гӯямаш» ба таври: «б-оҳистагӣ», «чӯям-ш» ва «гӯям-ш» омадааст:

*Ҳам ба ҳар гаҳ дӯстӣ чӯям-ш ман,*

*Ҳам суҳан б-оҳистагӣ гӯям-ш ман.*

*фоъилотун/ фоъилотун/ фоъилун*

*- у - - / - у - - / - у -*

Дар байти Фирдавсӣ таркиби «ҳар замон» ба шакли: «ҳазмон» омадааст:

*Ду ҳафта баромад бар ин рӯзгор,*

*Ки ҳазмон ҳаме тезтар гаит кор.*

*фаъӯлу/ фаъӯлу/ фаъӯлу/ фаъӯл*

*у - - / у - - / у - - / у ~*

Калимаҳои «чйнад» ва «бипароканад» дар байти Фирдавсӣ ба таври: «чинад» ва «бипроканад» истифода шудааст:

*Ба нуки сари найзашон барчинад,*

*Табаҳшон кунад, пок бипроканад.*

*фаъълун/ фаъълун/ фаъълун/ фаъул*  
*у--/у--/у--/у-*

Чалолуддини Балхӣ дар байти зер барои вазн, калимаи «инак»-ро дар шакли «нак» ба кор бурдааст:

*В-ар най аз саркашӣ розӣ ба ин,*

*Нак ману ту, хонаи қози дин.*

*фоъилотун/ фоъилотун/ фоъилун*

*-у--/-у--/-у-*

10. Гоҳе шоирон барои он ки каломашон бо вазни баҳре мувофиқ ояд, калимаҳои ташдидорро беташдид ва баръакс, калимаҳои беташдидро боташдид меоранд. Масалан, дар байти Чалолуддини Балхӣ ба ҷои «сайёд» «саёд» омадааст:

*Донае чанде ниҳода бар замин*

*В-он саёд он ҷо нишаста бар замин.*

*фоъилотун/ фоъилотун/ фоъилун*

*-у--/-у--/-у-*

Дар байти поёнӣ Рӯдакӣ барои вазн, калимаҳои «май» ва «ба бахти»-ро ба шакли «маи» ва «баббахтӣ» /яъне бо ташдид/ овардааст:

*Ту ҷавонмарду давлати ту ҷавон,*

*фоъилотун/ мафоъилун/ фаъилон*

*уу--/у-у-/уу~*

*Маи баббахти ту ҷавон омад.*

*фоъилотун/ мафоъилун/ фаъилун*

*-у--/у-у-/-*

Дар байти дигари Рӯдакӣ низ калимаҳои «зар» ва «май» бо ташдид оварда шудаанд, яъне, ба шакли «зарр» ва «маи»:

*Зарр хоҳию турунҷ, инак аз ин ду рухи ман,*

*фоъилотун/ фаъилотун/ фаъилотун/ фаъилун*

*-у--/уу--/уу--/уу-*

*Маи хоҳию гулу нарғис, аз он ду рух ҷӯй.*

*фоъилотун/ фаъилотун/ фаъилотун/ фаъилон*

*-у--/уу--/уу--/-~*

*Таносуби ҳичоҳо чунин аст:*

*Зар-р-хо-ҳӣ/ю-ту-рун-ҷи/на-ка-зин-ду/ру-хи-ман*

*фо-и-ло-тун/фа-и-ло-тун/фа-и-ло-тун/фа-ъи-лун*

*Май-й-хо-ҳӣ/ю-гу-лу-нар/зи-са-зон-ду/рух-ҷӯй*

*фо-и-ло-тун/фа-и-ло-тун/фа-и-ло-тун/фаъ-лун*

11. Баъзан дар ашъори шоирон ба абёте дучор меоём, ки онҳо барои риоя кардани вазни шеър аз баъзе ҷузвҳои ибораҳои машхур даст кашада, онҳоро дар шакли хеле мухтасар овардаанд. Дар чунин мавридҳо, табиист, ки маънои шеър хеле мекоҳад ва на ҳар кас мақсади шоирро мефаҳмад. Масалан, Ҳокони Шарвонӣ дар байти зер ибораи машхури «саббаҳкалдоҳу билхайр»-ро дар шакли «саббаҳакаллаҳ» овардааст:

*Булбул кардаш суҷуд, гуфт: «ила анғам сабоҳ»*

*мафъълун/ фоъилон/ муфтаъилун/ фоъилон*

*---/-у-у/-уу-/-у~*

*Худ ба худӣ боз гуфт: «Саббаҳакаллаҳ» ҷавоб*

*муфтаъилун/ фоъилон/ муфтаъилун/ фоъилон*

*-уу-/-у-у/-уу-/-у~*

Фирдавсӣ, барои он ки вазни шеър халал наёбад, калимаҳои «шористон»-у «користон»-ро ба таври «шорсон» ва «корсон» овардааст:

*Ба панҷум, ки дидӣ яке шорсон,*

*Бад-ӯ -андарун сохта корсон.*

*фаъълун/ фаъълун/ фаъълун/ фаъъл*

*у--/у--/у--/у~*

Дар байти дигар Фирдавсӣ ба ҷои калимаи «гардиш» калимаи «гард»-ро истифода намудааст:

*Зи лашкар чу гард андар омад ба гард,*

*Замин шуд сиёҳу ҳаво лоҷвард.*

*фаъълун/ фаъълун/ фаъълун/ фаъъл*

*у--/у--/у--/у~*

Дар байти дигари Фирдавсӣ калимаи «ширин» дар шакли «шер» омадааст:

*Зи Кухрам бад-он гуна танхаста шуд,*

*Ки ҷон аз тани шер бигаста шуд.*

*фаъълун/ фаъълун/ фаъълун/ фаъул*

*у -- / у -- / у -- / у -*

12. Баъзан шоирон мувофиқи талаби вазни интихоб-кардашон садоноки дарози «ӯ»-ро чун садоноки дароз ва гоҳе айни ҳамонро чун садоноки кӯтоҳи «у» истифода мебаранд.

Масалан, Фирдавсӣ ҳиҷои охири калимаи «фаромӯш», яъне «мӯш»-ро чун ҳиҷои дароз; худи ҳамон ҳиҷоро /яъне «мӯш»-ро» Низомӣ чун якуним ҳиҷо / яъне, як ҳиҷои дарозу як ҳиҷои кӯтоҳ/ истифода кардаанд:

Байти Фирдавсӣ:

*Ки ҳар кас, ки иро фаромуш кунад,*

*Ҳаме ҷони бедор беҳуш кунад.*

*фаъълун/ фаъълун/ фаъълун/ фаъул*

*у -- / у -- / у -- / у -*

Байти Низомӣ:

*Ба талхӣ-дар андешаро нӯш деҳ,*

*Дарафтодаеро фаромӯш деҳ!*

*фаъълун/ фаъълун/ фаъълун/ фаъул*

*у -- / у -- / у -- / у -*

13. Садонокҳои у, ӯ, и, е дар ҳиҷои кушода баъзан дар ҳолати васл аз ҳиҷои дароз ба ҳиҷои кӯтоҳ табдил меёбанд. Дар чунин ҳолат, ба тақозои вазн, кашиши садонокҳои дароз нисбат ба ҳиҷои баста заъифтар гардида, давомати савтии онҳо ба садонокҳои кӯтоҳи у ва и мушоҳабат пайдо мекунанд. Масалан, дар байти зерини Ҷомӣ:

*Даҳан аз гуфтани беҳуда бибанд,*

*Лабат олуда ба нохуш мапсанд.*

*фаъилотун/ фаъилотун/ фаъилон*

*у у -- / у у -- / у у ~*

Ҳиҷои «ху»-и калимаи «беҳуда» ҳиҷои дароз ва ҳиҷои «ху»-и ҳамин калима дар байти дигари Ҷомӣ ба вазифаи ҳиҷои кӯтоҳ омадааст:

*Бар сухани беҳуда кам шав далер,*

*То ки аз он поя наяфтӣ ба зер.*

*муфтаъилун/ муфтаъилун/ фоъилон*

*- у у - / - у у - / - у ~*

Намунаи мисолҳое, ки шоирони мо барои риояи вазн, ба истисноҳои зиёде роҳ додаанд, хеле фаровон аст. Мо ҳоло бо ҳамин мисолҳое, ки овардем, қаноат мекунем ва мегузарем ба шарҳу тавзеҳи рукнҳо, ки аз омезиши ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳ ба вучуд омадаанд.

### РУКН - ҶУЗВИ АСОСИИ БАЙТ

Ҷи тавре ки гуфтем, мувофиқи қонунҳои фонетикии сохти шеър дар забони тоҷикӣ ҳиҷо ҷузви асосии вазни арӯз қарор гирифт.

Бунёди арӯзи тоҷикиро на ватаду сабабу фосилаву фозила, балки ҳиҷои кӯтоҳу ҳиҷои дароз ташкил медиҳад. Саҳеҳу носаҳеҳии вазни шеър дар забони форсӣ-тоҷикӣ тавассути ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳ санчида мешавад.

Барои санчидани авзони шеър аз омезиши ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳ ва якунимҳиҷоҳо шаклҳои овозии мухталифе сохта шуд, ки дар арӯз бо номи рукнҳои солим ва рукнҳои фаръӣ машҳуранд. «Рукн» калимаи арабист, маънии лугавиаш сутуни хона, ба маънии истилоҳӣ порчаи тараннумиро гӯянд. Рукн дар илми арӯз қолаби муайяност, ки аз он унсурҳои ибтидоии вазн, яъне аз ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳ/ватад, сабаб, фосила/ таркиб ёфта, ҳангоми тақтеъи шеър ва андоза кардани он истифода мешавад. Миқдори рукнҳои солим дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ ҳашттоянд. Миқдори рукнҳои фаръӣ зиёдтаранд, шумораи онҳо ба 190-то мерасад. Рукнҳои фаръӣ/ғайрисолим/ дар арӯз асосан бо номҳои зиҳоф, фурӯъ ва илал машҳуранд ва мо низ дар фасли зиҳоф оид ба онҳо муфассал сухан меронем. Ҳоло меоем ба шарҳи рукнҳои солим.

Маълум аст, ки шеър аз байт, байт аз мисраъ, мисраъ аз рукн, рукн аз ҳиҷо ва ҳиҷо аз ҳарф иборат аст. Арӯздонони пешин барои андоза кардани вазни шеър аз шаклҳои мухталифи калимаи «фаъала» қолабҳои лафзӣ ё формулаҳои шартие сохтаанд, ки онҳоро афобилу тафобил ё рукн меноманд. Дар натиҷаи ба ҳам омадани ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳ, яъне, ватаду сабабу фосила дар арӯзи арабӣ даҳ ва дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ ҳашт рукни солим сохта

шудааст, ки онҳо асоси арӯзи арабу ачамро ташкил додаанд. Микдори ҳичоҳои рукнҳои солим аз се то панҷторо ташкил медиҳанд. Рукни якум - Ма-ФО -ЪИ-Лун, аломаташ: у - - - , чаҳорҳичой, ҳичои аввал кӯтоҳ, се ҳичои баъдӣ - дароз. Мафъълун модари тамоми рукнҳои солим буда, аз тағйири ҳичоҳои дохили он шаклҳои солими аркони дигар ба вучуд омадаанд. Мафъълун дар арӯз ҳамчун рукни асосии /солим/ баҳри аввали арӯз - Ҳазаҷ машҳур буда, дар сохтани баҳрҳои силсилаи аввали баҳрҳои фаръӣ /Қариб, Музореъ, Мушокил/ иштирок менамояд. Аз тағйири мавқеъи ҳичоҳои дарозу кӯтоҳ ё дар натиҷаи каму зиёд ва ҳазф кардани баъзе ҳичоҳои он бисту як зиҳоф ба вучуд меояд. Рукни дуюм - ФО-ЪИ-ЛО-ТУН, аломаташ: - у - -, чаҳорҳичой, ҳичоҳои якуму сеюму чаҳорум - дароз, ҳичои дуюм - кӯтоҳ. Фобилотун рукни асосии /солими/ баҳри Рамал буда, дар сохтани баҳрҳои силсилаи якуму дуёми фаръӣ /Қариб, Музореъ, Мушокил, Чадид, Хафиф, Мучтасс/ иштирок менамояд. Дар натиҷаи тағйири ҷои ҳичоҳо аз ин рукн бисту панҷ зиҳоф ҳосил мешавад. Рукни сеюм - МУС-ТАФ-ЪИ-ЛУН, аломаташ: - - у -, чаҳорҳичой, ҳичоҳои якуму дуёму чаҳорум дароз, ҳичои сеюм, - кӯтоҳ. Мустафълун рукни асосии баҳри Раҷаз буда, дар сохтани баҳрҳои силсилаи дуёму сеюм / Чадид, Хафиф, Мучтасс, Саръ, Мунсарех, Муқтазаб/ иштирок менамояд. Рукни мустафълун бисту ҳафт зиҳоф дорад. Рукни чаҳорум - МАФ-ЪЎ-ЛО-ТУ, аломаташ: - - - у, чаҳорҳичой, се ҳичои аввал - дароз, ҳичои охир - кӯтоҳ. Мафъълоту рукни асосии баҳреро ташкил намедиҳад, аммо дар сохтани силсилаи сеюми баҳрҳои фаръӣ /Саръ, Мунсарех, Муқтазаб/ иштирок менамояд. Мафъълоту бисту шаш зиҳоф дорад. Рукни панҷум - ФА-ЪЎ-ЛУН, аломаташ: у - - , сеҳичой, ҳичои аввал - кӯтоҳ, ду ҳичои дигар - дароз. Фаъълун дар арӯз чун рукни асосии баҳри Мутақориб машҳур буда, дар сохтани анвоъи баҳри Тавил низ иштирок менамояд. Шакли овозии зиҳофи маҳзуфи баҳри Ҳазаҷ ва шакли

овозии рукни панҷум яксон аст. Фаъълун нух зиҳоф дорад. Рукни шашум - ФО-ЪИ-ЛУН, аломаташ: - у - , сеҳичой, ҳичои якуму сеюм - дароз, ҳичои дуюм - кӯтоҳ. Фобилун рукни асосии баҳри Мутадорик буда, дар сохтани баҳрҳои Баситу Мадид иштирок менамояд. Шакли овозии зиҳофи аштари баҳри Ҳазаҷ, шакли овозии зиҳофи маҳзуфи баҳри Рамал, шакли овозии зиҳофи марфӯи баҳри Раҷаз ва шакли овозии ин рукн ягонаанд. Фобилун даҳ зиҳоф дорад. Рукни ҳафтум - МА-ФО-ЪИ-ЛА-ТУН, аломаташ: у - у у - , панҷҳичой, ҳичоҳои якуму сеюму чаҳорум - кӯтоҳ, ҳичоҳои дуёму панҷум - дароз. Мафъилатун рукни асосии баҳри Вофир буда, хосси шеъри арабӣ мебошад. Ин рукн нисбат ба дигар аркони арӯзӣ камистеъмол буда, шонздаҳ зиҳоф дорад. Рукни ҳаштум - Мутафъилун, аломаташ: у у - у - , панҷҳичой, ҳичоҳои якуму дуёму чаҳорум - кӯтоҳ, ҳичоҳои сеюму панҷум - дароз. Мутафъилун рукни асосии баҳри Комил буда, асосан ба шеъри арабӣ хос мебошад. Ин рукн низ камистеъмол аст ва бисту ҳафт зиҳоф дорад. Илова бар ин, арӯзиёни гузашта боз ду рукни дигарро низ ба қатори ҳашт рукни маъмул илова карда, микдори рукнҳоро ба даҳто расонидаанд. Яке аз онҳо, яъне, рукни нухум мустафъи-лун аст. Ин рукн аз рукни мустафълун баҳри Раҷаз бо он фарқ мекунад, ки дар таркиби рукни асосии баҳри Раҷаз - мус-тафъ-илун ватади маҷмӯъ «илун»/у -/ мавҷуд буда, рукни нухум аз омехтаи ватади мафрук - «тафъи» /- у/ ва ду сабаби хафифи / «мус» ва «лун»/ сохта шудааст. Ин рукн дар арӯз бо номи мустафълун мафрукӣ машҳур аст, зеро дар таркиби он ватади мафрук - «тафъи»/-у/ дида мешавад. Мустафълун мафрукӣ дар арӯз рукни солими баҳреро ташкил надода, дар сохтани баҳрҳои фаръии силсилаи дуёму иштирок менамояд. Мустафъи-лун ҳамагӣ ҳафт зиҳоф дорад. Рукни даҳум фобило-тун буда, дар арӯз бо номи фобилотун мафрукӣ машҳур аст, ба сабаби он ки дар таркибаш ватади мафрук мавҷуд аст. Фобилотун мафрукӣ низ рукни солими

бахреро ташкил намедихад, аммо дар сохтани баҳрҳои фаръии силсилаи аввал / Қариб, Музореъ, Мушокил/ иштирок менамояд. Ном ва миқдори зихофҳои рукни фойло-туни мафрукӣ бо рукни солими баҳри Рамал - фойлотун якхела аст.

Дар арӯз ҳар байт аз чанд рукн ташкил меёбад ва ҳар як рукн номи махсус дорад. Рукни аввали мисраи якумро садр, рукни охири мисраи дуюмро арӯз, рукни аввали мисраи дуюмро ибтидо, рукни охири мисраи дуюмро зарб ва рукноеро, ки дар байни садру арӯз ва ибтидою зарб ҷой гирифтаанд, ҳашв мегӯянд. Мисол:

*Дӯст он бошад, ки гирад дасти дӯст*

*фойлотун/ фойлотун/ фойлон*

*- у - - / - у - - / - у ~*

*Дар парешонҳолиро дармондагӣ. /Саъдӣ/*

*фойлотун/ фойлотун/ фойлун*

*- у - - / - у - - / - у -*

Дар ин байт рукни фойлотуни аввали мисраи якум садр, рукни фойлотуни дуюми мисраи аввал ҳашв, рукни фойлони охири мисраи якум арӯз, рукни фойлотуни якуми мисраи дуюм ибтидо, рукни фойлотуни дуюми мисраи дуюм ҳашв ва рукни фойлуни охири мисраи дуюм зарб мебошад. Агар байт аз ҳашт рукн иборат бошад, байти мусамман, аз шаш рукн иборат бошад, байти мусаддас, аз чаҳор рукн иборат бошад, байти мураббаъ ва агар аз ду рукн иборат бошад, байти мусанно меноманд.

Мисоли байти мусамман:

*То нақш мебандад фалак, касро набудааст ин намак,*

*Моҳӣ, надонам, ё малак, фарзанди Одам ё парӣ.*

*/Саъдӣ/*

*мустафилун/ мустафилун/ мустафилун/ мустафилун*

*- - у - / - - у - / - - у - / - - у -*

Мисоли байти мусаддас:

*Агар коре кунӣ, музде ситонӣ,  
Чу бекорӣ, яқин бемузд монӣ. / Носири Хусрав/*

*мафойлун/ мафойлун/ фаъулун*

*у - - - / у - - - / у - -*

Мисоли байти мураббаъ:

*Дарёи ҳастӣ дам ба дам*

*Дар чарху тобу печу хам. / Гулчини Маъонӣ/*

*мустафилун/ мустафилун*

*- - у - / - - у -*

Мисоли байти мусанно:

*Эй мавҷи беҳоб,*

*Эй набзи бетоб,*

*Дарёи Варзоб,*

*Дарёи Варзоб.*

*/Лоик/*

*мустафилотун*

*- - у - -*

## ЗИХОФ ВА РОҶҶОИ ДАР ХОТИР НИГОҶ ДОШТАНИ ОН.

### МАФҶУМ ВА МОҶИЯТИ ЗИХОФ

Зихоф дар лугат ба маънии дур рафтани аз асл, аз нишона дур афтодан омадааст, аммо дар илми арӯз тағйир ёфтани / каму зиёд кардани ягон ҷузъи рукн, табдили ҳарфе ё ҳичое / ҷузъи рукни солими баҳрҳои аслиро гӯянд. Дар натиҷаи ҳазф кардани як ҳичои кӯтоҳ, ду ҳичои дароз ё тавассути афзудани як ҳичои дарозу як ҳичои баланд /якуним ҳичо/ ё ин ки дар сурати табдили ҳичоҳои дарозу кӯтоҳи рукноҳои солими арӯз шаклҳои гуногуни овозӣ ба вучуд меоянд, ки ҳар кадом шакл ва номи муайян дошта, ба вазни баҳре тааллуқ доранд. Ин шаклҳои овозӣ дар илми арӯз бо номҳои зиҳоф, илал ва фурӯъ машхуранд ва миқдори ҳичоҳои онҳо аз як то шашто мешаванд.

Аз таърихи илми арӯзи арабу аҷам медонем, ки Шамси Қайси Розӣ дар мавриди шарҳи луғавии истилоҳоти арӯз, аз он ҷумла, зихоф хеле батафсил сухан меронад. Чунин шарҳу тавзеҳот баъзан то дараҷае муфассал аст, ки муаллифони баъдӣ то муҳаққиқони муосири арӯзи

точикӣ ин тавзеҳотро бидуни мурочиат ба луғату фарҳангҳо, бевосита аз «Ал-муъҷам» иқтибос кардаанд. Онҳо дар ин эътимоди кулли худ ба «Ал-муъҷам» баъзан ба иштибоҳ роҳ додаанд, ки яке аз онҳо маънии луғавии зиҳоф аст. Азбаски ин истилоҳ ба такрор меояд, зарур медонем, ки маънии дурусти луғавии онро шарҳ диҳем. Шамси Қайси Розӣ зиҳофро чунин маънидод кардааст: «Бидон, ки ҳар тағйире, ки ба усули афъили арӯзи дарояд, онро зиҳоф хонанд. Ва маънии захф дурист аз асл ва таъхир аз мақсад ба мақсуд. Ва аз ин чихат, «сахми зиҳоф» тиреро гӯянд, ки аз нишона ба як сӯ афтад»/ «Ал-муъҷам», сах.48/. Муҳаққиқ Баҳром Сирус бидуни ишора аз «Ал-муъҷам» гирифтааст: «Зиҳоф чамъи захф аст. «Зиҳоф» дар забони араб ба маънои дурӣ аз асл ва ҳам ба маънои аз нишона хато рафтани тирро гӯянд»/ «Арӯзи точикӣ», сах. 41/. Донишманди дигари точик - Т.Зехнӣ чунин навиштааст: «Зиҳоф дар фарҳангҳо ба маънои расидани тир наздики нишона мебошад»/ «Санъати сухан», сах.242/. Муҳаққиқи дигари точик С.Давронов низ аз маъноҳои зиёди зиҳоф сарфи назар карда, фақат маънии вобаста ба тирро меорад: «Калимаи зиҳоф дар луғат маънои ба нишон расидани тирро дорад»/ «Сохти шеърӣ точикӣ», сах.8/. Ва маънои дигари он: «Аз асл дур шудан»-ро, ки Шамси Қайси Розӣ нишон дода буд, С.Давронов онро чун маънои истилоҳии зиҳоф ба қалам медиҳад. Калимаи «зиҳоф» дар «Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ» низ бо таъбирҳои Шамси Қайси Розӣ эзоҳ ёфтааст: «Зиҳоф калимаи арабист/ шакли чамъаш - азоҳиф/ ва маънии он аз асл дур рафтан, ба нишон нарасидани тир аст»/сах. 163/. Дар ин маврид зарур аст, ки пеш аз овардани маънии луғавии зиҳоф аз фарҳангҳои арабӣ ба ибораи «ба нишон нарасидани тир» мулоҳиза намоем. Ин эзоҳ аз китоби «Ал-муъҷам» нокомил иқтибос шудааст, зеро мақсади Шамси Қайси Розӣ аз шарҳи «тиреро гӯянд, ки аз нишона ба як сӯ афтад», «сахми зоҳиф» аст, на «зоҳиф»-и мучаррад, пас, зоҳиф ё зиҳоф, ё

захф ба сари худ маънии тирро надорад, магар ки дар паҳлӯяш тир - сахм низ бошад. Муаллифони ҳамаи ин таълифот аз ибораи Шамси Қайси Розӣ «сахм»-и арабиро афканда, зиҳофи танҳоро оварда, ба паҳлӯи шарҳи тоҷикии он «тир»-и тоҷикиро халонидаанд. Аз ин ҷо чунин сахм ба шарҳи маънои луғавии зиҳоф роҳ ёфта, паҳн гаштааст.

Дар фарҳангҳои арабӣ, аз он ҷумла, дар «Алмунҷид» ин калима чунин шарҳ дода шудааст: «Заҳф - нишастан ё ба зону охиставу вазнин ҳаракат кардан, ҳезидан; захфи лашкар - ҳаракати вазнини лашкари сершумор ба сӯи лашкари душман, ҳучуми охиставу вазнини лашкар; захфи сахм - ба нишон нарасидан, сипас ба сӯи он захф /ҳаракат/ кардани тир; захфи шугур - мондаву бемадор шудани шугур; зиҳоф дар арӯз тағйире, ки ба ҳарфи дуҷуми сабаби хафиф ва сақил ворид меояд, бинобар гарон, вазнин буданаш чунин номида шудааст» «Алмунҷид», сах. 299/.

Чӣ тавре ки мебинем, шарҳи истилоҳии зиҳоф дар ин қомус бевосита ба моҳияти ҳуди зиҳоф /тағйире сабаби хафифу сабаби сақил/ дар арӯзи арабӣ вобаста аст. Дар ҳамон як рукни мисраъҳои гуногуни ҳамон шеър ба ҳам омадани шакли солими рукни баҳр ва шакли тағйирёфтаи як афъил, воқеан хеле вазнин аст, яъне дар дохили як шеър аз асл дур гардида, ба шакли дигар даромадан, мунҳариф шудани як тафъила аст. Ва «дурӣ аз асл» гуфтани Шамси Қайси Розӣ ба ҳамин маънист.

Ҳар як зиҳоф, вобаста ба он ки аз кадом рукн ба вучуд омадааст, номи махсус дорад. Масалан, аз рукни солими фъилотун /- у - - / ду ҳарфи охир, яъне «ун» қаср шавад, яъне ҳазф шавад фъилот /- у ~ / боқӣ мемонад, ки онро зиҳофи мақсур /кӯтоҳшуда/ меноманд. Сабаби мақсур ном гирифтани ин зиҳоф дар он аст, ки мақсур аз калимаи арабии «қасара» гирифта шуда, маънояш кӯтоҳ кардан аст. Ҳамин тариқ, аз рукни солими мафъълун /у -

- / мафобъйл / у - ~ / , аз рукни солими фаъълун / у - - / фаъъл / у ~ / сохта, мақсур номидан мумкин аст.

Микдори зиҳофотро муҳаққиқони асрҳои миёна ва муосир - муаллифи «Ал-муъҷам» - Шамси Қайси Розӣ ва муаллифи «Ҷамъи мухтасар» - Ваҳиди Табретӣ - 35-то, муаллифи «Ғиёсуллуғот» - Муҳаммад Ғийсуддин - 47-то, муаллифи «Вазни шеърӣ форсӣ» - Хонларӣ ва муаллифи «Арӯзи тоҷикӣ» - Баҳром Сирус - 45-то гуфтаанд. Муаллифони «Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ» микдори зиҳофотро аз 50-то ҳам зиёд доништаанд. Таҳқиқу таҳлили асарҳои назарӣ ва ашъори шоирони форс-тоҷик нишон дод, ки шумораи зиҳофоте, ки дар ашъори арабу аҷам мавриди истифода қарор гирифтаанд, хеле зиёданд ва мо онҳоро дар зер мувофиқи тартиби алифбо меорем: абтар / батр - /, азалл / залал - /, аслам / бо «се»-и мусаллса; салм - - /, аслам / бо «сод»; салм - - /, аслами мусаббағ / - ~ /, асрам / сарм - у /, ахраб / харб - - у /, ахрам / харм - - /, ахрами мусаббағ / - - ~ /, аштар / шатар - у - /, аштари мусаббағ / - у - ~ /, ақсам / қасам - - - /, ақсами мусаббағ / - - ~ /, аҳазз / ҳазаз - - /, аҳаззи махбун / у - /, аҳаззи мақсур / ~ /, аҳаззи маҳзуф / - /, аҳаззи музол / ~ /, аҳаззи мусаббағ / - ~ /, аҳазз / ҳазаз у у - /, аҳзам / ҳазм /, аҳтам / ҳатм у ~ /, аҷам / ҷамм - у - /, аҷами музол / - у ~ /, мавқус / вақс у - у - /, мавқуси музол / у - у ~ /, мавқуси мурафғал / у - у - /, мавқуси мурафғали мусаббағ / у - у - ~ /, мавқуси мутағвал / у - у - ~ /, мавқуф / вақф - - - /, мавқуфи матвӣ / - у - /, мавқуфи махбун / у - - /, мақсуф / қасф - - - /, мақсуф / қасф у - - у /, мақсуф / қасф - у - у /, мақсуф / қасф - - у /, мақшуф / қашф - - - /, мақшуфи матвӣ махбун / у - - /, мақшуфи махбун мақсуфи махбун / у - - /, мамсӯх / масх у - - у /, манқус / нақс у - - у /, манхӯр / нахр - /, марбӯъ / рабъ у - /, марбӯъи мусаббағ / у ~ /, марфӯъ / рафъ - - у /, марфӯъи махбун / у у - /, марфӯъи музол / - у ~ /, марфӯъи мурафғал / - у - - /, марфӯъи мурафғали мусаббағ / - у ~ ~ /, марфӯъи мутағвал / - у - ~ /, маслуҳ / салх - /, матвӣ мавқуф / - у - /, матвӣ мақшуф мақсуфи матвӣ / - у - /, матвӣ махбун / у у - ; шакли

дигараш у у - у /, матвӣ махбун мавқуф / у у ~ /, матвӣ махбун мақшуф мақсуфи матвӣ махбун мақсуф / у у - /, матвӣ махбун музол / у у у ~ /, матвӣ музол / - у у ~ /, матвӣ мурафғал / - у у - - /, матвӣ мурафғали махбун / - у у - у /, матвӣ мутағвал / - у у ~ /, матвӣ / тай - у у - ; шакли дигараш - у - у /, матмус / тамс - /, махбул / хабл у у у - ; шакли дигараш у у - у, махбули мавқуф / у у ~ /, махбули мақшуф / у у - /, махбули музол / у у у ~ /, махбун / хабн у у - ; шакли дигараш у у - - ; у - у - ; у - , махбун аҳазз / у - /, махбун аҳаззи музол / у ~ /, махбун мавқуф / у - ~ /, махбун мақшуф / у у - у ; шакли дигараш у - у у /, махбун мақшуф мақсуф / у - - /, махбун матвӣ мавқуф / у у ~ /, махбун матвӣ мақшуф мақсуф / у у - /, махбун матвӣ музол / у у у ~ /, махбун матвӣ / у у у - ; шакли дигараш у у - у /, махбун мақсур / у у ~ ; шакли дигараш у - ~ /, махбун мақтӯъ мақшуф / у - /, махбун мақтӯъ мақтӯи махбун / у - - /, махбун маҳзуф / у у - /, махбун муваццаъ / у у - - ; шакли дигараш у - у - - /, махбун музафғо / у у - - - ; шакли дигараш у - у - - /, махбун музол / у - у ~ ; шакли дигараш у у ~ /, махбун мурафғал / у - у - - /, махбун мурафғали мақшуф / у - у - у /, махбун мусаббағ / у у ~ /, махбун мутағвал / у - у ~ /, машқул / шакл у у - у ; шакли дигараш у - у /, маъсуб / ъасб у - - - /, маъқул / ақл у - у - /, маъқус / ақс - - у /, мағзуб - у у - /, мақбуз / қазб у - у - ; шакли дигараш у - у /, мақбузи мусаббағ / у - у ~ /, мақсур / қаср у - ~ ; шакли дигараш у ~ , - - ~ , у ~ /, мақтуф / қатф у - - /, мақтӯъ / қатъ - - - ; шакли дигараш у у - - , - - /, мақтӯъи махбун / у - - /, мақтӯъи махбун мусаббағ / у ~ /, мақтӯъи маҳзуф / - - /, мақтӯъи маҳзуфи мусаббағ / - ~ /, мақтӯъи мусаббағ / - - ~ ; шакли дигараш - у , у у - /, маҳзуз / ҳазаз - - ; шакли дигараш - /, маҳзузи маҳзуф / - /, маҳзуф / ҳазф у - - ; шакли дигараш - у - , у - /, маҳзуфи мақсур / - - /, маҳзуфи мақтӯъ / - - /, маҳзуфи мусаббағ / у - ~ /, маҷбуб / ҷаббу - /, маҷдӯъ / ҷадъ - /, маҷзул / ҷазл - у у - /, маҷзули мурафғали махбун мақсур / у у у - /, маҷзули мурафғали махбун мақсури муваццаъ / у у у у - /, маҷзули мурафғали махбун

мақсури мувассаъи музол / у у у у у ~/, маҷхуф/чаҳф -/, маҷхуфи мусаббағ/~/, мувассаъ/тавсеъ - у - - - /, мувассаъи маҳбун/у - - - ; шакли дигараш у - у - - /, музаффо/тазфи - у - - - /, музаффои маҳбун / у у - - - /, музмар/измор - - у - ; шакли дигараш у - у - - /, музмари аҳазз / - - /, музмари аҳаззи мусаббағ / ~/, музмари мақтӯъ / - - - /, музмари мақтӯъи мусаббағ / - - ~/, музмари музол / - - у ~/, музмари мураффал/ - - у - - /, музмари мураффали мусаббағ / - - у - ~/, музмари мутаввал/ - - у ~/, музол/ изолат - - у ~, шаклҳои дигараш - у ~; у у ~; у - у у ~/, мураффал/тарфил - - у - - ; шакли дигараш у у - у - - /, мураффали матвии мақсур / - у у у - /, мураффали матвӣ / - у у - /, мураффали маҳбун / у - у - - /, мураффали маҳбуни мақфуф ё маҳбуни мураффали мақфуф / у - у - у /, мураффали маҳбуни матвии мақсур / у у у у - /, мураффали маҳбуни матвии мақсури мувассаъ / у у у у у - /, мураффали мақсур / - - у у - /, мураффали мақсури музол / - - у у ~/, мураффали мусаббағ ё мутаввал / - - у - ~/, мусаббағ/исбоғ у - - ~; шаклҳои дигараш - у - ~, у - ~/, мутаввал/татвил - - у - ~; шакли дигараш у у - у - ~/, мутаввали матвии мақсур ё мураффали матвии мақсур / - у у у ~/, мутаввали матвӣ ё матвии мутаввал / - у у - ~/, мутаввали мақсур / - - у у ~/, муҳаззал/тахзил - у у - /, муҳаззали музол / - у у ~/, муҳаллаъ/тахлеъ у - - ; шакли дигараш у - /, муҳалаъи музол / у ~/, муҳаллаъи мусаббағ/у - ~/, муҳаннақ/тахник - - /, муҳаннақи мақсур / - ~/, муҳаннақи маҳзуф / - - /, мушаъъас/ташъис - - - /, мушаъъаси мусаббағ/ - - ~/ ва ғайра.

### ЗИҲОФҲОИ МУФРАД ВА МУРАККАБ

Зиҳофхоро, вобаста ба миқдори амалиёте, ки дар рукнҳои солим мегузaronанд, ба муфрад ва мураккаб чудо мекунанд. Зиҳофхое, ки аз рукнҳои асли фақат дар натиҷаи даровардани як дигаргунӣ ба вучуд меоянд, зиҳофҳои муфрад меноманд. Зиҳофҳои мураккаб дар натиҷаи даровардани ду ё се дигаргунӣ ба рукнҳои асли ҳосил мегарданд. Ҳар як зиҳофи муфрад вобаста ба амали

анҷомшуда номи алоҳида дорад. Баъзе азоҳифи мураккаб низ соҳиби номи маҳсус мебошад. Масалан, дар як рукн чамъ омадани ду зиҳоф: маҳбун ва матвиро, ки дар натиҷаи анҷом додани амалҳои хабн/доман буридан/ ва тай/ печидан, тамом шудан, тай кардан/ ҳосил мешаванд, маҳбул/ дасту побурида/ меноманд. Мувофиқи қоидаи зиҳофсозӣ зиҳофи маҳбул бояд маҳбуни матвӣ номида шавад, зеро он аз иҷтимоъи зиҳофҳои маҳбуну матвӣ ҳосил шудааст. Барои ҳамин, бештари зиҳофҳои мураккаб номи маҳсус надошта, бо номи ду ё се дигаргунӣ, ки дар рукни асли дароварда шудааст, шинохта мешаванд. Масалан, маҳбуни мақшуф ё матвии маҳбуни мақшуф, маҳбуни матвии мавқуф ва ғайра.

Зиҳофҳои муфрад инҳоянд: аслам, аҳраб, аҳрам, аҳазз, мавқуф, мақфуф, мақшуф /мақсуф/, матвӣ, маҳбун, мақбуз, мақсур, мақтӯъ, маҳзуф, музмар, музол, мураффал, мусаббағ, мушаъъас ва ғайра. Зиҳофҳои мураккабе, ки номи маҳсус доранд: абтар /якҷо омадани зиҳофҳои маҳзуф ва мақтӯъ дар рукни фаъулун/, абтар (якҷо омадани зиҳофҳои мақтӯъ ва маҳзуф дар рукни фобилотун/, абтар якҷо омадани зиҳофҳои аҳрам ва маҷбуб дар рукни мафобъилун/, аззал, асрам, аштар, аҳраб, ақсам, аҳтам, манкус, манхур, марбӯъ, маҳбул, машкул, маҷмум, маҷхуф, муҳаззал, муҳаллаъ ва ғайра. Зиҳофҳои мураккабе, ки номи мураккаб доранд, инҳоянд: аслами мусаббағ, аҳрами мусаббағ, аштари мусаббағ, мақшуфи матвӣ, матвии мавқуф, матвии маҳбун, матвии маҳбуни мақшуф /мақсуф/, матвии музол, матвии мураффал, маҳбули мавқуф, маҳбули музол, маҳбуни мавқуф, маҳбуни мақшуф/мақсуф/, маҳбуни матвии мақшуф /мақсуф/, маҳбуни матвӣ, маҳбуни мақсур, маҳбуни маҳзуф, маҳбуни музол, маҳбуни мураффал, маҳбуни мусаббағ, мақбузи мусаббағ, мақтӯи маҳбун, маҳзуфи мусаббағ, маҷхуфи мусаббағ ва ғайра.

Зиҳофҳои аслам, азалл, абтар, мавқуф, мақшуф, мақтӯъ, матмус, манхур, маслуҳ, маҷдӯъ, маҷхуф, мақтуф,



маҷбуб, мақсур, музол, мураффал, мусаббағ фақат дар рукнҳои арӯз / рукни охири мисраи аввал / ва зарб/ рукни охири мисраи дуюм/ меоянд. Зиҳофҳои боқимонда бошанд, дар рукнҳои дигари байт /садр, ибтидо ва ҳашв/ истифода мешаванд.

Зиҳофҳои аҳрам, аҳраб, аслам /бо ҳарфи «сод»/, асрам, аштар, мағзуб, ақсам, маъкус ва ғайра ба воситаи кам кардани ҳарфе ё ҳичое аз аввали рукнҳои садр (рукни аввали мисраи якум) ва ибтидо (рукни аввали мисраи дуюм) ба вучуд меоянд. Зиҳофҳои абтар, аслам / бо ҳарфи «со»-и мусалса/, аҳазз, мавкуф, макшуф, макфуф, маҷбуб, мақсур, мақтӯъ, мақтуф, маҳзуф дар натиҷаи аз рукнҳои охири байт /арӯз ва зарб/ кам кардани ҳарфе ё ҳичое ҳосил мешаванд. Зиҳофҳои мусаббағ, музол ва мураффал ба воситаи илова кардани садоноки «о» ё ҳичои дароз (сабаби хафиф) дар охири рукнҳои байт (арӯз ва зарб) ба вучуд меоянд.

Дар мавриди тағйир додани рукнҳои аслии шаклҳои нави афоиеле пайдо мешаванд, ки ба аркони солими он қириб монандӣ надоранд. Масалан, зиҳофи маҳбуни рукни мустафилун «мафӯилун» аст, ки аз рукни аввала ба тамоми фарқ мекунад. Сабаби чунин дигаргунӣ дар он аст, ки ҳангоми ба тағйирот дучор омадани рукнҳои аслии шаклҳои ба вучуд меоянд, ки ҳам талаффуз ва ҳам намуди зоҳириашон аз шаклҳои маъмулии арӯзӣ дур аст. Аз ин рӯ, ба ҷои шакли нави ҳосилшуда яке аз шаклҳои маъмули арӯзиро мемонанд. Чунончи, агар аз рукни мустафилун ба воситаи амали хабн /яъне партофтани ҳарфи дуҷоми сокин/ ҳарфи «с» гирифта шавад, шакли «мутафилун» /у - у - / боқӣ мемонад, ки аз ҷиҳати ҳичо ва вазн бо мафӯилун /у - у - / як аст, барои ҳамин, ба ҷои мутафилун /у - у - / рукни мустаъмали мафӯилун /у - у - / ро гузошта, зиҳофи маҳбун номидаанд. Барои ҳамин, зиҳофҳои, ки аз рукнҳои гуногун ба вучуд омадаанд, ҳарчанд шакли ягона доранд, вале номи онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунад. Масалан, зиҳофи мафӯилун / - - / ҳам дар

бахри Ҳазач/ номаш - аҳрам/, ҳам дар баҳри Рамал / номаш - мушаъяс/, ҳам дар баҳри Вофир/ номаш - ақсам/, ҳам дар баҳри Раҷаз/ номаш - мақтӯъ/ ва ҳам дар рукни мус-тафӣ-лун/ номаш -мақсур/ дучор меояд, ки аз ҷиҳати шакли овозӣ якхела буда, аз ҷиҳати ном фарқ доранд. Ғайр аз ин, гоҳе дар зерин номи як зиҳоф шаклҳои мухталиф меоянд. Масалан, зиҳофи мафӯилун /у - у -/, ки аз рукни мустафилун ба вучуд омадааст, маҳбун ном дорад. Зиҳофи маҳбуни рукни асосии баҳри Рамал - фӯилотун дар шакли фәилотун / у у - - /, зиҳофи маҳбуни рукни асосии Мутадорик - фӯилун /- у -/ дар шакли фәилун ( у у -) ва зиҳофи маҳбуни рукни мафӯлоту дар шакли мафӯйлун / у - - у/ дучор мешаванд.

Мисоли баҳри Рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф:

*Мазраи сабзи фалак дидаму доси маҳи нав,  
Ёдам аз киштаи хеш омаду ҳангоми дарав. /Ҳофиз/  
фӯилотун/ фәилотун/ фәилотун/ фәилун  
- у - - / у у - - / у у - - / у у -*

Мисоли баҳри Раҷазии мусаммани матвии маҳбун:

*Он ки наботи оразиш оби ҳаёт меҳурад,  
Дар шакараш ниғаҳ кунад ҳар кӣ, набот меҳурад.*

*/Саъдӣ/*

*муфтайлун/ мафӯилун/ муфтайлун/ мафӯилун  
- у у - / у - у - / - у у - / у - у -*

Мисоли баҳри Мутадорикии мусаммани маҳбун:

*Чу руҳат набувад гули боги Ирам,*

*Чу қадат набувад қади сарви чаман*

*. / «Арӯзи Сайфӣ» /*

*фәилун/ фәилун/ фәилун/ фәилун*

*у у - / у у - / у у - / у у -*

Аз ҷумлаи зиҳофҳои, ки ном бурдем, зиҳофҳои аҳраб, аҳрам, макфуф, мақбуз, маҳзуф, мақсури баҳри Ҳазач, зиҳофҳои маҳзуф, мақсур ва маҳбуни баҳри Рамал ва зиҳофҳои маҳбун ва матвии баҳри Раҷаз хеле серистеъмоланд. Онҳо ҳам дар сохтани навҳои гуногуни баҳрҳои Ҳазачу Рамалу Раҷаз ва ҳам дар сохтани навҳои мух-

талифи баҳрҳои фаръӣ: Қариб, Музореъ, Мушокил, Цадид, Хафиф, Мучтасс, Сареъ, Мунсарех, Муктазаб иштирок менамоанд.

Мисоли баҳри Ҳазачи мусаммани аҳраб:

*Гар зулфи парешонат дар дасти сабо афтад,  
Ҳар ҷо, ки диле бошад, дар доми боло афтад.* /Ҳофиз/  
мафъӯлу/ мафӯйлун/ мафъӯлу/ мафӯйлун  
-- у/ у --- / -- у/ у ---

Мисоли баҳри Музореъи мусаммани аҳраб:

*Наврӯзи ваҳдат омад бо лутфи дилбарона,  
Ангехт рақси гулҳо, дилҳо пур аз тарона.* /Баравний/  
мафъӯлу/ фоъилотун/ мафъӯлу/ фоъилотун  
-- у / - у -- / -- у / - у --

Мисоли баҳри Хафифи мусаддаси маҳбуни маҳзуф:

*Ин ҷаҳонро нигар ба ҷашми хирад,  
Не бад-он ҷашм, к-андар ӯ нигарӣ.* /Рӯдакӣ/  
фоъилотун/ мафӯйлун/ фаъилун  
- у -- / у - у - / у у -

Мисоли баҳри Ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи мақсур:

*Ҷаннат, ки ризои мо дар он аст,  
Зери қафи пои модарон аст.* /Маҷди Хофӣ/  
мафъӯлу/ мафӯйлун/ мафӯйл  
-- у/ у - у - / у - ~

Ҳар кадом аз даҳ рӯки солим аз даҳ то сию панҷ зиҳф дошта, ҳар яке аз онҳо дар сохтани навъҳои мухталифи баҳрҳои аслии фаръӣ иштирок менамоанд.

Баъзе арӯзиёни форс-тоҷик, мисли Рашиди Ватвот, Насируддини Тӯсӣ, Шамси Қайси Розӣ, Салмони Совачӣ дигаргуниҳои дар сабаби хафифу сабаби сақил рӯйдодаро зиҳф ва дигаргунии дар ватади маҷмӯъ рӯйдодаро илал номидаанд.

Дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ баъзе зиҳфҳои ҳастанд, ки шакли ягона дошта, аз як рӯки баҳр ба вучуд меоянд, аммо аз рӯи он ки ҷояшон дар таркиби рӯкиҳои байт /садр, ибтидо, ҳашв, арӯз ва зарб/ фарқ мекунанд, номи

онҳо низ тағйир меёбад. Масалан, шакли овозии мафъӯлун / - - - / дар баҳри Ҳазач агар дар рӯкиҳои садру ибтидо ояд, аҳрам ва агар ҳамин шакли овозӣ дар рӯкиҳои дигар байт /ҳашвайн, арӯзу зарб/ ояд, муҳаннақ меноманд.

Ҳарчанд ном ва миқдори зиҳфоти арӯзӣ хеле зиёд асту дар хотир нигоҳ доштани онҳо барои хонанда душворӣ меорад, аммо роҳҳои дар хотир нигоҳ доштани онҳо вучуд дорад. Яке аз ин роҳҳо донишҷӯи амалиёт, ки ба воситаи онҳо зиҳфҳо ба вучуд меоянд. Масалан, агар ҳиҷоӣ охир дароз /сабаби хафиф/ бошад онро кӯтоҳ кунанд, ҳамон зиҳфро мақфӯф меноманд. Дар ин маврид бояд ба рӯкиҳои солим бингарем ва муайян кунем, ки кадоми онҳо бо сабаби хафиф /ҳиҷоӣ дароз/ тамоми мешавад.

Ҳангоми мушоҳида мебинем, ки дар байни рӯкиҳои солим мафӯйлун /у - - -, фоъилотун /- у - - / бо сабаби хафиф ба охир мерасад. Вақте ки ҳиҷоӣ охири рӯки мафӯйлунро /у - - - / кӯтоҳ мекунем, зиҳфи мақфӯф ҳосил мешавад. Пас, мувофиқи қоида, зиҳфи мақфӯфи баҳри Рамал бояд фоъилотун /- у - у/ шавад. Дар илми арӯз кӯтоҳ шудани ҳиҷоӣ якумро маҳбун, кӯтоҳ шудани ҳиҷоӣ дуумро матвӣ ва кӯтоҳ шудани ҳиҷоӣ сеюмро мақбуз меноманд. Агар аз рӯи ин қоида амал кунем, мебинем, ки ҳиҷоҳои аввали фоъилотун, мустафъилун, мафъӯлотун ва фоъилун ҳиҷоӣ дарозанд. Пас зиҳфи маҳбуни рӯки фоъилотун /- у - - / шакли фаъилотун /у у - - /, зиҳфи маҳбуни рӯки мустафъилун / - - у - / шакли мафӯйлун /у - у - / ва зиҳфи маҳбуни рӯки фоъилун / - у - / шакли фаъилун /у у - /-ро мегирад. Ҳамин тарик, яке аз роҳҳои ба зудӣ ёд гирифтани номи зиҳфҳои арӯз донишҷӯи амалиётӣ зиҳфсозист /мисли ҳабн, қаф, харб, харм, шатар, салм, аъсб, қабз ва ғайра/.

Аҳамияти зиҳф дар он аст, ки шогирд ё муҳаққиқ аз рӯи он ба зудӣ ба кадом баҳр тааллуқ доштани шеър-

ро муайян месозад. Масалан, агар байти зерро тақтеъ кунем,

*Чун субҳ файзи суҳбати равшандилон дамest,  
Аммо даме, ки боиси эҳёи оламест.* /Соиб/

*мафъӯлу/ фоъилоту/ мафоъйлу/ фоъилот*

-- у / - у - у / у -- у / - у ~

мебинем, ки дар таркиби аркони он шаклҳои овозии мафъӯлу /ахраб/, фоъилоту /макфуф/, мафоъйлу /макфуф/, фоъилот /мақсур/ вучуд доранд. Аз рӯи шаклҳои овозии зиҳофҳо тез маълум менамоем, ки ин байт дар яке аз навҳои баҳри Музореъ - Музореъи мусаммани ахраби макфуфи мақсур суруда шудааст.

### ТАҚТЕЪИ ШЕЪР

### МАЪНИИ ЛУҒАВӢ ВА ИСТИЛОҲИИ ТАҚТЕЪ.

### ҚОИДАИ ТАҚТЕЪИ ШЕЪР

Маънии луғавии тақтеъ пора-пора кардан, катъ намудан аст, аммо чун истилоҳ ба рукнҳо чудо кардани мисраъҳои байтро гӯянд. Мақсад аз тақтеъи шеър санчидан ва муайян кардани дурусӣ ё нодурустии вазни он аст. Дар тақтеъ талаффузи калима ва ибора, яъне порчаҳои тараннумӣ муътабартар аст, барои ҳамин, ҳангоми ба ҳиҷоҳо чудо намудани шеър, пеш аз ҳама, оҳанги талаффуз, яъне, ҷиҳати овозии онро ба назар мегиранд. Донишманди шинохтаи форс-тоҷик, муаллифи «Ал-муъҷам» - Шамси Қайси Розӣ дар мавриди тақтеъ навишта буд: «Бидон, ки тақтеъи шеър он аст, ки байтро аз ҳам фуру кушоянд ва бар асбобу автоду фавосил /яъне, сабабҳои ватадҳову фосилаҳо/ қисмат кунанд, то ҳар ҷузвара дар вазни баробари ҷузвара шавад аз афоъили баҳре, ки ин байт аз он муншаъиб бошад, чунон ки асбоби ин дар муқобили асбоби он афтад ва автод дар муқобили автод ва фавосил дар муқобили фавосил. Ва дар ин боб эътибор малфузи шеърро бошад, на мактуби онро, яъне, ҳар ҳарф, ки дар лафз наояд, агарчи дар китобат бошад, дар тақтеъ онро эътиборе наниҳанд ва ҳар чӣ дар лафз ояд, агарчи дар

китобат набошад, дар тақтеъ ба ҳарфе мансуб бувад» /«Ал-муъҷам», сах. 97/.

Барои ҳамин, дар шеъри арӯзӣ баъзан ба ҳиҷоҳо дучор меоем, ки ҳарчанд мувофиқи қоидаи забони тоҷикӣ бояд кӯтоҳ шаванд, аммо чун ҳиҷои дароз хонда мешаванд ё баръакс.

Мисол:

*Чунки оби ҷумла аз ҳавз аст пок,  
Ҳар яке обе диҳад хуш завқнок.* /Мавлавӣ/

*фоъилотун/ фоъилотун/ фоъилон*

- у - - / - у - - / - у ~

Дар ин байт ҳиҷои «би»-и мисраи аввал мувофиқи қоидаи ҳиҷосозии забони тоҷикӣ ҳиҷои кӯтоҳ аст, зеро аз ин ҳамсадову як садонокӣ кӯтоҳ сохта шудааст, лекин дар ин байт вобаста ба вазни шеър /Рамали мусаддаси мақсур/ ва тарзи талаффуз/ бар болои садонокӣ кӯтоҳи «и»-и ҳиҷои «би» задаи мантиқӣ афтадааст/ ба вазифаи ҳиҷои дароз омадааст.

Ҳамин тариқ, шартӣ асосии тақтеъ он аст, ки ҳангоми ба ҳиҷоҳо чудо намудани мисраъҳои шеъри арӯзӣ ҳиҷои кӯтоҳ бояд баробари ҳиҷои кӯтоҳ ва ҳиҷои дароз муқобили ҳиҷои дароз воқеъ гардад, мисли ин байти Муъмин Қаноат:

*Ҳам он замон зи хоки ман, зи хоки поки ин Ватан  
Парида духтари Ватан, бигашт ахтари баланд.*

Тақтеъи байт чунин аст:

*Ҳа-мон-за-мон/ зи-хо-ки-ман/ зи-хо-ки-по/ ки-ин-Ва-тан*

*мафоъилун/ мафоъилун/ мафоъилун/ мафоъилун*

у - у / у - у - / у - у - / у - у -

*Па-ри-да-дух/ та-ри-Ва-тан/ би-гашт-та-х/ та-ри-ба-ланд*

*мафоъилун/ мафоъилун/ мафоъилун/ мафоъилон*

у - у / у - у - / у - у - / у - у ~

Барои он ки дурустии тақтеъи ҳақиқӣ ва ғайриҳақиқӣ маълум гардад, авзони баҳрҳо, рукнҳо ва зиҳофоти онҳоро доништан ва аз ҳам фарқ кунонида тавоништан шарт аст. Масалан, агар мисраи «Ба номи ҷаҳондори ҷон-

офарин»-ро, ки дар баҳри Мутақориби мусаммани маҳзуф суруда шудааст, дуруст тақтеъ намоем, ин шаклро мегирад:

Ба-но-ми/ ча-ҳон-до / ри-чо-но/ фа-рин  
фаъълун / фаъълун / фаъълун / фаъул  
у--/у--/у--/у-

Ҳамин мисраъро дар вазни ғайриҳақиқӣ низ тақтеъ намудан мумкин, ба ин тарз:

Ба-но-ми / ча -ҳон -до-ри / чо - но - фа - рин  
фаъълун/ мафъълун / мустафълун

Агар мо рукн, зиҳоф ва анвои баҳрҳои солим ва фаръиро дурусттар донем, ба зудӣ муайян мекунем, ки вазни дуюм дар авзони баҳре дида намешавад.

### БАЙТ - МЕЪЁР ВА АНДОЗАИ ТАҚТЕЪ

Барои донишмандони соҳаи адабиёт маълум аст, ки байт воҳиди асосии шеър буда, вобаста ба миқдори рукнҳои ҳама дар шаклҳои мусамман, мусаддас, мураббаъ ва мусанно меояд. Ҳангоми таҳлили шеър аз рӯи маънӣ, вазн, қофия ва бадеиёт ҳатман байте интиҳоб карда мешавад. Дар мавриди гузаронидани тақтеъи арӯзӣ ҳам, пеш аз ҳама, байте аз шеърро интиҳоб менамоем ва аз рӯи он саҳеҳию носаҳеҳии вазни шеърро маълум менамоем. Сабаби воҳиди асосии шеър номидани байт дар он аст, ки ҳар гуна маънӣ ё мазмунро дар қолаби як байт ҷой додан мумкин аст, аммо на ҳемеша як маънии том дар қолаби як мисраъ мегунҷад.

Мисол:

*То мард сухан нагуфта бошад,  
Айбу ҳунараш нуҳуфта бошад* /Саъдӣ/

ё ин ки:

*Маро зи рӯзи қиёмат гаме, ки ҳаст, ин аст,  
Ки рӯи мардуми олам ду бора хоҳам дид.* /Соиб/

Аз мисраи

Касе, к-аз илми маънӣ бохабар шуд,

ба осонӣ маълум аст, ки мақсади ғӯянда ҳоло нота-мом аст ва ҳамин ки мисраи дуюмро:

Дар ӯ андешаи шодию ғам нест.

ба он ҳамроҳ намоем, мазмуни комили байт маълум мешавад. Барои ҳамин, мисраъро воҳиди хурдтарин ва байтро воҳиди асосии шеър меноманд.

Ҳар рукни байт, вобаста ба тарзи ҷойгиршавиаш номи махсус дорад. Рукни аввали мисраи аввал садр, рукни охири мисраи якум арӯз, рукни аввали мисраи дуюм ибтидо, рукни охири мисраи дуюм зарб ва рукне, ки дар байни садру арӯз ва ибтидову зарб ҷой гирифтааст, ҳашв ном дорад. Байти мусамман ҳам садр, ҳам арӯз, ҳам ибтидо, ҳам зарб ва ҳам ҳашвайн дорад. Байти мусаддас садру арӯзу ибтидову зарб ва ҳашв дорад. Дар байти мураббаъ рукни ҳашв мавҷуд нест. Байти мусанно фақат аз садру ибтидо иборат аст. Вобаста ба тарзи тақтеъ баъзе шеърҳо дар авзони чанд баҳри маъмул хондан мумкин аст. Масалан, байти зерини Гулназарро:

*Бе дарду ғам нишастам рӯзе ба сояи санг,  
Бегонаи ҳавасҳо, маъзури ормонҳо.*

агар ба таври:

*мафъълун/ фоъилотун/ мафъълун/ фоъилотун*

тақтеъ кунем, баҳри Музореъи мусаммани аҳраб ва агар ба таври:

*мустафълун/ фаъълун/ мустафълун / фаъълун*

тақтеъ намоем, баҳри Мунсарехи мусаммани маҳбуни мақшуф мешавад.

Ҳангоми таҳлили вазни шеър вобаста ба тарзи ҷойгиршавии рукнҳои солиму зиҳофҳои номи баҳри он муайян карда мешавад. Масалан, аз қасидаи машҳури Ҳалимшо «Бурҷи инсон» матлаби онро меорем:

*Аз бурҷи диёри ман хуришед бувад раҳшон,  
Аз субҳи баҳори ман дунё бишавад бустон.*

*мафъълун/ мафъълун / мафъълун / мафъълун*

*---у/у---/--у/у---*

Аз рӯи тақтеби байт маълум гардид, ки вазни ин қасида Ҳазачи мусаммани ахраб аст, чунки рукнҳои якуму сеюми он аз зихофи ахраби Ҳазач - мафъӯлу ва рукнҳои дуюму чаҳоруми он аз рукни асосии баҳри Ҳазач - мафъӯйлун гирифта шудааст.

### ТАҚТЕБИ ХИҶОЙ ВА ТАҚТЕБИ АРҶҶИ

Аввалин шарте, ки барои муайян кардани вазни шеър лозим ва зарур аст, дуруст хондану бехато навиштани шеър аст. Масалан, агар ин байти Саъдиро:

*Тоат он нест, ки бар хок ниҳи пешонӣ,*

*Сидқ пеш ор, ки ихлос ба пешонӣ нест.*

дуруст бихонем, таъбирҳои «тоат он» ба шакли «тоатон» ва «пеш ор» ба шакли «пешор» талаффуз мешаванд. Барои ҳамин, ҳангоми тақтеби хичой хичоҳои шеърро вобаста ба дарозию кӯтоҳии онҳо паси ҳам менависем. Барои ин, аввал, хичоҳои байтро бодикқат чудо намуда, ҳар кадоми онро бо хатҳои амудии кӯтоҳе ишора менамоем. Мисли чудо кардани хичоҳои байти Ҷавиди Саъдӣ

*To/a/to/nec/t/ki/bar/xo/k/ni/xi/ne/шо/нӣ*

*Сид/қ/пеш/ор/ки/их/лос/ба/пеш/шо/нӣ/нест.*

Баъди ин, вобаста ба дарозию кӯтоҳии хичоҳо аломатҳои онҳоро дар зер ҳар кадом мегузorem.

Тақтеби арҷӣ дар сурате воқеъ мешавад, ки агар байт тақтеби хичой шуда бошад. Яъне, баъди анҷом додани тақтеби хичой, мувофиқи оҳанг ва тарзи талаффуз шеърро ба як, ду, се ё чаҳорхичой чудо намуда, мутобиқи он аз арқони арҷӣ рукни мувофиқ интихоб менамоем. Баъди интихоби рукнҳои мувофиқ, онҳоро дар зер хичоҳои шеър менависем. Масалан, агар байти Саъдиро:

*Ай/со/р/бо/но/ҳис/та/рон/ко/ро/ми/ҷо/нам/ме/ра/вад*

*Вон/дил/ки/бо/худ/до/ш/там/бо/дил/си/то/нам/ме/ра/вад.*

ба хичоҳо чудо кунему ба рукнҳои як, ду ё сеҳичой тақсим намоем, оҳанг ва назми он халал меёбад, вале агар ба рукнҳои чаҳорхичой чудо намоем, вазн ва оҳанги он

комилан нигоҳ дошта мешавад. Аз рӯи дарозию кӯтоҳӣ ва оҳанги байти болоӣ маълум мешавад, ки рукни мустафъилун ба он мувофиқ аст. Пас, вазни ин шеър баҳри Рачазӣ мусаммани солим мебошад. Тарзи ба рукнҳо тақтеб намудани байти Саъдӣ чунин аст:

*Ай-со-р-бо/но-ҳис-та-рон/ко-ро-ми-ҷо/нам-ме-ра-вад,*  
*мустафъилун/ мустафъилун/ мустафъилун/ мустафъилун*  
*-- у - / - - у - / - - у - / - - у -*

*Вон-дил-ки-бо/худ-до-ш-там/бо-дил-си-то/нам-ме-ра-вад,*  
*мустафъилун/ мустафъилун/ мустафъилун/ мустафъилун*  
*-- у - / - - у - / - - у - / - - у -*

### УСУЛИ АНҶОМ ДОДАНИ ТАҚТЕБ ДАР ШЕЪРИ НАВ

Пайдоиши шеъри озод, ки дар адабиётшиносии байналхалқӣ бо номи верлибр /фр. вер - шеър, либр - озод/ машҳур аст, ба нимаи дууми асри 18 рост меояд. Нависандаи фаронсавӣ Г.Кан истилоҳи «верлибр»-ро бори аввал соли 1884 истифода кардааст. Аз ҷиҳати сохт шеъри озод аз бандҳое таркиб меёбад, ки шумораи мисраҳои он мухталифанд. Дар адабиёти ҳар халқ шеъри озод бо хусусиятҳои анъанавии шакл ва қонуну қоидаҳои шеъри он алоқаи зич дорад.

Аввалин нишонаҳои шеъри озод дар назми солҳои 20-уми асри бисти тоҷик дар эҷодиёти устод Айнӣ ва солҳои 30-юм дар эҷодиёти устод Лоҳутӣ мушоҳида мешаванд. Баъдтар шеъри озод дар эҷодиёти шоирон Муъмин Қаноат, Қутбӣ Киром, Лоиқ Шералӣ, Бозор Собир, Гулназар Келдӣ, Саидалӣ Маъмур, Раҳмат Назрӣ хеле рушду камол ёфт.

Шеъри озод ё «шеъри нав» шоирро аз баъзе қонуну қоидаҳои арҷӣ анъанавӣ озод менамояд. Арҷ дар «шеъри нав» аз байн намеравад, балки беш аз пеш инкишоф ёфта, қонунҳои нави таҳаввулотӣ он ошкор мешавад. Шоир имкон дорад, ки мисраҳоро бо хости худ шикаста ҷо ба ҷо намояд, инчунин, ӯ метавонад, ки дар як шеър чанд вазни /баҳри/ ба ҳам монандро ба кор барад. Ҳоло

дар адабиёти форс-тоҷик чор хусусияти шеъри озод аз лиҳози вазн мушоҳида карда мешавад:

Якум, бо роҳи вайрон кардани миқдори баробарии рукнҳои байт мекӯшанд, ки вазиро аз оҳангҳои анъанавию маъмулӣ халос кунанд. Дар ин маврид рукнҳо шикаста шаванд ҳам, мисраи дигар аз давоми ҳамон рукни шикаста оғоз ёфта, дар охир шакли комили ҳамон рукн дар мисраъҳо нигоҳ дошта мешавад. Шоир дар ин ҷо мекӯшад, ки оҳанги умумии шеърро дар саросари он нигоҳ дорад. Ҳамин хусусият дар порчаи зерини достони «Суруши Сталинград»-и Муъмин Қаноат мушоҳида мешавад:

*Маро гаҳвора мегӯянд,*

*мафӯйлун/ мафӯйлун / ма*

*у --- / у --- / у*

*Чун гаҳвораи заррин,*

*фӯйлун/ мафӯйлун*

*--- / у ---*

*Вале ман модари бечораам, хокам,*

*мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун*

*у --- / у --- / у ---*

*Агар тифле ба рӯям по ниҳад, шодам...*

*мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун*

*у --- / у --- / у ---*

*Баҳорон гул шудам,*

*мафӯйлун/ мафо*

*у --- / у -*

*Аз хеш рӯидам*

*мафӯйлун/ мафӯйлун*

*--- / у ---*

Дуюм, афъоиле, ки мувофиқи талаботи вазн бояд дар шакли солими он меомаданд, шикаста мешаванд, аммо бар хилофи хусусияти якум мисраи минбаъда аз давоми афъоили рукн ё зиҳофи аввала оғоз наёфта, аз шакли рукни дигар сар мешавад. Дар арузи озод, ки миқдори мисраъҳо ва дарозии кӯтоҳии онҳо ба ихтиёри шоир аст,

ӯ бо мақсади муайян рукнҳои шеърро шикаста, мисраъҳои дигарро ба афъоили тоза оғоз менамояд. Дар шеъри «Реша»-и Гулназар чунин ҳолат мушоҳида мешавад:

*Ба ҳар кунҷу канори Тоҷикистон*

*мафӯйлун/ мафӯйлун / мафӯйл*

*у --- / у --- / у - ~*

*Агар чун парда бардоранд гарду хоки бодовард,*

*мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун*

*у --- / у --- / у --- / у --- ~*

*Нишон ёбанд аз шахре, диёре*

*мафӯйлун/ мафӯйлун/ фаъулун*

*у --- / у --- / у - -*

*Зи тоҷеву зи тахтеву ҳисоре*

*мафӯйлун/ мафӯйлун/ фаъулун*

*у --- / у --- / у - -*

*Чи тақдире!...*

*мафӯйлун*

*у - - -*

Вазни шеъри боло дар асл Ҳазаҷи мусаммани мусаббағ аст, ки шакли комили он (мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун - дар як мисраъ) дар мисраи дуҷум нигоҳ дошта шудааст. Аммо рукни мафӯйлунро / у - - - / дар мисраъҳои якуму сеюму чаҳорум шикаста, мисраъҳои баъдӣ боз аз рукни нав (яъне мафӯйлун) оғоз ёфтааст. Шикастани рукнҳои солим дар баҳрҳои дигари аруз низ мушоҳида мешавад. Дар ашъори Лоик Шералӣ ва Гулназар Келдӣ бештар рукнҳои солими баҳри Рамал ва зиҳофҳои маҳзӯф - фӯйлун ва мақсур - фӯйлун ба ҳам омезиш ёфта, навъҳои гуногуни баҳри Рамалро месозанд. Дар баъзе шеърҳои Гулназар рукни солими баҳри Рамал - фӯйлун дар мисраи аввал шикаста мешавад, аммо мисраи баъдӣ хоҳу ноҳаҷ аз рукни солим оғоз меёбад. Дар ин маврид ҳам мисраъ дар зоти худ мустақил монда, боиси амиқии фикр мегардад. Шеъри «Суннати ман»-и Гулназар айнан дар ҳамин услуб таълиф шудааст. Чанд мисраи он:

**Бомдодон чун барояд офтоби шуълапарвар,**  
фоъилотун/ фоъилотун/ фоъилотун/ фоъилотун

- у - - / - у - - / - у - - / - у - -

**Ман ҳам аз худ мебароям тозаву тар.**

фоъилотун/ фоъилотун/ фоъилотун

- у - - / - у - - / - у - -

**Оламе пур мешавад аз ман,**

**Оламе сар мешавад аз ман.**

фоъилотун/ фоъилотун/ фаъ

- у - - / - у - - / -

**Бо лабони оташинам**

фоъилотун/ фоъилотун

- у - - / - у - -

**Шабнами себаргаҳоро мемакам пазмон,**

фоъилотун/ фоъилотун/ фоъилотун / фоъ

- у - - / - у - - / - у - - / ~

**Ончунон ки оҳуи ташина**

фоъилотун/ фоъилотун/ фаъ

- у - у / - у - - / -

**Лаб ниҳад бар чаишаи хандон...**

фоъилотун/ фоъилотун/ фоъ

- у - - / - у - ~

Шеъри «Суннати ман», ки чанд байти онро чун шоҳид овардем, аслан аз ҳашт банди ҷаҳормисраъӣ иборат буда, дар шакли шеърии мураббаъ эҷод шудааст. Тарзи қофиябандии мисраъҳои бандҳо низ гуногун аст. Байти аввалу сонии бандҳои якуму панҷуму ҳаштум мисли маснавӣ ҳамқофияанд, яъне, ҳарду мисраи тамоми бандҳои зикршуда қофияи алоҳида доранд. Вале дар бандҳои дуҷуму сеҷуму ҷаҳоруму шашуму ҳафтум тарзи қофиябандӣ дигар аст. Дар ин бандҳо мисраъҳои ҷаҳорум, яъне, мисраъҳои ҷуфт дорои қофия буда, мисраъҳои тоқ аз қофия озоданд. Чӣ тавре ки мебинем, ин шеър аз ҷиҳати жанр ва қофия аз анвоъи шеър ва қофияи анъанавӣ фарқ мекунад. Навпардозӣҳои Гулназар дар вазни ин шеър аз доираи аркони як баҳр берун аст. Шоир дар ин шеър аз

рукни солими баҳри Рамал - фоъилотун ва зиҳофҳои он : макфуф - фоъилоту, маҷхуф - фаъ, маҷхуфи мусаббағ - фоъ ва махбун - фаъилотун истифода кардааст. Вазни асосӣ ва анъанавии шеър Рамали мусаммани солим / фоъилотун - ҷаҳор бор дар як мисраъ/ аст, ки дар мисраи аввали ҳамин шеър омадааст. Тақтеби байтҳо нишон медиҳад, ки шоир мисраъхоро ба ду ҳиссаи баробар ҷудо карда наmeshиканад, балки дар ҷое мешиканад, ки зарурат ба вучуд омадааст, яъне, фикр ба охир расидааст.

Гулназар аз имконоти вазни арӯз хеле хуб истифода бурда, ба он муваффақ гардидааст, ки шакл дар навапардозӣҳои ӯ ҳамеша тобеи мазмун бошад. Донистани нозукиҳои илми арӯз ва эҷодкорона истифода бурдан аз имкониятҳои шеъри нав ба Гулназар муяссар гардидааст, ки дар шеъри «Суннати ман» 13 нави баҳри Рамалро ба кор барад.

Сеюм, шоирони тоҷик аз имконоти ва нозукиҳои вазни арӯз истифода карда, шеърҳои офардидаанд, ки дар авзони баҳрҳои гуногунанд. Дар назми классикаи тоҷик шоирон мекӯшиданд, ки шеърҳои аз доираи як вазн берун набарояд, бо вучуди ин шеърҳои дучор меоянд, ки аркони дохили мисраъҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд, масалан, устод Рӯдакӣ дар қасидаи «Модари май» гоҳе ба ҷои шакли овозии зиҳофи матвӣ - муфтаъилун /-у у -/ шакли овозии зиҳофи мактӯб - мафъӯлун / - - - /-ро ба кор бурдааст, ки боиси дувазнии шеър гардидааст, яъне, як мисраъ Мунсарехи мусаммани матвии мактӯби маҷдӯб:

муфтаъилун / фоъилоту/ мафъӯлун/ фоъ

- у у - / - у - у / - - - / ~

ва мисраи дигар Мунсарехи мусаммани матвии манхур:

муфтаъилун/ фоъилоту/ муфтаъилун/ фаъ

- у у - / - у - у / - у у - / -

Илова бар ин, шеърҳои низ вучуд доштанд, ки дар чанд вазн хонда мешуданд. Масалан, ғазали Восифро бо ин матлаб:

**Наргиси ҷодуи ту оҳуи Чин,  
Нофаи оҳуи ту холи ҷабин.**

дар ҷаҳор вазн хонда мешавад.

Дар дохили як шеър истифодаи аркони /зиҳофҳои/ гуногуни ҳамон як баҳр дар гузашта ҳодисаи маъмулӣ буд. Ин ҳодиса бештар дар охири мисраъҳои шеър рух медод, шоирон ба ҷои зиҳофи маҳзуфи /фаъълун/ баҳри Ҳазач, зиҳофи мақсурро /мафоъйл/; ба ҷои зиҳофи манхури рукни мафъълоту / фаъ/ зиҳофи маҷдӯи / фоъ/ ҳамон рукно дар баҳри Мунсарех истифода мекарданд. Муҳаққиқони гузаштаи арӯз дар назми асрҳои миёна ҳарчанд авзони зиёд доштани як шеърро мушоҳида карда бошанд ҳам, тарафдори ягонагии вазн буданд.

Дар назми муосири тоҷикӣ шеърҳои вучуд доранд, ки дар авзони ба ҳам монанди баҳрҳои мухталиф эҷод гардаанд.

Устод Лоҳутӣ дар истифодаи авзони баҳрҳои мухталифи арӯз дар таркиби як асар нисбат ба дигар шоирони тоҷик дастболост. Маҳорати ҷавулодаи устод Лоҳутӣ ва дақиқкорона истифода бурдан аз имконоти арӯз ба ӯ имкон додааст, ки дар достони «Парии бахт» баҳрҳои Хафиф, Ҳазач, Рамал, Мутақориб, Саръ, Мучтассро ба кор барад. Дар либреттои «Коваи Оҳангар» маҳорати ӯ дар истифодаи авзони мухталифи баҳрҳои арӯз бениҳоят зиёд аст. Лоҳутӣ барои таълифи ин асари сахнаӣ зиёда аз 50 вазни анвои баҳрҳои Рамал, Ҳазач, Мӯтақориб, Раҷаз, Хафиф, Саръ, Мунсарех, Мутақориб, Мадид, Музореъ ва ғайра мавриди истифода қарор додааст.

Ҷаҳорум, ч тавре ки гуфтем, шеърӣ наве, ки аз Лоҳутӣ ва Пайрав Сулаймонӣ шурӯъ шуду дар эҷодиёти Лоиқу Бозор Собирӯ Гулназар инкишоф ёфт, таъя бар дарозию кӯтоҳии мисраъҳо дошт. Хушбахтона, имрӯз ин гуна шеър дар баробари шеъре, ки бо риояи ҳақиқии вазну қофия суруда мешавад, зиндагӣ ва нашвунамо дорад. Аммо дар эҷодиёти шоирони ҳамзабони мо ба ашъоре дучор меоем, ки як ё ду рукни аввал дар вазн аст, боқӣ ҳама аз

вазн берун. Ба таври дигар гӯем, як навъи омезиши шеърӣ арӯзию шеърӣ озоду шеърӣ сафед мушоҳида мешавад, ки ин хусусияти ҷаҳоруми шеърӣ озод аст. Мисол:

**Рӯзе, ки оҳанги ҳар ҳарф зиндагист,**

-- у / -- у -- у -- у ~

То ман ба хотири охирин шеър ранҷи ҷустӯҷуи қофия набарам.

-- у / -- у у -- у -- у -- у -- у у -

**Рӯзе, ки ҳар лаб таронаест,**

-- у / -- у -- у ~

**То камтарин суруд бӯса бошад,**

-- у / -- у -- у -- у - - -

Дар шеърӣ болоӣ фақат рукни аввал /мафъълӯ/ дар вазн асту боқӣ ҳама озод.

Мисоли дигар:

**Таронаи соҳил**

у - у - / - -

**Насими бӯсаи ман буду тилки бози ту буд.**

у - у - / у у - - / у - у - / у у ~

**Бар обҳо парандаи бод**

у - у - / у - у - ~

**Миёни лонаи садо садо парешон буд.**

у - у - / у у - - / у - у - / - ~

**Бар обҳо**

у - у -

**Паранда, бетоқат буд.**

у - у - / - - ~

**Садои тундари хеш**

у - у - / у у ~

**Ва нур, нури тари озарахи**

у - у - / у у - - - -

**Дар об оинае сохт**

у - у - / у у - ~

**Ки қоби равшане аз шуълаҳои дарё дошт.**

у - у - / у у - - / у - у - / - ~



Чи тавре ки мебинем, дар ин шеър низ фақат дар рукнҳои аввали мисраъҳо ягонагии вазн нигоҳ дошта шудааст, аммо дар рукнҳои дигар ин услуб риоя нашудааст. Аз байтҳои дуҷумла ба ҳамаҷумла маълум мешавад, ки асоси вазни ин шеърро Мучтасси мусаммани маҳбуни мақсур ё аслами мусаббағ: мафъилун / фаъилотун/ мафъилун/ фаъилон/ ё фаълон/ ташкил медиҳанд.

### **БАҲР. БАҲРҲОИ АСЛӢ /СОЛИМ/ ВА ФАРӢЙ /ГАЙРИСОЛИМ/**

Маънии лугавии баҳр шикофтан аст. Дар илми арӯз гурӯҳ ё навъҳои авзонери баҳр гӯянд, ки дар зер як номи умумӣ гирд оварда шудаанд. Масалан, баҳри Ҳазач, баҳри Рамал, баҳри Раҷаз ва ғайра. Як ҳуди баҳри Ҳазач чандин навъ дорад. Дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ зиёда аз 90 навъи ин баҳр маъмул аст. Ҳазачи мусаммани солим /дар як байт ҳашт бор мафъилун/, Ҳазачи мусаддаси маҳзуф/ мафъилун /мафъилун/ фаъулун - ду бор дар як байт/, Ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳзуф /мафъилун/ мафъилун/ фаъулун/ ва ғайра аз навъҳои машҳур ва серистеъмоли арӯз аст. Ба таври дигар гӯем, баҳр истилоҳест, ки бар вазнҳои гуногуни шеър ҳамбастагӣ дорад ва бештар дар илми арӯз мавриди истифода қарор мегирад. Яке аз шартҳои асосии каломии мавзун /шеър/ ин аст, ки ҳамаи мисраъҳо дар як шеър бояд вазни ягона дошта бошанд. Масалан, наметавон байте эҷод кард, ки мисраи якумаш дар баҳри Раҷаз бошаду мисраи дуҷумлаш дар баҳри Ҳазач.

Тамоми баҳрҳои арӯзи арабу аҷам аз даҳ рукни солим ҳосил мешаванд. Дар асоси ин даҳ рукн 19 баҳр: Ҳазач, Рамал, Раҷаз, Мутақориб, Мутадорик, Қариб, Музорей, Мушокил, Ҷадид, Хафиф, Мучтасс, Сарей, Мунсарех, Муктазаб, Тавил, Мадид, Басит, Вофир, Комил ба вуҷуд омадааст. Шоире ҳамаи баҳрҳоро дар китбаи зерин ҷой додааст:

*Раҷаз, Хафифу Рамал, Мунсарех, дигар Мучтасс,  
Баситу Вофиру Комил, Ҳазач, Тавилу Мадид.*

*Мушокилу Мутақориб, Сарейу Муктазаб аст,  
Музорейу Мутадорик, Қарибу низ Ҷадид.*

Арӯзиёни араб ва форс-тоҷик барои осон шудани дарёфт ва дар хотир нигоҳ доштани баҳрҳои рукнҳои солими онҳоро дар доираҳои Мухталифа, Мунфарида, Муштабаҳа, Мучталаба, Мунъакиса, Мунғалата, Муштабаҳаи зоида, Муштабаҳаи музохафа, Мучталабаи зоидаи музохафа, Мучтамеъа, Муттафиқа, Мухталита, Мунтазиъа ҷой додаанд. Баъзе арӯзиёни форс-тоҷик, мисли Баҳромии Сарахсӣ ва Бузургмеҳри Қойинӣ дар асоси рукнҳои солими мафъилун, фъилотун, мустафъилун ва мафъилоту боз бисту як баҳри нав /Сарим, Кабир, Бадил, Қалиб, Ҳамид, Сағир, Асамм, Салим, Ҳамим, Маснӯъ, Мустаъмал, Аҳрас, Мубҳам, Маъкӯс, Мухмал, Қотей, Муштарак, Муаммам, Мусаттар, Муайян ва Бӯйс/-ро аз доираҳои Мунъакиса, Мунъалақа, Мунғалата берун овардаанд.

Баҳрҳо ба ду гурӯҳ: аслӣ /солим/ ва фаръӣ /ғайрисолим/ ҷудо мешаванд.

а/ Баҳрҳои аслӣ ё солим баҳрҳоеанд, ки рукни маҳсус доранд. Ҳазач - рукни асосиаш - мафъилун /у - - - /, Рамал - рукни асосиаш - фъилотун / - у - - /, Раҷаз - рукни асосиаш - мустафъилун / - - у - /, Мутақориб - рукни асосиаш - фаъулун / у - - /, Мутадорик - рукни асосиаш - фъилун / - у - /, Вофир - рукни асосиаш - мафъилотун / у - у - / ва Комил - рукни асосиаш - мутафъилун / у у - у - / аз ҷумлаи баҳрҳои солиманд

Аз баҳрҳои аслӣ: Ҳазач, Рамал, Раҷаз, Мутақориб, Мутадорик байни арӯзи арабу арӯзи форсӣ-тоҷикӣ муштарак буда, баҳрҳои Вофиру Комил ва Тавилу Мадиду Басит хоси арӯзи арабанд. Баъзе шоирони тоҷик барои санҷидани таъби шоирӣ хеш дар авзони ин панҷ баҳри хоси арабӣ шеър гуфтаанд. Баҳрҳои Ҳазач, Рамал, Раҷаз ва Мутақориб дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ хеле серистеъмомоланд. Азбаски дар фаслҳои дигари ин китоб дар хусуси

ҳар баҳр алоҳида суҳан меронем, ҳоло бо ҳамин иқтифо менамоем.

б/ Баҳрҳои фаръӣ ё ғайриаслӣ баҳрҳоианд, ки рӯкни маҳсус надошта, дар натиҷаи омезиши рӯкҳои солими баҳрҳои аслӣ ва зиҳфҳои онҳо ба вучуд меоянд. Қариб, Музореъ, Мушокил, Ҷадид, Хафиф, Мучтасс, Сареъ, Мунсарех, Муқтазаб, Тавил, Мадид, Басит аз ҷумлаи баҳрҳои фаръианд. Аз ин баҳрҳо Тавил, Мадид, Басит хосси шеъри арабӣ, Қариб, Ҷадид, Мушокил хосси шеъри форсӣ-тоҷикӣ буда, баҳрҳои Музореъ, Хафиф, Мучтасс, Сареъ, Мунсарех ва Муқтазаб байни арӯзи арабу форсӣ-тоҷикӣ муштарақанд. Ҳарчанд баҳрҳои Тавил, Мадид, Басит аз баҳрҳои шеъри арабианд, баъзе шоирони форс-тоҷик дар анвои мухталифи онҳо шеър гуфтаанд. Вобаста ба рӯкҳои солим ва зиҳфҳои мақфуфу маҳбуну матвӣ баҳрҳои фаръиро ба се силсила /гурӯҳ/ ҷудо кардаанд. Ба гурӯҳи /силсилаи/ яқум баҳрҳои Қариб, Музореъ, Мушокил дохиланд, зеро дар рӯкҳои солими онҳо - мафъилун /у - - - / ва фъилотун / - у - - / зиҳфи мақфуф /мафъйлу / у - - У/ аз мафъилун, фъилоту / - у - у аз фъилотун / мавҷуд аст. Баҳрҳои Ҷадиду Хафифу Мучтасс баҳрҳои силсилаи дуюмро ташкил медиҳанд, зеро рӯкҳои солими ҳар се баҳр - фъилотун / - у - - / ва мустафъилун / - - у - / зиҳфи маҳбун / фаъилотун у у - - аз фъилотун, мафъилун у - у - аз мустафъилун/ доранд. Баҳрҳои гурӯҳи сеюм Сареъ, Мунсарех ва Муқтазаб буда, дар рӯкҳои солими ҳар се баҳр - мустафъилун / - - у - / ва мафъӯлоту / - - - у/ зиҳфи матвӣ /муфтаъилун - у у - аз мустафъилун, фъилоту - у - у аз мафъӯлоту/ мавҷуд аст. Баҳрҳои Музореъ, Хафиф, Мучтасс, Сареъ ва Мунсарех серистеъмолгарин баҳрҳои фаръианд.

### ГУРҶҲИ БАҲРҲОИ ҲАЗАЧӢ, РАМАЛӢ ВА РАЧАЗӢ

Дар адабиёти қадими араб мафҳумҳои Раҷазу Ҳазачу Рамалу қасида ҳамчун анвои шеър маълуму машҳур бу-

данд ва Ҳазачу Раҷаз баъдтар чун номҳои бухури алоҳидаи арӯз маълум шудаанд.

Шеърҳои ҳазачиро, ки бо мусиқӣ робитаи бевосита доштанд, асосан чун суруд дар рӯзҳои иду ҷашнҳои хурсандӣ иҷро мекарданд. Баъдтар дар маданияти мусулмонӣ Ҳазач на фақат ҳамчун истилоҳи вазни шеър /арӯз/, балки ҳамчун номи яке аз лаҳнҳои мусиқӣ машҳур шуд. Шеъри ҳазачӣ мисли шеъри раҷазӣ баъди давраи саҷъии шеър аз ҷумлаи ашъори халқӣ ва суҳангарӣ ба ҳисоб мерафт. Оилаи авзоне, ки аз ашъори ҳазачӣ берун меоянд, Тавилу Вофиру Мутақорибу Музореъ ва худӣ Ҳазачи арӯзӣ мебошанд. Монадӣ ё хешии ин баҳрҳо ба Ҳазач дар он зоҳир мегардад, ки рӯкҳои асосии баҳри Тавил фаъулун, мафъйлу дар Ҳазач мавҷуд аст, рӯкни аввал фаъулун дар баҳри Ҳазач зиҳфи маҳзӯф ва рӯкни дуюм - мафъйлу рӯкни асосии баҳри Ҳазач мебошанд. Рӯкни асосии баҳри Мутақориб - фаъулун дар баҳри Ҳазач зиҳфи маҳзӯфро ташкил медиҳад, ашқоли овозии зиҳфҳои маъсуб - мафъйлу, мақтуф - фаъулун, маъқул - мафъилун, маъкус - мафъӯлу, аҷам - фъилуни баҳри Вофир дар баҳри Ҳазач бо номҳои дигар дучор меоянд. Навъҳои Вофири мусаддаси маъсуби мақтуф /мафъйлу/ мафъйлу/ фаъулун/, Вофири мусаддаси маъқули мақтуф /мафъйлу/мафъйлу/ фаъулун/ ва Вофири мусаддаси манқуси мақтуф /мафъйлу/ мафъйлу/ фаъулун/ ва шаклҳои овозии навъҳои Ҳазачи мусаддаси маҳзӯф, Ҳазачи мусаддаси мақбузи маҳзӯф, Ҳазачи мусаддаси мақфуфи маҳзӯф яқсонанд.

Дар оилаи баҳрҳои ҳазачӣ ду шоҳаи он - тавилию мутақорибӣ ва вофирию ҳазачӣ хеле машҳуранд. Сабаби ба ин ду шоҳаи алоҳида ҷудо шудани онҳо дар ҳамоҳангӣ ва ҳамвазнии рӯкҳо зоҳир мегардад. Илова бар ин, ҳам дар баҳри Тавил ва ҳам дар баҳри Мутақориб шакли кӯтоҳи он қариб вучуд надорад: баҳри Тавил фақат шакли мусамман ва баҳри Мутақориб ҳам шакли мусамман ва ҳам шакли мусаддас /танҳо дар ду маврид/ дорад. Уму-

мияти дигари баҳрҳои Тавилу Мутақориб дар он аст, ки хар ду баҳр ҳам бо рукни панҷхарфа - фаъулун оғоз меёбанд. Чӣ тавре ки медонем, ғайри Мутақорик, қариб тамоми баҳрҳои боқимонда бо рукни ҳафтхарфа сар мешаванд.

Ба гурӯҳи баҳрҳои оилаи рамалӣ Хафиф, Рамал ва Мадид дохил мешаванд. Ин ҷо низ принсипи ба як оила дохил шудани се баҳр монандии рукнҳую зихофҳост. Рамали қадим мисли Раҷазу Ҳазаҷ дар ибтидо на фақат яке аз авзони шеърӣ, балки яке аз анвоъи назм ба ҳисоб мерафт. Ин баҳр низ чун баҳри Ҳазаҷ шеъри сурудӣ ҳисоб мешуд ва ба мусиқӣ саҳт вобастагӣ дошт. Вобастагии баҳрҳои Рамалу Хафиф аз номи онҳо низ маълум мешавад. Рамалу Хафиф номҳои хеле машҳури лаҳнҳои мусиқӣ низ мебошанд, яке аз навҳои сарояндагӣ бо номи рамалон машҳур аст.

Пайдоиши баҳрҳои Рамалу Хафифро низ ба анъанаи сурудҳои форсӣ, ки дар дарборҳои Ҷира мутақовил буд, вобаста мекунад. Бисёр ҳунармандону сарояндагони эронӣ, ки пеш аз ислом ба дарбори шоҳони Ҷира роҳ ёфта буданд, анъанаҳои маданияи худро давом додаанд. Ин анъана минбаъд дар марказҳои мусиқии шаҳрҳои Маккаву Ясриб /Мадина/ шуҳрат ёфт, ба дараҷае, ки оҳишта-оҳишта анъанаи суруд мусиқии арабро танг намуд.

Оилаи авзоне, ки аз ашъори раҷазӣ берун меоянд, Сареву Мунсареху Муқтазаб, Басит ва худи Раҷазу арӯзӣ мебошанд. Монандӣ ё муносибати наздики ин баҳрҳои нисбати баҳри Раҷаз дар он аст, ки яке аз рукнҳои солими баҳрҳои Сареву Мунсареху Муқтазабу Басит - мустафилун /- - у - / дар Раҷаз мавҷуд аст. Зихофҳои маҳбун - мафъулун /у - у - /, матвӣ - муфтайлун / - у у - /, мактӯб - мафъулун / - - - /, мухаллаъ - фаъулун /у - - / ва ғайра дар соҳтани анвоъи баҳрҳои Сареву Мунсареху Муқтазабу Басит қомилан иштирок менамоянд. Навҳои Сареву мусаддаси матвӣ макшӯф /муфтайлун/

муфтайлун /фъулун/ ва Раҷазу мусаддаси матвӣ марфӯъ /муфтайлун/ муфтайлун /фъулун/ яқсонанд.

## БАҲРИ ҲАЗАҶ ВА АНВОЪИ ОН

Ҳазаҷ нахустин баҳри доираи аввали арӯзи форсӣ-тоҷикӣ мебошад. Муаллифони тамоми рисолаҳои арӯзи арабию тоҷикӣ суҳанро аз ҳамин баҳр оғоз кардаанд. Маънии лугавии Ҳазаҷ овози хуш, суруд ва хушоянд буда, чун истилоҳ номи яке аз баҳрҳои аслии арӯз мебошад. Ин баҳрро барои он Ҳазаҷ меноманд, ки бештари шеърҳои, ки шоирони араб ва шоирони форс-тоҷик дар авзони он эҷод мекарданд, хушу дилкаш буданд. Вазнҳои ин баҳрро донишмандони араб - Халил ибни Аҳмад аз доираи сеюми арӯзи арабӣ, яъне, аз доираи Муҷталаба дар шакли мусаддаси солим /мафъйлун - шаш бор дар як байт/ ҷудо кардааст. Агар Ҳазаҷро дар арӯзи арабӣ аз доира дар шакли мусаддаси солим берун оварда бошанд, дар арӯзи форсӣ -тоҷикӣ дар шакли мусаммани солим /мафъйлун - ҳашт бор дар як байт/ маъмул аст.

Донишмандони илми арӯзи тоҷикӣ Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам» Ҳазаҷро дар доираи Муъталифа дар шакли мусаммани солим, Муҳаммад Ғиёсуддин дар «Ғиёсуллуғот» мисли Халил ибни Аҳмад Ҳазаҷро дар доираи Муҷталиба, вале дар шакли мусаммани солим, Алишер Навоӣ дар «Мизон-ул-авзон», Ваҳиди Табрезӣ дар «Ҷамъи мухтасар» онро дар доираи Муъталифа, Сайфӣ дар асари худ «Арӯзи Сайфӣ» дар доираи Муҷталиба, дар шакли мусаммани солим ҷой додаанду дар шаклҳои мусаддаси солиму мураббаъи солим имкони таълифи шеърро низ таъкид кардаанд. Рукни солими баҳри Ҳазаҷ мафъйлун /у - - - / буда, аз як ватади маҷмӯъ /у - / ва ду сабаби хафиф / - - / иборат аст. Шаклҳои солими Ҳазаҷ аз ҷумлаи вазнҳои сақили арӯз ҳисоб мешаванд, зеро ҳиҷоҳои дарози он нисбат ба ҳиҷоҳои кӯтоҳаш зиёдтаранд. Ҳазаҷ серистеъмолтарин баҳри арӯзи тоҷикӣ ва шеърҳои дар ин вазн эҷодшуда оҳанги хушу фараҳбахш доранд. Аз рукнҳои солими Ҳазаҷ чор навъи

он: мусаммани солим, мусаддаси солим, мураббаъи солим, мусаннои солим ба вучуд меояд. Барои сохтани навъҳои дигари ин баҳр аз рукни солими Ҳазаҷ - мафъйилун /у - - - / ва зиҳфҳои абтар / фаъ -, азал /л/ /фоз ~/, ахраб /мафъӯлу - - у /, ахрам / мафъӯлун - - - /, ахрами мусаббағ /мафӯлон - - ~/, аштар /фозилун - у - /, аштари мусаббағ /фозилон - у ~/, аҳтам /фаъӯл у ~/, макфуф / мафъйлу у - - у /, мақсур /мафъйлу у - ~/, маҳзуф /фаъӯлун у - - /, маҳзуфи мусаббағ / фаъӯлон у - ~/, маҷбуб /фаъал у - /, мусаббағ /мафъйлон у - - ~/, маҳаннақ /мафъӯлун - - - /, маҳаннақи мақсур /фаълон - ~/, маҷбуз /мафъилун у - у - /, ки дар натиҷаи каму зиёд кардан ё тағйири мавқеи ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳи он ҳосил мешавад, истифода мебаранд.

Баҳри Ҳазаҷ дар шеъри арабӣ хеле камистеъмол аст, ҳамагӣ ҳафт навъи он дар шакли мураббаъ мавҷуд аст. Аммо дар арӯзи тоҷикӣ Ҳазаҷ дар як вазъиятест, ки ба Ҳазаҷи арабӣ ба ҷуз рукни мафъйилун дигар ҳеҷ умумият надорад, яъне, имконоти баҳри Ҳазаҷ дар арӯзи тоҷикӣ бениҳоят фаровон ва зиёд аст, чунончи, тамоми шаклҳои мусамману мусаддаси солим ва навъҳои музоҳафи он - ҳама авзони ҳосси шеъри тоҷикӣ мебошанд. Зиёда аз 30 фоизи ашъори халқии шифоҳии тоҷикӣ дар авзони ин баҳр гуфта шудаанд. Дар хусуси авзони рубойӣ ҷои сухан нест, зеро аз ибтидо маълум буд, ки ин навъи шеъри бо вазну қофия ва мавзӯёташ қомилан падидаи мардуми аҷам аст. Қасе аз донишмандони араб то ҳол даъвои арабӣ будани онро нақардааст ва саъйе ҳам аз худ нишон надидааст, ки аз тору пуди он наҳи арабӣ пайдо кунад. Ягона тамоси рубойӣ бо шеъри арабӣ низ аз он иборат аст, ки баъзе шоирони араб дар татаббуъи /пайравии/ шоирони форс-тоҷик ба забони арабӣ рубойӣ гуфтаанд. Вазни рубойӣ дар рисолаҳои арабӣ ҳамеша чун вазни берун аз баҳрҳои арӯзи арабӣ таҳлил мешавад. Аз омезиши рукни солим ва зиҳфҳои он дар шаклҳои мусамману мусаддасу мураббаъу мусанно 92 навъи он дар

шеъри тоҷикӣ истифода мешавад. Ҳоло барои намуна барои ҳар як навъи маъмули баҳри Ҳазаҷ мисол меорем.

Ҳазаҷи мусаммани солим:

**Агар дар вақти рафтани гуфт: Меоям. Макун бовар,  
Ки ӯ ҷон асту ҷон чун меравад, дигар намеояд.**

/Хусрави Дехлавӣ/

мафъйилун/ мафъйилун/ мафъйилун/ мафъйилун  
у - - - / у - - - / у - - - / у - - -

х х х

Ҳазаҷи мусаддаси солим:

**Зи ғам хорӣ кайшам дар шиқи он дилбар,  
Ки он ғамхорӣ аз шодӣ бувад беҳтар.** /Ваҳиди Табрезӣ/

мафъйилун/ мафъйилун/ мафъйилун  
у - - - / у - - - / у - - -

х х х

Ҳазаҷи мураббаъи солим:

**Ғар аз ин шуъла метарсӣ,  
Ки худ бар ҷонам афқандӣ,**

**Туро ҷон медиҳам аз ҷон,  
Ба ҷашмони тарам боз ой.** /Лохутӣ/

мафъйилун / мафъйилун  
у - - - / у - - -

х х х

Ҳазаҷи мусаммани ахраб:

**Кай шеъри тар ангезад, хотир, ки ҳазин бошад,  
Як нуқта аз ин маънӣ гуфтему ҳамин бошад.** /Ҳофиз/

мафъӯлу/ мафъйилун/ мафъӯлу/ мафъйилун  
- - у / у - - - / - - у / у - - -

х х х

Ҳазаҷи мусаммани ахраби мусаббағ:

**Ҳон, ай дили ибратбин, аз дида назар кун, ҳон,  
Айвони Мадоинро оинаи ибрат дон.** /Ҳоқонӣ/

мафъӯлу/ мафъйилун/ мафъӯлу/ мафъйилон  
- - у / у - - - / - - у / у - - ~

х х х

Ҳазаҷи мусаммани макбуз:

*Ҳамин замон зи хоки ман, зи хоки поки ин Ватан  
Парида духтари Ватан, бигайт ахтари баланд.*

/М.Қаноат/

мафоъилун/ мафоъилун/ мафоъилун/ мафоъилун

у - у - / у - у - / у - у - / у - у -

х х х

Ҳазаҷи мусаммани макфуфи мақсур:

*Туро лаъли шакаррезу маро чашии гуҳарбор,*

*Туро ханда бувад хӯю маро гиря бувад кор.* /Ҷомӣ/

мафоъилу/ мафоъилу/ мафоъилу мафоъил

у - - у / у - - у / у - - у / у - ~

х х х

Ҳазаҷи мусаммани аштар:

*Вақтро ганимат дон, он қадар, ки битвонӣ,*

*Ҳосил аз ҳаёт, ай ҷон, ин дам аст, то донӣ.* /Ҳофиз/

фоъилун/ мафоъилун/ фоъилун/ мафоъилун

- у - / у - - - / - у - / у - - -

х х х

Ҳазаҷи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф:

*Хоҳӣ, ки наорӣ ба суи хеш зиёнро,*

*Аз гуфтаи нохуб ниғаҳ дор забонро.* /Носири Хусрав/

мафъӯлу/ мафоъилу/ мафоъилу/ фаъӯлун

- - у / у - - у / у - - у / у - -

х х х

Ҳазаҷи мусаммани ахраби макфуфи мақсур:

*Мо мардуми ин кишвари дар авҷу барорем,*

*Як зарра ҳам аз душмани худ тарс надорем.* /Шукӯҳӣ/

мафъӯлу/ мафоъилу/ мафоъилу/ мафоъил

- - у / у - - у / у - - у / у - ~

х х х

Ҳазаҷи мусаддаси маҳзуф:

*Сахаргоҳон, ки булбул дар наво шуд,*

*Гул аз шодӣ шукуфту гунча во шуд.* /С.Айнӣ/

мафоъилун/ мафоъилун/ фаъӯлун

у - - - / у - - - / у - -

х х х

Ин навъи вазни баҳри Ҳазаҷ хеле маъмул буда, бештари дostonҳои лирикию эпикӣ мисли «Вису Ромин»-и Фаҳруддини Гургонӣ, «Хусраву Ширин»-и Низомии Ганҷавӣ, «Юсуфу Зулайхо»-и Абдуҷраҳмони Ҷомӣ, «Лайлию Мачнун»-и Мулҳами Бухорӣ, «Юсуфу Зулайхо»-и Ҳозиқ ва ғайра дар ҳамин вазн навишта шудаанд.

Ҳазаҷи мусаддаси ахраби макбузи маҳзуф:

*Мачнун чамани ҳазонрасида,*

*Лайлӣ сумани ҳазоннадида.*

/Низомии Ганҷавӣ/

мафъӯлу/ мафоъилун/ фаъӯлун

- - у / у - у - / у - -

х х х

Дostonҳои «Лайлию Мачнун»-и Низомии Ганҷавӣ, Хусравӣ Деҳлавӣ, Абдуҷраҳмони Ҷомӣ, Ҳотифӣ, Ҳилолӣ, маснавии «Тухфат-ул-Ироқайн»-и Ҳоконӣ ва ғайра дар ҳамин вазн эҷод гардидаанд.

Ҳазаҷи мусаммани мусаббағ:

*Манам чун гунча дар хуноба з-он гулбарги тар пинҳон,*

*Дилам садпораву ҳар пора дар хуни қизар пинҳон.*

/Ҳилолӣ/

мафоъилун/ мафоъилун/ мафоъилун/ мафоъилон

у - - - / у - - - / у - - - / у - - ~

х х х

Ҳазаҷи мусаммани аштари мусаббағ:

*Ай бародари ҷонӣ, кардаи маро хандон,*

*Лек дурият карда музтариб маро чандон.*

/Пайрав/

фоъилун/ мафоъилун/ фоъилун/ мафоъилон

- у - / у - - - / - у - / у - - ~

х х х

Ҳазаҷи мусаммани ахраби макфуфи абтар:

*Гардун ба саропардаи дил мемонад,*

*Маҳ бар руҳи он меҳргусил мемонад.*

мафъӯлу/ мафоъилу/ мафоъилун/ фаъ

- - у / у - - у / у - - - / -

Х Х Х  
Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи аҳтам:  
*Дил гарчи дар ин бодия бисёр шишофт,  
Як мӯй надонист, вале муй шишофт.*

/Абӯалии Сино/  
мафъӯлу/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ фаъӯл  
-- у / у -- у / у -- у / у ~

Х Х Х  
Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи маҷуб:  
*Хубони қаҳон сайд тавон кард ба зар,  
Хуш-хуш бар аз эшон битавон хурд ба зар.*

/Ҳофиз/  
мафъӯлу/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ фаъал  
-- у / у -- у / у -- у / у -

Х Х Х  
Ҳазачи мусаммани мақбузи маҳзуф:  
*Фурӯғи чоми бода ба дил-т нур дода,  
Ягона шоҳ зода, туро чув пардадор.*

/аз «Алмӯъчам»/  
мафӯйлун/ фаъӯлун/ мафӯйлун/ фаъӯлун  
у - у - / у - - / у - у - / у - -

Х Х Х  
Ҳазачи мусаммани ахраби маҳзуф:  
*Гирди гули сурх андар хатте бикашидӣ,  
То халқи қаҳонро бификандӣ ба ҳалолуш.*

/Рӯдакӣ/  
мафъӯлу/ мафӯйлун/ мафъӯлу/ фаъӯлун  
-- у / у - - - / - - у / у - -

Х Х Х  
Ҳазачи мусаммани мақбузи мақсур:  
*Маро гами ту, ай дӯст, зи хонумон баровард,  
Маро фироқат, ай моҳ, зи молу қон баровард.*

/аз «Ал-муъчам»/  
мафӯйлун/ мафӯйл/ мафӯйлун/ мафӯйл  
у - у - / у - ~ / у - у - / у - ~  
Х Х Х

Ҳазачи мусаммани аштари маҳзуф:  
*Ай дилат ба сахтӣ баста санги хора  
В-ай дилам зи шавқат гашта пора-пора.*

/аз «Чамъи мухтасар»/  
фоъилун/ фаъӯлун/ фоъилун/ фаъӯлун  
- у - / у - - / - у - / у - -

Х Х Х  
Ҳазачи мусаммани мақбузи мусаббағ:  
*Тарӣ надорад, ай санам, ба равшанӣ чунин чабин,  
Башар диҳад аз ин писар, ки беҳ бувад зи хури ин.*

/Ваҳид/  
мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун  
у - у - / у - у - / у - у - / у - у -

Х Х Х  
Ҳазачи мусаммани ахраби мақбузи макфуф:  
*Он сарви сахӣ, ки бор хуршеди давон дорад,  
Ҳамвора ситора аз ду чаши равон дорад.*

/аз «Ал-муъчам»/  
мафъӯлу/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ мафӯйлун  
-- у / у - у - / у - - у / у - - -

Х Х Х  
Ҳазачи мусаммани маҳзуф:  
*Назират дар накӯӣ басте нодида моҳе,  
Заминро дар замонат бувад қадрею чоҳе.*

/Ваҳиди Табрезӣ/  
мафӯйлун/ фаъӯлун/ мафӯйлун/ фаъӯлун  
у - - - / у - - / у - - - / у - -

Х Х Х  
Ҳазачи мусаммани ахраби мақбузи азал/л/:  
*Чое, ки гузаргаҳи дили маҳзун аст,  
Он чо ду ҳазор найза боло хун аст.* /Рӯдакӣ/  
мафъӯлу/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ фоъ  
-- у / у - у - / у - - - / ~

Х Х Х  
Ҳазачи мусаммани ахраби мақбузи абтар:

*Гар даст диъад зи мағзи гандум ноне,  
Аз май ду мане зи гӯсфанде роне,  
Бо мохрухе нишаста дар вайроне,  
Айшест, вале на чаҳди ҳар султоне.* /Хайём/  
*мафъӯлу/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ фаъ*  
*-- у/у - у - /у --- /-*

Хазачи мусаммани ахраби мақбузи макфуфи аҳтам:  
*Дилбар ба дилам басте ситам карду гурехт,  
Ҷангиду маро асири гам карду гурехт.  
Парвона гамам шуниду ларзон шуду сӯхт,  
Оҳу рухи ман бидид, рам карду гурехт.* /Лохутӣ/  
*мафъӯлу/ мафӯйлун/ мафӯйлу/ фаъӯл*  
*-- у/у - у - /у -- у/у ~*

Хазачи мусаммани ахраби аҳтам:  
*То булбули шайдо хонд аз шавқ суруд,  
Аз тоқи баланд омад эҷоз фуруд.  
Паҳнои гулистонро гулгун бигирифт,  
Бо боди сабо гӯянд аҳбоб дуруд.*  
*мафъӯлу/ мафӯйлун/ мафъӯлу/ фаъӯл*  
*-- у/у --- /-- у/у ~*

Хазачи мусаммани ахраби маҷбуб:  
*Моҳест, ки метобад аз бурчи шараф,  
Файзест, ки меояд аз чор тараф.  
Лутфест, ки мехезад аз боги тараб,  
Бахтест, ки мерахшад чун дурри садаф.*  
*мафъӯлу/ мафӯйлун/ мафъӯлу/ фаъал*  
*-- у/у --- /-- у/у -*

Хазачи мусаммани ахраби муҳаннақи азал /л/:  
*Онон ки суҳан аз фардо мегӯянд,  
Имрӯз раҳи фирӯзи мечӯянд.  
Иқболи накӯ аз меҳнат меёбанд,  
Эҷоди зафар аз гайрат мечӯянд.*

*мафъӯлу/ мафӯйлун/ мафъӯлун/ фоъ*  
*-- у/у --- /--- /~*  
                  х          х          х  
Хазачи мусаммани ахраби муҳаннақи абтар:  
*Бар кӯҳу биёбон борон меборад,  
Бар боғу хиёбон борон меборад.  
Бар лолаи тобон борон меборад,  
Ҷар ҷой шитобон борон меборад.*  
*мафъӯлу/ мафӯйлун/ мафъӯлун/ фаъ*  
*-- у/у --- /--- /-*

Хазачи мусаммани ахраби макфуфи азал /л/:  
*Аз гамза туро тири бало пайкон ёфт  
В-аз номи ту номаи ҷафо унвон ёфт.  
Дар ту зи ҷафо ҳар чӣ фалак ҷуст, он ёфт,  
Аз дастии ҳинобасти вафо натвон ёфт.*  
*мафъӯлу/ мафӯйлун/ мафӯйлун/ фоъ*  
*-- у/у -- у/у --- /~*

Хазачи мусаммани ахрами аштари макфуфи маҷбуб:  
*Табъе дорам, мунаввар аз рӯи накӯ,  
Килке дорам, муаттар аз мӯи накӯ.  
Шеъре дорам, муанбар аз бӯи накӯ,  
Шаҳде дорам, мутаҳҳар аз ҳӯи накӯ.*  
*мафъӯлун/ фоъилун/ мафӯйлу/ фаъал*  
*--- /- у - /у -- у/у -*

Хазачи мусаммани ахрами аштари макфуфи аҳтам:  
*Ёре дорам, зи навбаҳорон хушу шод,  
Лутфаи аз гул фузуну аз лола зиёд.  
Огӯш аз меҳр бар рухи ман бидушод,  
Бар ҷонам нақши эътиборе биниҳод.*  
*мафъӯлун/ фоъилун/ мафӯйлу/ фаъӯл*  
*--- /- у - /у -- у/у ~*

Ҳазачи мусаммани ахрами муханнақи ахраби маҷбуб:

Аз ишқат дар чонам нур асту сафо,  
Аз лутфат дар табъам файз асту сахо.  
Аз чашмат дар корам ҳавф асту рачо,  
Аз нозат дар ҳолам завқ асту сало.

мафъӯлун/ мафъӯлун/ мафъӯлун/ фаъал  
---/---/---у/у-

х х х

Ҳазачи мусаммани ахрами муханнақи азал /л/:

Моро ҳурмат чандон бар устод аст,  
К-аз дарсаиш моро хотирҳо шод аст,  
Дилҳо аз дониш бисёр ободанд,  
Моро худ модар донишҷӯ зодаст.

мафъӯлун/ мафъӯлун/ мафъӯлун/ фоъ  
---/---/---/~

х х х

Ҳазачи мусаммани ахрами муханнақи абтар:

Дилдор аз саҳро бегоҳӣ омад,  
Аз ҳолам ёбад огоҳӣ, омад,  
Дар хилватгаҳ бе ӯ танҳо будам,  
Шахсан бинмояд ҳамроҳӣ, омад.

мафъӯлун/ мафъӯлун/ мафъӯлун/ фаъ  
---/---/---/-

х х х

Ҳазачи мусаммани ахрами муханнақи ахраби аҳтам:

Шоир меҳоҳад бахт аз рӯи нигор,  
Сунбул меҷӯяд аз гесӯи нигор,  
Худро меандозад дар кӯи нигор,  
Мақсудаиш меояд аз сӯи нигор.

мафъӯлун/ мафъӯлун/ мафъӯлу/ фаъӯл  
---/---/---у/у~

х х х

Ҳазачи мусаммани ахрами ахраби абтар:

Шабҳо ҳастам банди хаёл, ай маҳрӯ,  
Мушк афшонад бод маро аз гесӯ.  
Мустаҳкам печонда фиरोқ аз ҳар сӯ,

Чонибам бо ваъда намудӣ қоду.

мафъӯлун/ мафъӯлу/ мафоъилун/ фаъ

---/---у/у---/-

х х х

Ҳазачи мусаммани ахрами ахраби азал /л/:

Дидорат фархунда бувад, ай дилдор!

Чун мебинам, мекунадам омад кор.

Умре аз алтофи туам бархурдор,

Чун хуришедӣ, пош ба рӯям анвор!

мафъӯлун/ мафъӯлу/ мафоъилун/ фоъ

---/---у/у---/~

х х х

Ҳазачи мусаммани ахрами ахраби макфуфи аҳтам:

Хурсандем аз меҳнати голиб ҳама умр,

Мамнунем аз даври муносиб ҳама умр.

Менозем аз бахти мусоҳиб ҳама умр,

Мебодем аз қисмати қозиб ҳама умр.

мафъӯлун/ мафъӯлу/ мафоъилу/ фаъӯл

---/---у/у--у/у~

х х х

Ҳазачи мусаммани ахрами ахраби макфуфи маҷбуб:

Бо шодӣ ҳар субҳ ба саҳро биравам,

Дар суҳбат бо дилбари раъно биравам,

Пардозам бо завқ ба тавсифи руҳаи,

Аз наздикаиш бо сари боло биравам.

мафъӯлун/ мафъӯлу/ мафоъилу/ фаъал

---/---у/у--у/у-

х х х

Ҳазачи мусаммани ахрами аштари абтар:

Бозам таширфи ӯ муяссар гардад,

Чашмам аз чилвааш мунаввар гардад,

Табъам аз гесӯят муаттар гардад,

Корам боравнаку баробар гардад.

мафъӯлун, фоъилун/ мафоъилун/ фаъ

---/---у-у---/-

х х х



Ҳазачи мусаммани макфуфи маҳзуф:  
*Маро шиқ дуто кард ба ҳангоми ҷавонӣ,  
Ҷаро боз напурсей ту зи ҳолам, чу надонӣ.*  
мафӯйлу/ мафӯйлу/ мафӯйлу/ фаъулун  
у -- у / у -- у / у -- у / у --

х х х

Ҳазачи мусаддаси ахраби макфуфи маҳзуф:  
*Ай дарди ту ороми дили ман,  
Ай номи ту илҳоми дили ман.* /Лоҳутӣ/  
мафӯйлу/ мафӯйлу/ фаъулун  
-- у / у -- у / у --

Ҳазачи мусаддаси мақсур:  
*Ту мехоҳӣ бидонӣ ёри ман кист?  
Киро дил додаам, дилдори ман кист?* /Ҳабиб Юсуфӣ/  
мафӯйлу/ мафӯйлу/ мафӯйлу  
у --- / у --- / у ---

х х х

Ҳазачи мусаддаси ахраби мақбузи мусаббағ:  
*Техрон. Бари шоҳ. Ринде афсункор,  
Якчанд тан аз маҳорими дарбор.* /Лоҳутӣ/  
мафӯйлу/ мафӯйлу/ мафӯйлу  
-- у / у - у - / у -- ~

х х х

Ҳазачи мусаддаси макфуфи мақсур:  
*Буро, хезу биёр он майи хушбӯй,  
Ки ҳамранг бувад бо гули худрӯй.* /Сайфӣ/  
мафӯйлу/ мафӯйлу/ мафӯйлу  
у -- у / у -- у / у --

х х х

Ҳазачи мусаддаси ахраби мақбузи мақсур:  
*Ҳусни ту ҳамеша дар фузун бод,  
Рӯят ҳамасола лолагун бод.* /Ҳофиз/  
мафӯйлу/ мафӯйлу/ мафӯйлу  
-- у / у - у - / у -- ~

х х х

Ҳазачи мусаддаси ахраби мақбуз:  
*Ай хоҷа, қаҳон бас ҳиял дорад  
В-аз гадр ҳаме ба ҷодуе мемонад.* /Носири Хусрав/  
мафӯйлу/ мафӯйлу/ мафӯйлу  
-- у / у - у - / у --

х х х

Ҳазачи мусаддаси ахраб:  
*Ай аз мижаи ту раҳна дар ҷонҳо,  
Ай дарди ту кимиёи дармонҳо.* /Сайфӣ/  
мафӯйлу/ мафӯйлу/ мафӯйлу  
-- у / у --- / у ---

х х х

Ҳазачи мусаддаси ахраби макфуфи мақсур:  
*Дилдори ман он турки паризод,  
Кас нест ба хубӣ ба қаҳон ёд.* /аз «Меъёрулашъор»/  
мафӯйлу/ мафӯйлу/ мафӯйлу

-- у / у -- у / у -- ~

х х х

Ҳазачи мусаддаси абтар:  
*Сайёҳат дар чаман дорам ман,  
Сайёҳат дар даман дорам ман.* /Фарҳат/  
мафӯйлу/ мафӯйлу/ фаъулун  
у --- / у --- / -

х х х

Ҳазачи мусаддаси ахраби мақбузи азал/л/:  
*Сунбул лаби ҷӯй рустаст,  
Рухсора дар об шустаст.* /Мақсуди Гулчин/  
мафӯйлу/ мафӯйлу/ фаъулун  
-- у / у - у - / ~

х х х

Ҳазачи мураббаъи мақсур:  
*Садои ҷӯйборон  
Ҳавои сабззорон.* /Фарҳат/  
мафӯйлу/ мафӯйлу  
у --- / у -- ~

х х х  
Ҳазачи мураббаъи мақбуз:  
*Ватан, Ватан, Ватан, Ватан,*  
*Манам ба ту тани ба тан.*  
*Касам агар, каси туам,*  
*Хасам агар, хаси туам.*  
мафъилун/ мафъилун  
у - у - / у - у -

/Бозор Собир/

х х х  
Ҳазачи мураббаъи ахраби маҳзуф:  
*Ай ёри гиромӣ,*  
*Охир, ту кучой?*  
мафъӯлу/ фаъӯлун  
-- у / у --

/аз «Меъёр-ул-ашъор»/

х х х  
Ҳазачи мураббаъи аштари маҳзуф:  
*Дина чӯ давон буд,*  
*Ғайраташ калон буд.*  
фоъилун/ фаъӯлун  
- у - / у --

/Фарҳат/

х х х  
Ҳазачи мураббаъи ахраб:  
*Аз бом бирав, ай мох,*  
*Меҳр омадааст аз дар.*  
*Таҳдид макун, ай дард,*  
*Дармон чу бувад дар бар.*  
мафъӯлу/ мафъӯлун  
-- у / у --

/Лохутӣ/

х х х  
Ҳазачи мураббаъи макфуфи маҳзуф:  
*Чаро боз наоӣ,*  
*Азобам чӣ намой?*

/аз «Меъёр-ул-ашъор»/

мафъӯлу/ фаъӯлун  
у -- у / у --

х х х

Ҳазачи мусаннои мақбуз:

*Кабӯтарам,*  
*Бипар, бипар.*  
*Паёми сулҳ*  
*Бибар, бибар.*  
мафъилун  
у - у -

/Мақсуди Гулчин/

### БАҲРИ РАМАЛ ВА НАВЪҲОИ ОН

Рамал яке аз баҳрҳои аслии арӯзи арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ буда, маъноӣ лугавиаш буриё бофтани ва бошитоби давидани шутур аст. Баъзе донишмандон дар ин ақидаанд, ки Рамал як навъи суруд аст, ки дар аркони ин вазн эҷод карда мешавад, аз ин рӯ, ин вазнро Рамал номидаанд. Гӯё оҳанги Рамалро сароянда ва навозандаи форс-тоҷик - Иброҳими Мавсилӣ /743 - 805/ эҷод кардааст. Авзони ин баҳрро донишманди араб - Халил ибни Аҳмад аз доираи сеюми арӯзи арабӣ, яъне аз доираи Мучталаба дар шакли мусаддаси солим /фоъилотун - шаш бор дар як байт/ чудо кардааст. Рамалро дар арӯзи арабӣ аз доира дар шакли мусаддаси солим берун оварда бошанд ҳам, дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ дар шакли мусамман /фоъилотун - ҳашт бор дар як байт/ маъмул аст. Донишмандони арӯзи тоҷикӣ Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам» Рамалро дар доираи Муъталифа дар шакли мусамман, Муҳаммад Ғиёсуддин дар «Ғиёс-ул-луғот» Рамалро мисли Халил ибни Аҳмад дар доираи Мучталаба, аммо дар шакли мусаммани солим, Ваҳиди Табрезӣ дар «Ҷамъи мухтасар» Рамалро дар доираи Муъталифа, Сайфии Бухорӣ дар «Арӯзи Сайфӣ» Рамалро дар доираи Мучталаба дар шакли мусаммани солим ҷой додаанду дар шаклҳои мусаддаси солим ва мураббаъи солим имкони навиштани шеърро низ таъкид намудаанд. Хамин тарик, рукни солими Рамал - фоъилотун / - у - - / буда, аз як сабаби хафифу /- / як ватади маҷмӯъю /у - / боз як сабаби хафиф /- / иборат аст. Шаклҳои солими Рамал аз ҷумлаи вазнҳои сақили арӯз ҳисоб мешавад, зеро ҳичоҳи дарози он нисбат ба

ҳичоҳои кӯтоҳаш бештаранд. Шеърҳои дар вазнҳои гуногуни ин баҳр навишташуда бошитобу босуръат ҳонда мешаванд. Аз рукҳои солими Рамал чор навъи он: мусаммани солим, мусаддаси солим, мураббаъи солим ва мусаннои солим ба вучуд меояд. Барои сохтани навъҳои дигари ин баҳр аз рукни солим – фобилотун /- у - - / ва зихофҳои аслам /фаълун - - /, аслами мусаббағ /фаълон - ~/, макфуф / фобилоту - у - у /, махбун /фаълотун у у - - /, махбуни максур /фаълон/ у у ~/, махбуни маҳзуф /фаълун у у - /, мувассаъ /фобилийётун - у - - - /, махбуни мувассаъ /фобилийётун у у - - - /, марбӯъ /фаълун у - /, марбӯъи мусаббағ /фаълун у ~/, машкул /фаълотун у у - у /, максур /фобилон - у ~/, маҳзуф /фобилун / - у - /, маҷхуф /фаъ - /, маҷхуфи мусаббағ /фобъ ~/, музаффо /фобилийётон - у - - - ~ /, мусаббағ /фобилийён - у - ~/, мушаъъас /мафълун - - - /, ки дар натиҷаи каму зиёд кардан ё тағйири мавқеи ҳичоҳои дарозу кӯтоҳи он ҳосил мешаванд, истифода мебаранд. Рамал яке аз серистеъмолтарин баҳрҳои арӯзи тоҷикӣ буда, аз омезиши рукни солим ва зихофҳои он дар шаклҳои мусамману мусаддасу мураббаъу мусанно 62 навъи он сохта мешаванд. Ҳоло барои намуна дар анвои маъмули Рамал мисолҳо оварда мешавад.

Рамали мусаммани солим:

*Зиндагонӣ нест душманро ба мулки хеш дидан,  
Бояд аз тан қони ман ё аз Ватан душман барояд.*

/Лохутӣ/

фобилотун/ фобилотун/ фобилотун/ фобилотун

- у - - / - у - - / - у - - / - у - -

х х х

Рамали мусаддаси солим:

*Ҳамчу ахтарпора тобон аст шабнам,*

*Гушвори қатраборон аст шабнам.*

/Гулчин/

фобилотун/ фобилотун/ фобилотун

у - - / - у - - / - у - -

х х х

Рамали мураббаъи солим:

*Дил бари мо гашта рақсон,*

*Каф бикӯбед, ай ҳарифон!*

/Лохутӣ/

фобилотун/ фобилотун

у - - / - у - -

х х х

Рамали мусаннои солим:

*Ай кабӯтар!*

*Бол бикишо.*

*Дар фазо пар,*

*Сайр бинмо.*

/Фарҳат/

фобилотун/

- у - -

х х х

Рамали мусаммани маҳзуф:

*Ту азизи ҳусни хешӣ, ман залили ишқи ту,*

*Подшоҳи ишқ гардонад азизонро залил.*

/Адиб Собири Тирмизӣ/

фобилотун/ фобилотун/ фобилотун/ фобилун

- у - - / - у - - / - у - - / - у -

х х х

Рамали мусаммани максур:

*Рав, писарҷонам, зи душман рӯ магардон, барнагард!*

*То нагардад қотил аз теги ту галтон, барнагард.*

/Лохутӣ/

фобилотун/ фобилотун/ фобилотун/ фобилон

- у - - / - у - - / - у - - / - у ~

х х х

Рамали мусаммани махбуни аслам:

*Равнақи аҳди шабоб аст дигар бустонро,*

*Мерасад муҳсади гул булбули хушалҳонро.*

/Ҳофиз/

фобилотун/ фаълотун/ фаълотун/ фаълун

- у - - / у у - - / у у - - / - -

х х х

Рамали мусаммани махбуни аслами мусаббағ:

*Лола дар сахрои дил аз оташи ҳичрон сӯхт,  
Лоласори хушнаво аз нолаву афгон сӯхт.*

/Гулчин/

фоџилотун/ фоџилотун/ фоџилотун/ фаълон  
- у - - / - у - - / - у - - / - ~  
          х      х      х

Рамали мусаммани махбуни маҳзүф:

*Нигаҳи масти ту хуни дили аҳбоб хурад,  
Теги бедоди ту аз дасти аҷал об хурад.*

/Сайидо/

фаъилотун/ фаъилотун/ фаъилотун/ фаъилун  
у у - - / у у - - / у у - - / у у -  
          х      х      х

Рамали мусаммани машкули мусаббағ:

*Чӣ сабаб, ки турки мастам бари мо надида бигзашт,  
Нанишасту нолаи мо даме ношунанда бигзашт,*

/Хоҷӣ/

фаъилоту/ фоџилотун/ фаъилоту/ фоџилийён  
у у - у / - у - - / у у - у / - у - ~  
          х      х      х

Рамали мусаммани махбуни аслами мусаббағ:

*Ёр дар сурати дил ранги ҳақиқатро дид,  
Назари лутфаиш агар буд дусад, сесад кард.*

/Лохутӣ/

фоџилотун/ фаъилотун/ фаъилотун/ фаълон  
- у - - / у у - - / у у - - / - ~  
          х      х      х

Рамали мусаммани махбуни мақсур:

*Сина аз оташи дил дар гами ҷонона бисӯхт,  
Оташе буд дар ин хона, ки кошона бисӯхт.*

/Ҳофиз/

фоџилотун/ фаъилотун/ фаъилотун/ фаъилон  
- у - - / у у - - / у у - - / у у ~  
          х      х      х

Рамали мусаммани махбуни маҷхуф (ҳашви якуми  
мисраи дуҷум- мушаъас):

*Рост кун торами ораста кун гулишан,  
Тоza кун ҷонҳо, ҷоно, ба маи равшан.*

/Масъуди Саъди Салмон/

фоџилотун/ фаъилотун/ фаъилотун/ фаъ  
- у - - / у у - - / у у - - / -  
          х      х      х

Рамали мусаммани мушаъасси махбуни маҷхуф:

*Гар ҳама неъмат якрӯза ба мо бахшад,  
Наниҳад миннат бар мову назирад ҳан.*

/Рӯдакӣ/

фоџилотун/ мафъӯлун/ фаъилотун/ фаъ  
- у - - / - - - / у у - - / -  
          х      х      х

Рамали мусаммани махбуни марбӯъ:

*Бути ман гар ба сазо ҳурмати ман донаде,  
На маро гаҳ кунанде хору гаҳе ронаде.*

/аз «Ал-муъҷам»/

фаъилотун/ фаъилотун/ фаъилотун/ фаъул  
у у - - / у у - - / у у - - / у -  
          х      х      х

Рамали мусаммани махбун:

*На бар уштуре саворам, на чу хар дар зери борам,  
На худованди рағият, на гуломи шахрӯрам.*

/Саъдӣ/

фаъилотун/ фоџилотун/ фаъилотун/ фоџилотун  
у у - - / - у - - / у у - - / - у - -  
          х      х      х

Рамали мусаммани машкул:

*Ба мулозимони султон кӣ расонад ин дуъоро,  
Ки ба шукри подшоҳӣ зи назар марон гадоро?!*

/Ҳофиз/

фаъилоту/ фоџилотун/ фаъилоту/ фоџилотун  
у у - у / - у - - / у у - у / - у - -  
          х      х      х

Рамали мусаммани махбуни мушаъъас:

*Чӣ кунам, ҳар чӣ кунам, бо ту намедорад судам,*

**Ба чуз он ҳила надонам, ки зи ишқат бигурезам.**

/Насируддини Тӯсӣ/

фаъилотун/ фаъилотун/ фаъилотун/ мафъӯлун

у у -- / у у -- / у у -- / ---

х х х

Рамали мусаммани мушаъъаси аслами мусаббағ:

**Сарв аст он ӯ боло? Моҳ аст он ӯ рӯй?**

**Зулф аст он ӯ чавгон? Хол аст он ӯ гӯй?** /Рӯдакӣ/

мафъӯлун/ мафъӯлун/ мафъӯлун/ фаълон

--- / --- / --- / - ~

х х х

Рамали мусаддаси маҳзуф:

**Ҷони ширин, ин қадар қангам макун,**

**Ин қадар беҳуда дилтангам макун.**

/Мирзо Турсунзода/

фоъилотун/ фоъилотун/ фоъилун

у -- / - у -- / - у -

х х х

Маснавиҳои «Мантиқ-ут-тайр»-и Аттор, «Саломон ва Абсол»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ ва «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Балхӣ низ дар вазни Рамали мусаммани маҳзуф /ё максур/ суруда шудаанд.

Рамали мусаддаси маҳбуни маҳзуф:

**Чӣ диҳам, то ки бувад лоиқи ту,**

**Чӣ кунам, то ки шавӣ шод аз ӯ?** /Қутби Киром/

фаъилотун/ фаъилотун/ фаъилун

у у -- / у у -- / у у -

Достонҳои «Субҳат-ул-аброр»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ ва «Нуҳ сипехр»-и Хусрави Дехлавӣ ва ғайра низ дар вазни Рамали мусаддаси маҳбуни маҳзуф /ё максур/ таълиф ёфтаанд:

Рамали мусаддаси максур:

**Ҳар чӣ ӯ аз моли дунё дошт, дод,**

**Хиттаи Балху Бухоро дошт, дод.** /Бозор Собир/

фоъилотун/ фоъилотун/ фоъилон

- у -- / - у -- / - у ~

х х х

Рамали мусаддаси маҳбуни машкули мусаббағ /садр-солим/:

**Ай санам, низ замонаке вафо дор,**

**Магузар тез чунин бар асти раҳвор.** /Рӯдакӣ/

фаъилотун/ фаъилотун/ фаъилиён

у у -- / у у - у / - у - ~

х х х

Рамали мусаддаси музаффо:

**Зинҳор, ай дилбаранда, туркаки ман, зуд**

**Бода пеш овар, ки гамро бода донам суд.**

/Масъуди Саъди Салмон/

фоъилотун/ фоъилотун/ фоъилиётон

- у -- / - у -- / - у -- ~

х х х

Рамали мусаммани маҳбун:

**Шакаратро шуда гарчи сипаҳи мӯр мураттаб,**

**Магасе низ нахоҳам, ки кунад соя бар он лаб.**

фаъилотун/ фаъилотун/ фаъилотун/ фаъилотун

/аз «Ғиёс-ул-луғот»/

у у -- / у у -- / у у -- / у у --

Баъзеҳо дар як байт шонздаҳ бор зиҳофи маҳбунро ҷой додаанд.

Мисолаш:

**Рангу рухсору дури гӯшу хату ҳадду қаду оразу холу**

**лабат, ай сарви парирӯи суманбар,**

**Шафаку кавкабу шому сахару малвию гулзору биҳишт асту**  
**ҳилолу тарафи чаимаи Кавсар.**

/Исмат/

фаъилотун/ фаъилотун/ фаъилотун/ фаъилотун/  
фаъилотун/ фаъилотун/ фаъилотун/ фаъилотун

у у -- / у у -- / у у -- / у у -- / у у -- / у у -- / у у -- / у у --

х х х

Рамали мусаддаси маҳбуни мувассаъ:

**Ай ситамгар фалак, ай хоҳари аҳриман,**

**Чун нагӯй, ки чӣ афтода туро бо ман?**

/Носири Хусрав/

фоџилотун/ фаџилотун/ фаџилийџетун

- у - - / у у - - / у у - - -

х х х

Рамали мусаддаси махбуни аслам:

*Дилбари гулрухи боодобам,*

*Ман чи созам, ки дилатро џбам?*

/Шукџхџ/

фоџилотун/ фаџилотун/ фаџлун

- у - - / у у - - / - -

х х х

Рамали мусаддаси махбуни маџсур:

*Муџташамзодаџ аз нахвати чоџ,*

*Меџиромид зарифона ба роџ.*

/Чомџ/

фоџилотун/ фаџилотун/ фаџилон

- у - - / у у - - / у у ~

х х х

Рамали мусаддаси аслами мусаббаџ:

*Сина бори тану дил сарбон аст,*

*Достони ману дил бисџр аст.*

/Лоџутџ/

фоџилотун/ фаџилотун/ фаџлон

- у - - / у у - - / - ~

х х х

Рамали мусаддаси марбџџи мусаббаџ:

*Рџди Варзоб ояд аз кџхсор,*

*Шоџаџояџи беадад, чун чинор.*

/Фарџат/

фоџилотун/ фаџилотун/ фаџџл

- у - - / - у - - / у ~

х х х

Рамали мусаддаси аслам:

*Буд андар деџи мо як марде,*

*Марди бодониџи оламгарде.*

/Лоџутџ/

фоџилотун/ фаџилотун/ фаџлун

- у - - / - у - - / - -

х х х

Рамали мураббаџи махбуни маџзуф:

*Чџхра хуршед намуд,*

*Хусни гулзор фузуд.*

/Фарџат/

фоџилотун/ фаџилон

- у - - / у у

х х х

Рамали мураббаџи маџзуф:

*Дуџтари нодон будам,*

*Бандаџи боџн будам,*

*Дар фаранџџи пайваста,*

*Баста дар зиндон будам.*

/Лоџутџ/

фоџилотун/ фаџилун

- у - - / - у -

х х х

Рамали мураббаџи махбун:

*Чу маро дарди ту боџад,*

*Дигар аз айџи чџи бояд?*

/ аз «Арџзи Хумоџон» /

фаџилотун/ фаџилотун

у у - - / у у - -

х х х

Рамали мураббаџи машкули маџсур:

*Падарам ба бог рафт,*

*Хуџу бодимоџ рафт.*

/Фарџат/

фаџилоту/ фаџилон

у у - у / - у ~

х х х

Рамали мураббаџи машкули маџзуф:

*Равад аз барам ба дур,*

*Диџад ин тарона џџр.*

*Ба лабони џаккарин,*

*«Мана гиру қанд хџр!»*

/џайрат/

фаџилоту / фаџилун

у у - у / - у -

х х х

Рамали мураббаџи муџаџџаси мусаббаџ:

*Мулки бепоџн дорем,*

*Халқи олийшон дорем.*

/Фарџат/

фоџилотун/ маџџџлон

- у - - / - - ~

х х х  
Рамали мураббаъи махбуни мақсур:

*Гули гайрат, гули кор,*

*Гули шодӣ, гули нор.*

*фаъилотун/ фаъилон*

*уу -- / уу ~*

/Лохутӣ/

х х х  
Рамали мураббаъи мақфуфи мушаъбас:

*Аз миёни сахроҳо*

*Бигзарам саҳаргоҳон,*

*Зуд мешавад пайдо*

*Офтоби тобистон.*

*Фобилоту/ мафъулун*

*- у - у / - - -*

/Фарҳат/

х х х  
Рамали мураббаъи мувассаъ:

*Ман туро, ай бут, харидорам,*

*Гар ту моро нохаридорӣ.*

*фобилотун/ фобилийётун*

*- у - - / - у - - -*

/аз «Ал-муъчам»/

х х х  
Рамали мусанной мавассаъ:

*Кишвари зебо,*

*Хонаи умед.*

*фобилийётун*

*- у - - -*

/Фарҳат/

### БАҲРИ РАЧАЗ ВА АНВОӢИ ОН

Маънии лугавии Рачаз изтироб, суръат ва шитоб аст ва ба маънии истилоҳӣ номи яке аз баҳрҳои аслии арӯсро гӯянд. Сабаби Рачаз номидани ин баҳр он аст, ки бештари шеърҳои, ки арабҳо дар маърака ва ҷангҳо дар васфи мардонагӣ ва шуҷоати гавму қабिलाҳои худ мехонданд, дар авзони ин баҳр навишта шудаанд. Мувофиқи гуфтаҳои Сайфӣ ва Муҳаммад Ғиёсуддин Рачаз аз калимаи рачз буда, шутуреро гӯянд, ки ҳангоми роҳ рафтан ларзад ва чун ҳаракат кунад, бозистад.

Азбаски ҳангоми хондани шеърҳои дар ин вазн навишташуда овоз музтарибу бошитоб ва ҳаракат тезу-тунд мешаванд, онро Рачаз номидаанд. Авзони ин баҳрро Халил ибни Аҳмад аз доираи арӯзи арабӣ, яъне аз доираи Мучталаба дар шакли мусаддаси солим ҷудо кардааст. Агар баҳри Рачаз дар арӯзи арабӣ дар доира дар шакли мусаддас ҷой гирифта бошад, дар арӯзи тоҷикӣ дар шакли мусамман /мустафъилун - ҳашт бор дар як байт/ маъмул аст. Донишмандони илми арӯзи тоҷикӣ Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-муъчам» Рачазро дар доираи Муъталифа, дар шакли мусаммани солим, Муҳаммад Ғиёсуддин дар «Ғиёс-ул-луғот» мисли Халил ибни Аҳмад Рачазро дар доираи Мучталаба, аммо дар шакли мусаммани солим, Алишпер Навоӣ дар «Мизон-ул-авзон», Ваҳиди Табрзӣ дар «Ҷамъи мухтасар» Рачазро дар доираи Муъталифа, Сайфӣ дар асари худ «Арӯзи Сайфӣ» онро дар доираи Мучталаба, дар шакли мусаммани солим ҷой додаанду дар шаклҳои мусаддаси солим ва мураббаъи солим имкони навиштани шеърро низ қайд кардаанд. Хулоса, рукни асосии Рачаз мустафъилун буда, аз ду сабаби хафиф / - - / ва як ватади маҷмӯъ / у - / иборат аст. Шаклҳои солими Рачаз аз ҷумлаи вазнҳои сақили арӯз ҳисоб мешаванд, зеро ҳичоҳи дарози он нисбат ба ҳичоҳи кӯтоҳаш бештаранд. Шеърҳои, ки дар навъҳои гуногуни Рачаз навишта мешаванд, бештар оҳанги изтиробӣ доранд. Дар адабиёти классикии форс-тоҷик ва адабиёти муосири тоҷик мазмун ва мундариҷаи шеърҳои ба вазни Рачаз навишташуда дигар ва доираи истифодаи он васеътар гардидааст. Аксарияти шеърҳои бачагона дар ин баҳр навишта шудаанд.

Аз рукнҳои солими Рачаз чор навъи он : мусаммани солим, мусаддаси солим, мураббаъи солим ва мусанной солим ба вучуд меояд. Барои сохтани навъҳои дигари ин баҳр аз рукни солим мустафъилун / - - у - / ва зихофҳои: махбун /мафъилун у - у - /, махбуни музол /мафъилон у - у ~/, махбуни мурафғал /мафъилотун у - у - - /, матвӣ /

муфтаъилун - у у - /, матвии музол /муфтаъилон - у у ~/,  
 матвии мураффал /мураффали матвӣ /муфтаъилотун - у у  
 - - /, махбул /фаъилатун у у у - /, махбули музол  
 /фаъилатон у у у ~/, мактӯъ /мафъӯлун - - - /, мактӯи  
 махбун /фаъӯлон у - - /, мактӯи мусаббағ /мафъӯлон - -  
 ~/, маҳзуз /фаълун - - /, маҳзузи маҳзуф /фаъ - /, музол  
 /мустафъилон - - у ~/, мураффал / мустафъилотун - - у - - /,  
 мутававал /мустафъилотон - - у - ~/, марфӯъ /фоъилун - у -  
 /, марфӯи музол /фоъилон - у ~/, мухаллаъ /мактӯи  
 махбун / фаъӯлон у - - /, ки дар натиҷаи каму зиёд кардан  
 ё тағйири ҷои хичоҳои дарозу кӯтоҳи он ҳосил мешавад,  
 истифода мебаранд.

Раҷаз аз ҷумлаи баҳрҳои нисбатан серистеъмоли  
 арӯзи форсӣ-тоҷикӣ буда, дар натиҷаи омезиши рукни  
 солим - мустафъилун / - - у - / ва зиҳофҳои он дар шаклҳои  
 мусамману мусаддасу мураббаъю мусанно 50 навъи он ба  
 вучуд меояд. Ҳоло барои ҳар як навъи маъмулу мустаъ-  
 мали баҳри Раҷаз аз ашъори шоирон мисол меоварем.

Раҷазии мусаммани солим:

*Дерест, к-аз зулфи сияҳ савдо ба сар дорӣ маро,  
 Ҳар рӯз аз рӯзи дигар ошуфтатар дорӣ маро.*

/Айнӣ/

мустафъилун/ мустафъилун/ мустафъилун/ мусътафъилун  
 - - у - / - - у - / - - у - / - - у -  
 х х х

Раҷазии мусаддаси солим:

*Соқӣ, баҳор омад, манеҳ соғар зи каф,  
 Мутриб, шуда оварданӣ ҳангоми даф.*

/Ҳайрат/

мустафъилун/ мустафъилун/ мустафъилун  
 - - у - / - - у - / - - у -

Баъзе шоирон дар як байт сию ду рукни солими баҳри  
 Раҷаз - мустафъилунро ҷой додаанд. Мисолаш:

*З-он сарвақдди симбар, к-аз ишқи ӯ гашиам самар,  
 бо коми хушкӯ чашими тар, ташналабу хастаҷигар,  
 барканда ҷон, афканда сар, карда зи ғам зеру забар, дунёву  
 дину ҷону тан,*

*Ояд ба чашмам ҳар нафас олам зи ишқаш чун қафас, бе ӯ,  
 маро фарёдрас, танҳо хаёли ӯст, бас, то чанд бошам  
 чун ҷарас, бе ӯ хурушон аз ҳавас, ҳаргиз мабод аҳволи кас  
 дар ишқ чун аҳволи ман.*

/Абдулвосеъи Ҷабалӣ/

мустафъилун/ мустафъилун/ мустафъилун/ мустафъилун  
 мустафъилун/ мустафъилун/ мустафъилун/ мустафъилун  
 мустафъилун/ мустафъилун/ мустафъилун/ мустафъилун  
 мустафъилун/ мустафъилун/ мустафъилун/ мустафъилун

- - у - / - - у - / - - у - / - - у -  
 - - у - / - - у - / - - у - / - - у -  
 - - у - / - - у - / - - у - / - - у -  
 - - у - / - - у - / - - у - / - - у -  
 х х х

Раҷазии мураббаъи солим:

*Дилро бибин, дилро бибин!*

*Дар кӯи ҷонон омада.*

*Сар вожегун, тан гарқи хун,*

*Афтону хезон омада.*

/Лохутӣ/

мустафъилун/ мустафъилун

- - у - / - - у -  
 х х х

Раҷазии мусаннои солим:

*Ман аз кучо*

*Ёбам туро?*

*То гӯям аз*

*Аҳду вафо.*

/Мирзо Гурсунзода

/ мустафъилун

- - у -  
 х х х

Раҷазии мусаммани музол /зарб - солим/:

*Огӯши моро охир ин овоз аз ҳам боз кард,*

*Шабро гурезонду туро бинмуд бо вай ҳамсафар.*

/Лохутӣ/

мустафъилун/ мустафъилун/ мустафъилун/ мустафъилон



-- у - / - - у - / - - у - / - - у ~

Рақазии мусаммани матвӣ:

*Мешукуфад гул ба чаманҳо зи насими саҳарӣ,  
Ваҳ, чи шавад, гар нафасе паҳлуи мо бода х/а/арӣ.*

муфтаъилун/ муфтаъилун/ муфтаъилун/ муфтаъилун /Сайфӣ/  
- у у - / - у у - / - у у - / - у у -

Рақазии мусаммани матвӣи маҳбун:

*Толеъ агар мадад кунад, доманаш оварам ба каф  
В-ар бикашам, зиҳӣ тараб в-ар бидушад, зиҳӣ шараф.*

муфтаъилун/ мафӯзилун/ муфтаъилун/ мафӯзилун /Ҳофиз/  
- у у - / - у - у - / - у у - / у - у -

Рақазии мусаммани маҳбуни матвӣ:

*Фигонкунои ҳар саҳаре ба қӯи ту мегузарам,  
Чу нест раҳ сӯи туам, ба бому дар менигарам.*

мафӯзилун/ муфтаъилун/ мафӯзилун/ муфтаъилун /Ҷомӣ/  
у - у - / - у у - / у - у - / - у у -

Рақазии мусаммани маҳбун:

*Ду дида дорам, аз сиришк гарқа гашта, ай санам!  
Вале аз оташи дилам бимонда хушк ҳар ду лаб.*

мафӯзилун/ мафӯзилун/ мафӯзилун/ мафӯзилун / аз «Меъёрулашъор»/  
у - у - / у - у - / у - у - / у - у -

Рақазии мусаммани маҳбуни мурафғал:

*Канори гулшан зи лола равшан, насими форам бувад  
муаттар,  
Бунафша хандон, шалола гирён, ҳаво мусаффо, замин  
мунаввар.*

/Улфат/

мафӯзилотун/ мафӯзилотун/ мафӯзилотун/ мафӯзилотун  
у - у - - / у - у - - / у - у - - / у - у - -

Рақазии мусаманни мурафғали мақсури маҳзузи маҳзуф:

*Шуд об чу галфаҳшанг бари домони шалола,  
К-он буд булӯрин қандили тобон дар сари хора.  
Ҷубори мусаффо шуст дигар доғ аз дили лола,  
Дар рӯи гулу сабза дуру марҷон рехт зи шора.*

мустафъилатун / мустафъилатун/ мустафъилатун/ фаъ  
- - у у - / - - у у - / - - у у - / -

Рақазии мусаммани маҳзузи маҳзуф:

*Аз тоби мӯяш дар парешонӣ шудам ман,  
Дар пеши рӯяш бандаи фонӣ шудам ман . /Лоҳутӣ/  
мустафъилун / мустафъилун / мустафъилун/ фаъ  
- - у - / - - у - / - - у - / -*

Рақазии мусаммани муҳаллаъ /мақтӯби маҳбун/:

*Сад шукри он замона, кас зори кас набошад,  
Аммо ба рӯи ёрон гаҳ зор кард моро.*

мустафъилун / фаъӯлун/ мустафъилун/ фаъӯлун /Саидали Маъмур/  
- - у - / у - - / - - у - / у - -

Рақазии мусаммани матвӣи маҳбуни мақтӯб

*Сарв нахонамат, ки ӯ нест бад-ин раъноӣ,  
Моҳ нагӯямат, ки маҳ нест бад-ин зебоӣ. /Ҷомӣ/  
муфтаъилун / мафӯзилун/ муфтаъилун/ мафӯлун  
- у у - / у - у - / - у у - / - - -*

Рақазии мусаммани мурафғал:

*Зи рӯят аз Фирдавс боге в-аз сунбулат бар гул ниқобе,  
Ҳар лаҳзае з-он печутобе дар ҳалқи қони ман танобе.*

мустафъилун / мустафъилотун / мустафъилун/  
мустафъилотун - - у - / - - у - - / - - у - / - - у - -

Рақазии мусаддаси матвӣ

*Нест маро љуз ту нигоре дигаре,  
Менакунї, ҳеч нигорам, назаре* . /Сайфї/  
муфтаџилун / муфтаџилун/ муфтаџилун  
- у у - / - у у - / - у у -

Раҷази мусаддаси махбун:  
*Кунун ки гардад аз баҳор хуш ҳаво,  
Фузун шавад ба ҳар дил андарун ҳаво.* /Ҷомї/  
мафоџилун / мафоџилун/ мафоџилун  
у - у - / у - у - / у - у -

Раҷази мусаддаси мақтўъ:  
*Ошиқ шудам бар дилбаре, айёре,  
Шаккарлабе, симинбаре, хунхоре.* /аз «Ал-муъҷам»/  
мустафъилун / мустафъилун / мафъўлун  
-- у - / -- у - / - - -

Раҷази мусаддаси матвии махбуни музол:  
*Ҳарчанд бар ман зи ғамат қиёмат аст,  
Ошиқ шудан чуз ба ту бар ғаромат аст.*  
/аз «Ал-муъҷам»/  
мустафъилун / муфтаџилун / мафоџилон  
-- у - / - у у - / у - у ~

Раҷази мусаддаси матвии марфўъи музол:  
*Дўш набурдаст маро ҳеч хоб,  
Хуфтани ушшоқ набошад савоб.* /аз «Ал-муъҷам»/  
муфтаџилун / муфтаџилун/ фоџилон  
- у у - / - у у - / - у ~

Раҷази мусаддаси мураффал:  
*То ин саодат қисмати заҳматкашон шуд,  
Зан ҳам озоду мустақил мисли мардон шуд.*  
/Лоҳутї/  
мустафъилун / мустафъилун / мустафъилотун  
- - у - / - - у - / - - у - -

Раҷази мусаддаси матвии мақтўъ:  
*Ин дили ман ҳаст ба дард арзонї,  
То накунад бори дигар подонї.* /аз «Ал-муъҷам»/  
муфтаџилун / муфтаџилун/ мафъўлун  
- у у - / - у у - / - - -  
Раҷази мусаддаси матвии махбун:  
*Бар мани хастаҷон макун чунин ситам,  
К-ин дилам аз паи ту шуд чунин ба ғам*  
/аз «Ал-муъҷам»/  
муфтаџилун / муфтаџилун / мафоџилун  
- у у - / - у у - / у - у -

Раҷази мураббаъи мураффал:  
*Имшаб ба хона он маҳ даромад,  
Чандон нишастам, он маҳ баромад.* /Мушфикї/  
мустафъилотун / мустафъилотун  
- - у - - / - - у - -

Раҷази мураббаъи музол:  
*Ай олами номусу ном,  
Гирем аз ин дузд интиқом.* /Лоҳутї/  
мустафъилун / мустафъилон  
- - у - / - - у ~

Раҷази мураббаъи мураффал:  
*Бе ту маро зинда набинанд,  
Ман зарраам, ту офтобї.* /аз «Алмуъҷам»/  
мустафъилун / мустафъилотун  
- - у - / - - у - -

Раҷази мураббаъи мураффали мутаввали матвї:  
*То ки чаҳонро лайлу наҳор аст,  
Рўзи бадандеш шоми сияҳ бод.*  
муфтаџилотун / муфтаџилотон  
- у у - - / - у у - ~

Раҷази мураббаъи мактӯъ:

*Ман хонаму дил рақсад,*

*Базми ману дилро бин.*

мустафъилун / мафъӯлун

-- у - / - - -

/Лоҳутӣ/

Раҷази мураббаъи марфӯъ:

*Аз меҳри поки Ватан*

*Равшан дилу қону тан.*

мустафъилун / фобилун

- - у - / - у -

/Фарҳат/

Раҷази мусанной мураффал:

*Ман меҳр бастам*

*Бар деҳаи худ.*

*З-овони тифлӣ*

*Маҳбуи ман шуд.*

мустафъилотун

- - у - -

/И.Муқаддас/

Раҷази мусанной музол:

*Аз навбахор*

*Дар рӯзгор*

*Нашъунамо*

*Зебад ба мо.*

мустафъилон

- - у ~

/Фарҳат/

Раҷази мусанной мутававал:

*Дар Тоҷикистон*

*Як деҳае ҳаст.*

*Қону дили ман*

*Бо ўст пайваст.*

мустафъилотон

- - у - ~

/И.Муқаддас/

## БАҲРИ МУТАҚОРИБ ВА АНВОЪИ ОН

«Мутақориб» калимаи арабист, маънии луғавиаш наздикшаванда, ба ҳам наздик ва баробар буда, чун истилоҳ номи яке аз баҳрҳои аслии арӯзи арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ мебошад. Ин баҳрро барои он Мутақориб меноманд, ки ҷузвҳои ватад ва сабабаш ба ҳам наздиканд. Баъзе арӯзиён /Сайфӣ/ Мутақориб номидани ин баҳрро аз он медонанд, ки ватадхояш ба якдигар қарибанд, яъне, дар миёни ҳар ду ватад / у - / як сабаби хафиф / - / мавҷуд аст. Ин баҳрро Халил ибни Аҳмад аз доираи панҷуми арӯзи арабӣ, яъне, аз доираи Мунфарида дар шакли мусаммани солим ҷудо кардааст. Рукни солими Мутақориб – фаъӯлун / у - / аз як ватади маҷмӯъ / у - / ва як сабаби хафиф / - / иборат аст. Мутақориб дар байни арӯзиён бо номи Муттасиқ /тартибёфта, фароҳам омада/ низ дучор мешавад. Аз авзони он шоирони арабу аҷам баробар истифода кардаанд. Аз рукни солими Мутақориб се навъи он: мусаммани солим, мусаддаси солим ва мураббаъи солим ба вуҷуд меояд. Барои сохтани навъҳои дигари ин баҳр аз рукни солим – фаъӯлун / у - - / ва зихофҳои мақсур – фаъӯл / у ~ /, маҳзүф-фаъӯл / у - /, мақбуз – фаъӯлу / у - у /, аслам -фаълун / - - /, аслами мусаббағ-фаълон / - ~ /, асрам-фаълу / - у /, абтар-фаъ / - /; мусаббағ – фаъӯлон / у - ~ /, ки дар натиҷаи каму зиёд кардани миқдори ҳичову ҳарфҳо ё дигар шудани мавқеъи ҳичоҳои дарозу кӯтоҳи рукни асосӣ ба вуҷуд меоянд, истифода мебаранд. Аз омезиши рукни аслии Мутақориб ва зихофхояш дар шаклҳои мусамману мусаддасу мураббаъ 17 навъи он сохта мешавад. Дар байни анвоъи Мутақориб-Мутақорибӣ мусаммани маҳзүф ё мақсур / фаъӯлун / фаъӯлун/ фаъӯлун/ фаъал ё фаъӯл/ хеле машҳур аст. Достонҳои қаҳрамонӣ ва ахлоқию дидактикӣ мисли «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавӣ, «Искандарнома»-и Низомии Ганҷавӣ, «Бӯстон»-и Саъдии Шерозӣ, «Зафарномаи Темурӣ»- Мавлоно Ҳотифӣ ва ғ. дар ҳамин вазн навишта шудаанд.

Холо барои ҳар як навъи баҳри Мутақориб мисоле меорем.

Мутақориби мусаммани солим:

*Дилам бе ҷамолат сафое надорад,  
Чу бегонае, к-ошиное надорад.* /Ҳофиз/

фаъӯлун / фаъӯлун / фаъӯлун / фаъӯлун  
у -- / у -- / у -- / у --

Мутақориби мусаддаси солим:

*Зи дарди ҷудой ҷунонам,  
Ки аз зиндагонӣ ба ҷонам.* /Сайфӣ/

фаъӯлун / фаъӯлун / фаъӯлун  
у -- / у -- / у --

Мутақориби мураббаъи солим:

*Бигӯ, ҷӯи тозон  
Куҷой иштобон?* /Фарҳат/

фаъӯлун / фаъӯлун  
у - - / у - -

Мутақориби мусаммани маҳзуф:

*Падармурдари соя бар сар фикан,  
Губораи бияфишону хораи бикан.* (Саъди)

фаъӯлун / фаъӯлун / фаъӯлун / фаъал  
у -- / у -- / у -- / у -

Мутақориби мусаммани мақсур:

*Пароканда лашкар наояд ба қор,  
Дусад марди ҷангӣ беҳ аз сад ҳазор.* /Фирдавсӣ/

фаъӯлун / фаъӯлун / фаъӯлун / фаъел  
у -- / у -- / у -- / у ~

Яке аз шоирони эронӣ – Маҳдӣ Ахавони Солис дар мавриди навъи баҳри Мутақориби мусаммани маҳзуф ё мақсур, ки Фирдавсии бузург «Шоҳнома»-ро дар ҳамин вазн иншо кардааст, менависад: «Фирдавсӣ барои баёни ҳамосию раҷазии пурҳаяҷони худ баҳри Мутақорибро баргузидааст, зеро музике, ки ин вазн дорад, матолибе,

ки Фирдавсӣ дар он гунҷонда, меҳӯрад ва мезебад. Шумо ҳангоме ки абёте бо ривоят ва дикламаи сахҳу устувор аз ин гуна мешунавед:

*Чу фардо барояд баланд офтоб,  
Ману гурзу майдону Афросиёб.*

*Кӣ гуфтат, бирав, дасти Рустам бибанд?  
Набандад маро даст чархи баланд.*

*Агар чархи гарданда ахтар кашад,  
Зи ҳар ахтаре лашқаре баркашад.*

*Ба гурзи гарон бишканаи лашқараи,  
Пароканда созам ба ҳар кишвараи,*

аз ҳолати сустию касолат берун меоед... Ин таъсир /гузашта аз мавзӯи сухан ва баёни фасеҳу муҳайяҷе, ки шеърҳо доранд/ то ҳадди зиёде марҳуми вазн аст. Ва агар ҳамин матолиб, масалан, дар вазни «Бишнаи аз най, чун хикоят мекунад», гуфта шуда буд, ҳаргиз ин таъсирро надошт:

*«Чунки фардо сар барорад офтоб,  
Ин ману в-ин гурзу ин Афросиёб.  
Ҳон, кӣ гуфтат дасти Рустамро бибанд?  
Менабандад дасти ман чархи баланд!  
Гар ки ин гардандачарх ахтар кашад,  
Низ агар ҳар ахтаре лашқар кашад,  
Бишканаи бо гурзи рӯи лашқаркаш,  
Пас кунам парканди дар ҳар кишвараи».*

Мутақориби мусаммани мақбузи аслам:

*Гули баҳорӣ, бути таторӣ  
Набид дорӣ, чаро наорӣ?* /Рӯдакӣ/

фаъӯлу / фаълун / фаъӯлу / фаълун  
у - у / - - / у у / - -

Мутақориби мусаммани асрами мақсур:

*Ай шаби зулфат голиясой  
В-ай маҳи рӯят голиянӯш.* /Ҷомӣ/

фаълу / фаълун / фаълу / фаъл  
- у / у -- / - у / у ~

Баъзе шоирон Мутақориби мусаммани мақбузи асламро дар шонздаҳ рукн дар як байт ҷой дода, шеър эҷод кардаанд. Масалан:

*Зиҳи ду чашмат ба хуни мардум кушода тиру кашид*  
*ханҷар,*

*Рухи чу моҳат сабоҳи давлат, хати сиёҳат шаби*  
*муанбар.*

/Исмти Бухорой/

фаълун / фаълун / фаълун / фаълун / фаълун / фаълун / фаълун / фаълун  
у - у / - - / у - у / - - / у - у / - - / у - у / - -

Мутақориби мусаммани аслами абтар:

*Дехқон гайрат меорад,*

*Тухмиҳоро мекорад.*

/Фарҳат/

фаълун / фаълун / фаълун / фаъ

- - / - - / - - / -

Мутақориби мусаммани аслами мақсур:

*Ёри суманбар диламро бибурд,*

*Бас дар анову надомат супурд.*

/аз «Ал-муъҷам»/

фаълун / фаълун / фаълун / фаълун

- - / у - - / у - - / у ~

Мутақориби мусаммани абтар:

*Маро бо нигорам сухан бошад,*

*Ниҳонӣ суханҳои чун шаккар.*

/аз «Ал-муъҷам»/

фаълун / фаълун / фаълун / фаъ

у - - / у - - / у - - / -

Мутақориби мусаддаси маҳзуф:

*Раҳи рӯзгори Ватан,*

*Ба авҷу барори Ватан.*

/Фарҳат/

фаълун / фаълун / фаъл  
у - - / у - - / у -

## БАҲРИ МУТАДОРИК ВА АНВОҶИ ОН

«Мутадорик» калимаи арабист, маънии лугавиаш дарёфтани, дарак додани, пайвастан аст, дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои аслиро гӯянд. Ин баҳр дар доираи арӯзе, ки Халил ибни Аҳмад ихтироъ карда буд, вучуд надошт, онро баъдтар забоншинос ва арӯздон Абулҳасан Аҳфашӣ Балхӣ (ваф. 833/ аз доираи Муттафиқа дар шакли мусаммани солим /фобилун – ҳашт бор дар як байт/ берун овард. Сабаби Мутадорик ном гирифтани ин баҳр ҳам аз ҳамин ҷост, яъне, рукни онро баъдтар дарёфтаанд. Рукни солими Мутадорик фобилун / - у - / аз як сабаби хафиф / - / ва як ватади маҷмӯъ /у - / иборат аст. Мутадорик дар байни арӯзиён бо номҳои ракзулхайл /бо суръат/, савтуннокус /садои зангӯла/ ва ғариб /нодир/ низ дучор мешавад. Аз рукни солими Мутадорик чор навъи он: мусаммани солим, мусаддаси солим, мураббаъи солим ва мусаннои солим ба вучуд меояд. Барои сохтани навъҳои дигари ин баҳр аз рукни солим – фобилун / - у - / ва зихофҳои маҳбун – фаълун /у у - /, мақтӯъ – фаълун / - - /, маҳбуни мақтӯъ /муҳаллаъ/ - фаълун /у - /, музол-фобилон / - у ~ /, аҳаз / маҳзуз/ - фаъ / - /, аҳаззи мақсур – фоб / ~ /, маҳбуни музол-фаълон /у у ~ /, ки дар натиҷаи каму зиёд намудани миқдори ҳичову ҳарфҳо ё дигар шудани мавқеъи ҳичоҳои дарозу кӯтоҳ ҳосил мегарданд, истифода мебаранд. Аз омезиши рукни солим ва зихофҳояш дар шаклҳои мусамману мусаддасу мураббаъю мусанно 18 навъи Мутадорик сохта мешаванд. Ба қавли муаллифи «Арӯзи Ҳумоюн», дар вазнҳои солими ин баҳр на дар арабу на дар аҷам қасе қасидае нагуфтааст, аммо ҳар қас ба тариқи имтиҳон абёте чанд сурудааст. Хушбахтона, дар адабиёти муосири тоҷик ба шеърҳои дучор меоем, ки дар вазнҳои солими Мутадорик эҷод шудаанд.

Соли 1918 устод Садриддин Айни шеъри «Марши Хуррият»-ро навишт, ки аз чиҳати вазн хеле нодир ҳисоб мешуд. Абёти ин шеър дар баҳри Мутадорика мусаммани аҳаз ё аҳаззи мақсур /фобилун/ фобилун / фобилун/ фаъ ё фоб / буд. Баъдтар, соли 1922 шоири эронӣ, яке аз асосгузори «арӯзи озод»-Нимо Юшич достони «Афсона»-и хешро айнан дар вазни «Марши Хуррият» иншо кард. Ҳоло барои анвои маъмули баҳри Мутадорик мисолҳо меорем.

Мутадорика мусаммани солим:

*Шуд хазон руши мо, шуд камон пушти мо,  
Хуни дил мечакад аз сарангушти мо.* /Лохутӣ/

фобилун / фобилун/ фобилун/ фобилун  
- у - / - у - / - у - / - у -

Мутадорика мусаммани музол:

*Мо ба ҳам тохтем дар раҳи инқилоб,  
Мо зафар ёфтем, босмачӣ шуд хароб.* /Айни/

фобилун / фобилун / фобилун / фобилон  
- у - / - у - / - у - / - у ~

Мутадорика мусаддаси солим:

*Ёр дилро садо мекунад,  
Дили моро раҳо мекунад.* /Лохутӣ/

фобилун / фобилун/ фобилун  
- у - / - у - / - у -

Мутадорика мураббаъи солим:

*Пахта афзун шавад,  
Халқ мамнун шавад.*

*Чои қору зафар  
Дашту ҳомун шавад.* /Фарҳат/

фобилун / фобилун  
- у - / - у -

Мутадорика мусаннои солим:

*Бӯи себ,  
Бӯи нок,*

*Рӯи раҳ,  
Зери ток.*

*Бӯи хор,*

*Бӯи сир*

*Мерасад*

*Аз адир*

/Юсуф Аҳмадзода/

фобилон

- у ~

Мутадорика мусаммани маҳбун:

*Чу руҳат набувад гули боғи Ирам,*

*Чу қадат набувад қади сарви чаман.*

/Салмони Соваҷӣ/

фаъилун / фаъилун / фаъилун / фаъилун  
у у - / у у - / у у - / у у -

Мутадорика мусаммани аҳаззи мақсур:

*Ай ситамдидагон, ай асирон,*

*Вақти озодиш мо расид.* /Айни/

фобилун / фобилун / фобилун / фобъ  
- у - / - у - / - у - / ~

Мутадорика мусаммани мактӯб:

*То кай моро дар гам дорӣ?*

*То кай оро бар мо хорӣ?* /Ҷомӣ/

фаълун / фаълун / фаълун / фаълун  
- - / - - / - - / - -

Баъзе шоирон шакли мусаммани маҳбуни Мутадорикро дар шонздаҳ рукн / дар як байт/ ҷой дода, шеър эҷод кардаанд. Мисолаш:

Маю нағма мусаллами ҳавсалае, ки қадаҳкаши гардиши сар нашавад,

Бихил аст сабуксарӣ он қадарат, ки димоғи чунунзада тар нашавад. /Бедил /

фаъилун / фаъилун / фаъилун / фаъилун / фаъилун / фаъилун  
/ фаъилун / фаъилун

у у - / у у - / у у - / у у - / у у - / у у - / у у - / у у -

Мутадорика мусаммани маҳбуни мактӯб:

*Сунбули сияҳ бар суман мазан,*

*Лашқари ҳабаши бар хутан мазан.* /Ҷомӣ/

фоџилун / фаџул / фоџилун / фаџул  
- у - / у - / - у - / у -

Мутадорики мусаддаси махбуни музол:

*Боди Наврӯз боз вазид,*  
*Муџдаи гул зи бог расид.* /Фарҳат/  
фоџилун / фоџилун / фаџилон  
- у - / - у - / у у ~

Мутадорики мусаддаси мақтӯъ:

*Қоно, дар дил кардам,*  
*К-аз меҳрат баргардам.* /аз «Ал-муъҷам»/  
фаџлун / фаџлун / фаџлун  
- - / - - / - -

Мутадорики мураббаъи мақтӯъ:

*Мо дар хондан*  
*Кӯшиши дорем.* /Фарҳат/  
фаџлун / фаџлун  
- - / - -

Мутадорики мусаммани махбуни мақтӯъ

*Шаби танҳой дили ман хун шуд,*  
*Дили ман хун шуд шаби танҳой.* /Айнӣ/  
фаџилун / фаџлун / фаџилун / фаџлун  
у у - / - - / у у - / - -

Мутадорики мураббаъи мақтӯъ:

*Дастии оҳангар*  
*Пуршарар бошад.*  
*Дар ҳама майдон*  
*Пурзафар бошад.* /Лоҳутӣ/  
фоџилун / фаџлун  
- у - / - -

Мутадорики мусаммани махбуни мақтӯъ /муҳаллаъ/:

*Кори ту ҳар қадар сахттар шавад,*  
*Роҳи ту ҳар қадар пурхатар шавад.* /Лоҳутӣ/

фоџилун / фоџилун / фоџилун / фаџул  
- у - / - у - / - у - / у -

Мутадорики мусаддаси махбун:

*Дили ман ба даго бибарӣ,*  
*Чи дагову дагал ба сарӣ.* /Аз «Ал-муъҷам»/  
фаџилун / фаџилун / фаџилун  
у у - / у у - / у у -

Мутадорики мусаннои мақтӯъ:

*Хониш,*  
*Дониш,*  
*Гуфтанд*  
*Бар мо.*  
*Хонем,*  
*Донем*  
*Илми*  
*Дунё.* /Максуди Гулчин/  
фаџлун  
- -

### БАҲРҲОИ ФАРӢ. СИЛСИЛАИ АВВАЛ. /ҚАРИБ, МУЗОРЕӢ, МУШОКИЛ/ БАҲРИ ҚАРИБ ВА АНВОӢИ ОН

Маънии лугавии Қариб наздик аст, аммо ба маънии истилоҳӣ номи яке аз баҳрҳои фаръиро гӯянд. Қариб мисли баҳрҳои Мушокилу Ҷадид фақат ба шеъри форсӣ-тоҷикӣ хос буда, дар байни авзони доираҳои арӯзе, ки Халил ибни Аҳмад ихтироъ карда буд, вучуд надошт. Рукнҳои солими онро баъдтар шоир ва арӯздони форс-тоҷик Юсуфи Арӯзӣ /а.11/ аз доираи Мунтазиъа берун овард. Ин баҳро барои он Қариб номидаанд, ки рукнҳои солими он ба баҳрҳои Музореъ ва Ҳазач наздикӣ дорад. Сабаби ин қаробат ва наздикӣ дар он аст, ки дар рукнҳои ҳар се баҳр /Ҳазач, Музореъ ва Қариб/ ватад нисбат ба сабаб муқаддамтар мебошад. Қариб рукни махсус надо-

рад. Рукнҳои солими он: мафъйлун / у - - -, мафъйлун / у - - -, фобилотун / - у - - / буда, онро аз ҷузви ватади маҷмӯи / у - / рукни якуми доираи чоруми арабӣ, яъне, аз доираи Муштабаҳа дар шакли мусаддас / мафъйлун / мафъйлун / фобилотун у - - - / у - - - / - у - - - / чудо кардан мумкин аст. Рукнҳои солими ин баҳр аз доираи Муштабаҳаи арабӣ берун ояд ҳам, дар байни шоирони араб тамоман шухрат надорад. Арӯзиёни форс-тоҷик Қарибро дар доираи сеюми арӯзи форсӣ-тоҷикӣ, яъне, дар доираи Мунтазиба дар шакли мусаддаси макфуф / мафъйлу / мафъйлу / фобилоту / у - - у / у - - у / - у - у / ҷой додаанд. Рукнҳои якуму дуюми солими Қариб – мафъйлун / у - - - / аз як ватади маҷмӯи / у - / ва ду сабаби хафиф / - - / иборат аст. Аз рукнҳои солими Қариб фақат як навъи он – мусаддаси солим ба вучуд меояд. Шоирони форс-тоҷик дар шакли солими он шеър хеле кам сурудаанд. Барои сохтани дигар навъҳои баҳри Қариб аз рукни мафъйлун / у - - -, зиҳофҳои макфуф – мафъйлу / у - - у /, мақбуз – мафъилун / у - у -, ахраб – мафъӯлу / - - у /, ахрам – мафъӯлун / - - - / ва аз рукни фаъи-ло-тун / - у - - / зиҳофҳои мақсур-фобилон / - у ~ /, маҳзуф – фобилун / - у - /, мусаббағ-фобилиён / - у - ~ /, маслуҳ-фоб / ~ /-ро истифода мебаранд. Аз омезиши рукнҳои солим ва зиҳофҳои онҳо дар шакли мусаддас 15 навъи баҳри Қариб дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ дида мешавад. Ҳоло барои анвои мустаъмали он мисолҳо меорем.

Қариби мусаддаси солим:

*Даҳонат чун дилам танг омад, нигоро,  
Валек он пурдур аст, ин пурдарду андӯх.*

/Ваҳиди Табрэзӣ/

мафъйлун / мафъйлун / фобилотун  
у - - - / у - - - / - у - -

Қариби мусаддаси макфуфи мақсур:

*Фигон з-он сари зулфайни тобдор,  
Фурӯ ҳишта зи ёкути обдор.*

/аз «Ал-муъҷам»/

мафъйлу / мафъйлу / фобилон  
у - - у / у - - у / - у ~

Қариби мусаддаси ахраби макфуфи маслуҳ:

*Айёми зимистон хуш аст,  
Ваҳ-ваҳ, яхи гечон хуш аст.*

/Фарҳат/

мафъӯлу / мафъйлу / фоб  
- - у / у - - у / ~

Қариби мусаддаси ахраби макфуфи мусаббағ:

*Дом аст ҷаҳон бар ту, ай писар, дом,  
З-ин дом надорад хабар даду дом.*

/Носири Хусрав/

мафъӯлу / мафъйлу / фобилиён  
- - у / у - - у / - у - ~

Қариби мусаддаси ахраби макфуфи маҳзуф:

*Бо банда, буро, хира бад шудӣ,  
Кас роҳ напамудам, х /вад шудӣ.*

/аз «Ал-муъҷам»/

мафъӯлу / мафъйлу / фобилун  
- - у / у - - у / - у -

Қариби мусаддаси ахраби макфуф:

*Аз илм сипар кун бар ҳаводис,  
Аз илм қавитар сипар набошад.  
Ҳар к-ӯ сипари илм пеш гирад,*

*Аз захми ҷаҳонаш зарар набошад.*

/Носири Хусрав/

мафъӯлу / мафъйлу / фобилотун  
- - у / у - - у / - у - -

Қариби мусаддаси ахрами ахраб:

*Боз омад ёрам ба шодкомӣ,  
Кай бошам шод, ар кунун набошам?*

/аз «Ал-муъҷам»/

мафъӯлун / мафъӯлу / фобило-тун  
- - - / - - у / - у - -

Қариби мусаддаси маҳбуни маҳзуф / арӯз-маҳбун /:

*Ман аз фиरोқи он санам ба фигонам,  
Ҳамеша бо диле ҳазинам зи гам.*

/аз «Ал-муъҷам»/

мафъйлун / мафъилун / фобилун  
у - - - / у - у - / - у -



### БАҲРИ МУЗОРЕЪ ВА АНВОЪИ ОН

Музореъ лафзи арабист, маънии луғавиаш монанд ва мушобеҳ буда, чун истилоҳ номи яке аз баҳрҳои фаръии арӯзи арабӣ ва форсӣ-тоҷикиро гӯянд. Ин баҳро барои он Музореъ меноманд, ки ба баҳри Мунсарех шабоҳат дорад, яъне рукҳои дуёми ин ҳар ду баҳр дорои ватади макрун / - у / мебошанд. Агар дар рукҳои дуёми Музореъ, ки фоъи-ло-тун / - у - - / аст, ҷузви якуми он «фоъи» / - у / ватади макрун бошад, дар рукни дуёми Мунсарех – мафъӯлоту / - - - у / ватади макрун / - у / «лоту» ду ҳилоли охири онро ташкил додааст. Ба ақидаи Халил Ибни Аҳмад, ин баҳро барои он Музореъ меноманд, ки ба баҳри Ҳазаҷ монанд аст. Сабаби ин монандӣ дар он аст, ки дар рукҳои ҳар ду баҳр ватад нисбат ба сабаб муқаддамтар мебошад. Музореъ рукни махсус надорад. Рукҳои солими Музореъ мафъӯйлун / у - - - /, фоъилотун / - у - - /, мафъӯйлун / у - - - /, фоъилотун / у - - - / буда, Халил ибни Аҳмад онро аз ҷузви ватади маҷмӯъи рукни дуёми доираи чоруми арӯзи арабӣ, яъне аз доираи Муштабаҳа дар шакли мусаддас/мафъӯйлун/фоъилотун/мафъӯйлуну - - - / - у - - / у - - - / чудо кардааст. Рукни якуми Музореъ – мафъӯйлун / у - - - / аз як ватади маҷмӯъ / у - / ва ду сабаби хафиф / - - /, рукни дуёми он фоъи-лотун / - у - - / аз як ватади макрун / - у / ва ду сабаби хафиф / - - / иборат аст. Шаклҳои солими Музореъ аз ҷумлаи вазнҳои сақили арӯз ҳисоб мешаванд, зеро дар онҳо ҳилоли дароз нисбат ба ҳилоли кӯтоҳ бештаранд. Ҳарчанд Музореъро дар арӯзи арабӣ аз доира дар шакли мусаддас берун овардаанд, дар арӯзи тоҷикӣ дар шакли мусамман /мафъӯйлун/ фоъилотун/ мафъӯйлун/ фоъилотун/ маъмул аст. Аз рукҳои солими Музореъ се навъи он: мусаммани солим, мусаддаси солим ва мураббаъи солим ба вучуд меояд. Барои сохтани дигар навъҳои ин баҳр аз рукни асосии баҳри Ҳазаҷ – мафъӯйлун зихофҳои макфуф /мафъӯйлу у - - у /, ахрам / мафъӯйлун - - - /, ахраб /мафъӯлу - - у /, абтар /фаъ -, маҳзуф /фаъӯйлун у - - /, муҳаннақ

/мафъӯйлун - - - /, максур /мафъӯйл у - ~/ ва аз рукни фоъилотун / - у - - / зихофҳои макфуф /фоъилоту – у – у /, мусаббағ /фоъилийн – у - ~/, маслуҳ /фоъ ~/, матмус /фаъ -/-ро истифода мебаранд. Музореъ аз ҷумлаи баҳрҳои серистеъмоли арӯзи тоҷикӣ буда, аз омезиши рукҳои солим ва зихофҳои онҳо дар шаклҳои мусамману мусаддасу мураббаъ 30 навъи он дар эҷоди шоирон дида мешаванд. Шаклҳои солими он кам маъмуланд. Ҳоло барои анвоъи мустаъмали баҳри Музореъ аз ашъори шоирон мисолҳо меорем:

Музореъи мусаммани солим:

*Ба сунбул чун мар суманро бипӯшонидӣ, нақӯй,  
Биафзудӣ, ай машаъуз, зи кӣ омӯхтӣ нақӯй?*

мафъӯйлун / фоъилотун / мафъӯйлун / фоъилотун  
у - - - / - у - - / у - - - / - у - -

Музореъи мусаддаси солим:

*Ба гетӣ – дар аз мусулмону аз кофир*

*Набинад кас чун Сулаймон ибни Носир.*

/аз «Ал-муъҷам»/

мафъӯйлун / фоъилотун / мафъӯйлун  
у - - - / - у - - / у - - -

Музореъи мураббаъи солим:

*Бинокорӣ касби некӯ,*

*Багоят мақбулу дилҷӯ.* /Фарҳат/

мафъӯйлун / фоъилотун

у - - - / - у - -

Музореъи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф:

*Соқӣ, ба нури бода барафрӯз чоми мо,*

*Мутриб, бигӯ, ки кори ҷаҳон шуд ба коми мо.* /Ҳофиз/

мафъӯлу /фоъилоту/ мафъӯйлу / фоъилун

- - у / - у - у / у - - у / - у -

Музореъи мусаммани ахраби макфуфи максур:

*Покон ситам зи ҷаври фалак беитар кашанд,*

*Гандум чу пок гаит, хӯрад захми осиеб.*

мафъӯлу / фобилоту / мафобъилу / фобилон  
- - у / - у - у / у - - у / - у ~

Музореъи мусаммани ахраб:

*Чон бе чамоли чонон майли цаҳон надорад,  
Ҳар кас, ки ин надорад, ҳаққо, ки он надорад.* /Ҳофиз/

мафъӯлу / фобилотун / мафъӯлу / фобилотун  
- - у / - у - - / - - у / - у - -

Музореъи мусаммани ахраби мусаббау:

*Хубон ҳама худоянд ушон худойгон аст,  
Мар нектабияро бар рӯи ӯ нишон аст.* /Рӯдакӣ/

мафъӯлу / фобилотун / мафъӯлу / фобилийён  
- - у / - у - - / - - у / - у - ~

Музореъи мусаммани ахраби маҳзуф:

*Ай орзуи чонам, чонами фидои ту,  
Боз о, ки чон фишонам бар хоки пои ту.* /Ҷомӣ/

мафъӯлу / фобилотун / мафъӯлу / фобилун  
- - у / - у - - / - - у / - у -

Музореъи мусаммани махбуни мақсур:

*Ба сони он хамми зулф, ба сони минқори боз,  
Ба ҳаққи он рӯи хуб, к-аз ӯ гирифта бароз.* /Рӯдакӣ/

мафобъилун / фобилон / мафобъилун / фобилон  
у - у - / - у ~ / у - у - / - у ~

Музореъи мусаммани ахраби аштари матмус:

*Имрӯз кард ёрам қасди лашкар,  
То гаит чонам аз дардаш ба озар.*

/аз «Ал-муъҷам»/

мафъӯлу / фобилотун / фобилун / фаъ  
- - у / - у - - / - у - / -

Музореъи мусаммани макфуфи маҳзуф /зарб-мақсур/:

*Чу соғар ба каф ниҳад, салои тараб диҳад,  
Дили бедилон раҳад зи андӯҳи рӯзгор.* /Ҷомӣ/

мафобъилу / фобилун / мафобъилу / фобилун  
у - - у / - у - / у - - у / - у -

Музореъи мусаммани макбуз:

*Ба чашият, ай рӯшноӣ, ки бе ту бас беқарорам,  
Ба қонат, ай зиндагонӣ, ки бе ту чон месупорам.*

/Шарафуддини Исфаҳонӣ/

мафобъилун / фобилотун / мафобъилун / фобилотун  
у - у - / - у - - / у - у - / - у - -

Музореъи мусаммани ахраби макфуф:

*Фарёди ман зи ишқи паричеҳраи суманбар,  
К-аз ишқ умр бурду наёмад шабе ба бар-дар.*

/аз «Меъёр-ул-ашъор»/

мафъӯлу / фобилоту / мафобъилу / фобилотун  
- - у / - у - у / у - - у / - у - -

Музореъи мусаддаси макшуфи матмус:

*Дил аз ёри бевафо бикаш,  
Бувад ёри бевафо на х/ваш.* /аз «Ал-муъҷам»/

мафобъилу / фобилоту / фаъ  
у - - у / - у - у / -

Музореъи мусаммани макфуфи мақсур:

*Хушам мавсими баҳор, ки бар тарфи ҷўйбор,  
Ниҳад ёри гилъузор ба каф чоми хушгубор.* /Ҷомӣ/

мафобъилу / фобилон / мафобъилу / фобилон  
у - - у / - у ~ / у - - у / - у ~

Музореъи мусаддаси макфуфи маҳзуф:

*Хушо ҷилваи чамоли ту дидан,  
Хушо меваи висоли ту чашидан.* /Ҷомӣ/

мафобъилу / фобилоту / фаъулун  
у - - у / - у - у / у - -

Музореъи мусаддаси ахраби макфуфи маҳзуф:

*Ай хуни ман гирифта ба гардан,  
То чанд аз ин муҷодала кардан?* /Ҷомӣ/

мафъӯлу / фобилоту / фаъулун  
- - у / - у - у / у - -

Музореъи мусаддаси макфуфи мақсур:  
*Наёмезад, ай нигори парирӯй,  
Шакарлафзи лолачехри суманбӯй.* /Қомӣ/  
мафӯйлу / фӯйлоту / фӯйлон  
у - - у / - у - у / - у ~

Музореъи мураббаъи макфуф:  
*Чӣ кардам, буро, нагӯй,  
Ки бар ман чунин бикунӣ.* /аз «Меъёр-ул-ашъор»/  
мафӯйлу / фӯйлотун  
у - - у / - у - -

Музореъи мусаммани ахраби макфуфи матмус:  
*Он хубрӯй дилбари бедодгар,  
К-андар гамон-ш сӯхта гаштам цигар.*  
/аз «Ал-муъчам»/  
мафӯлу / фӯйлоту / мафӯйлу / фаъ  
- - у / - у - у / у - - у / -

Музореъи мураббаъи макфуфи мақсур:  
*Маро кушт беҳадид,  
Сияҳашми Бӯсаид.* /аз «Ал-муъчам»/  
мафӯйлу / фӯйлон  
у - - у / - у ~

Музореъи мураббаъи ахраб:  
*Хӯгири чони ман буд  
Тифли бародари ман.  
Ҳар ҷо ки буда бошам,  
Ӯ буд дар бари ман.* /Зиё Абдулло/  
мафӯлу / фӯйлотун  
- - у / - у - -

## БАҲРИ МУШОКИЛ ВА АНВОЪИ ОН

Маънии лугавии Мушокил монанд ва ҳамшакл аст, аммо дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист. Ин баҳрро арӯзиёни форс-тоҷик ихтироъ намудаанд. Сабаби Мушокил номидани ин баҳр дар он аст, ки рукнҳои солимаш /фӯйлотун/ мафӯйлун / мафӯйлун / бо рукнҳои солими баҳри Қариб / мафӯйлун / мафӯйлун / фӯйлотун / монанданд. Фарқ дар он аст, ки дар Мушокил рукни фӯйлотун / - у - - / пеш аз ду рукни мафӯйлун / у - - - / ва дар баҳри Қариб фӯйлотун баъди ду мафӯйлун / у - - - / ҷой гирифтааст. Мушокил чун ҳамаи баҳрҳои фаръӣ рукни махсус надорад ва аз омезиши рукнҳои солими фӯйлотун, мафӯйлун / мафӯйлун шакли мусаддаси он сохта мешавад. Ҳарчанд Мушокилро аз доираи Муштабаҳаи арабӣ дар шакли мусаддаси солим берун овардан мумкин буд, аммо ин корро арӯзиёни араб накарданд ва ин баҳр дар байни шоирони араб маълум нест. Арӯзиёни форс – тоҷик аркони Мушокилро дар доираи сеюм, яъне дар доираи Мунтазиъа, дар шакли мусаддаси макфуф /фӯйлоту / мафӯйлу / мафӯйлу - у - у / у - - у / у - - у / ҷой додаанд. Рукни аввали солими Мушокил - фӯйлотун / - у - - / аз як ватади макруну / - у / ду сабаби хафиф / - - /, рукнҳои дуюму сеюм – мафӯйлун / у - - - / аз як ватади маҷмӯъу / у - / ду сабаби хафиф / - - / иборат аст. Аз рукнҳои солими Мушокил ду навъи он : мусаммани солим ва мураббаъи солим ба вучуд меояд. Баъзе шоирон аз омехтаи зихофоти рукнҳои фӯйлотун ва мафӯйлун шакли мусаммани онро эҷод кардаанд. Барои сохтани дигар навъҳои ин баҳр аз рукни асосии баҳри Ҳазаҷ-мафӯйлун / у - - - / зихофҳои макфуф- мафӯйлу / у - - /, мақсур-мафӯйл / у - ~ / ва махзуф-фаъулун / у - - /-ро истифода мебаранд. Ҳарчанд Мушокил аз баҳрҳои эҷодкардаи арӯзиёни Аҷам аст, шоирони форс-тоҷик дар ин баҳр хеле кам шеър гуфтаанд. Шоирони муосири тоҷик низ дар навъҳои

бахри Мушокил хеле кам шеър сурудаанд. Ҳоло барои анвоъи маъмули он мисолҳои шеърӣ меорем.

Мушокили мусаддаси солим:

*Дар азобам аз он рӯзе, ки дур астӣ,  
Дар ҳаётим ба чаши ми ман ту нур астӣ.*

фоъилотун / мафоъйлун / мафоъйлун

- у - - / у - - - / у - - -

Мушокили мураббаъи солим:

*Мулки шухратфизо дорам,*

*Даври беинтиҳо дорам.*

/Фарҳат/

фоъилотун / мафоъйлун

- у - - / у - - -

Мушокили мусаддаси махбуни макбуз:

*Ба чӣ монад руҳони он нигори ман,*

*Ки ҳаметобад он руҳаш чу Муштарӣ.*

/аз «Ал-муъҷам»/

фаъилотун / мафоъйлун / мафоъилун

у у - - / у - у - / у - у -

Баъзе шоирон дар шакли мусаммани Мушокил шеър гуфтаанд.

Мушокили мусаммани макфуфи максур:

*Хезу тарфи чаман гир бо ҳарифи суманрӯй,*

*Гоҳ сунбули тар чину гоҳ шохи суман бӯй.* /Ҷомӣ/

фоъилоту / мафоъйлу / фоъилоту / мафоъйл

- у - у / у - - у / - у - у / у - ~

Мушокили мусаддаси макфуфи максур:

*Ёри гам шудаам дар шаби дайҷур,*

*З-он сабаб, ки нашуд рӯзи миҳан дур.*

/Сайфӣ/

фоъилоту / мафоъйлу / мафоъйл

- у - у / у - - у / у - ~

Мушокили мураббаъи макфуфи максур:

*Рӯзгор хазон аст,*

*Боди сард вазон аст.*

/аз «Ал-муъҷам»/

фоъилоту / мафоъйл

- у - у / у - ~

Ба ақидаи муаллифи «Ал-муъҷам» - Шамси Қайси Розӣ, бештари фаҳлавиёт – дубайтиҳои халқӣ дар баҳри Мушокили мусаддаси маҳзуф суруда мешудаанд. Пиндори Розӣ як қисми шеърҳои худро ба забони дайламанӣ дар навъҳои гуногуни ин баҳр эҷод кардааст. Мисоли баҳри Мушокили мусаддаси маҳзуф:

*Аҷ та ваз кардану ваз бурдан аҷ ман*

*В-аҷ та хунова додан, хӯрдан аҷ ман.*

/аз «Ал-муъҷам»/

фоъи-ло-тун / мафоъйлун / фаъулун

- у - - / у - - - / у - -

Баъзе арӯзиён Мушокилро баҳри Ахир низ меноманд, зеро руқҳои онро аз ҷузъи охири доираи Мунтазиъа ҷудо кардаанд.

Мушокили мусаддаси макбузи муҳаннақи маҳзуф:

*Чун ҳама будӣ мо бифарсояд,*

*Будани аз чӣ менадид ояд?*

/Носири Хусрав/

фоъилотун / мафоъйлун / фаълун

- у - - / у - у - / - -

Насируддини Тӯсӣ дар «Меъёр-ул-ашъор» Мушокилро бо номи Муҳдас аз доираи Муштабаҳаи мусаддаси берун меорад, аммо дар хусуси навъҳои он чизе намегӯяд ва барои анвоъи он мисоли шеъри хам намеорад.

## СИЛСИЛАИ ДУВУМИ БАҲРҲОИ ФАРЪӢ

/ҶАДИД, ХАФИФ, МУЧТАСС/

БАҲРИ ҶАДИД ВА АНВОӢИ ОН:

Маънии луғавии Ҷадид нав аст, аммо дар илми арӯз яке аз баҳрҳои фаръиро гӯянд. Баҳри Ҷадид дар авзони шеъри арабӣ вучуд надорад. Ҷадид чун Мушокилу Қариб фақат ба шеъри форсӣ-тоҷикӣ хос буда, баъди Халил ибни Аҳмад аз тарафи Бузургмеҳри Қойинӣ /а.ХІ/ эҷод

шудааст. Ин баҳрро барои он Ҷадид меноманд, ки рукнҳои онро нисбат ба дигар баҳрҳо дертар ёфтаанд, яъне нав пайдокардашуда аст. Ҷадид рукни махсус надорад. Рукнҳои солимаш фозилотун / - у - - /, фозилотун / - у - у / мустафзилун / - - у - / буда, онро аз ҷузви сабаби хафифи / - / рукни якуми доираи чоруми арӯзи арабӣ, яъне аз доираи Муштабаҳа дар шакли мусаддас ҷудо кардан мумкин аст. Агар аз сабаби хафифи рукни аввали доираи Муштабаҳа, яъне аз «таф» / - /, «тафзилунмаф» / - у - - /, «ўлотумус» / - - у - / ҳосил мешавад, ки ба ҷои онҳо рукнҳои мустаъмали фозилотун / - у - - /, фозилотун / - у - - /, мустафзилун / - - у - / гузорем, рукнҳои баҳри Ҷадид ба вучуд меояд. Рукнҳои солими ин баҳр аз доираи арӯзи арабӣ берун оянд ҳам, дар байни шоирони араб тамоман шухрат надорад. Арӯзиёни форс-тоҷик Шамсуддин Муҳаммад Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам», Муҳаммад Гиёсуддин дар «Гиёс-ул-лугот», Алишери Навоӣ дар «Мизон-ул-авзон», Ваҳиди Табретӣ дар «Ҷамъи мухтасар» Ҷадидро дар доираи Мунтазиъа, дар шакли мусаддаси махбун: фозилотун / фозилотун / мафозилун у у - - / у у - - / у - у - / ҷой додаанд. Рукни якуму дуҷуми Ҷадид фозилотун / - у - - / аз як сабаби хафиф / - /, аз як ватади маҷмуъ / у - / ва боз як сабаби хафиф / - / иборат аст. Аз рукнҳои солими Ҷадид ду навъи он – мусаддаси солим ва мураббаъи солим ба вучуд меояд. Шоирони форс-тоҷик дар шаклҳои солими он шеър хеле кам сурудаанд. Барои сохтани навъҳои дигари Ҷадид аз рукни асосии баҳри Рамал-фозилотун / - у - - / зиҳофи махбун / фозилотун у у - - / ва аз рукни солими мустафзилун / - - у - / зиҳофи махбунро / мафозилун у - у - / истифода мебаранд. Баҳри Ҷадид нисбат ба дигар баҳрҳои фаръӣ камистеъ-мол мебошад. Аз омезиши рукнҳои солим ва зиҳофоти онҳо дар шаклҳои мусаддасу мураббаъ чор навъи баҳри Ҷадид сохта мешаванд. Мисоли баҳри Ҷадиди мусаддаси солим:

*Ай нигоринрӯй дилбар, кам кун ситам,  
К-ин дили ман бе рухи ту пур зи гам.*

/аз «Ал-муъҷам»/

фозилотун / фозилотун / мустафзилун  
- у - - / - у - - / - - у -

Ҷадиди мураббаъи солим:

*Меҳри хониш мепарварам,*

*Илму дониш мепарварам.*

/Фарҳат/

фозилотун / мустафзилун  
- у - - / - - у -

Ҷадиди мусаддаси махбун:

*Ҷу қадат гарчи санавбар кашад саре,*

*Набувад чун қади сарват санавбаре.*

/Сайфӣ/

фозилотун / фозилотун / мафозилун  
у у - - / у у - - / у - у -

Ҷадиди мураббаъи махбун:

*Дили моро чаро барӣ,*

*Чун гами мо намехӯрӣ?*

/аз «Ал-муъҷам»/

фозилотун / мафозилун  
у у - - / у - у -

Дар баъзе рисолаҳои арӯзи гузашта Ҷадид бо номҳои Ғариб, Нодир ва Аҷиб низ дучор меояд.

### БАҲРИ ХАФИФ ВА АНВОӢИ ОН

Хафиф дар лугат ба маънии сабук омадааст, аммо дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист, ки шоирони арабу аҷам дар авзони он ашъори зиёде гуфтаанд. Ин баҳрро барои он Хафиф номидаанд, ки авзони он сабуку равон буда, рукнҳои ҷаҳро аз ду тараф сабаби хафиф / - / ихота кардааст, ки боиси сабук шудани аркони он гардидааст. Ба гуфтаи Сайфӣ, «Ин баҳр аз сабуктарин бухӯр аст ба ин маънӣ, ки номҳои дароз, ки ҳуруфи бисёр дорад ва дар ҳеч баҳр овардани он мумкин нест, дар ин баҳр метавон овард». Хафиф рукни махсус надорад. Рукнҳои солими он фозилотун / - у - - /, мустафзилун / - - у - /, фозилотун / - у

- - / буда, Халил ибни Аҳмад онро аз ҷузви сабаби хафифи дуёми рукни дуёми доираи чаҳоруми арӯзи арабӣ, яъне аз доираи Муштабаҳа дар шакли мусаддас чудо кардааст. Агар аз ҷузви сабаби хафифи дуёми рукни дуёми доираи Муштабаҳа, яъне аз ҳиҷои «таф» сар кунем, «тафъилунмаф» / - у - - /, «улотумус» / - - у - /, «тафъилунмус» / - у - - / ҳосил мешавад, ки ба ҷои онҳо рукнҳои мустаъмали «фоъилотун / мустафъилун / фоъилотун»-ро гузошта, рукнҳои асосии баҳри Хафиф меномем. Рукни аввали Хафиф – фоъилотун / - у - - / аз як сабаби хафиф / - /, як ватади маҷмӯъ / у - / ва боз як сабаби хафиф / - /, рукни дуомаш – мустафъилун / - - у - / аз як сабаби хафиф / - /, як ватади мафрук / - у / ва боз як сабаби хафиф / - / иборат аст. Донишмандони илми арӯзи тоҷикӣ Шамсуддин Муҳаммад Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам», Муҳаммад Ғиёсуддин дар «Ғиёс-ул-луғот», Ваҳиди Табретӣ дар «Ҷамъи мухтасар» Хафифро дар доираи Мунтазиъа, дар шакли мусаддаси музоҳаф / махбун /, Алишери Навоӣ дар «Мизон-ул-авзон» онро дар ҳамин доира дар шакли мусаддаси махбун / фаъилотун / мафоъилун / фаъилотун /, Сайфӣ дар «Арӯзи Сайфӣ» Хафифро мисли Халил ибни Аҳмад дар доираи Муштабаҳа дар шакли мусаддаси солим ҷой додаанд. Аз рукнҳои солими Хафиф фақат як навъи он: мусаддаси солим ба вучуд меояд. Барои сохтани дигар навъҳои Хафиф аз рукни асосии баҳри Рамал-фоъилотун / - у - - / зиҳфҳои махбун / фаъилотун у у - - /, махбунӣ маҳзӯф / фаъилун у у - /, махбунӣ мақсур / фаъилон у у ~ /, аслам / - - / фаълун - - /, аслами мусаббағ / фаълон - ~ /, мушаъбас / мафъълун - - - /, маҷҳуф / фаъ- /, маҷҳуфи мусаббағ / фов ~ / ва аз рукни мустафъилун / - - у - / зиҳфи махбун / мафоъилун у - у - /, музол / мустафъилон - - у ~ -ро истифода мебаранд. Хафиф аз ҷумлаи баҳрҳои серистеъмоли арӯзи тоҷикӣ буда, аз омезиши рукнҳои солим ва зиҳфҳои онҳо дар шакли мусаддас 23 навъи он вучуд дорад. Шаклҳои солими Хафиф хеле кам маъ-

луманд. Ин навъи баҳри Хафиф дар байни шоирони форс-тоҷик қариб истифода намешавад. Дар рисолаҳои арӯз барои мисол гоҳе як байт оварда мешаваду бас. Ҷарчанд Хафиф дар арӯзи арабу аҷам дар шакли мусаддас маъмул аст, шоирони форс-тоҷик гоҳе дар шакли мусаммани он шеър сурудаанд. Насируддини Тӯсӣ дар доираи Муштабаҳаи музоҳафа Хафифро дар шакли мусаддаси махбун: фаъилотун / мафоъилун / фаъилотун берун оварда, баъдтар менависад, ки «ба порсӣ дар доира аслаш фоъилотун / мустафъилун чаҳор бор бувад ва махбун ба кор доранд». Шамси Қайси Розӣ низ як байти Рӯдакиро дар шакли мусаммани махбунӣ ин баҳр шохид меорад, аммо менависад: «Рӯдакӣ қитъае мусамман гуфтааст, ҳеч завқ надорад». Ҳоло барои анвои маъмули баҳри Хафиф мисолҳо меорем.

Хафифи мусаммани махбун /садр-солим/:  
*Гар кунад ёрие маро ба ғами шиқ он санам,  
 Битавонад зудуд з-ин дили ғамхора занги ғам.*

/Рӯдакӣ/

фаъилотун / мафоъилун / фаъилотун мафоъилун  
 у у - - / у - у - / у у - - / у - у -

Хафифи мусаддаси солим:

*Ай маҳи ман, нозукбадан, сарвқомат,  
 Май биёвар, беҳуд шавам то қиёмат.*

/аз «Ал-муъҷам»/

фоъилотун / мус-тафъи-лун / фоъилотун  
 - у - - / - - у - / - у - -

Хафифи мураббаъи солим:

*То кай, ай дил, андӯҳ хӯрӣ,  
 Ту ба шодӣ авлотарӣ.*

/аз «Меъёр-ул-ашъор»/

фоъилотун / мус-тафъи-лун  
 - у - - / - - у -

Хафифи мусаддаси махбун:

*Сабзаҳо навдамида ёр наёмат,  
 Тоza шуд богу он нигор наёмат.*

/Ҷомӣ/

фоџилотун / мафоџилун / фаџилотун  
- у - - / у - у - / у у - -

Хафифи мусаддаси махбуни маҳзуф:

*Ай умеди дили рамидаи ман,*

*Куввати дасту нури дидаи ман.*

/Лоҳутӣ/

фоџилотун / мафоџилун / фаџилун

- у - - / у - у - / у у - -

Хафифи мусаддаси махбуни мақсур:

*Дил саронардаи муҳаббати ўст,*

*Дида оинадори талғати уст.*

/Ҳофиз/

фоџилотун / мафоџилун / фаџилон

- у - - / у - у - / у у ~

Ин навъи баҳри Хафиф дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ хеле серистеъмол аст ва маснавиҳои «Ҳафт пайкар»-и Низомии Ганҷавӣ, «Ҳадиқатулҳақиқат» - и Саной, «Ҳашт бихишт» ва маснавиҳои хурди «Шикоятнома» /173 байт/, «Фатҳнома» /125 байт/-и Хусрави Деҳлавӣ, «Силсилатуз-заҳаб»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ дар баҳри Хафифи мусаддаси махбуни маҳзуф /ё аслами мусаббағ/ навишта шудаанд.

Хафифи мусаддаси махбуни аслам:

*Инқилоб офтобро монад,*

*Ё ки тӯфони обро монад.*

/Айнӣ/

фоџилотун / мафоџилун / фаълун

- у - - / у - у - / - -

Хафифи мусаддаси махбуни аслами мусаббағ:

*Лаби лаъле чу лола дар бустон,*

*Лаълашон хунбаҳои Хузистон.*

/Низомии Ганҷавӣ/

фоџилотун / мафоџилун / фаълон

- у - - / у - у - / - ~

Хафифи мусаддаси махбуни маҳзуф /ибтидо-солим/:

*Чамани ақро хазонӣ агар,*

*Гулшани ишқро баҳор туй.*

фаџилотун / мафоџилун / фаџилун

у у - - / у - у - / у у - -

Хафифи мусаддаси махбуни маҳзуф:

*Ҳар шаб аз шавқ ҷома пора кунам,*

*Ошиқам, ошиқам, чӣ чора кунам?*

/Ҷомӣ/

фоџилотун / мафоџилун / фаџилун

- у - - / у - у - / у у - -

Хафифи мусаддаси махбун /ибтидо-солим/:

*Санамо, тоқати фироқ надорам,*

*Ҷуз ба васли ту иттифоқ надорам.*

/аз «Ал-муъҷам»/

фаџилотун / мафоџилун / фаџилотун

у у - - / у - у - / у у - -

Хафифи мусаддаси махбуни маҳзуф /садр-солим/:

*Ин ҷаҳонро нигар ба чашими хирад,*

*Не бад-он чашим, к-андар ў нигарӣ.*

/Рӯдакӣ/

фаџилотун / мафоџилун / фаџилун

у у - - / у - у - / у у - -

Хафифи мусаддаси махбуни аслам /зарб-махбуни маҳзуф/:

*Ҳамчу дарёст в-аз накӯкорӣ,*

*Киштии соз, то бад-он гузарӣ.*

/Рӯдакӣ/

фоџилотун / мафоџилун / фаълун

- у - - / у - у - / - -

Хафифи мусаддаси махбуни мусаббағ /садр-солим/:

*Месароям таронаҳо зи баҳорон,*

*Медиҳам аз вафо сабақ ба ҳазорон.*

/Фарҳат/

фоџилотун / мафоџилун / фаџилиён

- у - - / у - у - / у у - ~

Хафифи мураббаъи матвӣ:

*Гар бигардад ёр зи ман,*

*Тира гардад бар ман зи ман.*

/аз «Ал-муъҷам»/

фоџилотун / муфтаџилун

- у - - / - у у -

Хафифи мураббаъи махбун:

*Чӣ кунӣ бо касе чафо,*

*Ки бувад аз ту мубтало?! /Аз «Меъёр-ул-ашъор»/*

фаъилотун / мафоъилун

у у -- / у - у -

Дар баъзе рисолаҳои арӯз Хафифи мусаммани махбун /фаъилотун / мафоъилун / фаъилотун / мафоъилун у у -- / у - у - / у у -- / у - у - /- ро Хафифи кабир ва баҳри Хафифи мусаддаси махбун /фоъилотун / мафоъилун/ фаъилотун/-ро Хафифи сағир гӯянд, барои он ки мух-тареъи арӯзи араб – Халил ибни Аҳмад аркони баҳри Хафифро аз доираи чаҳоруми арӯзи арабӣ – Муштабаҳа дар шакли мусаддаси / фоъилотун / мус-тафъи-лун / фоъилотун / солим барун овард. Донишмандони илми арӯзи тоҷикӣ Шамси Қайси Розӣ, Муҳаммад Ғиёсуддин ва Ваҳиди Табрзӣ баҳри Хафифро дар доираи Мунтазиъа, дар шакли мусаддаси музоҳаф /махбун/ ҷой дода бошанд ҳам, баъзе шоирони тоҷик дар шакли мусаммани махбун шеър эҷод кардаанд.

### БАҲРИ МУЧТАСС ВА АНВОӢИ ОН

Маънии лугавии Мучтасс аз бех барканда аст, аммо дар илми арӯз Мучтасс номи яке аз баҳрҳои фаръист, ки дар шеъри арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ хеле серистеъмол мебошад. Ин баҳрро барои он Мучтасс номидаанд, ки шакли мусаддаси онро аз рӯкҳои солими баҳри Хафиф барканда гирифтаанд. Шакли мусаддаси рӯкҳои Мучтасс ва аркони солими баҳри Хафиф ба ҳам монанд буда, фақат аз ҷиҳати ҷойгиршавиашон фарқ доранд. Агар дар баҳри Хафиф рӯкни мус-тафъи-лун / - - у - \ дар байни ду фоъилотун / - у - - / омада бошад, дар баҳри Мучтасс рӯкни мус-тафъи-лун бар ҳарду фоъилотун муқаддам аст. Мучтасс низ чун дигар баҳрҳои фаръии арӯз рӯкни махсус надорад. Рӯкҳои солими он мустафъилун / - - у - /, фоъилотун / - у - - /, мустафъилун / - - у - /, фоъилотун / - у - - / буда, Хадил ибни Аҳмад онро аз ҷузви сабаби хафифи

дуюми рӯкни сеюми доираи арӯзи арабӣ, яъне аз доираи Муштабаҳа дар шакли мусаддаси солим чудо кардааст. Агар Мучтассро дар арӯзи арабӣ аз доира дар шакли мусаддас берун оварда бошанд, дар арӯзи тоҷикӣ дар шакли мусамман / мустафъилун / фоъилотун / мустафъилун / фоъилотун маъмул аст. Донишмандони илми арӯзи тоҷикӣ Шамсуддин Муҳаммад Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам» Мучтассро дар доираи Мухталифа дар шакли мусаммани музоҳаф, Муҳаммад Ғиёсуддин дар «Ғиёс-ул-луғот» мисли Халил ибни Аҳмад онро дар доираи Муштабаҳа, вале дар шакли мусаммани музоҳаф, Алишери Навоӣ дар «Мизон-ул-авзон» Мучтассро дар доираи Мухталифа дар шакли мусаммани музоҳаф, Ваҳиди Табрзӣ дар «Ҷамъи мухтасар» Мучтассро дар доираи Мухталифа дар шакли мусаддаси музоҳаф, Сайфӣ дар асари худ «Арӯзи Сайфӣ» онро дар доираи Муштабаҳа дар шакли мусаддаси солим ҷой додаанду дар шаклҳои мусамман ва мураббаъ имконияти таълифи шеърро низ таъкид кардаанд. Рӯкни аввали Мучтасс-мустафъилун / - - у - / аз як сабаби хафиф / - /, як ватади мафрук / - у / ва боз як сабаби хафиф / - /, рӯкни дуюми он – фоъилотун / - у - - / аз як сабаби хафиф / - /, як ватади маҷмӯъ / у - / ва боз як сабаби хафиф / - / иборат аст. Шаклҳои солими Мучтасс аз ҷумлаи вазнҳои сақили арӯз ҳисоб мешаванд, зеро дар онҳо ҳиҷоҳои дароз нисбат ба ҳиҷоҳои кӯтоҳ бештаранд. Аз рӯкҳои солими Мучтасс се навъи он : мусаммани солим, мусаддаси солим ва мураббаъи солим ба вучуд меояд. Барои сохтани навъҳои дигари ин баҳр аз рӯкни мустафъилун / - - у - / зихофҳои махбун /мафоъилун у - у - /, марфӯъ /фоъилун - у - /, машкул /мафоъилу у - у у / ва аз рӯкни асосии баҳри Рамал – фоъилотун / - у - - / зихофҳои махбун /фаъилотун у у - - /, махбуни мақсур /фаъилон у у ~ /, махбуни маҳзуф /фаъилун у у - /, машкул /фаъилоту у у - у/, аслам фаълун - - /, аслами мусаббағ /фаълон - ~ /, мушаъасс /мафъулун - - - /, мақсур / фаъилон - у ~ /, мушаъасси



мусаббағ / мафъулон - - ~ /, маҷхуф /фаъ - /, маҷхуфи  
мусаббағ /фоъ ~ /, маҳбуни мусаббағ /фаъилийён у у - ~ /,  
мувассаъ /фоъилийётун - у - - - /, музаффо / фоъилийётон  
- у - - ~ /-ро истифода мебаранд. Мучтасс аз ҷумлаи  
бахрҳои серистеъмоли арӯзи тоҷикӣ буда, аз омезиши  
рукнҳои солим ва зиҳфҳои онҳо дар шаклҳои мусамману  
мусаддасу мураббаъ 36 навъи он сохта мешаванд.

Нахустин қасидаи комили адабиёти форс-тоҷик –  
«Шикоят аз пирӣ» бо ин матлаъ:

*Маро бисуду фуру рехт, ҳар чӣ дандон буд,*

*Набуд дандон, ло-бал чароги тобон буд.*

мафъилун / фаъилотун / мафъилун / фаълон

у - у - / у у - - / у - у - / - ~

дар баҳри Мучтасси мусаммани маҳбуни аслами  
мусаббағ эҷод шудааст. Шаклҳои солими Мучтасс кам  
маъмуланд. Ҳоло барои анвоъи мустаъмали баҳри  
Мучтасс мисолҳои шеърӣ меорем:

Мучтасси мусаммани солим:

*Ай зулфи ту аз ҷаҳолат дар гарданам банди муҳкам,*

*Раҳме надорӣ ту, ҷоно, зулми ту нашуд бар ман кам.*

мустафъилун / фоъилотун / мустафъилун / фоъилотун

- - у - / - у - - / - - у - / - у - -

Мучтасси мусаддаси солим:

*Ай луъбати сарқадди симсоид,*

*Шояд агар бо Раҳӣ бошӣ мусоид.*

/Раҳӣ/

мустафъилун / фоъилотун / фоъилотун

- - у - / - у - - / - у - -

Мучтасси мураббаъи солим:

*Ёро, ба ман мехрубонӣ,*

*Лекин диламро ту донӣ.* (аз «Ал-муъҷам») (аз «Ал-муъҷам»)

мустафъи-ун / фоъилотун

- - у - / - у - -

Мучтасси мусаммани маҳбуни аслам:

*Сабо, ба лутф бигӯ он гизоли раъноро,*  
*Ки сар ба кӯху биёбон ту додай моро.* /Ҳофиз/

мафъилун / фаъилотун / мафъилун / фаълун  
у - у - / у у - - / у - у - / - -

Мучтасси мусаммани маҳбуни мақсур:

*Миёни олиму ҷоҳил ҳамин қадар фарқ аст,*

*Ки ӯ кашидаином асту ин гуастамиҳор.*

/Абтари Бадахшӣ/

мафъилун / фаъилотун / мафъилун / фаълон

у - у - / у у - - / у - у - / у у ~

Мучтасси мусаммани маҳбун:

*Кадам гул, ки ба хубӣ зи боғ руста барояд,*

*Миён ба хидмати ту бандавор баста барояд.*

/Айнӣ/

мафъилун / фаъилотун / мафъилун / фаъилотун

у - у - / у у - - / у - у - / у у - -

Мучтасси мусаммани маҳбуни мақсур:

*Дило на шиқ, на отаи, на офтобу замин,*

*Надорад ин ҳама қудрат, ки халқ бо Ленин.*

/М.Раҳимӣ/

мафъилун / фаъилотун / мафъилун / фаълон

у - у - / у у - - / у - у - / у у ~

Мучтасси мусаммани маҳбуни аслами мусаббағ:

*Маро зи рӯзи қиёмат ғаме, ки ҳаст ин аст,*

*Ки рӯи мардуми олам ду бор бояд дид.* /Соиб/

мафъилун / фаъилотун / мафъилун / фаълон

у - у - / у у - - / у - у - / - ~

Мучтасси мусаммани маҳбуни аслам:

*Мушавваи аст дилам аз караишаи Салмо,*

*Ҷунон ки хошири Маҷнун зи турраи Лайло.* /Рӯдакӣ/

мафъилун / фаъилотун / мафъилун / фаълун

у - у - / у у - - / у - у - / - -

Мучтасси мусаммани махбуни мусаббағ:  
*Дилам, ки сӯхт зи шиқат, чароги чони ман аст он,  
Ғубор, к-аз ту расад, нури дидағони ман аст он.*

/Сайфӣ/

мафӯбилун / фаъилотун / мафӯбилун / фаъилиён  
у-у- / уу-- / у-у- / уу-~

Мучтасси мусаддаси махбуни мувассаъ:  
*Асири гамзаи он рӯи чун анорам,  
Бикард фурқати ӯ талх рӯзгорам.* /аз «Ал-муъҷам»/  
мафӯбилун / фаъилотун / мафӯбилотун  
у-у- / уу-- / у-у--

Мучтасси мусаддаси махбуни музаффо:  
*Бикост собирию оби дида бифзуд,  
Дил аз нишот тухӣ гашт, тан бифарсуд.*  
/аз «Ал-муъҷам»/

мафӯбилун / фаъилотун / мафӯбилиён  
у-у- / уу-- / у-у-~

Мучтасси мураббаъи махбун:  
*Кушода роҳи дабистон  
Мисоли субҳ дурахшон.* /Фарҳат/  
мафӯбилун / фаъилотун  
у-у- / уу--

Мучтасси мусаммани махбуни мушаъсси маҷҳуф:  
*Сиёҳчашимо, ки дил чи гуна бурдӣ?  
Кунун, ки бурдӣ, боре бад-ӯ чи кардӣ?*  
/аз «Ал-муъҷам»/

мафӯбилун / мафӯлун / мафӯбилун / фаъ  
у-у- / - - - / у-у- / -

Мучтасси мусаммани мушаъсси аслами мусаббағ  
/ҳашви якуми мисраи дуҷум - махбун/:  
*Дарегам ояд хондан газофвор ду ном,  
Бузургвор ду ном аз газоф хондани ом.* /Рӯдакӣ/  
мафӯбилун / мафӯлун / мафӯбилун / фаълон  
у-у- / - - - / у-у- / -~

Мучтасси мусаммани махбуни маҷҳуфи мусаббағ:  
*Бикост собирию оби дида бифзуд,  
Дил аз нишот тухӣ гашту тан бифарсуд.*  
/аз «Ал-муъҷам»/

мафӯбилун / фаъилотун / мафӯбилун / фоъ  
у-у- / уу-- / у-у- / ~

Мучтасси мусаммани машкул:  
*Туро дили ман, нигоро, ба ҳеч намегирояд,  
Аз он ҷиҳат аст, ёро, ки дарди дилам физояд.*  
/аз «Ал-муъҷам»/

мафӯилу / фӯилотун / мафӯилу / фӯилотун  
у-уу / -у-- / у-уу / -у--

Агар ин байтро ба таври мафӯилатун / у-уу- /,  
фаълун / у-- /, мафӯилатун / у-уу- /, фаълун / у-- /  
тақтеъ кунем, вазни баҳри Вофири мусаммани маҷҳуф ба  
вучуд меояд.

Мучтасси мусаммани махбуни машкули аслам:  
*Шаби сиёҳ бад-он зулфакони ту монад,  
Сапеди рӯз ба покӣ рухони ту монад.* /Рӯдакӣ/  
мафӯбилун / фаъилотун / мафӯилу / фаълун  
у-у- / уу-- / у-у- / - - -

Мучтасси мусаддаси махбун:  
*Баҳор буд, ба чашмам хазону дай,  
Ки шод буд ба рӯям нигори ман.* /аз «Ал-муъҷам»/  
мафӯбилун / фаъилотун / мафӯбилун  
у-у- / уу-- / у-у-

Мучтасси мураббаъи махбуни аслам:  
*Расид аз саҳро  
Саҳар ба гӯши мо,  
Дуруди хурсандӣ,  
Суруди хурсандӣ.* /Фарҳат/  
мафӯбилун / фаълун  
у-у- / - - -

Мучтасси мураббаъи матвии мушаъасси мусаббаг:

*Сулҳу амонӣ аз мост,*

*Бахту қавонӣ аз мост.*

/Мақсуди Гулчин/

муфтаъилун / мафъӯлон

- у у - / - - ~

### СИЛСИЛАИ СЕЮМИ БАҲРҲОИ ФАРӢЙ

#### /САРЕӢ, МУНСАРЕӢ, МУҚТАЗАБ/

#### БАҲРИ САРЕӢ ВА АНВОӢИ ОН

Маънии луғавии Сареъ шитобон, тезрафтор буда, дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръиро гӯянд, ки дар шеъри арабӣ ва шеъри форсӣ-тоҷикӣ мутадовил аст. Ин баҳрро барои он Сареъ меноманд, ки дар рукнҳои он сабаб нисбат ба ватад бештар буда, боъиси бошитоб ва бо-суръат хондани вазни шеър мегардад. Сареъ низ чун дигар баҳрҳои фаръии арӯз рукни махсус надорад. Рукнҳои солими он мустафъилун / - - у - / мустафъилун / - - у - /, мафъӯлоту / - - - у / буда, донишманди араб – Халил ибни Аҳмад рукнҳои онро аз ҷузви сабаби хафифи рукни аввали доираи чоруми арабӣ, яъне, аз доираи Муштабаҳа дар шакли мусаддас /мустафъилун, мустафъилун, мафъӯлоту - - у - / - - у - / - - - у / ҷудо кардааст. Рукни аввали Сареъ мустафъилун / - - у - / аз ду сабаби хафиф / - - / ва як ватади маҷмӯъ / у - /, рукни дуюми он – мафъӯлоту / - - - у / аз ду сабаби хафиф / - - / ва як ватади мафруқ / - у / иборат аст. Донишмандони илми арӯзи тоҷикӣ Шамсуддин Муҳаммад Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам», Алишери Навоӣ дар «Мизон-ул-авзон», Муҳаммад Ғиёсуддин дар «Ғиёс-ул-луғот», Ваҳиди Табрезӣ дар «Ҷамъи мухтасар» ва Сайфӣи Бухорӣ дар асари худ – «Арӯзи Сайфӣ» онро мисли Халил ибни Аҳмад дар доираи Муштабаҳа, дар шакли мусаддаси солим ҷой додаанд. Аз рукнҳои солими Сареъ фақат як навъи он – мусаддаси солим ба вучуд меояд, ки шоирони форс-тоҷик дар шакли солими ин баҳр ба ҷуз байте шеър нагуфтаанд. Барои сохтани навъҳои дигари ин баҳр аз

рукни асосии баҳри Раҷаз-мустафъилун / - - у - / зиҳфҳои матвӣ / муфтаъилун – у у - /, маҳбун / мафъӯилун у – у - /, макшӯф/мафъӯлун - - - - /, маҳбул / фаъилатун у у у - / ва аз рукни солими мафъӯлоту / - - - у / зиҳфҳои матвӣ макшӯф /фъилун – у - /, макшӯф /мафъӯлон - - ~ /, матвӣ макшӯф / фъилон – у ~ /, маҳбуни матвӣ макшӯф / фаъилун у у - /, аслам / фаълун - - /, маҷдӯъ / фовъ ~ /-ро истифода мебаранд. Сареъ аз ҷумлаи баҳрҳои нисбатан серистеъмоли арӯзи тоҷикӣ буда, аз омезиши рукнҳои солим ва зиҳфҳои онҳо дар шакли мусаддас 16 навъи он сохта мешаванд. Ҳоло барои анвоъи мустаъмали Сареъ мисолҳои шеърӣ меорем:

Сареъи мусаддаси солим:

*Ай ёри ман, ай ҷони ман, аз дил нола*

*Имсол ҳам камтар нашуд аз порсола.*

/аз «Арӯзи тоҷикӣ»/

мустафъилун / мустафъилун / мафъӯлоту

- - у - / - - у - / - - - у

Сареъи мусаддаси матвӣ макшӯф:

*Ҳотифе аз гӯшаи майхона дӯш*

*Гуфт: Бубахшанд гунаҳ, май бинӯш.*

/Ҳофиз/

муфтаъилун / муфтаъилун / фъилон

- у у - / - у у - / - у ~

Сареъи мусаддаси матвӣ макшӯф:

*Мардуми ҷанговари нахчиргар*

*Даст бибурданд ба теғу табар.*

/Лохутӣ/

муфтаъилун / муфтаъилун / фъилон

- у у - / - у у - / - у -

Маснавиҳои «Маҳзан-ул-асрор»-и Низомии Ганҷавӣ, «Қирон-ус-саъдайн» ва «Матлаъ-ул-анвор»-и Хусрави Деҳлавӣ низ дар вазни Сареъи мусаддаси матвӣ макшӯф /ё макшӯф/ суруда шудаанд.

Сареъи мусаддаси матвӣ макшӯби матвӣ макшӯф /ҳашви мисраи яқум-матвӣ/:

*Ҳалқае ар кам шавад аз зулфи ёр,  
Ҳотами Тай хоҳӣ товоши он.* /Хоқонӣ/  
муфтабилун / мафъӯлун / фобилун  
- у у - / - - - / - у -

Сареъи мусаддаси матвии мақтӯъи маҷдӯъ:  
*Ай гули рӯят сунбулхез,  
Зулфи сиёҳат оташбез.* /Ҷомӣ/  
муфтабилун / мафъӯлун / фобъ  
- у у - / - - - / ~

Сареъи мусаддаси махбуни матвии макшуф:  
*Аз шиқи ту ман дар ҷаҳон самарам,  
Месӯзад аз ҳичрони ӯ ҷигарам.* /аз «Ал-муъҷам»/  
мустафбилун / мустафбилун / фабилун  
- - у / - - у - / у у -

Сареъи мусаддаси мақтӯъи матвии мавқуф /ибтидо  
ва ҳашви мисраи дувум – матвӣ/:

*Бисмиллоҳи-р-раҳмони-р-раҳим  
Ҳаст калиди дари ганҷи ҳаким.* /Низомӣ/  
мафъӯлун / мафъӯлун / фобилун  
- - - / - - - / - у -

Сареъи мусаддаси махбуни матвии макшуф:  
*Ду гамза чун ду ноҷахи лашкарӣ  
Ҳамекунӣ ба ҳар давон дилбарӣ.* /аз «Ал-муъҷам»/  
мафобилун / мафобилун / фобилун  
у - у - / у - у - / - у -

Сареъи мусаддаси матвии мақтӯъи матвии мавқуф /х  
а ш в и мисраи дуюм – м а т в ӣ/:

*Чархи фалак ҳаргиз пайдо накард  
Чун ту яке сифлаи дуну жакур.* /Рӯдакӣ/  
муфтабилун / мафъӯлун / фобилон  
- у у - / - - - / - у ~

## БАҲРИ МУНСАРЕҲ ВА АНВОЪИ ОН

Дар луғат Мунсарех ба маънии осон ва равон кардашуда омадааст, аммо дар илми арӯз номи яке аз бахрҳои фаръиро гӯянд, ки дар шеъри арабӣ ва шеъри форсӣ-тоҷикӣ хеле серистеъмол мебошад. Ин бахро барои он Мунсарех меноманд, ки вазнҳои он шӯху сабук буда, аз баҳри Сареъ берун бароварда шудааст. Мунсарех низ мисли дигар бахрҳои фаръӣ рӯкни махсус надорад. Рӯкнҳои солими он мустафбилун / - - у - /, мафъӯлоту / - - - у /, мустафбилун / - - у - /, мафъӯлоту / - - - у / буда, донишманди араб – Халил ибни Аҳмад рӯкнҳои онро аз ҷузъи сабаби хафифи якуми рӯкни дуоми доираи чоруми арӯзи арабӣ, яъне доираи Муштабаҳа дар шакли мусаддас / мустафбилун, мафъӯлоту, мустафбилун - - у - / - - - у / - - у - / ҷудо кардааст. Ҳарчанд Мунсарехро дар арӯзи арабӣ аз доира дар шакли мусаддаси солим берун овардаанд, дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ дар шакли мусаммани музоҳаф /муфтабилун, фобилоту, муфтабилун, фобилоту - у у - / - у - у / - у у - / - у - у / маъмул аст. Донишмандони илми арӯзи форсӣ-тоҷикӣ Шамсуддин Муҳаммад Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам», Алишери Навоӣ дар китоби «Мизон-ул-авзон» Мунсарехро дар доираи Мухталифа, дар шакли мусаммани музоҳаф /матвӣ/, Ваҳиди Табретӣ дар «Ҷамъи мухтасар» низ дар доираи Мухталифа, вале дар шакли мусаддаси музоҳаф /матвӣ/, Муҳаммад Ғиёсуддин дар «Ғиёс-ул-луғот» онро дар доираи Муштабаҳа, аммо дар шакли мусаммани музоҳаф /матвӣ/, Сайфии Бухорӣ дар асараш «Арӯзи Сайфӣ» Мунсарехро мисли Халил ибни Аҳмад дар доираи Муштабаҳа, дар шакли мусаддаси солим ҷой додаанду дар шаклҳои мусамману мусаддасу мураббаъи он имкони навиштани шеърро низ таъкид кардаанд. Аз рӯкнҳои солими Мунсарех се навъи он: мусаммани солим, мусаддаси солим ва мураббаъи солим ба вучуд меояд. Барои сохтани дигар навъҳои ин баҳр аз рӯкни асосии баҳри Раҷаз – мустафбилун / - - у - / зиҳрофҳои матвӣ

/муфтаъилун - у у - /, махбун / мафоъилун у - у - /, мактӯъ / мафъулун - - - /, аҳаз /з/ фаълун - - /, аҳаззи мусаббаг /фаълон - ~ /, марфӯъ /фоъилун - у - /, мактӯъи мусаббаг /мафъӯлот - - ~ / ва аз рукни солими мафъӯлоту / - - - у / зиҳофҳои махбун /мафоъилу у - - у /, матвӣ /фоъилоту - у - у /, марфӯъ /мафъӯлу - - у /, матвии макшуф /фоъилун - у - /, матвии мавқуф /фоъилон - у ~ /, махбуни макшуф /фаъӯлун у - - /, махбуни мавқуф /фаъӯлон у - ~ /, маҷдӯъ /фоъ ~ /, манҳур /фаъ - /-ро истифода мебаранд. Мунсарех аз ҷумлаи баҳрҳои серистеъмоли арӯзи форсӣ-тоҷикӣ буда, аз омезиши рукнҳои солим ва зиҳофҳои онҳо дар шаклҳои мусаддасу мураббаъ 37 навъи он сохта мешаванд. Шаклҳои солими Мунсарех дар байни шоирон хеле камистеъмоланд. Ҳоло барои анвоъи мустаъмали Мунсарех мисолҳои шеърӣ меорем:

Мунсарехи мусаммани матвии мавқуф:

**Отаиши рухсори гул хирмани булбул бисӯхт,  
Чехраи хандони шамъ офати парвона шуд.**

/Ҳофиз/

муфтаъилун /фоъилун /муфтаъилун /фоъилон  
- у у - / - у - / - у у - / - у ~

Мунсарехи мусаммани матвии макшуф:

**Бар сари когаз равад чун зи қалам номи ӯ,  
Хома шавад беқарор, дастии маро мезадад.**

/Лоҳутӣ/

муфтаъилун /фоъилун /муфтаъилун /фоъилон  
- у у - / - у - / - у у - / - у -

Мунсарехи мусаммани матвии манҳур:

**Дидаи аҳли тамаъ ба неъматии дунё  
Пур нашавад ҳамчунон, ки чоҳ ба шабнам.**

/Саъдӣ/

муфтаъилун /фоъилоту /муфтаъилун /фаъ  
- у у - / - у - у / - у у - / -

Мунсарехи мусаммани махбуни макшуф:

**Гардида шамъи базмам бе обу тоб бе ту,  
Фонуси дил фиканда киштӣ ба об бе ту.**

/Сайидо/

мустафъилун / фаъӯлун / мустафъилун / фаъӯлун  
- - у - / у - - / - - у - / у - -

Мунсарехи мусаммани матвии махбуни макшуф:  
**Дилбари дилнавозам, шоҳиди дӯстрӯям,  
Отаиши қонгудозам, машъали орзӯям.**

/Фарҳат/

муфтаъилун / фаъӯлун / муфтаъилун / фаъӯлун  
- у у - / у - - / - у у - / у - -

Мунсарехи мусаммани матвии мактӯъи матвии  
манҳур:

**Чавзоро кар бикун ба бонги муганӣ,  
Парвинро ранг дех ба бодаи равшан.**

/аз «Ал-муъҷам»/

мафъӯлун / фоъилоту / муфтаъилун / фаъ  
- - - / - у - у / - у у - / -

Мунсарехи мусаммани матвии макшуфи махбуни  
матвии мавқуф:

**Бо ду-се бӯса раҳо кун ин дил аз дарди хунок,  
То ба ман эҳсон-т бошад, аҳсаналлоҳу ҷазок.**

/Рӯдакӣ/

муфтаъилун /фоъилун / мафоъилун / фоъилон  
- у у - / - у - / у - у - / - у ~

Мунсарехи мусаммани мактӯъи матвии макшуф:  
**Моро гуфтӣ маё беш бад-ин маъдано,  
Моро дил сӯхта аст, шиқ туро домано.**

(аз «Ал-муъҷам»)

мафъӯлун / фоъилун / муфтаъилун / фоъилон  
- - - / - у - / - у у - / - у -

Мунсарехи мусаммани матвии маҷдӯъ:

*Зулфи ту аз мушқу мушқ пургирању банд,  
Лаб чу ақиқу ақиқ пуришакару қанд.*

/Адиб Собири Тирмизӣ/

муфтаъилун /фоъилоту/ муфтаъилун/ фоъ  
- у у - / у - у - / - у у - / ~

Мунсарехи мусаммани махбуни матвии макшуфи  
матвии мавқуф:

*Маро саҳар чун гузар ба тарфи бустон фитод,  
Зи шавқи он гулғизор зи дида борон фитод.* /Ҷомӣ/  
мафоъилун / фоъилун / мафоъилун/ фоъилон  
у - у - / - у - / у - у - / - у ~

Мунсарехи мусаддаси матвӣ:

*Ай дилбари ҷонфизой, тундӣ макун,  
Бо ошиқон хуш сарой, тундӣ макун.* /аз «Алмуъҷам»/  
мустафъилун/ фоъилоту/ мустафъилун  
- - у - / - у - у / - - у -

Мунсарехи мусаддаси матвии мактӯъ:

*Баски ба мӯят асир шуд ҷонам,  
Гар бигузори, гурехт натвонам.* /Сайфӣ/  
муфтаъилун / фоъилоту/ мафъӯлун  
- у у - / - у - у / - - -

Мунсарехи мураббаъи матвии макшуф:

*Калтаки колхозчиён,  
Аслиҳаи партизон,  
Ғайрати заҳматкашон,  
Шуд сабаби ифтихор.* /Лохутӣ/  
муфтаъилун / фоъилун  
- у у - / - у -

Мунсарехи мусаммани матвии мавқуфи матвии  
макшуф:

*Бо лаби нозук нигор дасти маро мегазад,  
Ин варақи гул чу хор дасти маро мегазад.* /Лохутӣ/  
муфтаъилун / фоъилон/ муфтаъилун/ фоъилун  
- у у - / - у ~ / - у у - / - у -

Мунсарехи мусаммани матвии мавқуф:  
*Он ки дилам сайд кард, мири шикори ман аст,  
Даст ба хунам нигор карда нигори ман аст.*

/Сайфӣ/

муфтаъилун/фоъилон/ муфтаъилун/фоъилон  
- у у - / - у ~ / - у у - / - у ~

Мунсарехи мусаммани матвии мактӯъи манхур:

*Ҳумрати рӯи туро набинам лола!  
Ҳашмати бӯи туро набӯям анбар.* /Масъуди Саъди Салмон/  
муфтаъилун / фоъилоту/ мафъӯлун / фаъ

- у у - / - у - у / - - - / -

Мунсарехи мусаммани матвии макшуфи махбун /ҳ а  
ш в и якуми мисраи дуом – матвии мавқуф. ҳ а ш в и  
дуом – м а т в ий/:

*Кист, ки пайгоми ман ба шаҳри Шарвон барад,  
Як суҳан аз ман бад-он марди суҳандон барад.* /аз «Алмуъҷам»/

муфтаъилун / фоъилун / мафоъилун / фоъилун  
- у у - / - у - / у - у - / - у -

Мунсарехи мусаммани матвии мактӯъи маҷдуъ

/ҳашви дуоми мисраи якум - м а т в ий/:  
*Дер зиёд он бузургвор худованд,  
Ҷони гиромӣ ба ҷонаш -андар пайванд.* /Рӯдакӣ/  
муфтаъилун / фоъилоту / мафъӯлун / фоъ  
- у у - / - у - у / - - - / ~

Мунсарехи мусаммани мактӯъи матвии макшуфи  
матвии мавқуф:

*Ҷро аз некуӣ Қорун кардаст боз,  
Моро хоҳад ҳаме, к-аз гам Қорун кунад.* /аз «Ал-муъҷам»/

мафъӯлун / фоъилун / мафъӯлун/ фоъилон  
- - - / - у - / - - - / - у ~

Мунсарехи мусаддаси матвӣ:

*Ай ба хатоҳо басиру чалду ялӣ,*

*Н-оядат аз кори зишти худ ҳақилӣ.* /Носири Хусрав/

муфтабилун /фобилоту / муфтабилун

- у у - / - у - у / - у у -

Мунсарехи мусаддаси мақтӯби матвӣ:

*Аз дил бо ман намонд чуз расме*

*В-аз қон бо ман намонд чуз бӯе.* /аз «Ал-муъҷам»/

мафъулун / фобилоту / мафъулун

--- / - у - у / - - -

Мунсарехи мураббаъи махбуни макшүф:

*Дулони дони-дони,*

*Як дони ду дони,*

*Дар шоҳаҳои сабзаш*

*Гунҷишк монди лони.*

/Мақсуди Гулчин/

муштабилун / фаъулун

-- у - / у - -

Мунсарехи мураббаъи матвии махбуни мавқуф:

*Шуълаи гарми хуршед*

*Бар сари кишти афтод.*

муфтабилун / фаъулун

- у у - / у - ~

Дар баъзе рисолаҳои арӯз баҳри Мунсарехи мусаммани матвӣ /муфтабилун/ фобилоту/ муфтабилун / фобилоту/-ро Мунсарехи кабир ва Мунсарехи мусаддаси матвиरो /муфтабилун /фобилоту/ муфтабилун / Мунсарехи сағир меноманд.

### БАҲРИ МУҚТАЗАБ ВА АНВОҶИ ОН

Маънии луғавии Муқтазаб буридашуда аст, аммо дар истилоҳ номи яке аз баҳрҳои фаръии арӯзи арабӣ ва форсӣ-тоҷикиро гӯянд. Сабаби Муқтазаб номидани ин баҳр дар он аст, рукнҳои солими онро аз баҳри Мунсарех бу-

рида гирифтаанд. Аркони солими ин ду баҳр ба ҳам монанд буда, фақат аз ҷиҳати тартиб фарқ доранд. Агар дар баҳри Мунсарех аввал рукни муштабилун / - - у - /, баъд рукни мафъулоту / - - - у / ояд, дар Муқтазаб аввал рукни мафъулоту / - - - у /, баъд рукни муштабилун / - - у - / оварда мешавад. Муқтазаб низ мисли дигар баҳрҳои фаръӣ рукни махсус надорад. Рукнҳои солими он мафъулоту / - - - у /, муштабилун / - - у - /, мафъулоту / - - - у /, муштабилун / - - - у / буда, Халил ибни Аҳмад онро аз ҷузви сабаби хафифи аввали рукни сеюми доираи Муштабаҳа дар шакли мусаддас /мафъулоту / муштабилун / муштабилун - - - у / - - у - / - - у - / чудо кардааст. Рукни аввали Муқтазаб мафъулоту / - - - у / аз ду сабаби хафиф / - - / ва як ватади мафруқ / - у /, рукни дуюми он – муштабилун / - - у - / аз ду сабаби хафиф ( - - ) ва як ватади маҷмӯъ / у - / иборат аст. Шаклҳои солими Муқтазаб аз ҷумлаи вазнҳои сақили арӯз ҳисоб мешаванд, зеро ҳиҷоҳои дарози он нисбат ба ҳиҷоҳои кӯтоҳаш бештаранд. Ҳарчанд Муқтазабро дар арӯзи арабӣ аз доира дар шакли мусаддас берун овардаанд, дар арӯзи тоҷикӣ дар шакли мусаммани музоҳаф /фобилоту/ муфтабилун /фобилоту /муфтабилун/ маъмул аст. Донишмандони илми арӯзи тоҷикӣ Шамсуддин Муҳаммад Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам», Алишери Навоӣ дар «Мизон-ул-авзон» Муқтазабро дар доираи Мухталифа, дар шакли мусаммани музоҳаф, Ваҳиди Табретӣ дар «Ҷамъи мухтасар» низ онро дар доираи Мухталифа, вале дар шакли мусаддаси музоҳаф, Муҳаммад Ғиёсуддин дар «Ғиёс-ул-луғот» дар доираи Муштабаҳа, аммо дар шакли мусаммани музоҳаф, Сайфӣ дар асари худ «Арӯзи Сайфӣ» Муқтазабро мисли Халил ибни Аҳмад дар доираи Муштабаҳа дар шакли мусаддаси солим ҷой додаанду дар шаклҳои мусамману мусаддасу мураббаъи он имкони навиштани шеърро низ таъкид кардаанд.

Аз рукнҳои солими Муқтазаб се навъи он: мусаммани солим, мусаддаси солим ва мураббаъи солим ба вучуд

меояд. Барои сохтани навъҳои дигари ин баҳр аз рукни солими мафъӯлоту / - - - у / зиҳофҳои матвӣ / фоъилоту - у - у /, махбул / фаъилоту у у - у /, махбун / мафоъилу у - - у /, марфӯъ / мафъӯлу - - у / ва аз рукни асосии баҳри Раҷаз - мустафъилун / - - у - / зиҳофҳои матвӣ / муфтаъилун - у у - /, музол / мустафъилон - - у ~ /, мақтӯъ / мафъӯлун - - - /, мақтӯъи мусаббағ / мафъӯлон - - ~, мухаллаъ / фаъулун у - - /-ро истифода мебаранд. Муқтазаб аз ҷумлаи баҳрҳои камистеъмоли арӯзи тоҷикӣ бошад ҳам, шоирони гузашта ва имрӯзаи тоҷик дар шаклҳои мусамман, мусаддас ва мураббаъи он шеър сурудаанд. Шаклҳои солими Муқтазаб бениҳоят камистеъмоланд. Баъзе шоирон барои санҷиш дар шаклҳои солими он чанд байт гуфтаанду бас. Ҳоло барои анвоъи мустаъмали баҳри Муқтазаб мисолҳои шеърӣ меорем:

Муқтазаби мусаммани солим:

*Чун Марҷона аз додараи дар ҳар соҳа ношод шуд,  
Бо як барра маънос шуд, аз он барра дилшод шуд.*

/аз «Арӯзи тоҷикӣ»/

мафъӯлоту / мустафъилун/ мафъӯлоту/ мустафъилун  
- - - у / - - у - / - - - у / - - у -

Муқтазаби мусаммани матвӣ:

*Аз суруди булбули маст омадам ба ҷӯшу хурӯш,  
Ёфтам нишоту сафо, пайкарам бишуд ҳама хуш.*

/Фарҳат/

фоъилоту/ муфтаъилун, фоъилоту/ муфтаъилун  
- у - у / - у у - / - у - у / - у у -

Муқтазаби мусаммани матвии мақтӯъ:

*Вақтро ганимат дон, он қадар ки битвонӣ,  
Ҳосил аз ҳаёт, ай қон, як дам аст, то донӣ.* /Ҳофиз/

фоъилоту / мафъӯлун / фоъилоту/ мафъӯлун  
- у - у / - - - / - у - у / - - -

Муқтазаби мусаммани матвии мақтӯъи мусаббағ:

*Ин чӣ рангу рухсор аст? – Гулишани ҷамол аст ин!  
Ин чӣ қадду рафтор аст? – Ғояти камол аст ин!*

/Саййидо/

фоъилоту / мафъӯлон/ фоъилоту / мафъӯлун  
- у - у / - - ~ / - у - у / - - -

Муқтазаби мусаддаси марфӯъ:

*Ай саътарӣ, беҳуда то кай маро*

*Дорӣ ҳаме аз ҷафо андар ано.*

/аз «Ал-муъҷам»/

мафъӯлу / мустафъилун/ мустафъилун  
- - у / - - у - / - - у -

Муқтазаби мусаддаси манхур:

*Меҳандад гули лола аз кӯҳ,*

*Меандозад аз сина андӯҳ.*

/Фарҳат/

мафъӯлоту / мустафъилун/ фаъ  
- - - у / - - у - / -

Муқтазаби мусаддаси матвии мавкуф:

*Он бузургвор малик фазл кард,*

*Даргузашт, он чи зи ман дида буд.*

/аз «Ал-муъҷам»/

фоъилоту / муфтаъилун/ фоъилон  
- у - у / - у у - / - у ~

Муқтазаби мураббаъи матвии мақтӯъ:

*Мӯсафеди нуронӣ*

*Меҳр кард арзонӣ.*

(Фарҳат)

фоъилоту / мафъӯлун  
- у - у / - - -

Муқтазаби мураббаъи матвӣ:

*Даст боздор аз дилам,*

*В-арна қон зи тан бигсилам.*

/аз «Алмуъҷам»/

фоъилоту / мустафъилун  
- у - у / - - - у -

Муқтазаби мусаммани махбули музол:

*Зи замини поки Ватан гули меҳр рӯидааст,*

*Зи насими поки Ватан гули меҳр бишкуфтааст.*

/Мақсуди Гулчин/



фаъилоту / мустафъилун / фаъилоту / мустафъилун  
у у - у / - - у - / у у - у / - - - у ~

## БАҲРҲОИ ҲОСИ ШЕЪРИ АРАБӢ ВА ШЕЪРИ ФОРСӢ-ТОЧИКӢ

### а/ БАҲРҲОИ ҲОСИ ШЕЪРИ АРАБӢ

Ҳамон тавре ки дар фаслҳои аввали ин китоб гуфтем, дар илми арӯз баҳрҳое ҳастанд, ки ё фақат ба шеъри арабӣ хосанд, ё фақат ба шеъри форсӣ-тоҷикӣ. Аз ҷумлаи 19 баҳри мустаъмали арӯз баҳрҳои Тавил, Мадид, Басит, Вофир ва Комил хосси шеъри арабианд. Азбаски шоирони гузаштаи мо дар анвои мухталифи баҳрҳои хоси шеъри арабӣ шеърҳо эҷод кардаанд, мо лозим донистем, ки ба таври хеле мухтасар роҷеъ ба онҳо маълумот дода, анвои маъмули онҳоро мувофиқи тартиби авзони арӯзи арабӣ биорем. Аз ин баҳрҳо: Вофир ва Комил ба гурӯҳи баҳрҳои солими арӯз дохил мешаванд, барои он ки ҳарду баҳр рӯкни махсус доранд / мафоъилатун рӯкни солими баҳри Вофир ва мутафоъилун рӯкни солими баҳри Комил мебошанд/. Баҳрҳои Тавилу Мадиду Басит ба гурӯҳи баҳрҳои фаръӣ дохил мешаванд, чунки ин ҳарсе баҳр рӯкни махсус надоранд ва дар натиҷаи омезиши рӯкҳои фаъълуну мафоъълун, фоъилотуну фоъилун ва мустафъилуну фоъилун сохта мешаванд.

### БАҲРИ ТАВИЛ ВА АНВОӢИ ОН

Маънии луғавии Тавил дароз аст, аммо дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръиро гӯянд, ки фақат ба шеъри арабӣ хос буда, шоирони форс-тоҷик барои санҷидани таъби шоирии хеш дар авзони мухталифи он шеърҳо эҷод кардаанд. Ин баҳро барои он Тавил номидаанд, ки он аз ҷумлаи дарозтарин баҳрҳои шеъри араб аст. Арӯз-шиноси форс-тоҷик – Сайфии Бухорӣ сабаби Тавил ном гирифтани ин баҳро аз он медонад, ки он ҳеч гоҳ дар шакли мусаддас намеояд ва абёти он ҳаргиз аз ҳашт рӯк камтар нест. Рӯкҳои солими Тавил фаъълун / у - - / ва

мафоъълун / у - - - / буда, Халил ибни Аҳмад онро аз ҷузви якуми доираи якуми арӯзи арабӣ, яъне аз доираи Мухталифа дар шакли мусамман ҷудо кардааст. Дар ҳар ду рӯкни солими Тавил сабаби хафиф / - / нисбат ба ватади маҷмӯъ / у - / зиёд аст, аз ин рӯ, шакли солими он аз ҷумлаи вазнҳои сақили арӯз ҳисоб мешавад. Донишмандони илми арӯзи тоҷикӣ Сайфӣ дар «Арӯзи Сайфӣ», Муҳаммад Ғиёсуддин дар «Ғиёс-ул-луғот» Тавилро мисли Халил ибни Аҳмад дар доираи Мухталифа, дар шакли мусаммани солим ва Ваҳиди Табрэзӣ дар доираи Мухталиба, дар шакли мусаммани солим ҷой додаанд. Тавил мисли дигар баҳрҳои доираи Мухталифа /Басити Мадид/ рӯкни махсус надорад ва дар натиҷаи омезиши рӯкни асосии баҳри Мутақориб – фаъълун / у - - / ва рӯкни асосии баҳри Ҳазаҷ – мафоъълун / у - - - / сохта мешавад. Барои сохтани навҳои дигари ин баҳр аз рӯкни фаъълун зихофи мақбуз / фаъълун у - у / ва аз рӯкни мафоъълун зихофҳои мақбуз /мафоъилун у - у - /, маҳзүф /фаъълун у - - /-ро истифода мебаранд. Баҳри Тавил дар адабиёти тоҷик серистеъмол набошад ҳам, баъзе намояндагони адабиёти классикии форс-тоҷик «дар назми он тақлид ба шуарои араб кардаанд ва барои маҳорати хеш дар арӯз» дар авзони ин баҳр шеър гуфтаанд. Аз омезиши рӯкҳои солим ва зихофҳои онҳо дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ фақат се навъи он машҳур аст.

Тавили мусаммани солим:

*Дилороми моро гар ба ваъда вафо будӣ,  
Ба навъе будӣ, к-охир тасалло ба мо будӣ. /Сайфӣ/  
фаъълун / мафоъълун / фаъълун / мафоъълун  
у - - / у - - - / у - - / у - - -*

Тавили мусаммани мақбуз:

*Бад-ин ошиқӣ ҳар к-ӯ диҳад панд мар-маро,  
Ҳаме гавз бар гунбад фишонад ба аблаҳӣ.  
/аз «Алмӯъҷам»/*

фаъълун / мафоъълун / фаъълун / мафоъилун  
у - - / у - - - / у - - / у - у -

Тавили мусаммани маҳзуф /а рӯз - мақбуз/:

*Нигоре кучо ҳамто ба хубӣ надонамаш,*

*Чӣ гӯӣ, киро бошад ба шиқаш сабурӣ?*

/аз «Алмуъҷам»/

фаъълун / мафӯйлун / фаъълун / фаъълун

у - - / у - - - / у - - / у - -

Дар рисолаҳои арӯз баҳри Арази мусаммани солимро /мафӯйлун / фаъълун / мафӯйлун / фаъълун / мақлуби Тавил номидаанд.

### БАҲРИ МАДИД ВА АНВОӢИ ОН

Мадид дар луғат ба маънии давомдор, кашида ва дарозкардашуда омадааст, аммо дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръиро гӯянд, ки асосан ба шеъри арабӣ хос мебошад. Ин баҳрро барои он Мадид меноманд, ки онро аз байни рукҳои баҳри Тавил кашида гирифтаанд ва ду сабаби хафиф / - / дар ду тарафи рукни хафтгонаи ӯ, яъне дар рукни фӯйлотун / - у - - / кашида шудааст. Халил ибнӣ Аҳмад онро аз ҷузви дуюми доираи якуми арӯзи арабӣ, яъне аз доираи Мухталифа дар шакли мусамман ҷудо кардааст. Рукҳои фӯйлотун / - у - - / ва фӯилун / - у - / афӯили аслии онро ташкил медиҳад. Дар ҳар чор афӯили аслии Мадид сабаби хафиф / - / нисбат ба ватади маҷмӯъ /у - / зиёд ва муқаддамтар аст. Шакли солими он аз ҷумлаи вазнҳои сақили арӯз ҳисоб мешавад. Мадид мисли дигар баҳрҳои доираи Мухталифи /Басит ва Тавил/ рукни махсус надошта, дар натиҷаи омезиши рукни асосии баҳри Рамал – фӯйлотун / - у - - / ва рукни асосии баҳри Мутадорик – фӯилун / - у - / сохта мешавад. Барои сохтани дигар навъҳои Мадид аз рукни фӯйлотун зихофҳои маҳзуф /фӯилун – у - /, мақсур /фӯилон – у ~ /, маҳбун / фаълотун у у - - /, машкул / фаълоту у у – у /, мақфуф /фӯилоту – у – у /, маҳбуни мақсур /фаъилон у у ~ / ва аз рукни фӯилун / - у - / зихофи маҳбунро /фаъилун у у - / истифода мебаранд. Мадид хосси шеъри арабӣ бошад ҳам, бисёр намояндагони адабиёти классикии форс-тоҷик барои санҷидани маҳорати шоири худ дар

ин баҳр шеър гуфтаанд. Аз омезиши рукҳои солими Мадид ва зихофҳои онҳо дар шаклҳои мусамману мусаддас 11 навъи он сохта шудааст. Ҳоло барои анвои нисбатан маъмули он мисолҳои шеърӣ меорем.

Мадиди мусаммани солим:

*Дил зи ҳаҷрат, ай санам, хуни худро мех/а/рад,*

*Ҷон ба дастат, ай буро, ҷомаи тан медарад.*

/Ҷомӣ/

фӯйлотун / фӯилун / фӯйлотун / фӯилун

- у - - / - у - / - у - - / - у -

Мадиди мусаддаси солим / Бештари ашъори араб дар ҳамин навъи баҳри Мадид суруда шудааст/:

*Голиязулфе, суманоразине,*

*Сарболову занҷирмӯе.*

/аз «Ал-муъҷам»/

фӯйлотун / фӯилун / фӯйлотун

- у - - / - у - / - у - -

Мадиди мусаддаси мақфуфи маҳбуни мусаббағ:

*Ай санам, раҳӣ макуш, ки сазо нест,*

*Ин ҷафо нақун, буро, ки раво нест.* /аз «Ал-муъҷам»/

фӯйлоту / фӯилун / фаъилиён

- у – у / - у - / у у - -

Мадиди мусаддаси маҳбун:

*Чун зи ман сер шудӣ, чӣ кунам ман?*

*Посухам чун нақунӣ, бизанам тан.*

/аз «Амуъҷам»/

фӯйлотун / фаъилун / фаъилотун

- у - - / у у - / у у - -

Мадиди мусаддаси мусаббағ:

*Мебисӯзам дар фироқат ҳаме зор,*

*Ай санам, то кай раво дорӣ озор?*

/аз «Ал-муъҷам»/

фӯйлотун / фӯилун / фӯилиён

- у - - / - у - / - у - ~

Мадиди мураббаъи солим:

*Бода баргир, ай санам,*

*Руд бардору бизан.*

/аз «Меъёр-ул-ашъор»/

фоџилотун / фоџилун  
- у - - / - у -

Аз авзони баҳри Мадид шакли мусаммани солим ва мураббаџи он хеле хушоянда аст ва сабаби ин дар наздик будани он ба баҳри Рамал аст. Баъзе арӯзшиносони форс-точик авзони баҳри Амиқи мусаммани солихро (фоџилун/ фоџилотун / фоџилун/ фоџилотун) мақлуби Мадид номидаанд, ки дуруст аст.

### БАҲРИ БАСИТ ВА АНВОџИ ОН

Маънии луғавии Басит фарох, васеъ, пахншуда, густардашуда буда, дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист, ки танҳо ба шеъри араби тааллуқ дорад. Ин баҳрро барои он Басит номидаанд, ки дар аввали рукни мустафъилуни он ду сабаби хафиф – «мустаф» / - - / густаронида шудааст. Мухтареџи илми арӯз – Халил ибни Аҳмад рукнҳои Баситро аз чузви чоруми доираи якуми арӯзи араби, яъне, аз доираи Мухталифа дар шакли мусамман чудо кардааст. Рукнҳои мустафъилун / - - у - / ва фоџилун / - у - / афоџили аслии онро ташкил медиҳад. Дар ҳар ду рукни солими Басит сабаби хафиф нисбат ба ватади маҷмӯъ зиёд ва муқаддамтар аст. Шакли солими он аз ҷумлаи вазнҳои сақили арӯз ҳисоб мешавад. Басит ҷун дигар баҳрҳои доираи Мухталифа / Тавил, Мадид/ рукни маҳсус надошта, дар натиҷаи омехташавии рукни асосии баҳри Раҷаз – мустафъилун / - - у - / ва рукни асосии баҳри Мутадорик – фоџилун / - у - / сохта мешавад. Барои сохтани дигар навъҳои ин баҳр аз рукни мустафъилун зиҳофҳои маҳбун / мафоџилун у - у - /, мақтӯъ / мафъӯлун - - /, муҳаллаъ / фаъӯлун у - - /, музол / мустафъилон - - у - /, маҳбул / фаџилатун у у у - / ва аз рукни фоџилун зиҳофи маҳбунро (фаџилун у у - ) истифода мебаранд. Баъзе намояндагони адабиџи классикии форс-точик барои санҷидани маҳорати шоирии худ дар ин баҳр шеър гуфтаанд. Аз омезиши рукнҳои солими Басит ва зиҳофҳои онҳо дар

шаклҳои мусамману мусаддасу мураббаџ ҳашт навъи он сохта мешаванд. Мисоли баҳри Басити мусаммани солим:

*Ҷун хору хас рӯзу шаб афтадаам дар раҳат,  
Бошад, ки бар ҳоли ман афтад назар ногаҳат.*

/Ҷомӣ/

мустафъилун/ фоџилун / мустафъилун/ фоџилун  
- - у - / - у - / - - у - / - у -

Басити мусаммани маҳбун:

*Донӣ ҷӣ гуфт маро он булбули саҳарӣ?  
Ту худ ҷӣ одамӣ, к-аз шиқ беҳабарӣ?*

/Саъдӣ/

мустафъилун / фаџилун / мустафъилун/ фаџилун  
- - у - / у у - / - - у - / у у -

Басити мусаммани музол:

*Аз савту сози аҷиб, аз хониши дилфиреб,  
Аз нағмаи рақсеб, аз чаҳ-чаҳи андалеб.*

/Фарҳат/

мустафъилун/ фоџилон/ мустафъилун/ фоџилон  
- - у - / - у ~ / - - у - / - у ~

Басити мусаммани маҳбун:

*Ақл аз ту тоза бувад, ҷон аз ту зинда бувад,  
Ту ақли ақли манӣ, ту ҷони ҷони манӣ.*

/Шамс/

мустафъилун/ фаџилун / мустафъилун / фаџилун  
- - у - / у у - / - - у - / у у -

Басити мусаддаси солим:

*Бар мустаманде макун чандин ситам,  
К-ӯ бар наџрад зи дард аз шиқ дам.*

/Насируддини Тӯсӣ/

мустафъилун / фоџилун / мустафъилун  
- - у - / - у - / - - у -

Басити мусаддаси маҳбун / ҳашви якуми мисраи дуҷом-солим/:

*Ҷӣ ба вафо ту бутӣ, ҷӣ ба сазо санамӣ,  
Ки ба забон н-оварӣ, ки ту ҷаро ба гамӣ?*  
фаџилатун / фаџилун / фаџилатун/ фаџилун  
у у у - / у у - / у у у - / у у -

### БАҲРИ ВОФИР ВА АНВОӢИ ОН

Маънии луғавии Вофир бисёр, фаровон буда, дар илми арӯз яке аз баҳрҳои аслиро гӯянд, ки асосан хосси шеъри арабӣ мебошад. Ин баҳрро барои он Вофир номидаанд, ки дар рукни он – мафоъилатун / у – у у - / ҳичоҳои кӯтоҳ нисбат ба ҳичоҳои дароз бисёр аст ва бештари ашъори араб дар авзони ин баҳр суруда шудааст. Мухтареъи илми арӯз – Халил ибни Аҳмад рукни асосии он – мафоъилатунро аз ҷузви аввали доираи дуҷоми арӯзи арабӣ, яъне аз доираи Мъталифа дар шакли мусамман ҷудо кардааст. Вофир дар доираҳои арӯзи форсӣ-тоҷикӣ низ дар шакли мусаммани солим /мафоъилатун – ҳашт бор дар як байт/ омада, дар асл шоирони форсу тоҷик, ба гуфтаи Насируддини Тӯсӣ «ба такаллуф» дар шаклҳои мусамману мусаддасу мураббаъу мусаннои солиму музоҳафи он шеър гуфтаанд. Рукни асосии Вофир – мафоъилатун / у – у у - / аз ватади маҷмӯъ / у - / ва фосилаи суғро / у у - / иборат аст. Дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ аз омезиши рукни солим – мафоъилатун ва зихофҳои он /мақтӯъ-фаъилотун у у - -, мағзуб – муфтаъилун – у у -, маъсуб – мафоъилун у - - -, маъкус – мафъӯлу - - у , манкус – мафоъилу у - - у, аҷам-фоъилун – у -, маъкул – мафоъилун у – у -, ақсам-мафъӯлун - - - , ақсами мусаббағ-мафъӯлон - - ~, аҷами музол-фоъилон, - у ~, маъсуби мусаббағ-мафоъилон у - - ~, маъкули музол-мафоъилон у - у ~, мағзуби музол-муфтаъилон – у у ~, мувассаъ-мафоъилиётун у - у у - -, мувассаъи мусаббағ-мафоъилиётон - у у – ~, музол-мафоъилатон у – у у ~, мақтуф-фаъӯлун у - - /нӯҳ нави баҳри Вофир ба вучуд меояд. Ҳоло барои ҳар як нави он мисоли шеърӣ меорем.

Вофири мусаммани солим:

*Чӣ шуд, санамо, ки сӯи касе ба чаҳми ризо наменигарӣ,  
Зи расми қафо ҳамегузарӣ, тариқи вафо намесипарӣ?*

/Сайфӣ/

мафоъилатун / мафоъилатун/ мафоъилатун/ мафоъилатун

у – у у - / у – у у - / у – у у - / у – у у -

Вофири мусаддаси солим:

*Буто, гами ту бар ин дили ман бизад аламе,  
Чунон ки аз ӯ ба гирди қаҳон шудам аламӣ.*

/Насируддини Тӯсӣ/

мафоъилатун / мафоъилатун / мафоъилатун  
у – у у - / у – у у - / у – у у -

Вофири мураббаъи солим:

*Бадӣ чӣ кунӣ ба ҷони касе,  
Ки ӯ накунад ба ҷони ту бад?!*

/Насируддини Тӯсӣ/

мафоъилатун / мафоъилатун  
у – у у - / у – у у -

Вофири мусаннои солим:

*Ба сабзаи нав  
Насим вазид,  
Зи лола алав  
Ба чаҳм расид.*

/Фарҳат/

мафоъилатун  
у – у у -

Вофири мусаддаси маъсуби мақтуф:

*Нигорино, бикун фикре ба қорам,  
Чу медонӣ, ки ман зи гамат фиғорам.*

/аз «Ал-муъҷам»/

мафоъилун / мафоъилатун / фаъӯлун  
у - - - / у – у у - / у - -

Вофири мусаддаси мақтуф:

*Чу баргузарӣ, ҳаменигарӣ ба рӯям,  
Чаро накунӣ, бутто, назаре ба қорам?*

/Насируддини Тӯсӣ/

мафоъилатун / мафоъилатун/ фаъӯлун  
у – у у - / у – у у - / у - -

Вофири мусаддаси манкуси мақтуф:

*Агар ёр маро боз навозад,  
Дилам ба гами савдои бисозад.*

мафобйлу / мафобйлу/ фаъулун  
у - - у / у - - у / у - -

Вофири мусаддаси ачами маъкул:

*Он нигори хубчехри симзақан*

*Рӯи хеш- дар ниҳон намуд ба ман.* /аз «Ал-муъҷам»/

фоъилун / мафобйилун / мафобйилатун

- у - /у - у - / у - у у -

Бамаврид аст бигӯем, ки баъзе анвои баҳри Вофир аз ҷихати оҳанг ва шакли афобил ба баҳри Ҳазаҷ монандӣ доранд. Сабаби ин монандӣ ва ҳамоҳангӣ дар яқсон будани шакли овозии зиҳофҳои маъсуб /мафобйилун/, маъкус /мафъӯлу/, ачам /фобйилун/, манқус /мафобйилу/, маъкул /мафобйилун /, ақсам /мафъӯлун/, ақсами мусаббағ /мафъӯлон/, ачами музол /фобйилон/, маъсуби мусаббағ /мафобйилон/, маъкули музол /мафобйилон/, мактуф /фаъулун/-и баҳри Вофир бо рукни солими баҳри Ҳазаҷ /мафобйилун/, зиҳофҳои ахраб /мафъӯлу/, аштар /фобйилун/, макфуф /мафобйилу/, мақбуз /мафобйилун/, ахрам /мафъӯлун/, муҳаннақи мусаббағ /мафъӯлон/, мақбузи мусаббағ /мафобйилон/, маҳзуф /фаъулун/ мебошад. Чӣ тавре ки мебинед, зиҳофҳои дар боло номбаршудаи баҳрҳои Вофиру Ҳазаҷ дар ном фарқ кунанд ҳам, аз ҷихати шакли афобил яқсон мебошанд. Барои ҳамин, баҳри Вофири мусаддаси манқуси мактуф /мафобйилу/ мафобйилу/ фаъулун/-ро баҳри Ҳазаҷи мусаддаси макфуфи маҳзуф номидан мумкин аст.

### БАҲРИ КОМИЛ ВА АНВОИ ОН

Комил дар лугат ба маънии пурра, тамом омадааст, аммо дар илми арӯз яке аз баҳрҳои аслист, ки асосан ба шеъри арабӣ хос мебошад. Ин баҳрро барои он Комил номидаанд, ки рукни асосии он – мутафобйилун /у у – у - / дар доира тағйир намеёбад ва шакли доиравии он, яъне шакли мусаммани солим бештар маъмул аст. Рукни асосии Комил – мутафобйилун /у у – у - / буда, Халил ибни Аҳмад онро аз ҷузви дуҷуми доираи дуҷуми арӯзи арабӣ,

яъне аз доираи Муъталифа дар шакли мусаммани солим ҷудо кардааст. Комил дар доираҳои арӯзи форсӣ-тоҷикӣ низ дар шакли мусаммани солим /мутафобйилун – ҳашт бор дар як байт/ омада, шоирони форс-тоҷик дар шаклҳои мусамману мусаддасу мураббаъу мусаннои солим ва музоҳафи он шеър гуфтаанд. Рукни солими Комил аз фосилаи суғро /у у - / ва ватади маҷмӯъ /у - / иборат аст. Агар дар шеъри арабӣ, асосан шакли мусаддаси солими Комил ривож дошта бошад, дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ бештар шакли мусаммани солими он мавқеи зиёд дорад. Унсурӣ шеъре дорад, ки дар яке аз навҳои баҳри Комил – Комили мусаммани маҷзули мурафғали маҳбуни мақсур буда, ҳар рукни он аз ҷаҳор ҳиҷои кӯтоҳу як ҳиҷои дароз иборат аст. Байте аз он:

*Шақарак аз он ду лабаки ту бичинам, агар ту яла кунӣ,*

*Ба сараки ту, ки бизанамат ба бадар, агар ту гила кунӣ.*

мутафобйилун/ мутафъйилун/ мутафобйилун/ мутафобйилун  
у у у у - / у у у у - / у у у у - / у у у у -

Барои сохтани дигар навҳои ин баҳр аз рукни солим мутафобйилун /у у – у - / ва зиҳофҳои он: мактӯъ /фаъилотун у у - - /, музмар /мустафъйилун - - у - /, музмари аҳазз /фаълун - - /, аҳазз /фаъилун у у - /, музол /мутафобйилон у у – у ~ /, мавқус /мафобйилун у – у - /, маҷзул /муфтаъйилун – у у - /, мавқуси музол /мафобйилон у – у ~ , мактӯъи мусаббағ /фаъилийён у у – ~ /, маҷзули мурафғал /муфтаъйилотун – у у - - /, маҷзули мурафғали маҳбуни мақсур /мутафобйилун у у у у - /, маҷзули мурафғали маҳбуни мақсури муваассаъ (мутафобйилотун у у у у у - /, маҷзули мурафғали маҳбуни мақсури муваассаъи музол /мутафобйилотун у у у у у ~ , маҷзули мурафғали мусаббағ ё маҷзули мутававал /муфтаъйилотун – у у – ~ /, мавқуси мурафғал /мафобйилотун у – у - - /, мавқуси мурафғали мусаббағ ё мавқуси мутававал /мафобйилотун у – у – ~ /, музмари аҳаззи мусаббағ /фаълон – ~ /, музмари мактӯъ /мафъӯлун - - - /, музмари

мактӯби мусаббағ /мафъӯлон - - ~/, музмари музол  
/мустафъилон - - у ~ /, музмари мураффал  
/мустафъилотун - - у - - /, музмари мураффали мусаббағ ё  
музмари мутаввал /мустафъилотон - - у - ~ /, мураффал  
/мутафъилотун у у - у - - /, мураффали мусаббағ ё  
мутаввал / мутафъилотон у у - у - ~/, мухаззал ё маҷзул  
/муфтабилун - у у - /, мухаззали музол ё маҷзули музол  
/муфтабилон - у у ~/-ро истифода мебаранд. Комил дар  
шеъри тоҷикӣ нисбат ба дигар баҳрҳои хоси арӯзи арабӣ  
/Тавил, Мадид, Басит, Вофир/ хеле серистеъмол мебошад.  
Аз омезиши рукни солими Комил ва зиҳофҳояш дар  
шаклҳои мусамману мусаддасу мураббаъю мусанно 24  
нави он сохта мешаванд. Ҳоло барои анвои  
мустаъмали баҳри Комил мисолҳои шеъри меорем.

Комили мусаммани солим:

*Дили орамида ба худ макаи зи фусуни рангу ҳавои гул,  
Ситам аст гунҷаи ин чаман миҷа во кунад ба садои гул.*  
/Бедил/

мутафъилун / мутафъилун / мутафъилун /  
мутафъилун  
у у - у - / у у - у - / у у - у - / у у - у -

Комили мусаддаси солим:

*Нафаси саҳар фараҳу сафо ба дил оварад,  
Зи фурӯги қон шарафи вафо ба дил оварад.*

/Фарҳат/

мутафъилун / мутафъилун / мутафъилун  
у у - у - / у у - у - / у у - у -

Комили мураббаъи солим:

*Чӣ хуш он ки байрақи хун ба по  
Паи қатъи решаи агниё.*

/Лохутӣ/

мутафъилун/ мутафъилун  
у у - у - / у у - у -

Комили мусаннои солим:

*Зи дили Ватан  
Раҳи марду зан*

Суи анҷуман  
Шуда гулфикан.

/Фарҳат/

мутафъилун  
у у - у -

Комили мусаммани музмар:

*Санамо, хаёлатро чӣ шуд, ки ба мо надорад улфате,  
Хиҷилам зи доғат, к-аз вафо ба сар гузорад миннате.*

мутафъилун/ мустафъилун/ мутафъилун / мустафъилун  
у у - у - / - - у - / у у - у - / - - у -

Комили мусаддаси музмари мураффал:

*Ҳар ҷо, ки рафтам, ҳар ҷо, ки дидам, ё худ шунидам,  
Ҳар хат, ки хондам, ҳар гул, ки чидам, ё худ шамидам.*  
/Фарҳат/

мустафъилотун / мустафъилотун/ мустафъилотун  
- - у - - / - - у - - / - - у - -

Комили мусаддаси мавкуси мактӯб:

*Нигори ман, савори ман ба сафар шуд,  
Ҳамеравад чу саркашон ба қаҳон -дар.*

/аз «Ал-муъҷам»/

мафъилун /мафъилун/ фаъилотун  
у - у - / у - у - / у у - -

Комили мураббаъи аҳазз:

*На накӯ бувад, ки кунӣ,  
Ту ба ҳеч рӯй бадӣ.*

/Насируддини Тӯсӣ/

мутафъилун / фаъилун  
у у - у - / у у -

Комили мусаддаси музмар / х а ш в и мисраи дуюм - с  
о л и м /:

*Ай меҳтаре, к-аз меҳтарони худ беҳтарӣ  
В-аз беҳтарӣ ҳама кас биёбад меҳтарӣ.*

/аз «Ал-муъҷам»/

мустафъилун / мутафъилун / мустафъилун  
- - у - / у у - у - / - - у -

Комили мураббаъи мураффал:

*Дили ман кӣ бошад, ки туро набошад,  
Тани ман кӣ бошад, ки фано набошад?!*

/Шамс/

мутафӯйлотун / мутафӯйлотун

у у - у - - / у у - у - -

### БАҲРҲОИ ХОСИ ШЕЪРИ ФОРСӢ-ТОЧИКӢ

Ҳамон тавре ки дар фаслҳои пешин ишора кардем, илова ба 16 баҳре, ки дар арӯзи аҷам мутадовил аст, аз ҷониби арӯзиёни асри 11 форс-тоҷик Баҳромии Сараҳсӣ, Бузургмеҳри Қойинӣ ва дигарон боз 26 баҳри дигар ихтироъ карда шудааст, ки аз инҳо иборатанд: Қариб, Мушокил, Ҷадид, Амиқ, Ариз, Асамм, Аҳрас, Бадил, Боъис, Кабир, Маъкус, Маснӯъ, Муайян, Муаммам, Мубҳам, Мусаттар, Мустаъмал, Муштарақ, Мухмал, Салим, Сарим, Сағир, Қалиб, Қотъ, Ҳамид ва Ҳамим.

Аз миёни ин баҳрҳо Қариб, Мушокил ва Ҷадид нисбатан серистеъмол буда, шоирони форс-тоҷик дар анвоъи гуногуни онҳо шеърҳо гуфтаанд. Ҳамин хусусияти онҳо ро ба назар гирифта, мо дар фасли «Баҳрҳои фаръӣ» доир ба маъниҳои лугавию истилоҳӣ ва анвоъи мустаъмалашон сухан рондем.

### БАҲРИ АМИҚ ВА АНВОӢИ ОН

Амиқ дар лугат ба маънии жарфу бепоён омада, дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист, ки арӯзиёни форс-тоҷик ихтироъ намудаанд. Рукҳои солимаш: фӯилун / фӯилотун / фӯилун / фӯилотун буда, дар таҷрибаи шоирон ҳамагӣ ду навъи он: Амиқи мусаммани солим ва Амиқи мусаммани мусаббағ /фӯилун / фӯилотун / фӯилун / фӯилиён / маъмул аст.

Мисоли Амиқи мусаммани солим:

*Сухбати дилрабоён занги дилро зудояд,*

*Хотири суҳбаторо гунҷаеро кушояд.*

/Фарҳат/

фӯилун / фӯилотун / фӯилун / фӯилотун

- у - / - у - - / - у - / - у - -

Ин баҳр дар шеъри тоҷикӣ эътибори зиёд надорад. Азбаски авзони он бо авзони баҳри Мадид наздик аст, баъзе арӯзиён онро мақлуби Мадид меноманд.

### БАҲРИ АРИЗ ВА АНВОӢИ ОН

Маънии лугавии Ариз паҳн, васеъ, кушод буда, дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист. Рукҳои солимаш мафӯйлун / фаъулун / мафӯйлун / фаъулун мебошад. Азбаски аркони солими баҳри Ариз бо рукҳои баҳри Тавил як аст /фақат аз ҷиҳати мавқеъ фарқ мекунад; дар баҳри Тавил аввал фаъулун, баъд мафӯйлун меояд/, баъзе арӯзиён Аризо мақлуби Тавил гуфтаанд. Баҳри Ариз дар шеъри тоҷикӣ серистеъмол нест. Шоирони тоҷик ҳамагӣ дар панҷ навъи он шеър гуфтаанд.

Мисоли Аризи мусаммани солим:

*Макони дилситонам, диёри меҳрубонам,*

*Замини зарфишонам, баҳори беҳазонам.*

/Фарҳат/

мафӯйлун / фаъулун / мафӯйлун / фаъулун

у - - - / - у - / у - - - / у - -

### БАҲРИ АСАММ ВА АНВОӢИ ОН

Маънии лугавии Асамм мустаҳкам ва зич буда, дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист. Рукҳои солимаш: фӯилотун / мафӯйлун / фӯилотун мебошад. Аз омезиши рукҳои солим ва зиҳфҳои маҳбуну муҳаннаку мақбузу мақсур дар шеъри тоҷикӣ ҳамагӣ се навъи он маъмул асту бас.

Мисоли Асамми мусаддаси солим:

*Мурғи шабгир аз гулҳо месарояд,*

*Аз шукӯҳи чаманоро месарояд.*

/Фарҳат/

фӯилотун / мафӯйлун / фӯилотун

- у - - / у у - - / у - -

### БАҲРИ АХРАС ВА АНВОӢИ ОН

Маъни лугавии Ахрас гунг, лол ва безабон буда, дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист. Рукнҳои соли- маш: мустафъилун/ фоъилотун/ мафоъйлун мебошад. Ав- зони ин баҳр хеле номатбӯъ аст ва аз ин рӯ, навъҳои он дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ бениҳоят кам дучор меояд, фа- кат як навъи он маъмул аст.

Мисоли Ахраси мусаддаси солим:

*Аз шеъри Гулчин бирӯяд гули маънӣ,*

*Бас таъби ӯ буд гулчини гултарвар*

/Гулчин/

мустафъилун / фоъилотун/ мафоъйлун

-- у - / - у - - / у - - -

### БАҲРИ БАДИЛ ВА АНВОӢИ ОН

Маънии лугавии Бадил иваз, бадал буда, дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист. Рукнҳои соли- маш: мустафъилун / мустафъилун/ фоъилотун мебошад. Вазни Бадил хеле номатбӯъ аст ва аз ҳамин ҷиҳат мавриди исти- фодаи шоирон қарор нагирифт. Дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ фақат ду навъи он мавҷуд асту бас.

Мисоли Бадили мусаддаси солим:

*Шамс аз канори осмон сар баровард,*

*Аз талъаташ ҳар сӯйро босафо кард.*

/Фарҳат/

мустафъилун/ мустафъилун/ фоъилотун

-- у - / - - у - / - у - -

Яке аз донишмандони эронӣ, муаллифи китоби «Арӯзи Ҷамидӣ» абёти:

*Ҳар кӣ донандаи рамзи сухан аст,*

*Зи наваш оғаҳию аз қуҳан аст.*

*Шунавад баҳри Бадил аз лаби ман,*

*мутафоъил, мутафоъил, зи ман аст.*

оварда, онро баҳри Бадил меномад ва рукни соли- машро – мутафоъил меномад. Барои донишмандони илми арӯз маълум аст, ки мисоли овардаи Ҷамидӣ дар вазни Рамали мусаддаси махбунӣ мақсур буда, ба таври

фаъилотун / фаъилотун / фаъилон тактеъ мешавад. Бадил бо номҳои Мазил ва Мадил низ машҳур аст.

### БАҲРИ БОӢИС ВА АНВОӢИ ОН

Маънии лугавии БоӢис мӯҷиб ва сабаб буда, дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист, ки аз ҷониби арӯзиёни форс-тоҷик ихтироъ карда шудааст. Рукнҳои соли- маш мафоъйлун / фоъилотун/ мустафъилун мебошад. Аз сабаби номатбӯъ будани авзони БоӢис, анвоӢи он дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ машҳур нагардид. Дар шеъри то- ҷикӣ фақат як навъи солими он машҳур аст.

Мисоли БоӢиси мусаддаси солим:

*Гули бахтам, тоҷи тахтам, фарзанди ман,*

*Дилу қонам, шаъну шонам, фарзанди ман.*

/Гулчин/ мафоъйлун / фоъилотун / мустафъилун

у - - - / - у - - / - - у -

### БАҲРИ КАБИР ВА АНВОӢИ ОН

Маънии лугавии Кабир бузург, тавоно буда, дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист. Рукнҳои соли- маш мафъӯлоту/ мафъӯлоту/ мустафъилун мебошад. Аз оме- зиши рукнҳои солим ва зиҳофи матвӣ / муфтаъилун аз мустафъилун ва фоъилоту аз мафъӯлоту / дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ ҳамагӣ ду навъи он маъмул аст.

Муаллифи «Арӯзи Ҷамидӣ» бо номи Кабир баҳре низ ихтироъ карда, рукни солими онро мутафоъилатун донистааст ва барои авзони он абёти поёниро овардааст:

*Ба Кабир агарат набувад гузаре,*

*Беҳ аз он ки бар он фиканӣ назаре.*

*мутафоъилатун, мутафоъилатун*

*Зи бунат биканад, надихад самаре.*

Дар асл, абёте, ки Ҷамидӣ барои вазни Кабир ихти- роъкардаи хеш овардааст, дар тактеъ бар вазни фаъилун / у у - /, фаъилун / у у - /, фаъилун / у у - /, фаъилун / у у - / гуворотар аст. Пас абёти овардаи Ҷамидӣ дар авзони баҳри Мутадорикӣ мусаммани махбун суруда шудааст. Ҳатто, мавқеи калимаҳои шеър /Ба Кабир – фаъилун,



агарат – фаъилун, набувад – фаъилун, гузаре – фаъилун/  
вазни Мутадорики мусаммани махбунро тақозо мекунад.  
Барои ҳамин, байтҳои болоиро ба таври:

*фаъилун / фаъилун / фаъилун / фаъилун*

*у у - / у у - / у у - / у у -*

тақтеъ намудан дурусттар аст, на ба он тарзе ки  
муаллифи «Арӯзи Ҳамидӣ» тақтеъ намудааст.

### БАҲРИ МАЪКУС ВА АНВОӢИ ОН

Маънии Маъкус чаппа, баръакс буда, дар илми арӯз  
номи яке аз баҳрҳои фаръист. Рукҳои солимаш  
фобилотун / мафъӯлоту / мустафъилун мебошад. Маъкус  
аз ҷумлаи бухури ниҳоят камистеъмоли арӯз буда, шои-  
рони форс-тоҷик дар ду навъи он шеър гуфтаанду халос.

*Мушк меборид аз гул ба домони шаб,*

*Шир мешорид аз маҳ ба айвони шаб.* /Гулчин/

фобилотун / мафъӯлоту / мустафъилун

*- у - - / - - - у / - - у -*

### БАҲРИ МАСНӢЪ ВА АНВОӢИ ОН

Маънии луғавии Маснӯъ сохташуда, эҷодкардашуда  
буда, дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист. Рук-  
ҳои солимаш мафобъилун / мустафъилун / фобилотун ме-  
бошад. Азбаски авзони баҳри Маснӯъ номатбӯъ аст, дар  
анвоӢи он шоире шеър нагуфтааст.

Мисоли Маснӯъи мусаддаси солим:

*Гули марворидак чаманро биорост,*

*Зи анфосаи бингар, ки дунё мутаррост.* /Гулчин/

мафобъилун / мустафъилун / фобилотун

*у - - - / - - - у - / - у - -*

### БАҲРИ МУАЙЯН ВА АНВОӢИ ОН

Маънии луғавии Муайян равшан, маълум, таъйин  
кардан буда, дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист,  
ки арӯзиёни форс-тоҷик ихтироъ кардаанд. Рукҳои со-  
лимаш фобилотун / мустафъилун / мафъӯлоту мебошад.

Ҳарчанд Муайян аз баҳрҳои хоси шеъри форсӣ-тоҷикӣ,  
аз сабаби номатбӯъ будани авзонаш шоирон дар анвоӢи  
он шеъре нагуфтаанд.

Мисоли Муайяни мусаддаси солим:

*Моҳнайкар дилдор омад имрӯз,*

*Шоми торам гардид якбора рӯз.*

фобилотун / мустафъилун / мафъӯлоту

*- у - - / - - у - / - - - у*

### БАҲРИ МУАММАМ ВА АНВОӢИ ОН

Маънии луғавии Муаммам салладор, аммомадор  
буда, дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист, ки арӯ-  
зиёни форс-тоҷик ихтироъ кардаанд. Рукҳои солимаш  
мафъӯлоту / фобилотун / мустафъилун мебошад. Ин баҳр  
дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ аз сабаби номатбӯъ будани  
авзонаш хеле камистеъмол аст. Дар адабиёти илмӣ фақат  
дар китоби «Таҳқиқ ва таълими арӯз»-и У. Тоиров байте  
барои баҳри Муаммами мусаддаси солим мисол оварда  
шудааст. Ин аст он байт:

*Ай дилдори бемурувват, сӯзам чаро?*

*Роҳат бо шарори дил афрӯзам чаро?*

мафъӯлоту / фобилотун / мустафъилун

*- - - у / - у - - / - - у -*

### БАҲРИ МУБҲАМ ВА АНВОӢИ ОН

Маънии луғавии Мубҳам пӯшида, пинҳон буда, дар  
илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист, ки арӯзиёни  
Аҷам ихтироъ кардаанд. Аркони солимаш мустафъилун /  
фобилотун / мафъӯлоту мебошад. Мубҳам низ камистеъ-  
молтарин баҳри арӯз ба ҳисоб меравад. Дар китоби  
«Қомуси қофия ва арӯзи шеъри Аҷам» фақат барои  
Мубҳами мусаддаси солим мисол оварда шудаасту бас.  
Он байт ин аст:

*Аз тори гул чаҳ-чаҳи булбул мерехт*

*Гул дар бариш симу зарро меомехт.*

мустафъилун / фобилотун / мафъӯлоту

*- - у - / - у - - / - - - у*

### БАҲРИ МУСАТТАР ВА АНВОӢИ ОН

Мусаттар дар луғат низ ба маъниҳои пӯшида, пинҳон омадаст, аммо дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръиро гӯянд, ки арӯзиёни форс-тоҷик ихтироъ намудаанд. Рукҳои солимаш мустафилун / мафӯйлун/ фоџилотун мебошад. Мусаттар аз баҳрҳои камистеъмоли шеъри тоҷикист ва дар рисолаҳои арӯз танҳо як байт барои Мусаттари мусаддаси солим мисол оварда шудааст. Он байт ин аст:

*Аз ғайзи навбахорон ҳар гунча во шуд,  
Ҳар гунҷаи шукуфта диданамо шуд.*

мустафилун / мафӯйлун/ фоџилотун  
- - у - / у - - - / - у - -

Агар байти болоро ба таври:

мустафилун / фаъулун/ мустафилун/ фаъ  
- у - / у - - / - - у - / -

тақтеъ кунем, вазни баҳри Мунсарехи мусаммани махбуни макшуфи манҳур ва агар ба таври:

мафъӯлу/ фоџилотун / мафъӯлу/ фаълун  
- - у / - у - - / - - у / - -

тақтеъ намоем, вазни баҳри Музореъи мусаммани ахраби аслам ба вучуд меояд:

### БАҲРИ МУСТАЪМАЛ ВА АНВОӢИ ОН

Маънии луғавии Мустаъмал истеъмолефта, ба кор бурдашаванда буда, дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист, ки арӯзиёни форс-тоҷик ихтироъ намудаанд. Рукҳои солимаш мафъӯлоту / мустафилун/ фоџилотун мебошад. Аз сабаби номавзун ва номатбӯъ будани авзони баҳри Мустаъмал навъҳои он мавриди истифодаи шоирон қарор нагирифт. Дар китоби «Қомуси қофия ва арӯзи шеъри Аҷам» як байт барои баҳри Мустаъмали мусаддаси мусаббағ мисол оварда шудааст:

*Сунбул зулф мешуст дар оби ҷӯйбор,*

*Булбул нола мекард дар шохи гулҳор.*

мафъӯлоту / мустафилун / фоџилиён

- - - у / - - у - / - у - ~

### БАҲРИ МУШТАРАК ВА АНВОӢИ ОН

Муштарак дар луғат ба маъниҳои умумӣ, шарикӣ, аз они якчанд кас омадааст, аммо дар илми арӯз яке аз баҳрҳои фаръиро гӯянд, ки арӯзиёни форс-тоҷик ихтироъ намудаанд. Аркони солимаш фоџилотун / мустафилун/ мафӯйлун мебошад. Ҳарчанд Муштарак аз баҳрҳои хосси шеъри тоҷикист, аз сабаби номавзун ва номатбӯъ будани авзонаш анвоӢи он мавриди истифодаи шоирон қарор нагирифт. Дар китоби «Қомуси қофия ва арӯзи шеъри Аҷам» як байт барои Муштараки мусаддаси солим мисол оварда шудааст. Он байт ин аст:

*Дашти Ашт имрӯз боғидунёзеб,*

*Оби шӯраш шуд шахди меваи ширин.*

фоџилотун/ мустафилун / мафӯйлун

- у - - / - - - / - у у - / -

### БАҲРИ МУҲМАЛ ВА АНВОӢИ ОН

Муҳмал дар луғат ба маънии безътибор, беаҳаммият омадааст, аммо дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист, ки арӯзиёни форс-тоҷик ихтироъ намудаанд. Аркони солимаш фоџилотун / мафӯйлун/ мустафилун мебошад. Муҳмал низ камистеъмолтарин баҳри арӯз аст. Дар шеъри тоҷикӣ фақат як навъи он – Муҳмали мусаддаси солим вучуд дораду бас:

*Чашма дар ҷӯш меояд аз мағзи кӯҳ,*

*То ки обаш ба кӯҳистон бахшад шукӯҳ.*

фоџилотун / мафӯйлун/ мустафилун

- у - - / у - - - / - - у -

### БАҲРИ САЛИМ ВА АНВОӢИ ОН

Маънии луғавии Салим дуруст, бенуқсон, солим буда, чун истилоҳ номи яке аз баҳрҳои фаръист, ки арӯзиёни форс-тоҷик ихтироъ намудаанд. Рукҳои солимаш мустафилун/ мафъӯлоту / мафъӯлоту мебошад. Аз омезиши рукҳои солим ва зиҳофҳои матвӣ /муфтаџилун, аз мустафилун; фоџилоту аз мафъӯлоту), макшуф (мафъӯлун, аз мафъӯлоту), матвии мавкуф (фоџилон аз

мафъулоту), махбунӣ мавқуф (фаъӯлон, аз мафъулоту) чаҳор навъи баҳри Салим дар шаклҳои мусаддаси солим ва музоҳафи он ба вучуд меояд. Мисол барои Салими мусаддаси солим:

*То дар бадан ҷон дорам, сароям аз ту!*  
*Ҳар ҷо сухан бо шодӣ кушоям аз ту!*  
мустафъилун / мафъулоту / мафъулоту  
- - у - / - - - у / - - - у

### БАҲРИ САРИМ ВА АНВОӢИ ОН

Сарим дар луғат ба маънии бурранда, ҷудоқунанда, қатъқунанда омадааст, аммо дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист, ки арӯзиёни форс-тоҷик ихтироъ намудаанд. Рукнҳои солимаш мафъйлун / фъилотун / фъилотун мебошад. Аз омезиши рукнҳои солим ва зиҳфҳои макфуф / мафъйлу, аз мафъйлун), максур (фъилун, аз фъилотун), ахраб (мафъӯлу, аз мафъйлун) се навъи вазни Сарим дар шаклҳои мусаддаси солим ва музоҳафи он ба вучуд меояд.

Мисоли Сарими мусаддаси солим:

*Насим омад аз канори долазорон,*  
*Машомам шуд аз дами ӯ атрборон.*  
мафъйлун / фъилотун / фъилотун  
у - - - / - у - - - / - у - - -

### БАҲРИ САҒИР ВА АНВОӢИ ОН

Сағир дар луғат ба маънии хурд, майда ва кӯчак омадааст, аммо дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист, ки арӯзиёни форс-тоҷик ихтироъ намудаанд. Рукнҳои солимаш мустафъилун / фъилотун) мустафъилун мебошад. Аз омезиши рукнҳои солим ва зиҳфи махбун (мафъйлун, аз мустафъилун; фъилотун, аз фъилотун / дар шеъри тоҷикӣ фақат ду навъи баҳри Сағир машҳур аст. Мисоли Сағири мусаддаси солим:

*Муштоқи нуру сафои рӯи туям,*  
*То зинда бошам, ба ҷустуҷӯи туям.*

мустафъилун / фъилотун / мустафъилун  
- - у - / - у - - - / - - у -

Яке аз донишмандони эронӣ, муаллифи «Арӯзи Ҳамидӣ» абёти:

*Ало, ки мебарад бад -ӯ навои ман,*  
*Бад-ин Сағир - баҳри дилрабои ман.*  
Навои он - «мутафъило», «мутафъило»,  
«Мутафъило», «мутафъило» - навои он.

оварда, онро баҳри Сағир ва рукни солимашро «мутафъило» меномад. Барои донишмандони илми арӯз маълум аст, ки мисоли овардаи устод Ҳамидӣ дар вазни ё Ричази мусаддаси махбун, ё Ҳазачи мусаддаси макбуз буда, ба таври:

мафъйлун / мафъилун / мафъилун  
у - у - / у - у - / у - у -  
тактеъ карда карда мешавад.

### БАҲРИ ҚАЛИБ ВА АНВОӢИ ОН

Маънии луғавии Қалиб тағйирёбанда, дигаргуншаванда буда, дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист, ки арӯзиёни форс-тоҷик ихтироъ кардаанд. Рукнҳои солимаш фъилотун / фъилотун / мафъйлун мебошад. Аз омезиши рукнҳои солим ва зиҳфҳои макфуф (фъилоту, аз фъилотун), маҳзуф (фаъӯлун, аз мафъйлун), максур (мафъйлу, аз мафъйлун) дар шеъри тоҷикӣ чаҳор навъи баҳри Қалиб дар шаклҳои мусаддаси солим ва музоҳафи он ба вучуд меояд.

Мисоли Қалиби мусаддаси солим:

*Боди руҳафзо ба гулзор меояд,*  
*Бо нафасҳои фараҳбор меояд.*  
фъилотун / фъилотун / мафъйлун  
- у - - / - у - - / у - - -

### БАХРИ ҚОТЕЪ ВА АНВОЪИ ОН

Қотеъ дар луғат ба маънии бурранда, қатъкунанда омада, дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист, ки арӯзиёни тоҷик ихтироъ намудаанд. Рукнҳои солимаш мустафъилун / мафъӯлоту / фоъилотун мебошад. Аркони Қотеъ номавзун ва номатбӯъ аст, барои ҳамин шоирони форс-тоҷик дар авзони он шеър нагуфтаанд. Дар китоби «Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам» як байт барои мусаддаси солими баҳри Қотеъ мисол оварда шудааст. Он байт ин аст:

*Ай маҳчабин, ай мехрофарин, нигорам,  
Раҳме надорӣ бар чаши ашкборам.*  
мустафъилун / мафъӯлоту / фоъилотун  
- - у - / - - - у / - у - -

### БАХРИ ҲАМИД ВА АНВОЪИ ОН

Маънии луғавии Ҳамид писандида ва нек буда, дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист, ки арӯзиёни форс-тоҷик ихтироъ намудаанд. Рукнҳои солимаш мафъӯлоту / мустафъилун / мафъӯлоту мебошад. Аз омезиши рукнҳои солим ва зиҳофҳои матвӣ (фоъилоту, аз мафъӯлоту; муфтаъилун, аз мустафъилун/, матвии мавқуф / фоъилон, аз мафъӯлоту/, махбун / мафоъилу, аз мафъӯлоту, мафоъилун, аз мустафъилун/, махбуни макшуф / фаъӯлун, аз мафъӯлоту / се навъи баҳри Ҳамид дар шаклҳои мусаддаси солим ва музоҳафи он ба вучуд меояд.

Мисоли Ҳамиди мусаддаси солим:  
*Васлатро таманно намоям ҳар лаҳза,  
Бар васфат забонро кушоям ҳар лаҳза.*  
мафъӯлоту / мустафъилун / мафъӯлоту  
- - - у / - - у - / - - - у

### БАХРИ ҲАМИМ ВА АНВОЪИ ОН

Маънии луғавии Ҳамим оби гарм буда, дар илми арӯз номи яке аз баҳрҳои фаръист, ки арӯзиёни форс-тоҷик ихтироъ намудаанд. Рукнҳои солимаш фоъилотун / мустафъилун / мустафъилун мебошад. Аз сабаби номавзун будани арконаш анвоъи он мавриди истиқболи шоирон қарор нагирифт. Аз омезиши рукнҳои солим ва зиҳофҳои махбун / фаъилотун, аз фоъилотун; мафоъилун, аз мустафъилун/, махбуни маҳзуф (фаъилун, аз фоъилотун), музол (мустафъилон, аз мустафъилун) чор навъи баҳри Ҳамим дар шакли мусаддаси солим ва музоҳафи он ба вучуд меояд.

Мисоли Ҳамими мусаддаси солим:  
*Рӯи ӯро хуршеди дил доништаам,  
Интихоби ҷовиди дил доништаам.*  
фоъилотун / мустафъилун / мустафъилун  
- у - - / - - у - / - - у -

### ДАР БАЁНИ МУНОСИБАТ ВА ВОБАСТАГИИ ИЛМҲОИ АРҶУ ҚОФИЯ ВА БАДЕЪ

Каломи мавзун, яъне шеър ҳамон вақт ба дилхо роҳ меёбад, ки агар маънии латифу лафзи ширину вази хушу қофияҳои дурусту ибороти матину саноеи бадеии дилкаш дошта бошад. Агар яке аз ин аркони шеър дуруст риоя нашуда бошад, шеър нақс пайдо мекунад ва табиист, ки таъсири он кам мегардад. Ҳамин хусусияти шеърро ба назар гирифта, шеършиносони гузаштаву имрӯза вобастагии илмҳои арҷу қофияву бадеъро маҳсус таъкид карда, нигоҳ доштани таносуби онҳоро дар каломи бадеъ хатмӣ шумурдаанд. Вобастагии илмҳои арҷу бадеъу қофияро дар асоси санъатҳои мураддафу мурдафу талаввуну зуқофиятайну зубахрайн ва худуди кавофӣ (Мутаковис, Мутарокиб, Мутадорик, Мутавотир, Мутародиф) бештар дидан мумкин аст. Барои дарёфтани баъзе санъатҳои шеърӣ ба муҳаққиқ лозим аст, ки ҳам аз

илми арӯз, ҳам аз илми қофия ва ҳам аз илми бадеъ бохабар бошад. Масалан, дар ин байти Камоли Хучандӣ:

*Ошиқонат ба сахарҳо ки дуъо мегӯянд,*

*Ба дуо бӯи ту аз боди сабо мечӯянд.*

Санъати лафзии зуқофиятайн истифода шудааст. Агар толибилм илми қофия ва истилоҳоти он – аз қабилӣ решаи қофия, калимаи қофия, ҳарфи равӣ, ҳарфи васл, ҳарфи хурӯҷ ва ҳарфи мазид ва алалхусус маънии луғавӣ ва истилоҳии зуқофиятайро надонад, аз ин байти Камол калимаҳоеро, ки ба вазифаи санъати зуқофиятайн омадаанд, чудо наметавонад кард. Маънии луғавии зуқофиятайн соҳиби ду қофия гуфтан аст. Ба маънии истилоҳӣ зуқофиятайн аз ҷумлаи санъатҳои лафзист. Агар шоир дар як байт ду қофияро ба кор бурда бошад, онро зуқофиятайн меноманд. Дар байти болоӣ калимаҳои «дуъо» бо «сабо» ва «мегӯянд» бо «мечӯянд» ҳамқофия мебошанд. Дар қофияи аввал, яъне «дуъо» ва «сабо» решаи қофия фақат аз як ҳарф (о) иборат аст ва он ҳам ҳарфи равии муқайяд аст ва ҳуди қофия қофияи муқайяд ном дорад. Дар қофияи дуюм («мегӯянд» ва «мечӯянд») решаи қофия (ҳарфҳои ҳамсони калимаҳои қофияро решаи қофия меноманд) аз ҷаҳор ҳарф «ӯянд» таркиб ёфтааст. Дар илми қофия ҳар як ҳарфи решаи қофия вобаста ба мавқеаш номи махсус дорад. Аз ин ҷаҳор ҳарф ҳарфи «ӯ» равӣ / охирин ҳарфи решаи калимаи қофияро равӣ мегӯянд). Ҳарфи «я» васл (ҳарфе, ки баъди равӣ омадааст, васл ном дорад), ҳарфи «н» хурӯҷ (ҳарфери, ки баъди васл меояд, хурӯҷ меноманд) ва ҳарфи «д» мазид (ҳарфери, ки баъди хурӯҷ меояд, мазид меноманд) мебошад. Азбаски ҳарфи равӣ бо ҳарфи васл часпидааст, онро равии мутлақ ва ҷунин қофияро низ қофияи мутлақ меноманд. Дар адабиёт гоҳе ба ашъоре дучор меоем, ки дар онҳо се қофия омадааст. Масалан, дар ин байти Низомии Ганҷавӣ:

*Дайлӣ зи бурун паранд медӯхт,*

*Маҷнун зи дарун сипанд месӯхт.*

Калимаҳои «бурун» бо «дарун», «паранд» бо «сипанд» ва «медӯхт» бо «месӯхт» ҳамқофия шудаанд, ки дар илми бадеъ ин навъи санъатро зуқавофӣ мегӯянд.

Ҷунин вобастагии илмҳои арӯзу қофияву бадеъро дар мавриди радиф, ридф ва санъатҳои мураддафу мурдаф низ бармало дидан мумкин аст. Агар як калима баъди қофия аз аввал то охири шеър айнан такрор шавад, онро радиф меноманд. Маънии луғавии радиф ҳамсаф ё ҳамсафар, касе, ки дар асп ё ҳар аз паси ҷилавдор савор бошад. Дар илми бадеъ шеърери, ки дар он радиф омадааст, мураддаф мегӯянд. Масалан, дар ин байти Ҳофиз:

*Солҳо дил талаби ҷоми Ҷам аз мо мекард*

*В-он чи худ дошт, зи бегона таманно мекард.*

Калимаи «мекард», ки баъди қофияҳои «мо» ва «таманно» такрор омадааст, радиф мебошад ва табиист, ки дар илми бадеъ онро санъати бадеъии мураддаф меноманд.

Санъати лафзии мурдаф пеш аз ҳама, ба яке аз ҳарфҳои қофия – ҳарфи ридф вобастагӣ дорад. Маънии луғавии ридф – паи ҳам даромадан, тобеъи чизе будан аст, аммо ба маънии истилоҳӣ номи яке аз ҳарфҳои решагии қофия аст, ки пеш аз ҳарфи равӣ омада бошад. Ҳам ҳамсадоҳо ва ҳам садонокҳои дароз ба вазифаи ридф омада метавонанд. Дар илми бадеъи классикӣ мурдаф гуфта санъати лафзиеро меноманд, ки агар дар таркиби ҳарфҳои решагии қофия ҳарфи ридф омада бошад.

Мисол:

*Зи шоҳу зи лашкар саронро бихонд,*

*Сазовор бо ӯ ба ромии нишонд.*

(Фирдавӣ)

Дар ин байт, ки дар баҳри Мутақориби мусаммани мақсур (фаъулун, фаъулун, фаъулун/ фаъул) суруда шудааст, решаи қофия – «онд» мебошад. Дар ин решаи қофия ҳарфи «о» ридфи муфрад, ҳарфи «н» ридфи мураккаб ва ҳарфи «д» равии мутлақ мебошад. Азбаски дар қофияи ин байт ҳарфи ридф (ҳам ридфи муфрад ва

хам ридфи мураккаб) омадааст, санъати шеърии онро мурдаф меноманд. Бамаврид аст, ёд кунем, ки ҳам мураддаф ва ҳам мурдаф дар хуруфи арабӣ яксон навишта мешавад. Агар толибилм нозукиҳои радиф ва илми қофияро надонад, ба ҷои мурдаф (ҳарфи ридфдор) мураддаф (радифдор) ва, ё баръакс ба ҷои мураддаф мурдаф хонданаш мумкин аст.

Ҳангоми муайян кардани навъҳои қофия ва ҳудуди он вобастагии илмҳои арӯзу қофия боз ҳам равшантар маълум мегардад. Ин вобастагӣ, пеш аз ҳама, дар асоси ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳу якунимҳиҷо муайян карда мешавад. Агар толибилм ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳ ва ватаду сабабу фосиларо аз ҳамдигар ҷудо натавонад кард, ҳангоми муайян кардани навъҳои қофия ва ҳудуди он: Мутаковис, Мутарокиб, Мутародиф, Мутадорик ва Мутавотир кори ӯ хеле мушкил мешавад. Масалан, дар мавриди таърифи навъи қофияи Мутаковис гуфта мешавад, ки он аз ҷаҳор мутаҳаррику як сокин, яъне, аз се ҳиҷоӣ кӯтоҳу як ҳиҷоӣ дароз ё ин ки аз як фосилаи кубро сохта мешавад.

Масалан, дар байти:

*Гар ёри ман гами дилам бихураде,*

*З-ин беҳтарак ба ҳоли ман нигараде.*

мустафъилун / мафъилун / фаъилатун

- - у - / у - у - / у у у -

калимаҳои «бихураде», «нигараде» навъи қофияи Мутаковис буда, аз се ҳиҷоӣ кӯтоҳу як ҳиҷоӣ дароз, яъне, аз як фосилаи кубро иборатанд. Шамси Қайси Розӣ – муаллифи «Ал-муъҷам» қайд мекунад, ки «ин қофия дар шеъри порсӣ хушоянда набошад», барои ҳамин, шоирони форс-тоҷик дар ашъори худ онро хеле кам истифода бурдаанд. Мутаковис фақат дар ашъоре дучор меояд, ки агар он дар баҳри Рачаз бошад.

Дар мавриди муайян намудани навъи қофияи Мутарокиб низ ҳамин ҳолат рух медиҳад. Маънии Мутарокиб зич, болои ҳам, бари ҳам нишастан аст, аммо дар

илми бадеъи классикӣ яке аз навъҳои қофияро гӯянд, ки аз се мутаҳаррик ва як сокин, яъне аз ду ҳиҷоӣ дароз ё ин ки аз як фосилаи суғро иборат мебошад. Мисол:

*Аз ишқи ту ман дар ҷаҳон самарам,*

*Месӯзад аз ҳиҷрони ӯ ҷигарам,*

мустафъилун / мустафъилун / фаъилун

- - у - / - - у - / у у -

Дар ин байт, ки дар баҳри Сареъи мусаддаси махбуни матвии макшӯф суруда шудааст, калимаҳои «самарам» ва «ҷигарам» Мутарокиб буда, аз як фосилаи суғро сохта шудааст. Мутарокиб дар ашъори шоирони форс-тоҷик фақат дар афъили фаъилун (у у -), муфтаъилун (- у у -), мафъӯлу фаъл) (- - у у -), мафъъьлу фаъл (у - - у у -) омада, бештар ба баҳрҳои Рачаз, Ҷадид, Мучтасс, Сареъ ва Муқтазаб хос мебошад.

Ҳангоми баёни навъи қофияи Мутародиф низ вобастагии бевоситаи илмҳои арӯз ва қофия мушоҳида мешавад. Маънии луғавии Мутародиф паи ҳам омада аст, аммо дар илми қофия яке аз навъҳои онро гӯянд, ки дар охири он ду сокин, яъне ё зихофи музол ё зихофи мусаббағ омада бошад. Фақат ҳамон кас навъи қофияи Мутародифро муайян карда метавонад, ки ҳам аз илми қофия ва ҳам аз илми арӯз бохабар бошад.

Дар байти зерини Фирдвасӣ:

*Касе нест бе озу бе ному нанг,*

*Ҳамон ошӣ беҳтар ояд зи чанг.*

ки дар баҳри Мутақориби мусаммани мақсур эҷод шудааст, калимаҳои «нанг» ва «чанг» қофияи Мутародиф мебошанд. Агар ҳиҷоӣ охири зихофи мақсур, яъне, «нанг»-у «чанг»-ро ҷудо кунем, зихофи мусаббағ ба вучуд меояд. Мутародиф нисбат ба дигар навъҳои қофия серистеъмол буда, дар афъили фъилон / - у ~/, мафъӯлон (- - ~), фаъилон (у у ~), фаълон (- - ~), фаъӯлон (у - ~), мафъъил (у - ~), фаъул (у ~), фъ ( ~), мафъъилон (у - - ~), фаъилиён (у у - ~),

мустафъилон (- - у ~ ), мутафъилон (у у - у - ~), мафъилон (у - у ~), муфтабилон (- у у ~) меояд ва асосан хоси баҳрҳои Ҳазаҷ, Рамал, Мутақориб, Мутадорик, Қариб, Музореъ, Мушокил, Ҷадид, Хафиф, Мучтасс, Сареъ, Мунсарех, Муқтазаб ва Комил мебошад.

Вақте ки яке аз навъҳои қофия – Мутадорикро шарҳ доданӣ мешавем, алоқа ва ҳамбастагии бевоситаи илмҳои қофияву арӯз пеши назар меояд. Барои донишмандони каломии бадеъ маълум аст, ки Мутадорик номи яке аз баҳрҳои солими арӯз буда, рукни солимаш фъилун мебошад. Аммо дар илми қофия яке аз анвои қофияро гӯянд, ки аз ду мутақаррику сокине, яъне аз як ҳиҷои кӯтоҳу як ҳиҷои дароз, ё ин ки аз як ватади маҷмӯъ иборат бошад. Маънии луғавии Мутадорик дарёфтанд, дарак додан, пайвастан аст.

Масалан, дар байти зерини Фирдавсӣ:

*В- агар бад кунӣ, чуз бадӣ надравӣ,  
Шабе дар қаҳон шодмон нагнавӣ.*

ки дар баҳри Мутақориби мусаммани маҳзуф (фаъулун, фаъулун, фаъулун, фаъул) суруда шудааст, калимаҳои «надравӣ» ва «нагнавӣ» қофия буда, қисмати ватади маҷмӯъи ҳарду калима – «равӣ» ва «навӣ», ки аз як ҳиҷои кӯтоҳу як ҳиҷои дароз сохта шудаанд, Мутадорик мебошад. Касе, ки аз нозуқиҳои илми арӯз бохабар аст, ба хубӣ медонад, ки Мутадорик ҳамчун яке аз анвои қофия дар афъили фъилун (- у -), мустафъилун (- - у -), мафъилун (у - у -), фаъулун фаъал (у - - у -), мафъилу фаъ (у - - у -) меояд ва асосан хоси баҳрҳои Рачаз, Мутадорик, Мутақориб, Қариб, Музореъ, Мушокил ва ғайра мебошад.

Ҳангоми ташреҳи навъи қофияи Мутавотир низ донишмандони нозуқиҳои илмҳои арӯз қофия ёри мерасонад. Маънии луғавии Мутавотир паиҳамоянда, пай дар пай мебошад, аммо чун истилоҳ яке аз анвои қофияро гӯянд, ки аз мутақаррику сокине, яъне, аз як ҳиҷои дароз ё ин ки аз як сабаби хафиф иборат бошад.

Мисол:

*Азизо, гар ба худ хорӣ нахоҳӣ,  
Мақуи коре, ки боз орад табоҳӣ.* (Носири Хусрав)  
мафъилун / мафъилун / фаъулун  
у - - - / у - - - / у

Дар ин байт калимаҳои «нахоҳӣ» ва «табоҳӣ» қофия буда, ҳиҷои «ҳӣ»-и ҳарду калима, ки аз як сабаби хафиф, яъне аз як ҳиҷои дароз иборат аст, Мутавотир мебошад. Мутавотир нисбат ба дигар навъҳои қофия серистеъмол буда, дар ашъори шоирони форс-тоҷик бештар дар афъили фъилотун (- у - -), фаъилотун (у у - -), фаъулун (у - -), мафъулун (- - -), фаълун (- - -), фъилотун фаъ (- у - - -), фаъилотун фаъ (у у - - -), мафъилун фаъ (у - у - -), муфаъулун фаъ (- - - -) меояд ва бештар хоси баҳрҳои Ҳазаҷ, Рамал, Қариб, Музореъ, Мушокил, Ҷадид, Хафиф, Мучтасс ва ғайра мебошад.

Ҳангоми баён ва шарҳи санъатҳои бадеии мувашшаҳ ва анвои он: музамман, мушачҷар, муҳайяз ва ғайра таносуби илмҳои арӯзу қофияву бадеъ баръало маълум мешавад. Дар ин маврид ба муҳаққиқ ва толибилм лозим меояд, ки ҳам нозуқиҳои ин се илм ва ҳам навъҳои шеърро ба хубӣ бидонад. Дар гузашта баъзе шоирон шеъре (қасидае) эҷод кардаанд, ки бинои он бар чанд вазн гузошта шудааст ва чунин шеърро дар илми бадеъ мувашшаҳи муҳайяз меноманд.

Маънии луғавии мувашшаҳ ораста, занатдошуда ва маънии луғавии муҳайяз макон, паноҳгоҳ мебошад. Ба маънии истилоҳӣ мувашшаҳи муҳайяз яке аз санъатҳои лафзист. Шоир шеъре мегӯяд, ки агар баъзе бахшҳои онро ҷудоғона бархонанд, қитъа, рубоӣ ё байте дар авзони мухталиф бо вучуд меояд. Шоирҳои охири асри ғоздаҳ ва аввали асри дувоздаҳ Рашидии Самарқандӣ дар қасидаи зер, ки дар баҳри Рамали мусаммани маҳбуни мақсур (фъилотун, фаъилотун, фаъилотун, фаъилон)

суруда шудааст, санъати мувашшаҳи муҳайязро хеле хуб истифода кардааст. Асли қасида ин аст:

*Ай кафи роди ту дар ҷуд беҳ аз абри баҳор,  
Халқро бо кафи ту абри баҳорӣ ба чӣ кор?  
Оламеро дил аз афшондани борони кафат  
Хушу хуррам шуда в-ороста чун боғи баҳор.  
Беш аз андозаи ин тоифа бар банда ниҳод  
Ҷуди ту бори гарон з-он ду кафи гавҳарбор.  
Дигаронанд чу ман бандаву ман банда зи шукр,  
Оқизам чун дигарон в-аз ҳақилӣ гашта фигур.  
Ақз як сӯ неҳу ангор, ки кардастам чурм,  
Сӯи афват нигарон мондаву дил пуртимор.  
Ту худовандӣ, эҳсон куну ин чурм ба фазл  
З-ин раҳӣ даргузарон, з-он ки туй чурмузгор.  
Аз дари афв бувад, ҳар кӣ ба тақсиру ба чурм  
Кард дар пеши валинемати зебо иқор.  
Ай ту абре, ки зи ҷуди ту шавад дай Наврӯз,  
Ай ту шамсе, ки зи нури ту шавад лайл наҳор.  
Абр кай хонамат, эй хоҷа, чу шуд абри матир  
Назди ту ҳайрон, дар дасти ту саргаштаву хор.  
Шамс кай хонамат, ай хоҷа, чу шуд шамси мунир  
Пеши ту пинҳон в- аз рӯи ту осемаю зор.  
Ҳаст дар бахшишу дар бинишу дар донишу фазл  
Аз дили покат баҳре, ки варо нест канор.  
Балки аз рашки кафу он дили чун баҳри қаъир  
Гашт бепоён андӯҳи дили ҷумла баҳор.  
Чун ту хоҳад, ки бувад хасмат, натвонад буд,  
Мар туро ҳаргиз дар ҳеч ҳунар н-ояд ёр.  
Ҳаст ҳар чиз туро, илло ҳамтову назир  
Дар ҳама кайҳон в-ин халқ надонад ҳамвор.  
Аз кафи ту ҳама муҳтоҷон осуда шуданд.  
Бо кафи родат в-ин хулқ беҳ ояд з-аҳрор.  
Аз навозидани бисёри ту аз шугли ҳақир  
Шоирон яксон растанд зи айши душвор.  
Дар паноҳи кафи эҳсони ту Мансур шудем,  
Бар муроди дил ҳамвора ҳама давлатёр.*

*Давлату нусрату пирӯзию яздон-т насир,  
Бод ҷовидон, к-аз ҷоҳ туй бархурдор.  
Номи некӯ натавон ёфтан, илло ба ду чиз-  
Донишу ҷуд в-аз ин гирад мардум миқдор.  
Ту дар ин ҳар ду ҷунонӣ, ки касе нест чу ту,  
Лоҷарам, номи ту шуд пайдо дар ҷумла диёр.  
Ин накӯномияю ин родӣ фарҳунда кунод  
Бар ту мавлову бидоруд туро дар зинҳор.  
Ба саломат ба салом омад, ай саъдулмулк,  
Иди азҳо, ҳақи ўро ба сиёдат бигузор.  
Шодмонӣ куну хуррам зӣ в-он кас, ки ба ид  
Мадҳи ту гуфт, бар-ӯ густар аз икром шиор.  
Шеърӣ мо ҳаст ба ҳангоми ту баррафта зи чоҳ  
То ба Шиғро, ки шикебад, ки нагӯяд ашғор.  
То шавад ҷуфти тараб, ҳар кӣ дарояд ба шароб,  
То бувад ёри хумор, он ки бурун шуд зи иқор.  
Некхоҳони ту боданд ҳама ҷуфти тараб,  
Бадсиголони ту боданд ҳама ёри хумор!*

Агар он ҷузвҳои мисраъҳои 5-12 ин қасидаро, ки бо усули фарохчинӣ чоп шудааст, дар алоҳидагӣ чамъ намоем, рубоӣи зерин дар вазни Ҳазаҷи мусаммани аҳраби макбузи макфуфи маҷбуб / рукни аввали мисраи сеюм – аҳрам, рукни дуюми он – аштар / ҳосил мешаванд:

*Бар банда ниҳод ҷуди ту бори гарон,  
Ман банда зи шукр оқизам чун дигарон.  
Кардастам чурм, сӯи афват нигарон.  
Ин чурм ба фазл з-ин раҳи даргузарон.  
Мафъӯлу / мафъӯилун / мафаъйлу / фаъал  
- - у / у - у - / у - - у / у -*

Ва агар калимаҳои бо фарохчинӣ чопшудаи мисраъҳои 17-36-ро ба ҳам орем, ғазале ба вучуд меояд, ки дар баҳри Ҳазаҷи мусаддаси аҳраби макбузи мусаббағ (мафъӯлу) мафъӯилун (мафъӯйлун) эҷод шудааст.

*Шуд абри матир назди ту ҳайрон,  
Шуд шамси мунир пеши ту пинҳон.*



*Дар донишу фазл аз дили покат  
Чун баҳри қаъир гашт бепоён.  
Навонад буд мар туро ҳаргиз,  
Ҳамтову назир дар ҳама кайҳон.  
Осуда шуданд бо кафи родат,  
Аз шугли ҳақир шоирон яксон.  
Мансур шудем бар муроди дил,  
Яздон-т насир бод ҷовидон!*

Ва ниҳоят аз рукнҳои фарохчинишудаи мисраъҳои 41-48 қасида абёти зерин дар баҳри Ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳзуф (мафъӯлу) мафоъилун (фаъӯлун) берун меояд:

*Фархунда кунод бар ту мавло,  
Ай саъдулмалик, иди азҳо.  
В-он кас, ки ба ид мадҳи ту гуфт,  
Баррафта зи чоҳ то ба Шибро.*

Дар мавриди таҳлил ва баёни яке аз навъҳои санъати мувашшаҳ — мувашшаҳи машаҷҷар низ омехтагӣ ва вобастагии илмҳои арӯзу қофияву бадеъ ва анвои шеърӣ ба таври хеле равшан маълум мегардад. Мувашшаҳи мушачҷар аз ҷумлаи санъатҳои лафзист. Маънии луғавии мувашшаҳро дар боло гуфтем. Маънии луғавии мушачҷар дарахтсурат аст. Мувофиқи ин санъати лафзӣ шоир ба тариқи мувашшаҳ шеъре эҷод мекунад, ки агар мисраъҳои онро дуруст гузорем, сурати дарахте ба вучуд меояд.

Масалан, қитъаи зер, ки аз бисту як байт иборат аст (вазнаш Мутақорибӣ мусаммани маҳзуф ё мақсур) дар асоси санъати мувашшаҳи мушачҷар эҷод шудааст. Аз ин бисту як байти қитъа як байт:

*Ниғаҳ кун бад-он чехраи дилфурӯз,  
Чу боғи Ирам пургулу пурнигор.*

фаъӯлун (фаъӯлун) фаъӯлун / фаъӯл  
у - - / у - - / у - - / у ~

дар танаи дарахт ва боқӣ бист байт дар навдаҳои он сабт ёфтааст. Шоир дар ҳар навдаи дарахт ду байтро ҷой

додааст. Барои хондани ин қитъа аз навдаи тарафи ростии дарахт бояд сар кард. Байте, ки дар танаи дарахт навишта шудааст, дар сохтани бист байти боқимондаи шеър иштирок мекунад. Агар байти танаи дарахтро ба рукнҳо ҷудо кунем, ҷузвҳояш, яъне, ватаду (ватади маҷмӯъ ва ватади мафруқ) сабаби (сабаби хафиф) он рукнҳои алоҳидаи тамоми байтҳои қитъаро ташкил медиҳанд. Ҳамин тариқ, ватади маҷмӯъ, яъне, калимаи «Ниғаҳ»-и байти танаи дарахт дар аввали байтҳои якуму дуюм, калимаҳои «ниғаҳ кун»-и байти танаи дарахт дар рукни якуми байтҳои сеюму чаҳорум, калимаҳои «ниғаҳ кун бад-он»-и байти танаи дарахт дар аввали байтҳои панҷуму шашум, калимаҳои «ниғаҳ кун бад-он чехраи»-и байти танаи дарахт дар аввали байтҳои ҳафтуму ҳаштум, калимаҳои «ниғаҳ кун бад-он чехраи дил»-и байти танаи дарахт дар аввали байтҳои нухуму даҳум, калимаҳои «ниғаҳ кун бад-он чехраи дилфурӯз», яъне, мисраи аввали байти танаи дарахт дар аввали байтҳои ёздаҳуму дувоздаҳум, калимаҳои «ниғаҳ кун бад-он чехраи дилфурӯз, чу» дар аввали байтҳои сиздаҳуму чаҳордаҳум, калимаҳои «ниғаҳ кун бад-он чехраи дилфурӯз, чу боғи» дар аввали байтҳои понздаҳуму шонздаҳум, калимаҳои «ниғаҳ кун бад-он чехраи дилфурӯз, чу боғи Ирам» дар аввали байтҳои ҳабдаҳуму ҳаждаҳум, калимаҳои «ниғаҳ кун бад-он чехраи дилфурӯз, чу боғи Ирам пургул» дар аввали байтҳои нӯздаҳуму бистум омада, дар якҷоягӣ бо байти танаи дарахт:

*Ниғаҳ кун бад-он чехраи дилфурӯз,*

*Чу боғи Ирам пургулу пурнигор.*

Қитъаи шеърӣ зерин ҳосил мешавад:

*Ниғаҳ доштам дил зи ишқи бутон,*

*Наёмад ҳамон чаддӣи ман ба кор.*

*Ниғаҳ дор дилро зи ишқи бутон,*

*Ки бас бевафоянду зинҳорхор.*

*Ниғаҳ кун, ки ман чун шудастам зи ишқ.*

*Макун хештанро бад-он ихтиёр.*

*Ниғаҳ кун, ки ишқам чи овард бар,*

*Тане зорвору диле беқарор.*  
*Нигаҳ кун бад-он рӯю иқрор деҳ.*  
*Ки чун ҳури ин банда ҳастаи ҳазор,*  
*Нигаҳ кун бад-он моҳи хандону пас*  
*Маро дар гами ишқ маъзур дор.*  
*Нигаҳ кун бад-он чехраи ҳамчу моҳ*  
*Ки аз ишқи ӯ шуд дилам беқарор,*  
*Нигаҳ кун бад-он чехраи лолазун,*  
*Чу моҳе шукуфта бар-ӯ лолазор.*  
*Нигаҳ кун бад-он чехраи дилтазир,*  
*Кучо дил ба як назра гирад нигор.*  
*Нигаҳ кун бад-он чехраи дилрабой,*  
*Ҳамарӯза бар дил рабудан сивор,*  
*Нигаҳ кун бад-он чехраи дилфурӯз,*  
*Чу моҳе, ки мушкаш бувад бар канор,*  
*Нигаҳ кун бад-он чехраи дилфурӯз,*  
*Фурӯзон ҳама рӯз хуршедвор,*  
*Нигаҳ кун бад-он чехраи дилфурӯз,*  
*Чу дар моҳи найсон гули комгор.*  
*Нигаҳ кун бад-он чехраи дилфурӯз,*  
*Чу орошта луббати Қандаҳор.*  
*Нигаҳ кун бад-он чехраи дилфурӯз,*  
*Чу боғи шукуфта ба вақти баҳор.*  
*Нигаҳ кун бад-он чехраи дилфурӯз,*  
*Чу боғи баҳор аз дари шодхор.*  
*Нигаҳ кун бад-он чехраи дилфурӯз,*  
*Чу боғи Ирам равшану обдор.*  
*Нигаҳ кун бад-он чехраи дилфурӯз,*  
*Чу боғи Ирам хурраму гамгусор,*  
*Нигаҳ кун бад-он чехраи дилфурӯз,*  
*Чу боғи Ирам пургӯлу мушкбор.*  
*Нигаҳ кун бад-он чехраи дилфурӯз,*  
*Чу боғи Ирам пургӯлу кӯкнор.*  
*Нигаҳ кун бад-он чехраи дилфурӯз,*  
*Чу боғи Ирам пургӯлу пурнигор.*

Ҳангоми таҳлили ғазалӣ:

*Ба даври лолаи ҳумро биё, чоно, суи сахро,*  
*Бикаш хуш соғари саҳбо, барафрӯз он рухи зебо.*  
*Шудем охир зи ҳичронат дилафсурда, биё ин чо,*  
*Изори оташин бинмо, фикан оташ ба чоно мо.*  
*Макун чандин ту истигно, мапӯшон рух зи мо, чоно,*  
*Ниқоб аз рух фикан боло, масӯз аз гам дили моро*

ки дар баҳри Ҳазачи мусаммани солим / мафӯйлун / мафӯйлун / мафӯйлун / суруда шудааст, ба шахс, яъне, ба дӯстдори адабиёт лозим меояд, ки қариб тамоми нозуқиҳои илмҳои қофия, арӯз, саноеъи шеърӣ ва анвоъи шеърро аз худ намояд, зеро мақсади шоир аз эҷоди чунин шеър намоиши истеъдод ва ҳунар аст. Тамоми абёти ин ғазал дар асоси санъатҳои ташреъ, тафлик, зуқофиятайн, талаввун, зубахрайн иншо гардидааст. Шоир бинои ин ғазалро бар се қофия тарзе гузоштааст, ки ҳангоми хондани назм нуқсон ва маънӣ халал намеёбад. Дар ғазали боло калимаҳои: «сахро», «зебо», «чо», «мо», «чоно», «моро» қофия мебошанд. Мувофиқи қонун ва қоидаи илм қофия, калимаҳои зикршуда ба гурӯҳи қофияи муқайяд дохил мешаванд, зеро ҳарфи равӣ ба ҳарфи васл наҷаспидааст. Дар ин калимаҳои қофия решаи қофия танҳо аз як ҳарф «о» иборат шудааст, ки он ҳам равию муқайяд мебошад.

Агар бинои ҳамин ғазалро бар қофияҳои «чоно», «саҳбо», «бинмо», «боло» гузорему вазни онро ба баҳри Ҳазачи мусаддаси солим (шаш бор мафӯйлун) табдил диҳем, ғазали зерин ба вуҷуд меояд:

*Ба даври лолаи ҳумро биё, чоно,*  
*Суи сахро бикаш хуш соғари саҳбо.*  
*Шудем охир зи ҳичронат дилафсурда,*  
*Биё ин чо, изори оташин бинмо,*  
*Макун чандин ту истигно, мапӯшон рух*  
*Зи мо, чоно, ниқоб аз рух фикан боло.*

Калимаҳоеро, ки аз ғазали аввал боқӣ мондаанд, якҷо кунем, байти зерин дар баҳри Ҳазачи мусаддаси солим (шаш бор мафоъйлун) ҳосил мешавад:

*Барафрӯз он рухи зебо, фикан оташ*

*Ба ҷони мо, масӯз аз ғам дили моро.*

Дар ҳолате ки шеърӣ болоро дар асоси қофияҳои «хумро», «сахро», «ҷо», «ҷоно» ва ба вазни Ҳазачи мураббаъи солим (чаҳор бор мафоъйлун) табдил диҳем, яъне, мисраъҳои тоқи онро ду таксим намоем, ғазали зерин ба вучуд меояд:

*Ба даври лолаи хумро*

*Биё ҷоно, суи сахро.*

*Шудем охир зи ҳичронат*

*Дилафсурда, биё, ин ҷо.*

*Макун чандин ту истиғно,*

*Маҷӯшон рух зи мо, ҷоно.*

Агар бинои ғазали аввалро, ки дар баҳри Ҳазачи мусаммани солим гуфта шуда буд, бар қофияҳои «хумро», «сахро», «зебо», «ҷо», «бинмо», «мо», «истиғно», «ҷоно», «боло», «моро» гузорем, яъне тамоми мисраъҳои ғазалро ду таксим кунему ба шакли мураббаъи солим гардонем, ғазали зерин ҳосил мегардад:

*Ба даври лолаи хумро*

*Биё, ҷоно, суи сахро.*

*Бикаш хуш соғари сахбо,*

*Барафрӯз он рухи зебо.*

*Шудем охир зи ҳичронат*

*Дилафсурда, биё ин ҷо.*

*Изори оташин бинмо,*

*Фикан оташ ба ҷони мо,*

*Макун чандин ту истиғно.*

*Маҷӯшон рух зи мо, ҷоно,*

*Ниқоб аз рух фикан боло,*

*Масӯз аз ғам дили моро.*

мафоъйлун / мафоъйлун

у - - - / у - - -

Дар сурате, ки бинои байти аввали ғазали якумро дар асоси қофияҳои «ҷоно» ва «сахбо» сохта, калимаҳои боқимондаи байти нахустинро ба аввали байти дуюм, калимаҳои боқимондаи байти дуюмро ба аввали байти сеюм, калимаҳои боқимондаи байти сеюмро ба аввали байти чаҳорум илова кунем, ғазали зерин дар баҳри Ҳазачи мусаддаси солим (шаш бор мафоъйлун) ба вучуд меояд:

*Ба даври лолаи хумро биё, ҷоно,*

*Суи сахро, бикаш хуш соғари сахбо.*

*Барафрӯз он рухи зебо, шудем охир*

*Зи ҳичронат дилафсурда, биё ин ҷо.*

*Изори оташин бинмо, фикан оташ*

*Ба ҷони мо, макун чандин ту истиғно.*

*Маҷӯшон рух зи мо, ҷоно, ниқоб аз рух*

*Фикан боло, масӯз аз ғам дили моро.*

Чунин тарзи қофиясозӣ, ки бештар санъати илтизомро ба ҳотир меорад, асосан, дар ашъори шоирони классикии Форс-тоҷик дучор шуда, дар ашъори шоирони имрӯзаи тоҷик бисёр кам мушоҳида мешавад. Шоири тоҷик Гулназар матлаъи ғазали худро дар асоси санъати зуқавофӣ эҷод кардааст, ки дар ниҳояти салосату ҷазолат ба вукӯъ омада, ба хусни матлаъ табдил ёфтааст:

*Адои қатраи обам, ки дарё мешавад рӯзе,*

*Фидои зарраи хокам, ки дунё мешавад рӯзе.*

мафоъйлун / мафоъйлун / мафоъйлун / мафоъйлун

у - - - / у - - - / у - - - / у - - -

Дар ин байт на танҳо калимаҳои «адо», «қатра», «дарё»-и мисраи аввал бо калимаҳои «фидо», «зарра», «дунё»-и мисраи дуюм ҳамқофия шуда, санъати зуқавофи-ро ба вучуд овардаанд, балки ҳар калимаи мисраи аввал ба ҳар калимаи мисраи дуюм аз ҷиҳати таркиби афоъил низ баробаранд. Калимаҳои «адои», «фидои»-и ҳарду мисраъ бар вазни фаъулун (у - -), калимаҳои «қатраи» ва «зарраи» бар вазни фоъилун (- у -), калимаҳои «обам» ва «хокам» бар вазни фаълун (- -), калимаҳои «ки» ва «ки»-и

харду мисраъ бар вазни фа ( у ), калимаҳои «дарё ва «дунё» бар вазни фаълун ( - - ), калимаҳои «мешавад рӯзе»-и харду мисраъ бар вазни фоъилун, фаълун ( - у -, - ) мувофиқ омадаанд. Агар афоъили ҳосилшударо, яъне, «фаъълун», «фоъилун», «фаълун», «фа», «фаълун», «фоъилун», «фаълун»-ро ба афоъили мустаъмал баргардонем, он гоҳ шакли:

мафоъилун / мафоъилун / мафоъилун / мафоъилун-ро  
у - - - / у - - - / у - - - / у - - -

мегирад, ки номи вазнаш Ҳазачи мусаммани солим мебошад.

Ҳангоми шарҳу баёни санъати музамман (андаруншуда) низ вобастагии илмҳои арӯзу қофияву бадеъ бармало маълум мешавад. Шартҳои асосии санъати шеърии музамман он аст, ки шоир бояд шеъре гӯяд, ки калимаҳои охири ҳар мисраъ ба ду ҳисса ҷудо шуда, нисфи аввал қофияи шеър ва нисфи дуюми ҳамон калима ибтидои мисраи дуюмро ташкил карда бошад. Ин санъат одатан хосси шеъри арабӣ буда, баъзе шоирони форс-тоҷик ин навъи назмро асосан, ҳангоми ҳазлу шӯҳӣ ва зарофатгӯӣ эҷод кардаанд. Масалан, шоири асри дувоздаҳ – Сӯзани Самарқандӣ қасидае дорад, ки ба ҳамин услуб эҷод шудааст:

Саъди дин мадҳи хоҷаи мустав-  
Фӣ шунидию дар дил омад сав-  
Дои он навтарику қардӣ таҳ-  
Син бар он вазни шеъру қофия мав-  
Қуф, то қард баҳри зикри ту хо-  
Тири ман з-он насақ мадеҳи ту мав-  
Зун зихӣ меҳтари саҳт суҳан-  
Дон, ки н-овард сайри аҳтару дав-  
Лати сардию мардумӣ зи ако-  
Бири Аҳсеқат, он ки маншаву мав-  
Лиди аслофу асли гавҳари по-  
Ки ту аз хиттаи вай асту зи ав-  
Лоди деҳқони роғҷод, ки фар-

Ғониён чоқаранду бандаву мав-  
Лои он гавҳари шарифи ту о-  
Зодаро бандагӣ кунанд ба тав-  
Ъу ба рағбат чу тарбият зи ту ё-  
Банд эшону мову аз ҳар қав-  
Ме, ки дар олам асту бо вай ил-  
Мест дар ҳаққи ӯ, ту ёбӣ тав-  
Фиқи эҳсону мукрумат чи ба дас-  
Ти ҷаводи атодеҳу чи бо тав-  
Қеъи қилқат, ки мушқро ба ко-  
Фур нақш афканад, чу бар руҳи ҷав-  
Зо сари зулфи ҳалқа-ҳалқаи мар-  
Ғулу з-он беш шоирона тав-  
Ҷеҳи зарр асту симу атласи ик-  
Суну Диметиву Атобиву Тав-  
Зиву қатгону дакку фаршу аво-  
Нию дарёӣ, айшу умр ба рав-  
Нақу тартибу дар мадеҳи ту фик-  
Рат яке қарда бо арӯзи зав-  
Қе, ки то офарину мадҳи ту гӯ-  
Янд аз ин навъ ё ба дигар нав-  
Ъе, ки донанду ман бар ин сари маз-  
Раъаму насрору назмдарав.

Чӣ тавре ки мебинед, калимаҳои «муставфӣ», «савдо», «тахсин», «мавқуф», «хотир», «мавзун», «суҳандон», «давлат», «ақобир», «мавлид», «поқ», «авлод», «фарғониён», «мавло», «озода», «тавъ», «ёбанд», «тавфик», «даст», «тавқеъ», «қофур», «ҷавзо», «марғул», «тавҷеҳ», «Иксун», «Тавзӣ», «авонӣ», «равнақ», «фикрат», «завқ», «гӯянд», «навъ», «мазраъ»-ро ду нисф карда, ними онро арӯзи (руқни охири мисраи аввал) байту ними онро ибтидои (руқни аввали мисраи дуюм) байт сохтааст. Вазни ин шеър Хафифи мусаддаси маҳбуни маҳзүф ё аслам ном дошта, чунин тақтеъ мешавад:

фоъилотун / мафоъилун / фаълун  
- у - - / у - у - / у у -

ё ин ки:

фаъилотун / мафъилун / фаълун  
у у - - / у - у - / - -

Қофияҳои шеъри боло аз ҷузвҳои «мустав», «сав», «мав», «мав», «дав», «мав», «ав», «мав», «тав», «қав», «тав», «тав», «ҷав», «тав», «тав», «тав», «рав», «зав», «нав», «назмдарав» сохта шуда, решаи он «ав» мебошад, ки ҳарфи «в» равию муқайяд буда, садоноки кӯтоҳи «а» тавҷеҳ аст.

Вобастагии илмҳои арӯзу қофия ва бадеъро, пеш аз ҳама, дар асоси яке аз санъатҳои лафзӣ, ки бо номҳои мулавван, талаввун, зубаҳрайн ва зубухур машҳуранд, дидан мумкин аст. Соҳибони луғатҳо мулавванро ба маънии гуногунранг, талаввунро ба маънии ранг ба ранг шудан, дигаргун шудан ва муталаввинро ба маънии рангоранг ва гуногун шарҳ додаанд. Аз ин шарҳҳо чунин бармеояд, ки муталаввин ва талаввун бештар ба зубухур ва мулавван ба зубаҳрайн наздик аст. Маънии истилоҳии ин санъатҳои бадеъӣ низ ақидаи моро тасдиқ менамояд. Дар китобҳои илми бадеъ ҳам зубаҳрайн / ё зулбаҳрайн) ва ҳам мулавванро қариб яксон маънидод кардаанд. Яъне, зулбаҳрайн ё мулавван аз ҷумлаи санъатҳои лафзӣ мебошанд. Дар адабиёт шеъреро гӯянд, ки дар ду вазн хонда шавад. Мисол:

*Ғунҷаи гулишаккари ӯ дилрабой,*

*Ғамзаи ҷонпарвари ӯ дилкушой.*

*Сад дилу ҷон хастаи абрӯи буд,*

*Сад тану сар бастаи гесӯи буд.*

*Аз гули ӯ сунбули тар тоб дошт*

*В-аз маҳи ӯ дидаи ҳур об дошт.*

*Ахтари ӯ талғати тобанда дошт,*

*Ҷокари ӯ давлати поянда дошт.*

Агар мо байтҳои шеъри болоро каме мушаддад, яъне, қувватноктар хонем, баҳри Рамали мусаддаси максур ба вучуд меояд ва ба таври: фобилотун / фобилотун / фобилон / - у - - / - у - - / - у ~ / тақтеъ мешавад ва

дар сурати мухаффаф, яъне, сабуктар талаффуз кардани шеъри боло баҳри Сареъи мусаддаси матвии максуф ҳоел мегардад ва ҳангоми тақтеъ рухҳои муфтабилун, муфтабилун, фобилон ба вучуд меоянд. Як қисми газалиёти шоирони форс-тоҷик мисли Саъдӣ, Ҳофиз, Камол, Ҷомӣ, Бедил, маснавиҳои «Маҷмаъ-ул-баҳрайн»-и Котиби Туршезӣ, «Юсуфу Зулайхо»-и Амъақи Бухорӣ, «Маҳзан-ул-асрор»-и Низомии Ганҷавӣ дар ин санъат суруда шудаанд. Масалан, ин байти Ҳофизро:

*Аз ҷон тамаъ буридан осон бувад, валекин*

*Аз дӯстони ҷонӣ мушкил тавон буридан.*

агар ба таври: мафъӯлу, фобилотун тақтеъ намоем, баҳри Музореъи мусаммани аҳраб ва агар ба таври: мустафъилун, фаъӯлун, мустафъилун, фаъӯлун тақтеъ кунем, баҳри Мунсарехи мусаммани маҳбуни макшуф ҳосил мешавад. Ин нави санъати мулавван дар шеъри тоҷикӣ хеле маъмул ва серистеъмол мебошад ва шеъре, ки дар асоси ин санъат эҷод шудааст, ниҳоят дилкаш ва гуворо мебошад.

Ҳангоми шарҳ ва тавсифи санъатҳои бадеъии муталаввин, талаввун ва зубухур дар байни муаллифони китобҳои бадеъ низ монандии ақидаро мушоҳида менамоем. Соҳибони китобҳои бадеъ санъати шеъриеро муталаввин, талаввун ё зубухур меноманд, ки агар шеър дар ду вазн ва зиёда аз он хонда шавад. Дар аксари китобҳои илми бадеъ ин байти Восифӣ чун мисоли мулавван оварда мешавад:

*Наргиси ҷодуи ту оҳуи Чин,*

*Нофаи оҳуи ту холи ҷабин.*

Агар байти Восифиро ба таври: муфтабилун, муфтабилун, фобилун тақтеъ кунем, баҳри Сареъи мусаддаси матвии макшуф ё Раҷазӣ мусаддаси матвии мактӯъ (марфӯъ); агар ба таври: фобилотун, фобилотун, фобилун тақтеъ кунем, баҳри Рамали мусаддаси маҳзуф; агар ба таври: фобилотун, фаъилотун, фаъилун тақтеъ кунем, баҳри Рамали мусаддаси маҳбуни маҳзуф; агар ба таври:

фоџилотун, фоџилотун, фаџилун тактеъ кунем, баҳри Рамали мусаддаси махбуни маҳзуф (садру ибтидо, ҳашвайн-солим, арӯзу зарб-махбуни маҳзуф); агар ба таври: фоџилотун, фоџилотун, фоџилун тактеъ кунем, баҳри Рамали мусаддаси махбуни маҳзуф (садру ибтидо-солим, ҳашвайн-махбун, арӯзу зарб-махзуф); агар ба таври: мустафџилун / мустафџилун / фоџилун тактеъ кунем, Раҷазии мусаддаси амтви мактӯъ (марфӯъ) ё Сареџии мусаддаси матвии макшуф; агар ба таври: муфтаџилун, мустафџилун, фоџилун тактеъ кунем, баҳри Раҷазии мусаддаси матвии мактӯъ ё марфӯъ (садру ибтидо-матвӣ, ҳашвайн-солим ва арӯзу зарб-марфӯъ) ё ин ки Сареџии мусаддаси садру ибтидо-матвӣ, ҳашвайн-солим ва арӯзу зарб матвии макшуф ба вучуд меояд.

Мувофиқи маълумоти муаллифи «Ҳадоиқ-ус-сеҳр фӣ дақоиқ-иш-шеър»- Рашиди Ватвот шоир Маншурии Самарқандӣ бо номи «Канз-ул-ғароиб» («Ганчинаи аҷоиб-бот») асаре навишта будааст, ки ҳар байти он дар се вазн хонда мешавад.

Аз байни муҳаққиқони гузашта Камолуддин Ҳусайн Воџизии Кошифӣ ба санъати лафзӣ эътибори ҷиддӣ додааст. Ӯ дар китоби «Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ул-ашъор», ки соли 1977 бо муқаддима ва феҳристи донишманди тоҷик Раҳим Мусулмонқулов дар Маскав ҷоп шуд, санъати муталаввинро «акмали саноеъ ва аҷмали бадоеъ» медонад.

Ӯ баъди шарҳи луғавии муталаввин (рангоранг), маънии истилоҳии онро оварда, шеърро меномад, ки ба ду вазн ё бештар хонда шавад. Ӯ ҷаҳор навъи ин санъати лафзиро нишон медиҳад. Навъи якуми ин санъатро муталаввини мурағтаб меноманд. Ва ин санъат ҷунон бошад, ки байтеро бе ҳеҷ гуна тағйирот дар тартиби калимоти он ба ҷанд вазн тавон хонд, яъне, калимаҳои ҳар ду мисраъро аз тартиби асли ҷудо накарда, байтро дар ду ё се вазн ва аз он ҳам зиёд хондан равост.

Мисол:

*Лаби ту марҳами ошиқ, хати ту хомаи Монӣ,  
Ғами ту мӯниси хотир, қади ту сояи тӯбӣ.*

Агар баъзе калимаҳои ин байтро бошиддат ва баъзеи онро сабуқ хонанд, ба таври: фаџилотун, фаџилотун, фаџилотун, фаџилотун тактеъ мешавад, ки онро Рамали мусаммани махбун меноманд. Агар бо кашии ба тактеъи Мафоџилун, мафоџилун, мафоџилун, мафоџилун, мафоџилун хоонда шавад, баҳри Ҳазаҷ ҳосил мешавад. Дар сурати муҳаффаф (сабуқ) хондани калимаҳои байти боло тактеъи он тағйир меёбад, ба ин сурат: мафоџилун, фаџилотун, мафоџилун, фаџилотун ва ин баҳрро Мучтассии мусаммани махбун хонанд. Ба қавли Кошифӣ, ин навъи муталаввинро, ки аз ду баҳр зиёдат бувад, ҷомеъулбуҳур низ гӯянд.

Навъи дувуми муталаввинро муталавини мучаннаҳ (пахлӯ бу пахлӯ) номанд. Ин санъат ҷунон аст, ки байте дар яке аз баҳрҳои маъмули арӯз тарзе эҷод карда мешавад, ки агар аз охири мисраъҳои байт ду сабаби ҳафиф, яъне ду ҳиҷои дарозро ба аввали байт баранд, баҳри дигар ҳосил мегардад.

Мисол:

*Нигоро, то ба кай охир зи ашқам тар бувад доман?*

*Зи баҳри ҷаъми гирёнам нур аз гавҳар бувад доман?*

Ин байт дар баҳри Ҳазаҷии мусаммани солим гуфта шудааст ва ба таври мафоџилун (ҳашт бор) тактеъ мешавад.

Агар аз охири байт ду сабаби ҳафиф, яъне, калимаи «доман», ки аз ду ҳиҷои дароз иборат аст, ба аввали байт барем, баҳри Раҷазии мусаммани солим – бар вазни мустафџилун (ҳашт бор) ҳосил мешавад:

*Доман, нигоро, то ба кай охир зи ашқам тар бувад?*

*Доман зи баҳри ҷаъми гирёнам нур аз гавҳар бувад.*

Баъзе адабиётшиносон ин навъи санъатро маҷмаъулбаҳрайн низ номидаанд.

Навъи сеюми муталаввинро муталавини музайял (зер, пойи) гуфтаанд. Ин навъи муталаввин ҷунин аст, ки шоир байте мегӯяд, ки дар яке аз авзони баҳрҳои маъмули

шеъри форсӣ-точикӣ рост меояд. Агар аз охири ҳамон байт як ҳарф партофта шавад, вазни дигаре ба вучуд меояд, ки аз навъҳои ҳамон баҳр аст. Мисол:

*Ай хоки дарат сурмаи ҳар гӯшанишине,  
Кӯи ту шуда маскани ҳар зору ҳазине.*

Байти боло дар яке аз навъҳои баҳри Ҳазаҷ – Ҳазаҷи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф аст ва ба таври: мафъӯлу, мафоъйлу, мафоъйлу, фаъӯлун тақтеъ мешавад. Ва агар аз охири ҳар мисраъ як ҳарф ҳазф шавад, яке аз вазнҳои рубоӣ – Ҳазаҷи мусаммани аҳраби макфуфи маҷбуб (мафъӯлу, мафоъйлу, мафоъйлу, фаъул) ба вучуд меояд:

*Ай хоки дарат сурмаи ҳар гӯшанишин,  
Кӯи ту шуда маскани ҳар зору ҳазин.*

Ҳусайн Воъизи Кошифӣ ин навъи муталаввинро ҷомеъулвазнайн номидааст.

Навъи ҷаҳоруми муталаввинро муталаввини маъқӯс (баръакс, ҷаппа) меноманд. Ин санъат чунон бошад, ки агар шоир байте гӯяд, ки чун рост хонӣ, яъне дар сурати асли хонӣ, баҳре бувад аз баҳрҳои маъмул ва чун калимаҳои ҳар мисраъро баръакс гардонӣ, яъне ҷаппа монда хонӣ, баҳри дигар ба вучуд ояд. Мисол. Амир Муъиззӣ гӯяд:

*Тамошо кунад бар ҷон, шабехун барад бар дил,  
Надорад ҷуз ин шугле, надонад ҷуз ин коре.*

Ин байт ба таври фаъӯлун, мафоъйлу, фаъӯлун, мафоъйлу тақтеъ мешавад ва онро баҳри Тавили мусамман меноманд. Ва агар калимаҳои ин байтро ба таври зерин:

*Бар дил барад шабехун, бар ҷон кунад тамошо,  
Коре ҷуз ин надонад, шугле ҷуз ин надорад.*

ҷаппа гардонеду ба таври: мафъӯлу, фоъилотун, мафъӯлу, фоъилотун тақтеъ намой, баҳри Музореъи мусаммани аҳраб ва агар ба таври: мустафъилун, фаъӯлун, мустафъилун, фаъӯлун тақтеъ кунед, баҳри Мунсарехи мусаммани маҳбуни макшуф ба вучуд меояд.

Баъзе шоирон, аз он ҷумла, Салмони Соваҷӣ байте гуфтааст, ки тамоми калимаҳои онро ҷаппа хонед, байте дар вазни дигар ба вучуд меояд.

Мисол:

*Кисро туй ба рифъат, Ҳотам туй ба эҳсон,  
Исо туй ба бурҳон, Осаф туй ба фармон.*

Ин байт низ вобаста ба тарзи тақтеъ дар ду баҳр хонда мешавад. Агар ба таври: мафъӯлу, фоъилотун, мафъӯлу, фоъилотун тақтеъ намоем, Музореъи мусаммани аҳраб ва агар ба таври: мустафъилун, фаъӯлун, мустафъилун, фаъӯлун тақтеъ кунем, Мунсарехи мусаммани маҳбуни макшуф ба вучуд меояд.

Агар байти боло ҷаппа гардонем, чунин мешавад:

*Ба фармон туй Осаф, ба бурҳон туй Исо,  
Ба эҳсон туй Ҳотам, ба рифъат туй Кисро.*

Ин байт ба таври: фаъӯлун, мафоъйлу, фаъӯлун, мафоъйлу тақтеъ мешавад, ки шакли мусаммани баҳри Тавил аст.

Вобастагии илмҳои арӯзу қофияву анвоъи шеърӣ боз дар он аст, ки тамоми анвоъи шеърӣ адабиёти форс-тоҷик: байт, дубайтӣ, рубоӣ, маснавӣ, ғазал, қасида, қитъа, мусаммат, таркиббанду тарҷеъбанд ва мустазод вобаста ба тарзи қофиябандӣ ба навъҳо ҷудо карда мешавад. Масалан, қофиябандии қасида ва ғазал ба тарзи аа, ба, ва, га, да ва ғайра буда, фақат аз ҷиҳати микдори абёт байни ин ду навъи шеърӣ фарқ вучуд дорад (агар микдори абёти шеър то худуди 14-15 бошад, ғазал ва микдори абёти шеър аз худуди 16 гузарад, қасида номидаанд). Тарзи қофиябандии маснавӣ ба сурати аа, бб, вв, гг, дд ва ғайра; тарзи қофиябандии қитъа ба сурати аб, вб, гб, дб (яъне тарзи қофиябандии тамоми байтҳои қитъа айнан мисли ғазалу қасида буда, фақат байти аввали он ҳамқофия нест) мебошад. Рубоӣ ва дубайтӣ ҳам аз ҷиҳати маънии луғавию истилоҳӣ ва ҳам аз ҷиҳати мавзӯю тарзи қофиябандӣ аз ҳамдигар фарқ надоранд. Фарқи ин ду навъи шеърӣ фақат дар вазни онҳост. Агар шеър аз чор мисраъ

иборат бошаду дар шакли баҳри Ҳазаҷи мусаддаси маҳзуф (ё мақсур) ё шакли баҳри Мушокили мусаддаси макфуфи маҳзуф (ё мақсур) эҷод шуда бошад, дубайтӣ ва агар шеър аз чаҳор мисраъ иборат бошаду дар шаҷараҳои аҳраму аҳраби баҳри Ҳазаҷи мусаммани аҳраби (аҳрами) мақбузи макфуфи абтар (ё маҷбуб, ё аҳтам, ё азал) суруда шуда бошад, рубоӣ ном дорад (Доир ба тарзи қофиябандии анвоъи шеър нигаред ба фасли дуҷоми ҳамин китоб).

Чӣ тавре ки мебинем, илмҳои арӯзу қофияву бадеъ ба ҳам алоқаи зич ва ногустанӣ доранд. Агар шоир аз нозуқиҳои ин илмҳо комилан боҳабар бошад, шеъре меофарад, ки ҳар гуна хонандаи хушзавқу нуктасанҷро қонеъ мегардонад. Ва аз тарафи дигар, ба муаллимони забон ва адабиёти мактабҳои миёна, устодони мактабҳои олии, олимону донишмандони илми адабиёт ва ҳулоса, онҳое, ки ба каломи мавзун саруқор доранд, зарурате пайдо мешавад, ки аз аркони шеър (арӯз, қофия, бадеъ, анвоъи шеърӣ), ақаллан ба дараҷаи хатмкардаи факултаи филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии миллии Тоҷикистон дониш дошта бошанд. Муҳаққиқи асосии адабиёт он нест, ки чи гуфтани шоирро гӯяд. Муҳаққиқи адабиёт бояд қасе бошад, ки ҳам чӣ гуфтани шоир ва ҳам чӣ гуна гуфтани ӯро (дуруст ё нодуруст, саҳеҳ ё носаҳеҳ, матбуъ ё номатбуъии шеърро) донад. Барои он ки: «шеър фарзанди шоир аст, чун байте чанд гуфт, ҳар чӣ гуна ки омад, агарчи донад, ки камтар аз абёти дигар афтодааст, аз хештан наёбад, ки гуфта ва пардохтаи хешро ботил кунад. Ва бузургон гуфтаанд... «Мард фитна ва мағрури ақли хеш ва шеъри хеш ва писари хеш бошад ва ба писанди ақлу шеъру фарзанди хеш мубтало бувад. Аммо ноқидро дил насӯзад бар шеъри дигарон, ки ӯ на хотир сӯзондааст дар назму тартиби алфоз ва маъноии он. Пас, ҳар чӣ некӯ бошад, ихтиёр кунад ва ҳар чӣ рақик бошад, бигзорад, чи шоир дар назми хеш толиби хушомад бошад ва ноқид чӯяндаи беҳомад бувад» (130, 367).

## ФАСЛИ ДУВУМ АНВОЪИ ШЕЪРИ ТОҶИКӢ

Навъҳои асосии шеъри форсии тоҷикӣ аз инҳо иборатанд: байт (фард, муфрадот), дубайтӣ, рубоӣ, қасида, китъа, газал, маснавӣ, мусаммаат, таркиббанд, тарҷеъбанд, мустазод таркиби мусаллас, мухаммасу мусаддас, тазмини мураббаъу мухаммасу мусаддас ва муламмаъ. Шеъри форсии тоҷикӣ аз ҷиҳати шаклу навъҳо дар асрҳои IX-XI милоди ташаккул ёфтааст. Асосии таъйини анвоъи шеър соҳти қофиябандии он аст. Қонуни таснифи навъҳои шеър аз рӯи қофия ба адабиёти халқҳои араб, турк ва поэтикаи шеъри лотинию аврупоӣ ҳос мебошад. Дар Юнони Қадим навъҳои шеърро аз мавқеи вазн муқаррар кардаанд.

### МИСРАЪ<sup>1</sup>, БАЙТ ВА ФАРД

Хурдтарин воҳиди сухани мавзун мисраъ ва кӯтоҳтарин шеър байт аст. Тасдиқи шеър будан аз такрори мазмун ва шакл ба вучуд меояд ва аз ин рӯ байтро навъи шеър мегӯянд.

Маъноии мисраъ дар луғат як нима аз дари дутабақа аст ва дар шеър як нима аз байт. Байт ду хел мешавад: он ки ҳар ду мисраъ ҳамкофия мешаванд ва ин навъро мусарраъ мегӯянд. Дар ин намуна аз «Бӯстон»-и Шайх Саъдӣ ҳар ду байт мусарраъ аст, яъне қофияи аа бб доранд.

*Шундад, ки дар вақти назъи равон,<sup>2</sup>  
Ба Хурмуз чунин гуфт Нӯшервон:  
Ки хотирнигаҳдори дарвеш бош,  
На дар банди осоиши хеш бош.*

<sup>1</sup> Шакли дурусти ин калима мисроъ аст. Азбаски дар адабиёти илмии тоҷикӣ «мисраъ» менависанд, мо онро риоя кардем.

<sup>2</sup> Назъи равон – қон қандан.



Дар ин қитъаи Рӯдакӣ байтҳо қофия ба ва дошта мусарраъ нестанд:

*Замона панде озодвор дод маро,  
Замонаро чу накӯ бингарӣ ҳама панд аст.*

*Ба рӯзи неки касон гуфт, то ту ғам нахӯрӣ,  
Басо касо, ки ба рӯзи ту орзуманд аст.*

Намунаи абёте, ки мусарраъ нестанд, яъне мисраи аввали байт аз қофия озод аст.

*Шаб, ки меояд ба ёдам теги хунолуди ӯ,  
Хоб мебинам, ки дар дарёи хун афтадам.*

\* \* \*

*Бог агар ҷойи булбулон бошад,  
Зог он ҷо чӣ кор меояд?*

Байт навъи хурдтарини асари манзум аст. Ҷамъи шеърҳои дар шакли байт навиштаи шоиронро муфрадот мегӯянд. Муфрадот дар дохили асарҳои насрӣ низ оварда мешаванд, байт як навъи шеъри халқӣ ҳам ҳаст. Байти шеъри халқиро якбайт ҳам мегӯянд.

Намуна аз муфрадоти шуаро:

*Хайре, ки бароядат ба тавфиқ аз даст,  
Дар ҳаққи касе кун, ки дар ӯ хайре ҳаст.*

(Саъдӣ)

*Гар роҳнамоӣ, ҳама олам роҳ аст,  
В-ар даст нагирӣ, ҳама олам чоҳ аст.*

(Саъдӣ)

*Булбул, оҳе гар кашам, чун байза бе пар мешавад,  
Гул, нигоҳе гар кунам, чашми самандар мешавад.*

(Нозими Ҳиравӣ)

*Дог-доғам аз ҳавои дӯзаҳу фикри бихишт,  
Гаҳ чароғи масҷидам сӯзад, гаҳе шамъи куништ.*

(Бобо Фигонӣ)

*Ба ҳалқи ташнаи мо теги ёр ҷо карда,  
Худо аҷаб дами обе насиби мо карда.*

(Навиди Тунӣ)

Байтҳои халқӣ:

*Эй субҳ мадам, ки ман ба ин гул мастам,  
Бедор шудам, ки гул бирафт аз дастам.*

*Ҳар кас ба ватан чун гули садбарг бувад,  
Дар беватанӣ рангу руҳо зард бувад.*

*Сар то сари ёлаҳо бе нам набувад,  
Ҳаргиз дили одамӣ бе ғам набувад.*

### ДУБАЙТӢ

Дубайтӣ аз навъҳои қадимии шеъри форсии тоҷикӣ, ки замони пайдоишаш бо ибтидои сурудани таронаҳои мардумӣ ҳамроҳ аст. Вазни асосии дубайтӣ Ҳазачи мусаддаси маҳзӯф (ё мақсур) аст, ки дар ин мавзӯъ дар бахши арӯзи ин китоб ба тафсил сухан рафтааст. Маъмулан дар дубайтӣ байти яқум ва мисраи чаҳорум ҳамқофия меоянд (аба). Қофияи аабб дар дубайтӣ гоҳ-гоҳе истифода мешавад.

Намуна аз дубайтиҳои Бобо Тоҳири Урёни Ҳамадонӣ:

*Диле дорам харидори муҳаббат,  
К-аз ӯ гарм аст бозори муҳаббат.  
Либосе бофтам бар қомати дил,  
Зи нуди меҳнату тори муҳаббат.*

*Агар оӣ, ба ҷонат вонавозам  
В-агар н-оӣ, зи ҳичронат гудозам.  
Биё, дардо, ки дорӣ бар дилам неҳ,  
Бимирам ё бисӯзам, ё бисозам.*

Намуна аз Абулқосими Лоҳутӣ:

*Магар девонаӣ ту, ай дил, ай дил,  
Ба ҷон бегонаӣ ту, ай дил, ай дил.  
Чаро месӯзию месозӣ ин сон?  
Магар парвонаӣ ту, ай дил, ай дил.*

Аз таронаҳои мардумӣ:

*Сари кӯҳи баланд буд хонаи ман,  
Фалак тире задаст бар шонаи ман.  
Фалак тире задаст, пайкон надорад,  
Ба ҳасрат пур шудааст паймонаи ман.*

### РУБОЙ

Навӣи дигари шеър, ки аз ду байт ба вучуд меояд, рубоӣист. Маъноии рубоӣ чаҳортоӣ ва чаҳоргонӣ аст. Қофияи рубоӣ ба қофияи дубайтӣ монанд аст (ааба ва аабб). Вазни рубоӣ ба «ило ҳавла ва ло қуввати илло биллаҳӣ» баробар аст ва агар ба ин вазн мувофиқ наояд, шеър дубайтист.

Намунаҳо аз шеъри шуаро:

*То рӯи туро набинам, ай шамъи Тироз,  
Не кор кунам, на рӯза дорам, на намоз.  
Чун бо ту бувам, маҷози ман ҷумла намоз.  
Чун бе ту бувам, намози ман ҷумла маҷоз.*

(Абӯсайид Абулхайр)

*Асрори азалро на ту донию на ман  
В-ин ҳарфи муаммо на ту хонию на ман.  
Ҳаст аз наси парда гуфтугӯӣ ману ту,  
Чун парда барафтад, на ту монию на ман.*

(Хайём)

*Ин дашт зи чаҳл корвонҳо дорад,  
Аз кӯшиши раҳравон нишонҳо дорад  
Якбора наметавон расидан ба камол,  
То бадр<sup>1</sup> ҳилол<sup>2</sup> нардбонҳо дорад.*

(Бедил)

Рубоии халқӣ:

*Рӯзе, ки фалак нишонаи тирам кард,  
Пайваст ба зулфи ёру занҷирам кард.  
Пайваст ба зулфи ёру печида шудам,  
Ғамҳои замона оқубат тирам кард.*

<sup>1</sup> Бадр – моҳи тамом, моҳи пурра.

<sup>2</sup> Ҳилол – моҳи нопурра.

### ҚАСИДА

Қасида аз калимаи арабии қасд ба маъноии ниат доштан, майл кардан аст. Дар истилоҳ қасида чунин навӣи шеър аст, ки вазну қофияи ягона дорад, дар шакли мадху замм, ситоишу накӯҳиш гуфта мешавад. Байти аввали қасида мусарраъ ва боқӣ ҳама мисраъҳои ҷуфт ба он ҳамқофия меоянд, мисраъҳои тоқ аз қофия озоданд, ба ин шакл: аа ба ва га да... Қасида дар мавзӯҳои мадх, ҳаҷв, марсия, панду андарз, ваъзу ахлоқ, васфи табиату фаслҳои сол, ҳикмату ирфон ва назоири онҳо навишта мешавад. Тасвири ботинӣ, тамкину бурдборӣ, намоиши пластикӣ ва сукути воқеӣ шакли асосии ифода ва баён дар қасида мебошад. Ҳаҷми қасида аз чаҳордах то яксаду панҷоҳ байт ва аз он ҳам зиёдтар аст. Қасидаҳо маҳдуд ва комил мешаванд. Қасидаи маҳдудро муқтазаб мегӯянд, ки маъноияш бозбурида аст.

Қасидаи комил аз қисмҳои зерин иборат аст:

1. Ташбиб (насиб, тағаззул). 2. Ҳусни таҳаллус (ҳусни гурез, гурез). 3. Мадх. 4. Дуову талаб. Қасида матлаъ ва мақтаъ ҳам дорад, ки онҳоро ҳусни матлаъ ва ҳусни мақтаъ гуфтаанд ва дар ин мавзӯ шумо дар фасли илми бадеъ маълумот хоҳед ёфт.

Шакли қасида аз адабиёти араб истиқбол шуда, шoirони форсигӯӣ аз ҷиҳати мавзӯӣ онро вусъат дода ба соҳту таркибаш ҳам такмилу тозагиҳо ворид кардаанд. Шеъри ситоиширо дар адабиёти паҳлавӣ чома ё чакома мегуфтанд. Аввалин қасидаи комили тоҷикиро Абӯабдуллои Рӯдакӣ сурудааст.

Калимаи ташбиб аз шубоб аст ба маъноии навӣ, тозагӣ ва ҷавонӣ. Дар истилоҳи адабӣ қисми даромади қасидаро мегӯянд, то ҷое ки шoir ба мадх мегузарад. Ташбиб аз васфу ҳусни ҳолат, тасвири табиату манзараҳо, фаслҳои сол, маю бода, ишқу муҳаббат ва амсоли он иборат аст. Ташбиб муқаддима ва шароити мадх аст. Ташбиб дар васфи ҳоли шoir ва мадх – вазъи мамдуҳ мебошад. Дар

бораи хусни тахаллус ҳам дар фасли дахлдори илми бадеъ маълумоти лозима омадааст.

Намунаи қасидаи комил аз Шайх Саъдии Шерозӣ «Дар ситоиши Алоуддин Атомалик Чувайнии соҳибде-вон», ки муаллифи китоби «Таърихи чаҳонкушой» аст:

*Агар мутолиа хоҳад касе бихишти баринро,  
Биё мутолиа кун гӯ ба навбаҳор заминро.  
Шигифт нест гар аз тин<sup>1</sup> бадар кунад гулу насрин,  
Ҳамон ки сурати Одам кунад сулолаи тинро...  
Сазад, ки рӯи ибодат ниҳанд бар дари ҳукмаи,  
Мусавваре, ки тавонад нигоиш нақш чунинро.  
Наими хиттаи Шерозу лӯъбатони бихишти,  
Зи ҳар дараҷа нигаҳ кун, ки ҳур бинию айинро.  
Гирифта роҳи тамошо бадеъчеҳра бутоне,  
Ки дар мушоҳада очиз кунанд бутгари Чинро.  
Камони абрӯи туркон ба тири гамзаи ҷоду  
Кушода бар дили уишоқи мустаманд камонро.  
Ҳазор нолаи бедил зи ҳар канор барояд,  
Чу пур кунанд гуломони шоҳ хонаи зинро.  
Ба ҳам баромада об аз ниҳеби боди баҳорӣ,  
Мисоли шоҳиди газбон<sup>2</sup> гиреҳ фиканда чабинро.  
Магар шукуфа бихандиду бӯи атр баромад,  
Ки нола дар чаман афтод булбулони ҳазинро.  
Биёр соқиш маҷлис, бигӯй мутриби мӯънис,  
Ки дер шуд, ки қаринон надидаанд қаринро.  
Ҳазордастон бар гул сухансарой чу Саъдӣ,  
Дуои соҳиби одил алои<sup>3</sup> давлату динро.  
Вазири маширку мағриб, амини Маккаву Ясриб<sup>4</sup>,  
Ки ҳеҷ мулк надорад чун ӯ ҳафизу аминро.  
Чаҳони фазлу футувват, ҷамоли дастӣ вазорат,  
Ки зерӣ даст нишонда муқаррабони макинро<sup>5</sup>.*

<sup>1</sup> Тин – хок, гил.

<sup>2</sup> Газбон – хашмгин.

<sup>3</sup> Алоъ – шараф, бузургворӣ.

<sup>4</sup> Ясриб – номи қадимаи шаҳри Мадина.

<sup>5</sup> Макин – соҳиби пошоҳу манзалаат.

*Дар он ҳарам, ки ниҳандаш чаҳор болиши ҳурмат,  
Ҷуз остон нарасад хоҷагони садрнишинро.  
Чу шер рояти вайро кунад сабо мутаҳаррик,  
Маҷоли ҳамла намонад зи ҳавл шери аринро<sup>6</sup>.  
Мулуки рӯи заминро ба истимолату ҳикмат,  
Чунон мутеъу мусаххар кунад, ки мулки яминро<sup>1</sup>.  
Диёри душмани вайро ба манҷаниқ<sup>2</sup> чӣ ҳоҷат,  
Ки руъби<sup>3</sup> ӯ мутазалзил кунад буруҷи ҳасинро<sup>4</sup>.  
Вазири оламу одил ба иттифоқи афозил,  
Паноҳи мулк бувад подшоҳи рӯи заминро.  
Синони давлати ӯ душманони давлату динро  
Чунон занад, ки синони ситора деви лаъинро.  
Ба аҳли мулки вай андар намонд дастӣ татовул<sup>5</sup>,  
Магар савоиди симину бозувони саминро<sup>6</sup>.  
Ҳамеша дастӣ таваққӯъ гирифта домани фазлаш,  
Чу вомдор, ки дарёбад остини заминро<sup>7</sup>.  
Шурӯҳи фикри ман андар баёни хосияти ӯ  
Тақаллуф аст, ки ҳоҷат ба шарҳ нест яқинро.  
Ҳилол агар бинамомяд касе бадеъ набошад,  
Чи ҳоҷат аст, ки бинмомям офтоби мубинро.  
Дар ин ҳадиқа, ки булбул забони нутқ надорад,  
Ту шӯҳдида мағас бин, ки баргирифт танинро.  
Аё расида ба ҷое қулоҳи гӯшаи қудрат,  
Ки даст нест бар он поя осмони баринро.  
Гар иштиёқ нависам, ба васф рост наёяд,  
Чунон муриди муҳибам, ки ташина моъи муинро<sup>8</sup>.  
Ба хоки пои ту монад, ямини гайри мукаффар<sup>9</sup>,*

<sup>6</sup> Арин – беша.

<sup>7</sup> <sup>1</sup> Ямин – дастӣ рост, тарафи рост.

<sup>8</sup> <sup>2</sup> Манҷаниқ – асбоби чангӣ, ки ба воситаи он санг ё гулӯлан оташро ба сӯи душман меандохтанд.

<sup>1</sup> <sup>3</sup> Руъб – тарс, бим.

<sup>2</sup> <sup>4</sup> Ҳасин – устувор.

<sup>3</sup> <sup>5</sup> Татовул – гарданкашӣ.

<sup>4</sup> <sup>6</sup> Самин – фарбех, бақувват.

<sup>5</sup> <sup>7</sup> Замин – кафил.

<sup>6</sup> <sup>8</sup> Моъи муин – оби поки равон.

*К-аз он замон ки бидонистам аз ясор<sup>10</sup> Яминро.  
 Барои ҳоҷати дунё тамаъ ба халқ набандам,  
 Ки тангчайим таҳаммул кунад азоби маҳинро<sup>11</sup>.  
 Ту қадри фазл шиносӣ, ки аҳли фазлино дониш,  
 Шабаҳфурӯи чӣ донад баҳои дурри саминро<sup>12</sup>.  
 Нигоҳдору муъинат<sup>12</sup> худой буд, ки ҳаргиз  
 Беҳ аз худой набинӣ нигоҳдору муъинро.  
 Мазочиъи<sup>13</sup> падаронат гарик бод ба раҳмат,  
 Ки чун ту оқилу ҳушёр парваранд банинро.  
 Дари сухан ба ду мисраъ чунон латиф бубандам,  
 Ки шояд аҳли маонӣ, ки вирди худ кунад инро:  
 Бихур, бибахш, ки дунё ба ҳеч кор наёяд,  
 Чуз ин ки пеш фиристанд рӯзи бозпасинро.*

Ин қасидаи Саъдӣ аз 34 байт иборат аст. Сиву панҷ калимаи қофия дорад, ки ҳар як нотақрор ва наванд. Барои ин қадар қофияи мувофиқ ёфтани Саъдӣ калимаҳои камистеъмолро кор фармудааст. Маънои мувофиқи ин қофияҳо ҳам кор фармудани калимаҳои зиёд ва аз ҷумла душворфаҳмо тақозо мекунад. Бо ин сабаб, забони қасида мушқилфаҳм шуда, гаронӣ гирифтааст. Ба осонӣ дарёфтани мумкин аст, ки услуби ин қасида аз тарзи сухани Саъдӣ дар ғазалҳои фарқ дорад. Аз ин рӯ, сухани шоирони қасидасаро, махсусан дар қасоиди комили тӯлонӣ боз ҳам мушқилтар аст.

Шайх Саъдӣ дар ин шеър ҳамаи унсурҳои қасидаро устодона риоя карда ва кор фармудааст. Дар байти матлаъ хонандаро ба мутолиаи навбахори замон – тамоми шеъри худ, ки васф аст, даъват мекунад. Байти 12 (ҳазор дастон...) байти таҳаллус ва то он ҷо аз матлаъ сар карда ташбиб аст. Аз байти 13 сар карда то байти 30 қисми

7 <sup>9</sup> Мукаффар – кофир хонда шуда.

8 <sup>10</sup> Ясор – дасти чап, тарафи чап.

9 <sup>11</sup> Маҳин – хорӣ, пастӣ.

10 <sup>12</sup> Самин – гаронбаҳо.

11 Мухин – нигоҳдор.

12 Мазочиъ – оромгоҳ.

мадҳ аст. Байтҳои 31-32 дар дуо гуфта шуда, байти 33 талаби муаллиф ва байти 34 мақтаи олий аст. Саъдӣ дар он аз бевафои дунё сухан гуфта, барои мамдӯх умри дароз таманно мекунад. Дар ин мақтаъ ҳусни талаб бо ҳиммати саъдиёна умри дарози мамдӯх шудааст. Ҳамин гуна байт ё байтҳои дар поёни қасидаи мадҳӣ дар дуои неку хайри мамдӯх гуфта шударо шарита мегӯянд. Ин қисми қасидаро дуои таъбид низ гуфтаанд, ки маънояш дуои абадию бардавом будан аст.

Намунаи шарита - дуои таъбид аз як қасидаи Салмони Соваљӣ:

*То дар ҳадиқаи фалаки сабзи обгун  
 Рӯяд ба субҳу шом гули зарду настаран.  
 Гулзори давлати ту, ки дорад насими хулд,  
 Озод бод то абад аз сарсари<sup>1</sup> миҳан<sup>2</sup>.  
 В-ин тоза меваи шаҷар иззу чоҳро,  
 Аз гардиши замон марасад оташи сухан.  
 Доим санои чоҳи шумо зикри шайху шоб,  
 Доим дуои ҷони шумо вирди марду зан.*

Намунаи қасидаи маҳдуд аз Салмони Соваҷӣ дар ситоиши Шайх Увайс:

*Ҳудҳуде ҳоли сабо пеши Сулаймон мебарад,  
 Қосиде назди набӣ пайгоми Салмон мебарад.  
 Моҷарои қатраи афтодаро як-як ҷавоб  
 Карда абр аз бар бари дарёи Уммон мебарад.  
 Зараро аз хеш, агарчи қисса бо боди ҳавост,  
 Карда равшан пеши хуршеди дурахшон мебарад.  
 Ай аҷаб дар гулшане, к-он ҷо суманро нест бод,  
 Меравад райҳоней хори мағелон мебарад.  
 Аз ҳаводори насими нотавон бархостаст,  
 Қиссаи мӯре ба даргоҳи Сулаймон мебарад.  
 Қатрае чанд оби шӯри тира, к-андар хурд нест,  
 Ташнаи шӯрида назди Оби ҳайвон мебарад.  
 Бод гарде аз замин меоварад бар осмон,*

<sup>1</sup> Сарсар – боди тунд.

<sup>2</sup> Миҳан – ҷамъи меҳнат.

*Обу хошоке ба сӯи Боги ризвон мебарад.  
Чунки Яъкубест дар ҳар байти ман, инак сабо,  
Пеши Юсуф шарҳи ҳоли байти эҳзон мебарад.  
Сурати ин қисса донӣ чист? Яъне қосиде  
Рукъае аз ҳоли дарвеше ба султон мебарад.  
Гарчи ман тироҳан аз гам то ба доман мебарам,  
Гӯи майдони висоли ӯ гиребон мебарад.*

Дар қасидаҳои дарози тӯлонӣ шоирон гоҳ-гоҳе чанд бор матлаъро тоза кардаанд, яъне маротибае чанд байти мусарраъро бо ҳамон қофияи асли оварда, қосидаро бо он идома медиҳанд. Масалан, дар марсияи ба фарзандаш Рашидуддин бахшидааш Хоқонӣ як бор таҷдиди матлаъ кардааст.

Матлаи марсия:

*Дилнавози мани бемор шумоед ҳама,  
Баҳри беморнавозӣ ба ман оед ҳама.*

Матлаи дуом:

*Сари тобути маро боз кушоед ҳама,  
Худ бубинеду ба душман бинамоед ҳама.*

Қасидаро аз рӯи мавзӯи асосӣ ба навъҳои мадҳия, шиквоия, ҳамрия, ҳабсия, ирфонӣ, ахлоқӣ, мазҳабӣ, рисо (марсия), ҳичо (ҳачв), танқидӣ, ҳасбиҳоли тақсим кардаанд. Аз ҷиҳати мавзӯи ташбиб қасидаро баҳория, наврӯӣ, ишқия, ҳолия гуфтаанд. Аз ҷиҳати ҳарфи асосии қофия қасидаро алифия, боия, тоия, нуния ва монанди он номгузорӣ мекунанд.

Мухтасари қасидаи Саной дар ваъзу насиҳат:

*Барги бебаргӣ надорӣ, лофи дарवेशӣ мазан,  
Рух чу айёрон надорӣ, чон чу номардон макан.  
Ё бирав ҳамчун занон рангею бӯе пеш гир,  
Ё чу мардон андар ою гӯӣ дар майдон фикан.  
Ҳар чӣ бинӣ чуз ҳаво, он дин бувад, бар чон нишон,  
Ҳар чӣ ёбӣ, чуз Худо, он бут бувад, дар ҳам шикан.  
Чун дилу чон зери поят натъ<sup>1</sup> шуд, пое бикӯб,  
Чун ду кавн андар ду дастат чамъ шуд, дасте бизан.*

<sup>1</sup> Натъ ё натоъ – бисот, фарш.

*Сар барор аз гулшани таҳқиқ, то дар кӯи дин  
Куштагони зинда бинӣ анчуман дар анчуман...  
Ҳар хасе аз ранги гуфторе бад-ин раҳ кай расад,  
Дард бояд умрсӯзу мард бояд гомзан.  
Солҳо бояд, ки то як санги асле з-офтоб  
Лаъл гардад дар Бадахшон ё ақиқ андар Яман.  
Моҳҳо бояд, ки то як пунбадона з-обу хок,  
Шоҳидеро ҳулла<sup>2</sup> гардад ё шаҳидеро кафан.  
Рӯзҳо бояд, ки то як мушти пашм аз пушти меш  
Зоҳидеро ҳирқа гардад ё ҳимореро<sup>3</sup> расан.  
Умрҳо бояд ки то як кӯдаке аз рӯи табъ,  
Олиме гардад накӯ ё шоире ширинсухан.  
Қарнҳо бояд, ки то аз пушти одам нутфае,  
Булвафое гурд гардад ё шавад Вису Қаран...  
Чон фишону пой кӯбу род зию фард бош,  
То шавӣ боқӣ чу доман барфишонӣ з-ин диман<sup>4</sup>...  
Бо ду қибла дар раҳи тавҳид натвон рафт рост,  
Ё ризои дӯст бояд ё ҳавои хештан...  
Суннии диндор шав, то зинда монӣ, з-он ки ҳаст,  
Ҳар чӣ чуз дин мурдагӯю ҳар чӣ чуз суннат ҳазан<sup>5</sup>.  
Мижеза дар чашми Саной чун синоне бод тез,  
Гар Саной зиндагӣ хоҳад замоне бе сунан<sup>6</sup>.  
Бо суханҳои Саной, хосса дар зӯҳду масал,  
Фахр дорад хоки Балх имрӯз бар баҳри Адан.*

## Қ И Т Ё А

Маъноии калимаи қитъа як пора ё ҳисса аз чизест. Қитъа матлаъ маъмулан байти мусарраъ, яъне байти матлаъи маъмулӣ надорад ва ҳусни мактаъ ҳам дар он эътибор ба монанди қасида намегирад.

<sup>2</sup> Хулла – чома, либоси нав.

<sup>3</sup> Ҳимор – хар.

<sup>4</sup> Диман – хона ва ҷои зиндагӣ.

<sup>5</sup> Ҳазан – андӯх, дилтангӣ.

<sup>6</sup> Сунан – чамъи суннат.

Ҳаҷми қитъа маъмулан аз чаҳор то понздаҳ байт аст ва дар мавзӯҳои ахлоқӣ, ҳаҷв, мадҳ, ҳикмату мавъизат, таҳниятӣ ҳамдардӣ ва монанди он гуфта мешавад. Шоирӣ қитъасаро дар муносибат ба ҳол ва мавзӯи нисбат ба қасида ва ғазал озодтар аст. Аз ин ҷост, ки доманаи мавзӯи қитъа васеътар буда, вазъи ҳоли шоир ва муносибаташ ба завоҳир воқеию табиитар аст. Дар навъи қитъа Анварӣ ва Ибни Ямини Фарюмадӣ бештар шеър гуфтаанд:

Намунаи қитъа аз шеъри шуаро:

*Олудаи миннати касон кам шав,*

*То яқиба дар висоқи<sup>1</sup> ту нон аст.*

*Ай нафс, ба растаи қаноат шав,*

*К-он ҷо ҳама чиз нек арзон аст.*

*То битвонӣ ҳазар кун аз миннат,*

*К-ин миннати халқ коҳиши ҷон аст.*

*Дар олами тан чӣ мекунӣ ҳастӣ,*

*Чун марҷаи<sup>2</sup> ту ба олами ҷон аст.*

*Шак нест, ки ҳар ки чизаке дорад*

*В-онро бидиҳад, тариқи эҳсон аст.*

*Лекин чу касе бувад, ки насонад,*

*Эҳсон он асту бас на осон аст.*

*Чандон ки мурувват аст дар додан,*

*Дар носитадан ҳазор чандон аст.*

*Ғар маро бе ту дар бихишт баранд,*

*Дида аз диданаи бихоҳам дӯхт.*

*К-ин ҷунонам худой ваъда накард,*

*Ки маро дар бихишт бояд сӯхт.*

*Он парирӯй, ки аз марду зану пиру ҷавон.*

*Ҳар кӣ бинӣ, дами соҳибназарӣ мезанадаи.*

*Остинам заду аз ҳуш бирафтаи дарҳол,*

*Рост гуфтанд, ки девона парӣ мезанадаи.*

*Торе аз мӯи ман сапед набуд,*

*Чун ба зиндон малик маро бинишонд.*

(Анварӣ)

(Саъдӣ)

(Саъдӣ)

<sup>3</sup> Висок – банд, қайд.

<sup>4</sup> Марҷаъ – маҳалли рӯчӯъ, маҳали бозгашт.

*Мондам андар балову гам чандон,  
Ки яке мӯи ман сиёҳ намонд.*

(Масъуди Саъди Салмон)

### ҒАЗАЛ

Маънои калимаи ғазал ишқбозӣ, қиссаи ишқу ошиқист. Мавзӯи асосии ғазал ишқу ошиқӣ буда унвонаш аз он ҷо гирифта шудааст.

Дар истилоҳи адабӣ шеъреро ғазал мегӯянд, ки байти матлааш мусарраъ буда, мисраъҳои ҷуфт ба вай ҳам-қофия меоянд. Ҳаҷми ғазал маъмулан панҷ-ҳафт байт аст, миқдори миёнаи абёти ғазал ба дувоздаҳ байт ҳам мерасад, баъзе шоирон ғазали аз ин ҳам бузургтаре гуфтаанд. Камтар аз се байтро ғазал намегӯянд ва се-чаҳор байт ғазали нотамои аст. Мавзӯи ғазал ишқ, ирфон ва зӯҳд буда, гоҳ-гоҳе шоирон ғазали ваъзу ахлоқӣ ҳам гуфтаанд. Дар адабиёти садаи бистуми милодӣ ғазали иҷтимоӣ пайдо ва маъмул шуд. Ғазал бо матлаъ ва мактаъ, инчунин истифодаи таҳаллус ваҳдату яғонагии шаклӣ мегирад. Сухан дар ғазал ҳусну назокати хос дорад ва аз ин ҷиҳат аз тарзи сухани қасида фарқ мекунад.

Намунаи ғазал аз шоирони бузург:

*Ёр бо ман бевафой мекунад,*

*Беғуноҳ аз ман ҷудой мекунад.*

*Шамъи ҷонамро бикишт он бевафо,*

*Ҷойи дигар рӯшноӣ мекунад.*

*Мекунад бо хеши худ беғонагӣ,*

*Бо ғарибон ошноӣ мекунад.*

*Ҷавфурӯш аст он нигори сангдил,*

*Бо ман ӯ гандумнамоӣ мекунад.*

*Ёри ман авбошу қаллош<sup>1</sup> асту ринд,*

*Бар ман ӯ худ порсой мекунад.*

*Ай мусулмонон, ба фарёдам расед,*

*К-он фалонӣ бевафой мекунад.*

<sup>1</sup> Қаллош – бекора, ринд.

Киштии умрам шикастаз аз гамаи,  
Аз мани мискин ҷудой мекунад.

Он чи бо ман мекунад андар замон,

Офати даври самоӣ<sup>2</sup> мекунад.

Саъдии ширинсухан дар роҳи ишқ,

Аз лабаи бӯса гадоӣ мекунад.

(Саъдӣ)

Мутрибо, бардор чангу лаҳни мусиқор зан,

Отаи аз чирмам биёру андар истиғфор<sup>3</sup> зан.

Ай калими<sup>4</sup> ишқ, бар Фиръавни ҳастӣ ҳамла бар,

Бар сари ӯ ту асои маҳв Мӯсовор зан.

Ақл аз баҳри ҳавасҳо дор-доре мекунад,

Зуд чаишаиро бубанду баҳри ӯ ту дор зан.

В-ар бигӯяд:- Ман ба доиши назми коре мекунам,

Оташе даст овару дар назму андар кор зан.

Дар гарибистони ҷон то кай шавӣ меҳмони хок,

Хок андар чаиши ин меҳмону меҳмондор зан.

Мутрибо, ҳуснат зи паргори хирад берунтар аст,

Хаймаи шират бурун аз ақлу аз паргор зан,

Тори чангатро зи пуди сирфи май ҷоне бидех,

З-он ҳарора кӯҳнаи навбахт бар автор<sup>1</sup> зан.

Бар дари маҳдومي Шамсуддин зи дида об зан,

Дар ҳама ҳастӣ зи нори чехраи ӯ нор зан.

Аз яке дастони ӯ хуришеду маҳро хуфта кун,

Пас ниҳон з- ӯ чанг андар давлати бедор зан.

Ақли хушифат қабое дӯхт баҳри Шамсуддин,

Ту зи ишқи ӯ ба чаиши мункирон мисмор<sup>2</sup> зан.

Бар Буроқи ишқ биниш, ҷониби Табрез рав

В-он гаҳе зону зи баҳри гамзаи хунгор зан.

(Чалолуддини Румӣ)

Шарбате аз лаби лаълаш начашидему бирафт,

Рӯи маҳнайқари ӯ сер надидему бирафт.

<sup>2</sup> Даври самои – гардиши фалак.

<sup>3</sup> Истиғфор – тавба кардан, омӯрзиш хостан.

<sup>4</sup> Калим – ҳамсӯҳбат.

<sup>1</sup> Автор – зеҳи камон

<sup>2</sup> Мисмор – мех.

Гӯи аз сӯҳбати мо нек ба танг омада буд,  
Бор барбасту ба гардаш нарасидему бирафт.

Баски мо фотиҳаву ҳирзи<sup>3</sup> ямонӣ хондем

В-аз паяи сураи Ихлос дамидаме бирафт.

Ишва доданд, ки бар мо гузаре хоҳӣ кард.

Дидӣ, охир, ки чунин ишва харидему бирафт.

Шуд чаман дар чамани ҳусну латофат лекин,

Дар гулистони висолаш начамидему бирафт.

Ҳамчу Ҳофиз ҳама шаб нолаву зорӣ кардем,

К-ай дарего, ба видоаш нарасидему бирафт.

(Ҳофиз)

Бурда санаме шӯху сияҳчурда дили ман,

Чун ҷон ба барам омадаву бурда дили ман.

Овехта чандон ба сари зулфи сиёҳаш

То рӯзи ману хеш сияҳ карда дили ман.

То даст диҳад турраи он оҳуи мушкин,

Чун нофа баче хуни қизар хӯрда дили ман.

Бас ашқ, ки борида чу борони баҳорон,

То сарвадери ба бар оварда дили ман.

Дигар ту дили зори ман, ай моҳ, маёзор,

К-аз гардиши гардун баче озурда дили ман.

(Шаҳриёр)

## МАСНАВӢ

Маънои маснавӣ ду-ду, дугонӣ аст. Дар истилоҳи адабӣ маснавӣ шеърро мегӯянд, ки ҳар як байти он мусарраъ (аа, бб, вв) ва аз аввал то ба охир ба як вазн навишта шавад. Дар шакли маснавӣ аз порчаҳои хурди манзум гирифта то дostonҳои бузург навишта мешаванд. Китобҳои «Шохнома»-и Фирдавсӣ, «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ, «Хамса»-и Амир Хусрави Дехлавӣ, «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ дар шакли маснавӣ навишта шудаанд. Дар арабӣ маснавиро муздавач мегӯянд, ки ба маънои дутоӣ аст.

<sup>3</sup> Ҳирз – ҷои маҳкам, фотиҳа.

Намуна аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ:  
Сухан гуфта шуд, гуфтанӣ ҳам намонд,  
Ман аз гуфта хоҳам яке бо ту ронд.  
Сухан ҳар чи гӯям ҳама гуфтаанд,  
Бари боғи дониш ҳама руфтаанд.  
Агар бар дарахти барӯманд ҷой,  
Наёбам, ки аз бар шудан нест рой.  
Касе к-ӯ шавад зери нахли баланд,  
Ҳамон соя з-ӯ боз дорад газанд.  
К-аз ин номаи номвар шаҳриёр,  
Ба гетӣ бимонам яке ёдгор.  
Ту инро дурӯгу фасона мадон,  
Ба яксон равиш дар замона мадон.

Аз «Бӯстон»-и Саъдӣ:

Шунидам, ки Чамшеди фаррухсиришт,  
Ба сарчаишае бар ба санге навишт:  
«Бар ин чаиша чун мо бисе дам заданд,  
Бирафтанд, чун чаиш барҳам заданд.  
Гирифтём олам ба мардиву зӯр,  
Валекин набурдем бо худ ба гӯр.  
Чу бар душмане бошадат дастрас,  
Маранҷон-ш, к-ӯро ҳамин гусса бас.  
Адӯ зинда саргаиша пироманат,  
Беҳ аз хуни ӯ куиша дар гарданат.

Аз Абдуррахмони Ҷомӣ дар васфи қалам:  
Аввалин зодаи қудрат қалам аст,  
Ки зи нӯғаш ду ҷаҳон як рақам аст.  
На қалам, балки яке тозаниҳол,  
Руста аз равзаи иқлими ҷамол.  
Гавҳари маънии хайрулбашар аст,  
Ки мар онро шуда тухму самар аст.  
Силки ҳастӣ чу дар ояд ба шумор,  
Вай бувад аввали фикр, охири қор.  
Сураташ гарчи зи одам зода,  
Маънияш асли вуҷуд афтода.

Равшан аст ин бари ӯар фарзона,  
Ки зи ҳам зод дарахту дона.  
Қиблаи бандаву озод вай аст,  
Иллати голиязҷодӣ вай аст.  
Аз руҳаш нур рабой ҳамаро  
В-аз дараи қор кушой ҳамаро.

### МУСАММАТ

Маънои мусаммат чизи дар ришта кашида аст ва ҳукми катъии раднашавандаро ҳам мусаммат мегӯянд. Масалан, марвориди ба ришта кашидаро мусаммат гуфтан мумкин аст.

Муҳаққиқони қадим байтеро мусаммат гуфтаанд, ки ба ҷаҳор пора (қисм) тақсим шавад ва дар охири се қисми аввал сачъро нигоҳ дошта, қисми ҷаҳорум қофия бошад. Рашиди Батвот ин байтҳои Амир Муиззиро намунаи мусаммати асли медонад:

Эй сорбон, манзил макун ҷуз дар диёри ёри ман,  
То як замон зорӣ кунам, бар рубъу<sup>1</sup> итлолу<sup>2</sup> диман<sup>3</sup>.  
Рубъ аз дилам пурхун кунам, итлолро Ҷайхун кунам,  
Хоки диман гулгун кунам аз оби чаиши хештан.

Мусаммат ҳамчун навъи адаби шеърро мегӯянд, ки иборат аз чанд банд аст ва ҳар банд чанд масраъ дорад бар як вазну қофия ва дар мисраи охирини ҳар банд қофияи аслии шеърро меоранд. Асосгузори мусаммат шоири нимаи аввали асри XI Манучехрӣ шинохта шудааст.

Мувофиқи микдори мисраи бандҳо навъҳои мусаммат мусаллас, мураббаъ, мухаммас ва мусаддас номида шудаанд. Бандҳои шашмисраъгии мусаммати Манучехрӣ дар мисраи шашум ҳамқофия ва панҷ мисраи ҳар банд дорои қофияи мустақиланд. Агар қофияи ҳар бандро бо хуруфи шартӣ ишора кунем, қофияи мусаммати мусаддас чунин қолаби шаклӣ мегирад:

<sup>1</sup> Рубъ – ҷаҳоряки чизе.

<sup>2</sup> Итлол – осори хона ва ободихо.

<sup>3</sup> Диман – хонаву ҷой.



Банди 1	Банди 2	Банди 3	Банди 4	Банди 5	Банди 6	Банди 7
А	В	Г	Д	Ж	З	Е
А	В	Г	Д	Ж	З	Е
А	В	Г	Д	Ж	З	Е
А	В	Г	Д	Ж	З	Е
а	в	г	д	ж	з	е
б	б	Б	б	б	б	б

Бандҳои мусамматро дар истилоҳи шеършиносон як лахт ё як ришта мегуфтанд. Ба камӣю зиёдии бандҳо нигоҳ накарда, дар мусаммат ҳамин шакл риоя карда мешавад.

Намуна аз мусаммати Манучехрӣ, ки 13 банд аст:

1. *Субҳоналлоҳ, ҷаҳон набинӣ чун шуд?*

*Дигаргун боғу рог, дигаргун шуд.*

*Шамшод ба туй зулфаки хотун шуд,*

*Гулнор ба ранги тӯзею<sup>4</sup> пурнун шуд.*

*Аз сабза замин бисоти бӯқалмун<sup>5</sup> шуд*

*В-аз мег ҳаво ба сурати пушти паланг.*

2. *Дар боғ кунун ҳарирпӯшон бинӣ,*

*Бар кӯҳ сафи гуҳарфурӯшон бинӣ.*

*Шабгир кулангро хурӯшон бинӣ,*

*Дилҳо зи навои мург ҷӯшон бинӣ.*

*Бар рӯи ҳаво гилемгӯшон бинӣ,*

*Дар дастӣ абир<sup>6</sup> нофаи мушк ба чанг.*

3. *Ҳангоми саҳар абр занад кӯс ҳаме,*

*Бо бодӣ сабо бед қунад кӯс ҳаме.*

*Бар лола қунад сурхгул афсӯс ҳаме.*

*Наргис гудро даст диҳад, бӯс ҳаме.*

<sup>4</sup> Туз – пӯсти суфта ва нозуки дарахт.

<sup>5</sup> Буқалмун – буқаламун, дебои хушранг, дебои ҳафтранг.

<sup>6</sup> Абир – омехтае аз доруҳои хушбӯй.

*Дурроҷ кашад шишуму<sup>1</sup> қолус<sup>2</sup> ҳаме.  
Бе пардаи танбӯру наю риштаи чанг.*

4. *Ҳар тӯтие сабзқабое дорад,*

*Ҳар товусе дароз пое дорад,*

*Ҳар фохтае сохта ное дорад,*

*Ҳар булбулаке зеру ситое<sup>3</sup> дорад.*

*Тайҳу ба даҳан шохи гиёе дорад,*

*В-оҳу ба даҳан дарун гули рангбаранг.*

5. *Булбул ба газал тира қунад аъшоро<sup>4</sup>,*

*Сулсул ба наво хира қунад Лайлоро.*

*Гулбун ба гуҳар хира қунад Кисроро,*

*Мусича ҳаме бонг қунад Мӯсороро.*

*Қумрӣ ба мижса дарун қунад Шиъроро<sup>5</sup>.*

*Ҳудҳуд ба сар андарун занад тири хаданг.*

6. *Ҳар рӯз дарахт бо ҳарири дигар аст*

*В-аз бод сӯи бода сафири дигар аст*

*Ҳар рӯз куланг бо нафири дигар аст,*

*Мискин Варашон<sup>6</sup> бо баму зери дигар аст.*

*Ҳар рӯз саҳобро масири дигар аст,*

*Ҳар рӯз наботро дигар зинату ранг.*

7. *Ҳар зардгуле ба каф чароге дорад,*

*Ҳар оҳуваке чаро ба роге дорад,*

*Ҳар боз ба зери чанг моге<sup>7</sup> дорад,*

*Ҳар сурхгул аз бед ҷуноге<sup>8</sup> дорад.*

*Ҳар қумрияке қасд ба боге дорад,*

*Ҳар лола гирифта лолае дар бар танг.*

<sup>1</sup> Шишум – рубоб, асбоби мусикӣ.

<sup>2</sup> Қолус – номи оҳанги мусикӣ.

<sup>3</sup> Сито – муҳаффафи сетор.

<sup>4</sup> Аъшо – шабкӯр.

<sup>5</sup> Шиъро – номи ду ситора.

<sup>6</sup> Варашон – навъи кабутар.

<sup>7</sup> Моғ – навъе аз мурғобӣ.

<sup>8</sup> Ҷуноғ – пӯши чин, ин ҷо ба маънои ороиш.

8. Дар бог ба наврӯз дирам резон аст,  
Бар норванон<sup>9</sup> лаҳни дилангезон аст.  
Боди саҳарӣ сапедадам хезон аст,  
Бо меги<sup>10</sup> сияҳ ба чанг овезон аст.  
В-он меги сияҳ зи чаши хунрезон аст,  
То бод магар зи мег бардорад чанг.

9. Бар дил дорад лола яке доғи сиёҳ,  
Дорад суман андар занаҳаш симин чоҳ,  
Бар фарқи сари наргис аз зар кулоҳ,  
Бар фарқи сари чакова<sup>11</sup> як мушт гиёҳ.  
Гулнор чу Мирриху гули зард чу моҳ,  
Шамшод чу зангору майи лаъл чу занг.

10. Лола мушкиндилу ақиқинтараф аст,  
Чун оташи андар уфтода ба хаф аст,  
Гул бо ду ҳазор кибру нозу салаф аст,  
Зеро ки чу маъшуқаи Хоҷа Халаф аст.  
Он хоҷа, ки бо ҳазор бирру<sup>1</sup> латаф<sup>2</sup> аст.  
Ҳилмаш ба шитоб наву чудаи ба диранг.

11. Рӯҳи руасо Абӯрабеъ ибни Рабеъ,  
Ҷ сахт бадеу кори ӯ сахт бадеъ.  
Чун ӯ ба қаҳон дар на шарифу на вазеъ<sup>3</sup>,  
Зеро ки шариф асту латиф асту манеъ<sup>4</sup>,  
Гар банда царир асту ҳабибасту сареъ,  
Дар роҳи сано гуфтани ӯ гардад ланг.

12. Воломанише, ки пушт дар пушт оғох,  
Бар шоҳи қаҳон азизу бар ҳоҷиби шоҳ.

<sup>9</sup> Норван – дарахти бузурги пуршоҳу барг.

<sup>10</sup> Меғ – абр.

<sup>11</sup> Чакова – парандаи хурди хушовоз.

<sup>1</sup> Бирр – некӯӣ, бахшиш.

<sup>2</sup> Латаф – некӯӣ, нармӣ.

<sup>3</sup> Вазеъ – фурумоҷа, нокас.

<sup>4</sup> Манеъ – устувору баланд.

Мар ҳоҷиби шоҳу шоҳро некӯхоҳ,  
З-ин соҳиби изз омада, з-он соҳиби чоҳ,  
Бурда сабақ аз ҳама бузургони сипоҳ,  
Пок аз ҳама айбу ору дур аз ҳама нанг.

13. Ҳамвора шаҳанишоҳи қаҳон хуррам бод,  
Дар хонаи бадсиголи ӯ мотам бод,  
Фармон-и раванда дар ҳама олам бод,  
Бадхоҳи варо дам задан андар дам бод.  
Аҳбоби туро саодати беғам бод,  
То шод зиянду бода гиранд ба чанг.

### МУСАЛЛАС

Маънои мусаллас дар лугат сепора, сегӯша аст. Дар истилоҳи адаби мусаллас шеърест, ки бандҳои семисрабӣ дорад, аз аввал то охир дар як вазн гуфта мешавад, байти аввали ҳар банд мусарраъ ва мисрабҳои сеюми бандҳо ҳамқофия меоянд.

Намунаи мусаллас аз Лоик Шералӣ:

Бачағиям бекасу танҳо гузаит,  
Бо дарав, бо хӯшачиниҳо гузаит.  
Доманаш аз хӯша пур аз домани саҳро гузаит.

Дар сари санге ҳама рӯз интизор,  
Мешумурдам турнаҳоро ҳар баҳор,  
Бачағиям бо қатори турнаҳо якҷо гузаит.

Шаст меандохтам бар рӯди маст,  
То бияфтад моҳии тилло ба шаст,  
Бачағиям бо умеди моҳии тилло гузаит.

Ханда мекардам ба сӯи шаршара,  
Ханда меояд зи ҳар санги дара,  
Бачағиям ханда бар лаб, лаб-лаби дарё гузаит.

Номаҳо биништа будам беҳисоб,  
Лек аз он сӯ намеомад ҷавоб,  
Бачағӣ чун номае бар ёри бепарво гузаит.

*Бачагӣ чун шохборон рехт-рехт,  
Бачагӣ чун обшорон рехт-рехт,  
Ё мисоли шохнам аз дашти бепахно гузаит.*

*Бачагӣ гӯё буду гӯё набуд,  
Бачагӣ аз мо буду аз мо набуд,  
Беҳабар мондем, то дидем, фарсахҳо гузаит.*

*Бачагии гулгуни зарринёли ман,  
Бачагии гулгуни зарринболи ман,  
Ёлу болаш гарки гул аз роҳи умри мо гузаит.*

### МУРАББАЪ

Маънои мураббаъ чаҳоргӯша, чаҳортарафа аст. Дар истилоҳи адабӣ мусамматеро мегӯянд, ки ҳар банди он аз чаҳор мисраъ иборат аст ва дар вазни воҳид навишта мешавад. Қофияи ҳар банд, ба истиснои мисраи чаҳорум, мустақил ва мисраъҳои охири ҳамаи бандҳо ҳамқофия меоянд.

Намунаи мураббаъ аз Абдурахмони Ҷомӣ:

*Чу гул, к-ӯро барад боди баҳорӣ,  
Ба сад таъҷил меронӣ иморӣ,  
Ман аз пай чун ҷарас нолон ба зорӣ,  
Бувад раҳме кунӣ, лутфе намой.*

*Ба чон омад зи дарди дурият дил,  
Ғами ҳичрон аҷаб корест мушкил,  
Ба сурат гарчи рафтӣ аз муқобил,  
Ҳанӯз андар миёни ҷони мой!*

*Гаҳ аз дил нола бар гардун расонам,  
Гаҳе аз дида сели хун фишонам,  
Чу донӣ ошкорову ниҳонам,  
Зи ҳоли ман чунин гофил ҷароӣ?!*

*Бирав, Ҷомӣ, ба сӯзу дард месоз,  
Мақун чун буд ҳар дам нола оғоз,  
Касе, к-ӯ монад аз дилдори худ боз,  
Зи дарду гам кучо ёбад раҳоӣ?*

### МУХАММАС

Маънои мухаммас панҷтоӣ, панҷгӯша аст. Мухаммас шеъреро мегӯянд, ки вазни ягона дошта, ҳар банди он аз панҷ мисраъ иборат буда, қофияи мустақил дорад, ба истиснои мисраи панҷум, ки дар ҳамаи бандҳо ҳамқофия меояд. Мухаммас ду навъ дорад: 1. Мухаммаси мустақил. 2. Навъи дуом мухаммаси тазмин аст, ки ба ғазали шоири дигар баста мешавад.

Намунаи мухаммаси мустақил аз Муҳаммад Хусайни Ҳоҷӣ:

*Ай дар ғами рӯи ту ҳаросон дили булбул  
В-аз ҳасрати дидори ту хунин даҳани гул.  
Ҳиҷлатзадаи мӯи ту шуд турраи сунбул,  
Бо чашими ту овозаи мастӣ набарад мул<sup>1</sup>,  
Аз шарми ту мино накунад ҷуръати қулқул.*

*Умрест, ки дар кӯи туам дида ба роҳ аст,  
Мижғони сафедам ба чунин ҳол гувоҳ аст.  
Ай Юсуфи ман, бе руҳи ту ӯл табон аст,  
Чун кокули ту толеи ман гашта сиёҳ аст,  
Чун зулфи ту бахтам шуда бо даври тасалсул.*

*Маҳ кист, ки бо зулфи ту ҷӯяд раҳи нафрин,  
Худ меҳр кадом он кӣ нагӯяд ба ту таҳсин.  
Дар олами инсоф нагӯӣ зи ваю ин,  
Ғар накҳати зулфи ту равад бар Хутану Чин.  
Оҳуи Хитой бихарад турраи сунбул.*

*То саҳни чаман қомати яктои ту рафта,  
Шамшод зи по рафтаву дар пои ту рафта.  
Бо ҳар тараф овозаи болои ту рафта,  
Гӯё ба фалак партави симои ту рафта.  
Биниашта кавокиб ба мазоёи таҷаммул.*

*То дар дили ман фикру хаёлоту ту пайваст,  
Фориг зи ҷафо як нафасу як даме нанашт,*

<sup>1</sup> Мул – шароб, май.

*То кай зи ту чавру зи ман ойини вафо ҳаст.*

*Дигар натавон, Ҳочӣ, дилу дин бишуд аз даст,*

*Тамҳиди маҳолот, шикебову таҳаммул.*

Мухаммаси тазмин бар газали Ҳилолӣ аз Зуфархон  
Чавҳарӣ:

*Иди ман омад муборак то дилу чон сӯи туст,*

*Ҷони ман бистон, ба фитрат деҳ, ки он ҳиндуи туст,*

*Шоҳи ман имрӯз дил дар идгоҳи кӯйи туст,*

*«Моҳи ман, ид асту шаҳреро назар бар рӯйи туст,*

*Рӯи чун моҳи ту иду моҳи ид абрӯйи туст».*

*Ид шуд онро, ки моҳи нав зи абрӯйи ту дид,*

*Нақди иди ёфт, к-ӯ лаъли сухангӯйи ту дид,*

*Хуррам он хотир, ки шоми ид гесӯйи ту дид,*

*«Равшан он чашме, ки моҳи ид бар рӯйи ту дид,*

*Шодиш он дил, ки моҳи ид дар паҳлӯйи туст».*

*Меравад дар ид ҳар кас ҷониби дилҷӯйи худ,*

*Иди ман ин бас ки як борам намоӣ рӯйи худ.*

*Олами ид асту халқерост тавру хӯйи худ,*

*«Меравад ҳар кас ба тарфи идгоҳ аз кӯйи худ,*

*Ман зи кӯят чун равам, чун идгоҳам кӯйи туст».*

*Ай ҷамолат субҳи идам, рӯйи худ бинмо ҳаме,*

*То ҳилоли ид бар рӯи ту бинам як даме.*

*Вақти иду муфти он афтода шоду хуррамӣ,*

*«Рӯзи иду моили хубон зи ҳар сӯ оламе*

*Майли ман аз ҷумлаи хубони олам сӯйи туст».*

*Гар маро тарзи қудумат сар фарозад рӯзи ид,*

*Кулбаам бар гулшани Фирдавс нозад рӯзи ид.*

*Чавҳариро чун шавад лутфат навозад рӯзи ид.*

*«Ҳар касе ҳиндуи худро шод созад рӯзи ид,*

*Шод кун мискин Ҳилолиро, ки он ҳиндуӣи туст».*

## МУСАДДАС

Маъноӣ луғавии мусаддас шашгӯша, шашхона аст. Дар истилоҳи адибон мусаддас аз навъҳои мусаммат аст, ки ба шакли мустақил ё тазмин суруда мешавад ва ҳар

банди он шаш мисраъ дорад. Қофияи ҳар банд мустақил буда, мисраи шашуми ҳамаи бандҳо ҳамқофия меояд.

Намунаи мусаддаси Фонӣ бар газали Ҷомӣ:

*Кардаме дар хоки кӯи дӯст маъво, кошкӣ,*

*Судаме рухсори худ бар хоки он по, кошкӣ,*

*Омадӣ берун зи кӯй – он сарви боло, кошкӣ,*

*Бурқаъ<sup>1</sup> афкандӣ зи рӯйи оламоро, кошкӣ,*

*«Дидаме дидори он дилдори раъно, кошкӣ,*

*Дида равшан кардаме з-он рӯйи зебо кошкӣ».*

*Кӯйи он маҳ то бувад, ҷаннат намебояд маро,*

*То бувад ҷаннат ба дӯзах дил фуру н-ояд маро,*

*Пеши лаълаш кай даҳан бо Кавсар олояд маро,*

*То бувад он сарв, тӯбӣ<sup>2</sup> хуш намеояд маро,*

*«Хотир андар сояи тӯбӣ наёсояд маро,*

*Соя кардӣ бар сарам он сарвболо, кошкӣ».*

*Дӣ шудам афгонкунон то кӯйи он сарви баланд,*

*То ҷамолаш бингарам, ҳар гаҳ бурун ронад саманд,*

*Мунтазир мебуд то имрӯз ҷони мустаманд.*

*Чун бурун омад, ба рӯи хештан бурқаъ фиганд.*

*«Гарчи имрӯз аз ҷамоли ӯ нагаштам баҳраманд,*

*Ваъдаи ин давлат афтодӣ ба фардо кошкӣ».*

*Дар дили зорам ҳавас дидори он гулчехра буд,*

*Озими қасраш шудам, чун он ҳавас дар дил фузуд,*

*Монеъ омад ҳоҷибам в-он гаҳ ба сад гуфту шунуд,*

*Ҷониби гулзорам аз баҳри тамошо раҳ намуд,*

*«Ошиқонро рухсати гул чидану дидан чӣ суд,*

*Буди он гулчехраро азми тамошо, кошкӣ».*

*Бо вучуди он ки дилро нест з-он гулрӯ насиб,*

*Не гули он рӯ, ки хоре аз сари он кӯ насиб,*

*Не ба ҷон як нуқта з-он лабҳои ширингӯ насиб,*

*Не ба чашмам ҷилвае з-он орази некӯ насиб,*

<sup>1</sup> Бурқаъ – ниқоб, пораи матоъ, ки занон бо он рӯй мепӯшонанд.

<sup>2</sup> Тубӣ – покӣ, саодат, номи дарахте дар биҳишт.

«Кошки гӯям, маро гаштӣ висоли ту насиб,  
Бенасибонро насибе нест, илло кошкӣ».

Нест аҳли ақро огоҳӣ аз асрори ишқ,  
Нақиши дин бе қимат афтодаст дар бозори ишқ,  
Аз тариқи оқилӣ безор бошад зори ишқ,  
Дин ҳаме барбод бояд дод дар атвори ишқ,  
«Бо вучуди ақлу дин сомон назирад кори ишқ,  
Дар ҳучуми ин шудӣ он ҳарду яғмо, кошкӣ».  
Он ки шарҳи ҳарфи ҳаҷраш коми ҷонро сохт мур,  
Аз Забури ишқ дон ҳам байнотаиш ҳам зи бур,  
Баски васфи ӯ бувад вирди забони абду хур,  
Гаштааст аз дурри назми аҳли табъ офоқ нур,  
«Назми Ҷомиро, ки шуд дар васфи лутфи ӯ чу дур,  
Ҷо набудӣ гайри гӯиши шоҳи воло, кошкӣ!...»

Шеърхоеро, ки ҳар бандашон шаишмисраъгӣ буда, чор мисраъ ҳамқофия ва байти охир ба такрор меояд, мусаддас гуфтаанд. Ин навъро мусаддаси тарҷеъ гуфтан ба коида мувофиқтар аст. Намунаи ҷунин мусаддас аз Шамсуддин Шоҳин:

Дӯш меомад ба чандин ишва он нозофарин,  
Аз ду сӯ афканда бар рухсора зулфи анбарин,  
Карда чашиаи аз пайи дил бурдани халқе камин,  
Гуфт, чун дидаиш ба ногаҳ зоҳиди хилватнишин:

Чашм агар ин асту зулф, ин асту нозу ишва ин,  
Алвидоъ, ай зухду тақво, алфироқ, эй ақлу дин.

Менамояд гарчи манъ аз пешаи риндӣ маро,  
Гоҳ фикри зӯҳду гоҳ андешаи тақвӣ маро,  
Лек чу бинод саргармии ин маънӣ маро,  
Медихад аз раҳзани талқини ин даъвӣ маро:

Чашм агар ин асту зулф, ин асту нозу ишва ин,  
Алвидоъ, эй зухду тақво, алфироқ, эй ақлу дин.

Ман ки даст андар хами он зулфи хамдархам занам,  
Ҳошаниллаҳ, баъд аз ин аз зӯҳду тақво дам занам,  
Сар ба сар ойини ақлу расми дин барҳам занам,  
Ҳар чи пеш ояд, ба чуз ҳарфи муҳаббат кам занам.

Чашм агар ин асту зулф, ин асту нозу ишва ин,  
Алвидоъ, эй зӯҳду тақво, алфироқ, эй ақлу дин.

Борҳо гуфтам, ки тарки пешаи Маҷнун кунам,  
Ишқи он Лайливаиш аз қонуни дил берун кунам,  
Қомати ҳамчун алиф аз бори тақво нун кунам,  
Чун наёрам аз муҳаббат тавба кардан, чун кунам?

Чашм агар ин асту зулф, ин асту нозу ишва ин,  
Алвидоъ, эй зӯҳду тақво, алфироқ, эй ақлу дин.

Буд зоҳид пеш аз ин аз ҳоли Шоҳин дар шигифт,  
То чаро нақди дилу динро ба горат дод муфт,  
Шукриллаҳ, гаши равшан ҳоли зоҳид аз нухуфт,  
Дид чашму зулфу нозу ишваи он шӯху гуфт:

Чашм агар ин асту зулф, ин асту нозу ишва ин,  
Алвидоъ, эй зухду тақво, алфироқ, эй ақлу дин.

#### ТАРҶЕЪБАНД

Маънои тарҷеъ дар луғат баргардонидан, бозгашт аст. Дар истилоҳи адаби шеъреро тарҷеъбанд мегӯянд, ки аз чанд банди дорои вазни ягона иборат аст, ки ҳар кадом қофияи мустақил дар шакли ғазал (аа ба ва...) дорад ва баъди ҳар банд як байт ба такрор меояд. Байти такрор мусарраъ ва аз қофияи дигар бандҳо мутафарриқ аст.

Ин чор банд аз тарҷеъбанди Шайх Саъдӣ мунтахаб шудаанд, ки чамъ 22 банд аст:

Ай сарви баланд қомати дӯст.  
Ваҳ-ваҳ, ки шамоилат чӣ некӯст.  
Дар пои латофати ту мирод,  
Ҳар сарви сикҳӣ, ки бар лаби ҷӯст.  
Нозукбадане, ки менагунчад.  
Дар зери қабо чу гунча дар нӯст  
Маҳпора ба бом агар барояд,  
Кӣ фарқ кунад, ки моҳ ё ўст.  
Он хирмани гул на гул, ки бог аст,  
Не боги Ирам, ки боги минуст!

<sup>1</sup> Мину – биҳишт.

Он гӯй муанбар аст дар ҷайб,  
Ё бӯи даҳони анбаринбӯст.  
Дар ҳалқаи савлачони<sup>2</sup> зулфаиш  
Бечора дил уфтода чун гӯст.  
Месӯзаду ҳамчунон ҳаводор,  
Мемираду ҳамчунон дуоғӯст.  
Хуни дили ошиқони муштоқ,  
Дар гардани дидаи балочӯст.  
Ман бандаи лӯъбатони симин,  
К-охир дили одамӣ на аз рӯст.  
Бисёр маломатам бикарданд,  
К-андар пайи ӯ марав, ки бадхӯст.  
Ай сахтдилони сустпаймон,  
Ин шартӣ вафо бувад, ки бе дӯст.

Бинишинуаму сабр пеш гирам,  
Дунболаи кори хеш гирам.

Дар аҳди ту, ай нигори дилбанд,  
Бас аҳд, ки бишкананд савганд.  
Дигар наравад ба ҳеч матлуб,  
Хотир, ки гирифт бо ту пайванд.  
Аз пеши ту роҳи рафтаним нест,  
Ҳамчун магас аз баробари қанд.  
Ишқ омаду расми ақл бардошт,  
Шавқ омаду беҳи сабр барқанд.  
Дар ҳеч замонае назодаст  
Модар ба ҷамоли чун ту фарзанд.  
Бо дасти насихати рафиқон  
В-андӯҳи фироқи кӯҳи Алванд.  
Ман нестам, агар касе дигар ҳаст.  
Аз дӯст ба ёди дӯст хурсанд.  
Ин ҷавр, ки мебарем, то кай?  
В-ин сабр, ки мекунем, то чанд?  
Чун мург ба тамби дона дар дом,

<sup>2</sup> Савлачон – чавгон.

Чун гург ба бӯи дунба дар банд.  
Афтодаму маслиҳат чунин буд,  
Бе банд нагирад одамӣ панд.  
Мустваҷибӣ ину беи аз инам.  
Бошад, ки чу мардуми хирадманд  
Бинишинуаму сабр пеш гирам,  
Дунболаи кори хеш гирам...

Чашме, ки назар ниғаҳ надорад,  
Бас фитна, ки бо сару дил орад.  
Охӯи команди зулфи хубон,  
Худро ба халок месупорад.  
Фарёд зи дасти нақш, фарёд  
В-он даст, ки нақш менизорад.  
Ҳар ҷо ки муваллаҳе<sup>1</sup> чу Фарҳод,  
Ширинсифате бар ӯ гуморад.  
Кас бори мушоҳадат начинад,  
То тухми муҷоҳидат нақорад.  
Нолидани ошиқони дилсӯз,  
Нопухта маҷоз мешуморад,  
Айбаи макунед ҳушмандон,  
Гар сӯхтахиримане бизорад.  
Хоре чи бувад ба пои муштоқ?  
Тегеш бирон, ки сар нахорад.  
Ҳоҷат ба дари касест моро,  
К-ӯ ҳоҷати кас намегузорад.  
Гӯянд бирав зи пеши ҷавраиш,  
Ман меравам, ӯ намегузорад  
Ман худ на ба ихтиёри хешам,  
Гар даст зи доманам бидорад.

Бинишинуаму сабр пеш гирам,  
Дунболаи кори хеш гирам.

Баъд аз талаби ту дар сарам нест,  
Ғайр аз ту ба хотир андарам нест.

<sup>1</sup> Муваллаҳ – шефта карда шуда, вола гардида

*Раҳ менадиҳӣ, ки пешат оям  
 В-аз пеши ту раҳ, ки бигзарам, нест.  
 Ман мурғи забуни доми унсам.  
 Ҳарчанд, ки мекашӣ парам нест.  
 Гар чун ту парӣ дар одамизод  
 Гӯянд, ки ҳаст, боварам нест.  
 Меҳр аз ҳама халқ баргирифтам.  
 Чуз ёри ту дар тасавурам нест.  
 Гӯянд, бикӯш, то биёбӣ,  
 Мекӯшаму бахт ёварам нест.  
 Қисме, ки маро наёфариданд,  
 Гар чаҳд кунам, муяссарам нест.  
 Эй кош, маро назар набудӣ,  
 Чун ҳаззи<sup>1</sup> назар баробарам нест.  
 Фикрам ба ҳама чаҳон бигардид  
 В-аз гӯшаи сабр беҳтарам нест.  
 Бо бахт чадал наметавон кард,  
 Акнун ки тариқи дигарам нест,*

*Бинишаму сабр пеш гирам,  
 Дунболаи кори хеш гирам.*

Гоҳо мусаддаси тарҷеъро тарҷеъбанд гуфтаанд, ки саҳеҳ нест. Чунин мусаддас аз чихати ҳамқофия омадани ҳамаи мисраъҳои банд ба навъи мусаммат ва ба сабаби омадани байти айнан такроршаванда, яъне байти тарҷеъ ба навъи тарҷеъбанд мансуб аст. Дар тарҷеъбанд бандҳо шакли қофияи газалро доранд. Бинобар сабаб, ин навъро мусаддаси тарҷеъ гуфтаи муносибтар аст. Ин се банд аз мусаддаси тарҷеъи Фитрати Вардонзеҳӣ, ки аз 17 банд иборат аст, оварда шудаанд:

*Ай зӯхрачабини моҳманзар,  
 Дандону лаби ту дурру гавҳар,  
 Хуш омадӣ ҳамчу рух дар бар,  
 Кай медиҳамат зи даст дигар?*

<sup>1</sup> Ҳазз – баҳра, насиб

*Домони ту, ай бути ситамгар,  
 Сар медиҳаму намениҳам сар.*

*Ай гунчадаҳони сарвандом,  
 То кай ба фиребу ваъдаи хом  
 Дорӣ ту маро зи васл ноком,  
 Ҳарчанд кунӣ ҳазор дашном.*

*Домони ту, ай бути ситамгар,  
 Сар медиҳаму намениҳам сар.*

*Ай маҳваши беҳ зи ҷумла хубон,  
 Хурдам зи хаданги гамза бар ҷон.  
 Бишкати мазори аҳду паймон,  
 Ором нишин, фасона кам хон!*

*Домони ту, ай бути ситамгар,  
 Сар медиҳаму намениҳам сар.*

Барои шумораи байтҳои ҳар банд маҳлудияте мавҷуд нест ва шоир метавонад байтҳои ҳар бандро ё даҳ байт ё зиёду камтар бигузорад. Лекин миқдори абёти бандҳо дар аксари маврид баробар мебошанд. Вақте байти такрор айнан меояд, онро тарҷеъ ва шеърро тарҷеъбанд мегӯянд. Агар байт айнан такрор нашавад, таркиб ва шеърашро «таркиббанд» мегӯянд.

Тарҷеъбанд ва таркиббанд аз асри XI дар шеър мавриди истифода қарор ёфтанд. Аввалин шоире, ки дар ин қолибҳо шеър гуфт, Фарруҳии Систонӣ буд.

Тарҷеъбанде аз Абдураҳмонӣ Ҷомӣ:

*Ай рӯи ту моҳи оламороӣ,  
 Чун моҳ зи парда рӯй бинмой.  
 Чун турраи ту шикастаҳолем,  
 Бар ҳоли шикастагон бибахшой.  
 Гуфтӣ суҳанею лаб газидӣ,  
 Тӯтӣ набувад чунин шакархой.  
 Холи ту балои ҷонписанд аст,  
 Бар лаб хати анбарин маяфзой.*

*Аз гиряи талх сӯхт ҷонам,  
Ширин лаби худ ба ханда бикишой.  
Ту ҷой даруни ҷон гирифта,  
Ман меҷӯям туро ба ҳар ҷой.  
То пой бувад раҳи ту пӯям  
В-ар дар раҳи ту дар оям аз пой.*

*Бинишину бо гами ту созам,  
Пинҳон зи ту бо ту ишқ бозам.*

*Мӯе шудам аз гами миёнат,  
Мурдам зи ду чаши потавонат.  
Ҷонам ба лаб омаду надидам  
Коме зи лаби шакарфишонат.  
Гаштам зи ту бенишон чу зарра,  
Як зарра наёфтам нишонат.  
Гуфтам: Ба сухан маё зи ман танг,  
Танг омад аз ин сухан даҳонат.  
Дур аз ту зи зиндагӣ ба ҷонам,  
Савганд ҳаме хӯрам ба ҷонат.  
Аз хоки дари ту гарчи имрӯз  
Дурам зи ҷафои посбонат.  
Фардо, ки равад ба бод хокам,  
Чун гард наям бар остонат.*

*Бинишину бо гами ту созам,  
Пинҳон зи ту бо ту ишқ бозам.*

*Ай монда зи васли ту чудо ман,  
Ҳаҷри ту, бубин, чӣ кард бо ман,  
Ронда зи буруни дар маро ту,  
Ҷо карда даруни ҷон туро ман.  
Халқе чу сабо ба рӯи ту хуш,  
Бӯе нашунида аз сабо ман.  
Ман зарра, ту офтоби тобон,  
Ҳайҳот, кучо туву кучо ман.  
Болои хушат болои ҷонҳост,  
Ҷон дода барои он боло ман.*

*Гуфтӣ бинишину бо гамам соз  
В-ар не кашамат ба сад ҷафо ман.  
Бинишину нафасею оташамро  
Бинишон ба зулоли васл то ман.*

*Бинишину бо гами ту созам,  
Пинҳон зи ту бо ту ишқ бозам.*

### ТАРКИББАНД

Маънои таркиб омехта кардан, мураккаб кардан аст. Дар истилоҳи адаби таркиббанд шеъреро меғӯянд, ки дар чанд банд ва дар вазни ягона навишта мешавад. Дар поёни ҳар банд байте бо қофияи мусарраи мустақил меояд. Бандҳо дар шакли қофияи ғазал (аа ба ва...) навишта мешаванд. Аз ҷиҳати шакли қофия таркиббанд ба навъи тарҷеъбанд монанд аст ва аз мусамматот фарқ мекунад. Байти миёнаи бандҳо се навъ аст. 1. Агар ин байтҳои миёнаи бандҳо чамъ оварем, шеъре ба монанди қасида ё ғазал ба вучуд меояд. 2. Байти миёни бандҳо ба монанди маснавӣ аст. Чамъи онҳо маснавии хурдере ҳосил мекунад. 3. Миёни байтҳои байни бандҳо аз ҷиҳати қофия умумияте нест ва чамъи онҳо шеъри ягонаре ташкил намекунад.

Панҷ банд аз навъи якум аз таркиббанди Хоқонӣ, ки 26 банд аст:

*Чавв<sup>1</sup> ба ҷав рози ҷаҳон бинмуд субҳ,  
Мушк «ҷав-ҷав» дар даҳон бинмуд субҳ.  
Субҳ гӯй зулфи шабро ошиқ аст,  
К-аз дами ошиқ нишон бинмуд субҳ.  
Дар видои шаб ҳамона хун гирифт,  
Рӯи хунолуда з-он бинмуд субҳ.  
Ҷоми фиръавнӣ хабар деҳ то кучост,  
К-оташу Мусо аён бинмуд субҳ.  
Мурги тезоҳанг лаҳте нар фишонд,  
Чун амуди зарфишон бинмуд субҳ.*

<sup>1</sup> Чавв – фазо, атмосфера.



Қуфли румӣ баргирифт аз дурчи<sup>2</sup> рӯз,  
Чун калиди ҳиндувон бинмуд субҳ,  
Бар самои кӯсу<sup>3</sup> бар рақси хурӯс,  
Хирқабозӣ дар ниҳон бинмуд субҳ.  
Нофои шабро чу зад симин калид.  
Мушки тар дар парниён бинмуд субҳ.  
Бар маҳакки<sup>4</sup> шаб сапедӣ шуд надид,  
Чун иёри осмон бинмуд субҳ.  
То барорад Юсуфе аз чоҳи шаб,  
Далви симинресмон бинмуд субҳ.  
Дар камини шарқ Золи Зар ҳанӯз.  
Пари анқо дидбон бинмуд субҳ.  
Ҳалқа дидастӣ ба пушти оина,  
Ҳалқаи маҳ ҳамчунон бинмуд субҳ.  
Гӯй андар бар ҳамоил чархро  
Ханҷари шоҳ Ахсатон бинмуд субҳ.

Соми Кайхусравмакон дар Шарку Фарб,  
Хизри Искандарнишон дар Шарку Фарб.

Субҳхезон воми қон дархостанд,  
Доди умре з-осмон дархостанд.  
Пеши кон қурроъ<sup>5</sup> шавад саббуҳи<sup>6</sup> хон,  
Дар сабуҳи ишқи хон дархостанд.  
Дар муноҷоте, ки сармастон кунанд,  
Чирми он саббуҳи хон дархостанд.  
Нозаниноне, ки дер огаҳ шуданд,  
Зуд қоми зарфишон дархостанд.  
Чун ба хобе субҳ эшон фавт кард,  
Рӯзро ратли<sup>1</sup> гарон дархостанд.

<sup>2</sup> Дурч – сандуқчаи зару чавохир.

<sup>3</sup> Кӯс – духул, табли бузург.

<sup>4</sup> Маҳакк – санге, ки тилло ё нуқраро бо он мемоланд ва иёри (саригни) онҳоро маълум менамоянд.

<sup>5</sup> Қурроъ – чамъи қорӣ, қуръонхон.

<sup>6</sup> Саббуҳ – яке аз сифоти худованд.

<sup>1</sup> Ратл – микёси вази моеъо, пиёлаи шароб.

Гар қадахҳои сабуҳи шуд зи даст,  
Ҳам ба ратле узри он дархостанд.  
Чун наҳангон аз пайи дарёкашӣ  
Согари кишинишӣ дархостанд.  
Кӯҳи Зӯҳра ошиқонанд инчунин,  
К-оташин дарё чунон дархостанд.  
Аз закоти чуръаи дарёкашон  
Муфлисон ганҷи равон дархостанд.  
Чаврхоронро қаҳон инсоф дод,  
К-аз худи инсоф қаҳон дархостанд.  
Соқиён низ аз пайи як бўси хушк,  
Бо зари тар нақди қон дархостанд.  
Чун канореро баҳо гуфтем чанд,  
Сад баҳои ковиён дархостанд.  
Чарху анҷум бар тирози рӯзи нав,  
Куняти шоҳ Ахсатон дархостанд.

Булмузаффар зилли ҳақ чун офтоб,  
Моликулмулки қаҳон дар Шарку Фарб.

Панди он пири мугон ёд оваред,  
Бонги мурғи Зандхон ёд оваред.  
Дачла-дачла то хати Бағдоду Қом,  
Май диҳеду аз каён ёд оваред.  
Хуфтагонро дар сабуҳ огаҳ кунед,  
Пилро Ҳиндустон ёд оваред.  
Донаи мурғи биҳиштӣ дар диҳед.  
Мурғи қонро з-ошён ёд оваред.  
Бар шумо бодо, ки хуни раз хӯред,  
Хокиёро дар миён ёд оваред.  
Хон ниҳеду хонаи мастон кунед,  
Бехудонро зери хон ёд оваред.  
Хосро дар остин қо кардаед,  
Омро бар остон ёд оваред.  
Чун зи чуръа хокро ранге диҳед,  
Ҳам ба бўе з-осмон ёд оваред.  
Каъбатайнро гар се-шаш хоҳед нақи,  
Номи риндон бар забон ёд оваред.

Дӯстони ташиналабро зери хок,  
Аз насими чуръадон ёд оваред.  
Дар шабистон чун замоне дам занед.  
Дар шабехуни замон ёд оваред.  
Рӯзи шодиро шаби гам дар қафост,  
Чун дар ин бошед, аз он ёд оваред.  
Ҷоми зарафишон ба хоқоне диҳед,  
Хотираширо дурфишон ёд оваред.  
Ровиёро бар забони таҳният,  
Мидҳати шоҳ Ахсатон ёд оваред.

Кисрои ислом, хоқонулкабир,

Хусрави султоннишон дар Шарқу Фарб.

Рози мастон аз миён берун фитод,  
Ас-сабӯх, овоз аз он берун фитод.  
Соқӣ аз кифоли<sup>1</sup> хум меронд хун,  
Ташти зарин з-осмон берун фитод.  
Зоҳиди кӯҳ остине барфишонд,  
З-ӯ калиди хумситон<sup>2</sup> берун фитод.  
Сӯфии қурроъ кабудӣ чок зад,  
Соғареш аз бодбон берун фитод.  
Бод дастори муаззин даррабуд.  
Каъбатайн<sup>3</sup> аз миён берун фитод.  
Сабҳа дар каф мегузаштам бомдод,  
Бонги ноқуси мугон берун фитод.  
Мусҳафе дар бар ҳамоши доштам,  
Майфуруше аз дӯкон берун фитод.  
Банди зар аз мусҳафам дар ваҷҳи май  
Бистаду рози ниҳон берун фитод.  
Пушти ҳам дар хум шуда в-аз дурди хом  
Хурдаму хуш аз равон берун фитод.  
Як нишони дурд бар доия монд,  
Дӯсте диду нишон берун фитод.  
Душманон берун надоранд ин ҳадис.

<sup>1</sup> Кифол – сар, раъс.

<sup>2</sup> Хумситон – майкада, шаробхона.

<sup>3</sup> Каъбатайн – ду паҳлуи тахтаи бозии нард.

К-ин ҳадис аз дӯстон берун фитод.  
Ҷавв мекаш ҳамчунин, Хоқонӣ,  
Хоса, инсон аз ҷаҳон берун фитод.  
Киштии беҳрӯзӣ аз дарёи гайб  
Бар дари шоҳ Ахсатон берун фитод.

Чор миллатро савум Ҷамшиед дон,

Ба дувум Маҳдиш хон дар Шарқу Фарб?

Кӯсро дидӣ фигон бархоста,  
Бонги мургон бин чунон бархоста.  
Ахтарони обиламонандро  
Аз рухи гардун нишон бархоста.  
Шаб чу ҷаъди зангиён кӯтаҳ шуда  
В-аз узори осмон бархоста.  
Рӯз чун рухсори туркон аз камол,  
Хоки нуқсон аз миён бархоста.  
Маҷлис аз ҷому танӯра гарми хуш,  
Боду оташ з-ину он бархоста.  
Оташ аз ангишт бин сар бар зада,  
Рум дар Ҳиндустон бархоста.  
Нағмаи мутриб шуда чун нафҳи<sup>4</sup> сур,  
То қиёмат дар ҷаҳон бархоста.  
Май чу Исову зи румӣ аргунун,  
Гуннаи<sup>5</sup> Инчилхон бархоста.  
Гӯши барбат тобачӯб анбошта,  
Нолаш аз раҳ забон бархоста.  
Ной бе гӯшу забон баста гулӯ,  
Аз раҳи чашмаш фигон бархоста.  
Чанг бин, чун ноқои Лайлӣ в-аз ӯ  
Бонги Маҷнун ҳар замон бархоста.  
Баҳри дастини<sup>1</sup> рубоб аз ҷому май  
Зарру буссад<sup>2</sup> ройгон бархоста.

<sup>4</sup> Нафх – пуф кардан, дамидан.

<sup>5</sup> Гунна – оҳанге, ки ҳангоми навохтан бо ҳешуми бинӣ иҷро мекунанд.

<sup>1</sup> Дастина – дастбанд.

<sup>2</sup> Буссад – марҷон.

*Лаҳни Зухра бар дафи Симини моҳ  
Бар дари шоҳ Ахсатон бархоста.*

*Рояту чатри Чалолуддин сазад,  
Субҳи шони осмон дар Шарку Фарб...*

Ҳамаи ин панҷ банд бо матлаъи мусарраъ ва байтҳои ҳамқофия (-он), инчунин радифи «дар Шарку Фарб» омадаанд.

Ин ду банд аз таркиббанди Чамолуддини Исфаҳонист, ки байтҳои миёни бандҳо дар шакли маснавий (аа, бб) мебошанд:

*Ай аз бари<sup>3</sup> сидра шоҳроҳат,  
В-а қуббаи ари такагоҳат.  
Ай тоқи нуҳум равоқи боло,  
Бишкаста зи гӯшаи кулоҳат.  
Ҳам ақл давида дар рикобат,  
Ҳам шаръ хазида дар паноҳат.  
Ин чархи кабудӣ жандадалқе,  
Дар гардани тири хонақоҳат.  
Маҳ тосаки гардани самандат,  
Шаб турраи парчами сиёҳат.  
Чарх арчи рафеъ, хоки поят,  
Ақл арчи бузург, тифли роҳат.  
Қибрил муқими остонат  
В-афлок ҳарими боргоҳат.  
Хурдаст қадар зи рӯи таъзим,  
Савганд ба рӯи ҳамчу моҳат.  
Эзид, ки рақибӣ чон хирад кард,  
Номи ту радифи номи хвад кард.  
Аз номи ту дастгири Одам  
В-эй хулки ту поймарди олам.  
Фарроши дарат калими умрон<sup>4</sup>,  
Човуши<sup>5</sup> раҳат Масеҳи Марям.  
Аз номи Муҳаммади миме,*

<sup>3</sup> Сидра – мевани дарахти бузург.

<sup>4</sup> Умрон – обод кардан, ободонӣ.

<sup>5</sup> Човуш – пешрави лашкар.

*Ҳалқа шуда ин баланд торам.  
Ту дар адаму гирифта қадрат  
Иқтои вучуд зери ҳотам.  
Дар хидматат анбиё мушарраф,  
В-аз ҳурматат одамӣ мукаррам.  
Аз савъи мубораки ту рафта,  
Ҳам бо сари ҳирфа<sup>6</sup> худӣ Одам.  
Нобуда ба вақти хилвати ту,  
Не аришу на Қабрайилу маҳрам.  
Ноёфта иззу илтифоте,  
Пеши ту замину осмон ҳам.*

*Кавнаӣ наволае зи чудат,  
Афлок туфайли вучудат...*

Намунаи навъи сеюм аз Чалолуддини Румӣ:

*Офарин бар ишқи рӯзафзуни мо,  
Арғувонҳо руста шуд аз хуни мо.  
Чун маҳе тобад ба ҳар сӯ, чун Сухайл  
Аз ҳавои дилбарӣ бе уни мо.  
Осмону ариш болотар аз он  
Менаёрад аз гами маймуни<sup>1</sup> мо.  
Марҳаме ёбад дилу қонҳои пок,  
Аз чамоли он шаҳи майгуни мо.  
Аз шакар в-аз Миср бас ширинтар аст,  
Мочарову лутфи он чуннуни мо.  
Чуръа-чуръа хуни худ дармекашам,  
Инчунин аст мазҳабу қонуни мо.  
Дар даруни мо намояд ошкор,  
Гар даруни мо бувад модун<sup>2</sup> мо.  
Ай худованд, Шамсуддин, султони род,  
Қони ушшоқони ишқат шод бод.  
Ин-т бахти ин дили мискини мо,  
Офтобе рӯ намуд аз тини<sup>3</sup> мо.*

<sup>6</sup> Ҳирфа – хунар, пеша

<sup>1</sup> Маймун – муборак, хучиста.

<sup>2</sup> Модун – зердаст, тобеъ.

<sup>3</sup> Тин – хоку гил.

Вису Роминам ҳавои ишқи ўст.  
Офарин бар Вису бар Ромини мо.  
То чӣ давлат боз шуд бар рӯи шах,  
Дид ногаҳ дидаи шаҳбини мо.  
Буд андар бисмили қонҳои мо  
Ишқи алластбиҳо сангини мо.  
Зарра аз хуриед саргардон шавад,  
Рӯи он хуриед шуд таскини мо.  
Номи маҳдуми Шамсиддин бигӯ,  
Номи ӯ шуд фотиҳот Ёсини мо.  
Мои мо чӣ буд, ба пеши кимиё,  
Мои мо чӣ буд, чи ту гӯӣ фано<sup>4</sup>.

Пеши хуриедат чӣ дорад мушти барф,  
Чуз фано гаитан зи широку зиё.

Замҳарири<sup>5</sup> сад ҳазорон замҳарир,  
Бо тамузи<sup>6</sup> ту кучо монад, кучо?  
Бо тамузиҳои хуриеди рухат.  
Замҳарир омад тамузи ин сафо.  
Бар карон аз орзуи шавқи ту  
Кисадӯзонанд ин хавфу риҷо.  
Бар мусаллои<sup>7</sup> камоли рафъатат,  
Саҷдаҳои сахв меорад само.  
Девро гардан бизан, ай қони субҳ,  
Ҳар сабо омӯхтан бояд туро.  
Чапи моро рост кун, ай дасти ту  
Карда аждарҳои ҳоилро асо.  
Қазби дил бин бо мани бегонаранг,  
Гаштаам бо баҳри фазлат ошно.  
Каф барорам дар дуои шукр ман,  
Қовидонӣ гашта з-он баҳри сафо.  
Ай ту бечон ҳамчу қон, ман ҳамчу тан,  
Меравам дар чустани ту қо ба қо.

<sup>4</sup> Фано – зарф.

<sup>5</sup> Замҳарир – сармои саҳт, қои бисёр сард.

<sup>6</sup> Тамуз – тобистон, мавсими гармо.

<sup>7</sup> Мусалло – қои намоз хондан.

Умр меҳоҳид бе ту рӯз-рӯз  
Рост аз қоҳиш ба ту, ай қонфизо.  
Воқидию ваҷд баҳиш мардро,  
Чӣ гам ар ман ёва кардам хешро...

### МУСТАЗОД

Маънои мустазод афзун шуда, зиёд кара шуда мебошад. Дар истилоҳи адаби мустазод шеъреро мегӯянд, ки ба мисраи асосӣ як мисраи кӯтоҳ илова мешавад. Ин қисми иловашуда ба калимаҳои охири мисраъ (байт) ҳамроҳанг меояд. Мустазод дар шакли рубоӣ, ғазал, мухаммас ва маснави навишта мешавад.

Рубоӣҳои мустазод аз Мирзо Бедил:

Тифле, ки бисоти бозие меорост,  
доман афшонд,  
Айёми қавонӣ, ки баҳораи пайдост,  
гул карду намонд.  
Акнун тирӣ нафасшуморӣ дорад  
пайдо, чӣ илоҷ?  
З-ин нусха, ки охир дираме чанд бачост,  
бояд гардонд.  
Якчанд пайи зинату зевар гаитем,  
дар аҳди шубоб,  
Якчанд пайи донишу дафтар гаитем,  
кардем ҳисоб.  
Чун воқиф аз ин қаҳони абтар гаитем,  
нақшест дар об,  
Тарки ҳама кардему қаландар гаитем,  
моро дарёб.

Ғазали мустазод аз Туғрали Аҳрорӣ:  
Ай акси рухат қон диҳад оинаи дилро,  
Чун мӯъҷизи Исо!  
Тӯтӣ шуда ҳайрони суҳанҳои ту, қоно,  
Бо он лаби гӯё!  
То бо қади шамшиод гузаитӣ сӯи гулшан,  
Қумрӣ ба фигон шуд,

Наргис пайи наззора шавад дида саропо  
 аз баҳри тамошо.  
 аз шарми чамоли ту шуда Юсуфи мисрӣ  
 Дар зовияи чоҳ.  
 Савдои ту доранд ба сар Вомику Узро,  
 Танҳо на Зулайхо!  
 Пироҳани гул дар чаман аз шавқи ту чок аст,  
 аз фурқати рӯят,  
 Хун баста дили гунча зи лаъли ту ҳамоно,  
 Чун бода ба мино!  
 Боди саҳар аз накҳати зулфат ба гулистон  
 Овард насиме,  
 Савсан ба забон таъна зад оҳуи хиторо.  
 3-он рафт ба саҳро...  
 То лашкари ҳусни ту ба тороч зи ҳар сӯ  
 Овард шабехун,  
 Чашм аз пайи қон бурдану рух аз пайи яғмо  
 Дар мулки дили мо!  
 Туграл ба хаёли сари зулфи ту асир аст,  
 Растан натавонист!  
 Занҷир бувад ҳар сари мӯ пои чунунро,  
 3-он зулфи мутарро!  
 Мухаммаси мустазод аз шоир Писандӣ:  
 1. Вассоф ҳамон васфи туро карда таамур,  
 Пинҳон кунад аъён,  
 Оина бишуд аз ниғаҳаш фоли таҳайюр,  
 Бо пайкару паймон,  
 Бар гуфтаи ман гӯши садафсоз бувад дурр,  
 Бе миннати найсон,  
 Нозир накушо дидаи худ чуз ба тафаккур  
 Дар олами имкон,  
 Ҳарчанд ки манзур шавад қилваи мор аст,  
 Кардем хабардор.

2. Лаъли ту масеҳои илоҷи марази мул,  
 пур соз аёгам,

Дорам чу суроҳӣ зи таманнои ту кул-кул,  
 Бе рӯи ту доғам.  
 Боз о, ки зи гирди сарат ошуфта чу кокул,  
 Хуш соз димоғам,  
 Гардам, ки намондаст дигар сабру таҳаммул,  
 Афрӯз чароғам,  
 Чашмам ба раҳат оинаи зангдучор аст,  
 Чун сурати девор...

3. Оташ ба сару доғ ба дил роҳ набошад,  
 Чун шамъ ба маҳфил,  
 Гар ҳола шавам ман, асари моҳ набошад,  
 Ин аз ҳама мушкил,  
 Ҳарчанд зи аҳволи ман огоҳ набошад.  
 Ин гулруҳи қотил,  
 Чуз шиқ маро орзӯи моҳ набошад,  
 Дар қодаи манзил,  
 Шугле, ки муқаррар нашавад, сӯҳбати ёр аст.  
 Моасту ҳамин кор...

4. Шероза кун ин ҳарф, ки охир шуда аз гул,  
 Оғоз на анҷом  
 То нома баҳоре зи чаман ном кунад гул,  
 Субҳат нашавад шом,  
 Дар аввали ҳар банд расӣ, соз тааммул,  
 К-аз хос ва гар ом,  
 Возеҳ шуда хизмат шиканомода чу кокул,  
 Бахти тамаъи хом,  
 Дар мичмари ин шӯъла Писандӣ чу дучор аст,  
 Ин нола сазовор...

## ФАСЛИ СЕЮМ ФАННИ БАДЕЪ

Бадеъ калимаи арабӣ буда, маънояш наву тоза мебошад. Дар истилоҳ фанни бадеъ илмест, ки дар бораи санъатҳои бадеӣ дар назму наср ва навгӯию тозагорӣ дар суҳан баҳс мекунад. Фанни бадеъро дар амал санъатҳои бадеӣ ҳам мегӯянд. Дар замони шӯравӣ ба ҷои санъатҳои бадеӣ истилоҳҳои воситаи инъикос ва воситаи тасвирро низ истифода мекарданд, ки тарҷума аз забони русӣ мебошанд. Ҳоло ҳам дар мавриди лозима аз онҳо истифода бурдан мумкин аст. Мафҳуми «санъати бадеӣ» ба маънои воситаҳои ба вучуд овардани тасвири бадеӣ низ истифода мешавад.

Санъатҳои бадеиро ба ду дастаи асосӣ чудо мекунанд: 1. Санъатҳои маънавӣ. 2. Санъатҳои лафзӣ. Санъатҳои маънавӣ аз рӯи муносибати маъноии миёни калимаҳо сохта мешаванд, ки ба зоҳири шакл ва маънои онҳо дахл дорад. Масалан, дар мисраи Рӯдакӣ - «Бихандад лола бар сахро, ба сони чехраи Лайло» «хандаи лола» шукуфтани сурхии лола аст, ки ба чехраи Лайло монанд карда шудааст. Санъатҳои лафзӣ ба муносибати шаклии калима ва ҳарфу ҳичоҳо асос меёбанд. Масалан, дар шеър ягон калима ба такрор биёяд, санъати лафзӣ мебошад.

## САНЪАТҲОИ МАЪНАВИИ БАДЕЪ ТАШБЕҲ ВА РУКНҲОИ ОН

Маънои ташбеҳ дар луғат монанд кардан аст ва дар истилоҳ монанд кардани чизе ба чизе дар сифате муштарак миёни ҳарду. Бинобар ин, ташбеҳ ҳама вақт ду тарафи муқоиса дорад. Ин ду тарафи монандиро мушаббах ва мушаббах (ун) бихӣ ё монандшаванда ва монандкунанда ва ё монанду монанда гуфтаанд. Шакли осонтару муносибтари истилоҳ ҳамин монанд ва монанда мебошад.

Барои пайвастанӣ монанд ва монанда воситаҳои ба кор мераванд. Онҳоро вачҳи монандӣ (ташбеҳ) ва адоти ташбеҳ мегӯянд. Ба ин тариқ рукнҳои ташбеҳ аз инҳо иборатанд:

ратанд: 1. Монанд, 2. Монанда. 3. Вачҳи монандӣ (ташбеҳ). 4. Адоти ташбеҳ.

Мисол:

*Пушти дасташ ба масал чун шиками қоқум<sup>1</sup> нарм,  
Чун думи қоқум карда сари ангушт сиёх.*

Дар мисраи якуми ин байти Рӯдакӣ «пушти даст» монанд, «шиками қоқум» монанда, «нарм» вачҳи монандӣ ва «чун» адоти ташбеҳ аст. Дар мисраи дуум «сари ангушт» монанд, «думи қоқум» монанда, «сиёх» вачҳи ташбеҳ ва «чун» адоти ташбеҳ аст.

Ба вазифаи ёридихандаи ташбеҳ – адоти ташбеҳ ин калима, таркибҳо ва пасояндҳо истифода мешаванд: чун, ҳамчун, мисли, монанди, монанди он ки, чунон ки, гӯё, гӯиё, гӯӣ, пиндорӣ, гуфтӣ, феъли мондан, моно, -осон, -сон, -ваш, -вор, барин ва ғайра.

Мисолҳо:

*Ай зи рашки рӯи хубат чехра чун зар офтоб,  
Чун лабат ҳаргиз напарвардаст гавҳар офтоб.*

(Аттор)

*Монанди пунбадона, ки дар пунба таъбияст,  
Аҷроми кӯҳҳост ниҳон дар миёни барф.*

(Камолуддини Исфохонӣ)

*Тозаву хуррам аст чун руҳи ёр,  
Саҳни гетӣ зи рангу бӯи баҳор.*

(Имомии Ҳиравӣ)

*Эй лабат мул, оразат гул, турраат сунбул барин,  
Ғабгабат дар чарбу нармӣ тухми нимдунбул барин,  
Меравӣ аз сӯҳбати ман ҳамчу наргис саргарон,  
Менишинӣ тозарӯ неши рақибон гул барин...*

(Шоҳин)

*Нуктае, к-он ҷаст ногаҳ аз забон,  
Ҳамчу тире дон, ки он ҷаст аз камон.*

(Ҷалолуддини Румӣ)

<sup>1</sup> Қоқум – ҳайвони ба санҷоб монанд

## НАВЪҲОИ ТАШБЕҲ

Ташбеҳот, мувофиқи муносибати гӯянда ба амалу ҳолат, ба ҳафт навъ чудо карда мешаванд: Ташбеҳи мутлақ, ташбеҳи маршрут, ташбеҳи киноят, ташбеҳи тавсия, ташбеҳи акс, ташбеҳи измор ва ташбеҳи тафзил. Таснифи ташбеҳ ба навъҳо мувофиқи талаби вачҳи ташбеҳ ва адот ба амал меояд.

1. **Ташбеҳи мутлақ.** Монандии чизеро ба чизи дигар бе қайду шарҳ ташбеҳи мутлақ мегӯянд. Ин навъро ташбеҳи сарех ва равшан ҳам гуфтаанд.

Мисол:

*Даҳон дорад чу як писта, лабон дорад ба май шуста,  
Чаҳон бар ман чу як баста, бад-он баста даҳон дорад.*

(Шаҳиди Балхӣ)

*Ба абри найсон монам кунун ман аз гами ӯ,  
Сазад, ки санъат хуб аст абри найсонро.*

(Абулмасали Бухорӣ)

*Аждаҳокирдор печон дар кафи родаи каманд,  
Чун асои Мусо андар каффи Мусо гашта мор.  
Ҳамчу зулфи некувони мурдгесӯ<sup>1</sup> тоб хӯрд,  
Ҳамчу аҳди дӯстони солхӯрда устувор.*

2. **Ташбеҳи маршрут.** Ташбеҳи маршрут монанд кардани чизе бо чизи дигар бо шарту шароит мебошад. Шарт гузоштан як навъ таъкиди матлаб мебошад. Дар ин байти Амъақи Бухорӣ шарт сухангӯ будани мӯр ва равон (ҷон) доштани мӯй аст:

*Агар мӯре сухан гӯяд ва гар мӯе равон дорад,  
Ман он мӯри сухангӯям, ман он мӯям, ки ҷон дорад.*

Аз Рӯдакӣ:

*Ба сарв монад, гар сарв лоладор бувад,  
Ба мӯрд монад, гар мӯрд рӯяд аз насрин<sup>2</sup>*

<sup>1</sup> Мӯрд – дарахте шабеҳи дарахти анор.

<sup>2</sup> Насрин – гули сафеди хушбӯ, мушкингул.

3. **Ташбеҳи киноят.** Дар ин навъи ташбеҳ ба монанд аз сӯи монанда киноя карда мешавад. Набудани адоти ташбеҳ дар ин навъ ҷунин кинояро имкон медиҳад.

Мисол:

*Чун паранди нилгун бар рӯй нӯшад марғзор,  
Парниёни чуфтранг андар сар орад кӯҳсор.*

(Фаррухӣ)

*Гоҳ бар моҳи духафта гарди мушк ороӣ надид,  
Гоҳ мар хуршедро дар голия пинҳон кунӣ.  
Гоҳ бе ҳуш аз бари гулбарг барҷушӣ ҳаме,  
Гоҳ бе мушк аз бари кофур мушкафшон кунӣ.*

(Унсурӣ)

4. **Ташбеҳи тавсия.** Маънои тавсия ба як савия баробар овардан аст. Ташбеҳи тасвияро муздавач ва муставӣ ҳам гуфтаанд. Дар ташбеҳи тавсия сифатҳои ду чизи монандро ба ҳам баробар мекунад ва дар қиёс меоранд. Родуёни мегӯяд, ки ин навъ бештар дар ғазал меояд. Мисол аз Мансури Мантикӣ:

*Як лафз н-ояд аз дили ман в-аз даҳони ту,  
Як мӯй н-ояд аз тани ман в-аз миёни ту.  
Шояд будан, ки ояд чуфте камони хуб,  
З-ин ҳам гирифта пушти ману абрувони ту.  
Ширу шабаҳ надидам, мушки сиёҳу қир,  
Монанди рӯзгори ману зулфакони ту.  
Моно ақиқ н-орад ҳаргиз кас аз Яман,  
Ҳамранги ин сиришки ману ду лабони ту.*

Дар мисраи якум дар шакли қиёс тангии дили худро ба даҳони ёр монанд ва баробар кардааст. Дар байти охир сиришку лабон ба ақиқи яманӣ монанд ва аз он болотар дар сурҳӣ ва ба ҳам баробар карда шудаанд. Ҳамин гуна ташбеҳ дар байтҳои ду ва се низ ҳаст.

5. **Ташбеҳи акс.** Ташбеҳи аксро ташбеҳи маъкус ҳам мегӯянд. Дар ташбеҳи акс монандии чизе ба чизе ва акси онҳо ба воситаи иваз кардани вазифаи монанду монанда баён карда мешавад.

Мисол аз Унсурӣ:

## НАВЪҲОИ ТАШБЕҲ

Ташбеҳот, мувофиқи муносибати гӯянда ба амалу ҳолат, ба ҳафт навъ чудо карда мешаванд: Ташбеҳи мутлақ, ташбеҳи маршрут, ташбеҳи киноят, ташбеҳи тавсия, ташбеҳи акс, ташбеҳи измор ва ташбеҳи тафзил. Таснифи ташбеҳ ба навъҳо мувофиқи талаби вачҳи ташбеҳ ва адот ба амал меояд.

1. **Ташбеҳи мутлақ.** Монандии чизеро ба чизи дигар ба қайду шарҳ ташбеҳи мутлақ мегӯянд. Ин навъро ташбеҳи сарех ва равшан ҳам гуфтаанд.

Мисол:

*Даҳон дорад чу як писта, лабон дорад ба май шуста,  
Чаҳон бар ман чу як баста, бад-он баста даҳон дорад.*

(Шаҳиди Балхӣ)

*Ба абри найсон монам кунун ман аз гами ӯ,  
Сазад, ки санъат хуб аст абри найсонро.*

(Абулмасали Бухорӣ)

*Аждаҳокирдор печон дар кафи родаш каманд,  
Чун асои Мусо андар каффи Мусо гашта мор.  
Ҳамчу зулфи некувони мурдгесӯ<sup>1</sup> тоб хӯрд,  
Ҳамчу аҳди дӯстони солхӯрда устувор.*

2. **Ташбеҳи маршрут.** Ташбеҳи маршрут монанд кардани чизе бо чизи дигар бо шарту шароит мебошад. Шарт гузоштан як навъ таъкиди матлаб мебошад. Дар ин байти Амъақи Бухорӣ шарт суҳангӯ будани мӯр ва равон (ҷон) доштани мӯй аст:

*Агар мӯре суҳан гӯяд ва гар мӯе равон дорад,  
Ман он мӯри суҳангӯям, ман он мӯям, ки ҷон дорад.*

Аз Рӯдакӣ:

*Ба сарв монад, гар сарв лоладор бувад,  
Ба мӯрд монад, гар мӯрд рӯяд аз насрин<sup>2</sup>*

<sup>1</sup> Мӯрд – дарахте шабеҳи дарахти анор.

<sup>2</sup> Насрин – гули сафеди хушбӯ, мушкингул.

3. **Ташбеҳи киноят.** Дар ин навъи ташбеҳ ба монанд аз сӯи монанда киноят карда мешавад. Набудани адоти ташбеҳ дар ин навъ чунин кинояро имкон медиҳад.

Мисол:

*Чун паранди нилгун бар рӯй нӯшад марғзор,  
Парниёни чуфтранг андар сар орад кӯҳсор.*

(Фаррухӣ)

*Гоҳ бар моҳи дуҳафта гарди мушк ороӣ падид,  
Гоҳ мар хуршедро дар голия пинҳон кунӣ.  
Гоҳ бе ҳуш аз бари гулбарг барчушиӣ ҳаме,  
Гоҳ бе мушк аз бари кофур мушкафшон кунӣ.*

(Унсурӣ)

4. **Ташбеҳи тавсия.** Маъноӣ тавсия ба як савия баробар овардан аст. Ташбеҳи тасвияро муздавач ва муставӣ ҳам гуфтаанд. Дар ташбеҳи тавсия сифатҳои ду чизи монандро ба ҳам баробар мекунанд ва дар қиёс меоранд. Родуёни мегӯяд, ки ин навъ бештар дар ғазал меояд. Мисол аз Мансури Мантикӣ:

*Як лафз н-ояд аз дили ман в-аз даҳони ту,  
Як мӯй н-ояд аз тани ман в-аз миёни ту.  
Шояд будан, ки ояд чуфте камони хуб,  
З-ин ҳам гирифта пушти ману абрувони ту.  
Ширу шабаҳ надидам, мушки сиёҳу қир,  
Монанди рӯзгори ману зулфакони ту.  
Моно ақиқ н-орад ҳаргиз кас аз Яман,  
Ҳамранги ин сиришки ману ду лабони ту.*

Дар мисраи якум дар шакли қиёс тангии дили худро ба даҳони ёр монанд ва баробар кардааст. Дар байти охир сиришку лабон ба ақиқи яманӣ монанд ва аз он болотар дар сурҳӣ ва ба ҳам баробар карда шудаанд. Ҳамин гуна ташбеҳ дар байтҳои ду ва се низ ҳаст.

5. **Ташбеҳи акс.** Ташбеҳи аксро ташбеҳи маъкус ҳам мегӯянд. Дар ташбеҳи акс монандии чизе ба чизе ва акси онҳо ба воситаи иваз кардани вазифаи монанду монанда баён карда мешавад.

Мисол аз Унсурӣ:



*Зи суми сутурону<sup>1</sup> гарди сипоҳ,  
Замин моҳрӯю замин рӯи моҳ.*

Ин байтро Шамси Қайси Розӣ чунин шарҳ додааст: «Рӯи заминро аз нишонаи наъли сутурон ба моҳ ташбеҳ кардааст. Боз рӯи моҳро аз (зиёдии) губор ба замин ташбеҳ карда».

6. Ташбеҳи измор. Маънои измор пӯшида ва нухуфта аст ва ба ин сабаб онро ташбеҳи пӯшида ҳам гуфтан мумкин аст. Дар ин навъи ташбеҳ дар зоҳир аз монандӣ дур мешаванд, аммо асли мақсад монандӣ аст. Ин навъи ташбеҳро таркибӣ ҳам мегӯянд, зеро чунин ташбеҳот маъмулан таркибҳо ё калимаҳои мураккабанд. Масалан, дар калимаҳои «ақиқлаб», «сарвқад», «гулрӯ» ва ғайра ҷузъи якум монанд ва дуум монанда аст.

Мисол аз Мунчики Тирмизӣ:

*Гар ангубинлаби, сухани ту чарост талх  
В-ар ёсуманбарӣ, ту ба дил чунки оҳанӣ.*

7. Ташбеҳи тафзил. Маънои тафзил фазолат ва бартарӣ аст. Ташбеҳи тафзил баъди монанд кардан бартарӣ ба монанд ва нисбати монанда додан аст.

Мисол аз Фарруҳии Систонӣ:

*Ба рӯи гӯйи моҳ аст дар миёни қабо,  
Ба қад гӯйи сарв аст барниҳода кулоҳ.  
Чу моҳ буду чу сарву на моҳ буду на сарв,  
Камар набандад сарву кулаҳ надорад моҳ.*

Агар монанду монанда ва ё яке аз онҳо асли воқеъ ё зеҳнӣ надошта бошанд, ин гуна ташбеҳро хаёли мегӯянд. Чунин ташбеҳи хаёлии дар воқеъ номавҷудро ташбеҳи нописандида ва номақбул мегӯянд. Масалан, агар ангишти афрӯхта ба дарёи мушкин монанд карда шавад, ташбеҳи нописандида аст, зеро дарёи мушкин вучуд надорад. Агар дар ташбеҳи хаёли асоси балоғию қоидавӣ халал наёбад, онро писандида гуфтан мумкин аст. Агар монанда сурати ғайривоқеъ дошта бошад, ташбеҳро ваҳмӣ

<sup>1</sup> Сутурон – чаҳорпоён, аспон

мегӯянд, монанди он ки тезии сари найза ба дандони ғул монанд карда шавад. Ғул ҷонвари хаёлист ва ташбеҳ низ шакли ваҳмӣ ё хаёли гирифтааст.

## ИСТИОРА

Маънои лугавии истиора гаравгон гирифтагон аст. Истиора ҳам ба маҷоз ва ҳам ба ташбеҳ қаробат дорад. Донишмандони гузашта истиораро як навъи маҷоз гуфтанд, зеро дар истиора калима ба маънои аслии лугавӣ намеояд. Алоқай миёни маънои асли ва маҷозӣ дар маҷоз бо роҳҳои гуногун меояд. Агар чунин алоқа дар асоси монандӣ ба маънои асли бошад, чунин маҷозро истиора мегӯянд. Ба таври сода, истиора ба ҷои калимаи дигар монанди он омадани калима аст. Масалан, дар ҷумла «Сарви ман омад» сарв ба маънои ёр омада ва истиора шудааст.

Мисолҳо:

*Ай шукуфта гулбуни пайваста бо хуришед сар,  
Турфа беҳу турфа шоху турфа баргу турфа бар.  
Беҳу шоху баргу барт аз симу моҳу мушқу уд,  
Моҳ гирду сим хому мушқ нобу уд тар.*

(Қассори Уммӣ)

*Зи гарди мавкибашон<sup>1</sup> чашми рӯзи равшан кӯр.  
Зи бонги маркабашон гӯши чархи гардон кӯр.*

(Унсурӣ)

Дар байти охир кӯрии чашми рӯзи равшан истиора аст ва маънои торикии рӯз ва қарии гӯши чархи гардон маънои ҳама ҷоро пахш кардани бонгу садои маркабҳост.

Мисол:

*Эй насими саҳарӣ, бандагии ман бирасон,  
Ки фаромӯш макун вақти дуои саҳарам.*

(Ҳофиз)

*Мо хуни разон хурему ту хуни касон,  
Инсоф бидеҳ, кадом хунхортарем.* (Ҳофиз)

<sup>1</sup> Мавкиб – гурӯҳи саворон ё пиёдагони атрофи шох

## МАҶОЗ

Маҷоз калима ё таркибест, ки дар ғайри маънии аслии кор фармуда мешавад, вале аз вачҳе ба маънии аслии шабоҳат дорад. Маҷозро зидди ҳақиқат гуфтаанд, лекин маъноии маҷозӣ ба сари худ ҳақиқатест. Мисол, агар гӯем, ки фалонӣ аз хонаи мо пойкӯтоҳ аст, чунин маъно дорад, ки ӯ бо сабабе омада наметавонад.

Дар маҷоз лафз ё калимае ҳама вақт ҳаст, ки далолати маънии ғайриасли мекунад. Ин лафзро қаринаи маҷоз меноманд. Масалан, агар гӯем «шамъи шабафрӯз намоён мешуд», мақсад моҳ ва «шабафрӯз» қаринаи маҷоз аст. Қаринаи маҷоз лафзӣ ё мақолий ва маънавий ё ҳолий мешавад. Дар ин байти Фирдавсӣ «нигин» ба маъноии мӯҳр омада ва маҷоз аст:

*Бар он нома бинҳод хусрав нигин,  
Фиристодаро доду кард офарин.*

Мисолҳо:

*Ҳамди беҳад мар худои покро,  
Он ки ҷон бахшиду имон хокро.* (Аттор)

*Рӯзро худой аз қибали шодӣ офарид,  
Шодию хуррамӣ ҳама аз раз шавад падид.*

(Башшори Марғазӣ)

*В-ай баче оташ, ки аз дил дар гамаш  
Аз ду чашми хунфишон афшондаем.* (Аттор)

*Мо дар пиёла акси рухи ёр дидаем,  
Ай беҳабар, зи лаззати шурби мудомии мо.*

(Ҳофиз)

*Бед газида лаби хуришедро,  
Шона зада бод сари бедро  
Сояву нур аз алами шохсор,  
Рақсқунон бар тарафи ҷӯйбор.* (Низомӣ)

## КИНОЯ

Маъноии киноя сухани пӯшида ва сарбаста гуфтан аст. Сухане ё калимае, ки ба ғайр аз маъноии аслии худ маъноии дигаре низ дорад, киноя мебошад. Дар маҷоз маъноии ҳақиқиро ирода кардан мумкин нест. Масалан, дар таркиби «димоғ сӯхтан» ба маъноии аслии, яъне оташ гирифтани ирода шуда наметавонад. Дар киноя иродаи маъноии ҳақиқӣ имкон дорад. Мисол, агар гӯем, ки «зал ба ларза» омад ба маъноии кафкӯбии бошиддати киноя ва ларзидан ба маъноии асл ҳам наздик аст. Ин қаробати маъноии аслии имкон дорад, ки наздик бошад ё дур. Масалан, дар ҷумлаи «дари хонаи фалонӣ ҳамеша боз аст», «боз будан» киноя ба маъноии зиёд, аз қабиле саховат, боҳиммат, дасткушод будан ва монанди он аст. Дар таркиби «кӯтоҳназар» ё «кӯтоҳбин» воситаҳои ифодаи маъноии зиёд нестанд ва маъноии ба рамз наздик аст. Дар ин байти Носири Хусрав «махзар кардан» киноя аз сабт кардан аст:

*Медиҳад нӯҳ чарху чор аркон гувоҳ,  
Подшоҳиро ба номи шоҳ маҳзар кардаанд.*

Як навъи киноя таъриз аст, ки дар он киноя таъну эътироз аст. Масалан, дар мавриди нописанд омадани рафтори касе мегӯянд, ки «ту чӣ хел мусулмон» ё дар ин байти Хоча Ҳофиз:

*Ғар мусулмонӣ ҳамин аст, ки Ҳофиз дорад,  
Вой агар аз паси имрӯз бувад фардое.*

Дар мавриди касе, ки бадӣ кардаю бадӣ дидааст, мегӯянд: «Накӯби дареро, то накӯбанд даратро» ё «калтаки худованд садо надорад».

Мисолҳо:

*Мо худ андар қайди фармони туем,  
То кучо дигар ба яғмо меравӣ.* (Саъдӣ)

*Аз сари ин хокдон, чун бипарад мурғи ҷон,  
Боз нишеман кунад бар дари он остон.* (Ҳофиз)

*На ҳар к-ӯ зан бувад, номард бошад,  
Зан он мард аст, к-ӯ бедард бошад.* (Низомӣ)

### МУРООТИ НАЗИР

Маънои мууроот риоя кардан ва маънои назир монанд аст. Таркибҳои суханро, ки бо ҳам мутаносиб омада бошанд, муурооти назир мегӯянд, ба монанди гулу гулзор, дашту сахро, боғу бўстон, ғаму дард, шодию нишот, заминю осмон, дилу чон, дасту дил ва ғайра. Таносуб аз ҷиҳати монандӣ, зарурат ва ҳатто муҳолифат метавонад ба амал омада бошад.

Таносуби таркибҳои сухан натиҷаи таҷриба, мантиқи гуфтор, таносуби сифатии ашё, мутобиқати маъно ва монанди онҳо мебошад. Дар ҳар мисраи ин абёти Ҷалолуддини Румӣ муурооти назир мушоҳида мешавад:

*Кай шавад гулзору гандумзор ин,  
То нагардад зишту вайрон ин замин.  
Кай шавад бўстону кишту баргу бар,  
То нагардад назми ӯ зеру забар.*

Мисоли дигар аз Мунҷики Тирмизӣ:  
*Ҷаври ман аз он зулфи балочӯй, азери-к  
Ҷамгунаи зог омаду ҳампешаи Қобил.*

Дар байти Мунҷик зулф сифатҳои зог ва Қобилро ба ҳам ҳам овардааст. Зог сиёҳ ва ба ранги зулф аст. Қобил кушандаи бародари худ Қобил мебошад ва зулф кушандаи ошиқ буда, бо Қобил ҳампеша аст.

### ТАВСИФ

Маънои тавсиф васф кардан аст. Дар илми бадеъ сифати касе ва чизро мегӯянд, ки аз ҷиҳати ранг, бузургӣ ва ғайра маънои онро мекушояд. Таркибҳои оби равон, ҷавони зебо, сари баланд, хатти хоно, мӯи сафед таркибҳои тавсифӣ мебошанд.

Мисолҳо:  
*Ай офтоби хусн бурун о даме зи абр,  
К-он чехраи мушаъшаи тобонам орзуст.*

(Ҷалолуддини Румӣ)

*Хирад раҳнамою хирад дилкушой,  
Хирад даст гирад бар ҳарду сарой* (Фирдавӣ)

*Аз руҳи ҷонфизои ту ғашта хучаста фоли ман,  
Боз намой руҳ, ки шуд бе ту табоҳ ҳоли ман.*

(Ироқӣ)

### ТАНСИҚИ СИФОТ

Маънои тансиқ ба як тартиб, насақ овардани чизе пайиҳам аст. Пайиҳам чида шуда омадани чанд сифати чизро тансиқи сифот мегӯянд.

Мисолҳо:  
*Зери кирдораи бузургӣ, зери гуфтораи хирад,  
Зери паймонаи сипехру зери фармонаи ҷаҳон.* (Унсурӣ)

*Шоҳи гетӣ, хурави лашкаркаши лашкаришкан,  
Соҳи яздон, шаҳи кишвардеҳи кишварситон.* (Унсурӣ)

Намунаи шеър дар баҳри тавил, ки бо ёрии тансиқи сифот сохта мешавад, аз шоир Исматӣ Бухорӣ:

*Мекашад турки камондори мусулмонкуши ҷодуи ту чун  
кофари маст аз мижа бар ҳар ҷигар тири балоро.  
То кушад зору ба ҳам барзадаву масту синонхӯрдаву  
мачрӯху дилозурдаву афғору ҷигарсӯхта моро.  
Ту ба ҳар ҷо, ки камонгӯшаи абрӯи чу моҳи нави ҳам дар  
ҳами сардарҳами мушкин зи камин боз намой,  
Мардум оранд чу ҷашми хуши ҷодуи дилозори ту  
пайваста зи мастӣ ба сари хеш балоро.  
Ҷашми сайёди ту гар нимшабе як гирех аз силсилаи доми  
шикан дар шикани зулфи сияҳ боз кушояд,  
Аз хичолат дигар аз нофаи хунбастаи оҳуи Хутан ҳеч  
асире ба хато бӯ накунад мушки Хиторо.  
Нақиббандони Хито бар турафи лаъли дурахшони ту  
парварда ба оби Хизир он сабзаи сероби Хиторо,  
То шиносанд асирони сари зулфи парешони чу занҷирӣ  
ту з-он ҷашмаи хуршед асари меҳргийро.*

### МУБОЛИҒА ВА ИҒРОҚ

Дар коре сахт кӯшиданро муболиға мегӯянд. Дар истилохи илми бадеъ аз будаш зиёда нишон додан ва умуман зиёдравӣ дар мадҳ ё ҳачв карданро мегӯянд. Вақте зиёдаравӣ ба нуқтаи болотар бирасад, онро игроқ мегӯянд. Дар ҳолате муболиға ва игроқ дар дараҷаи ғайриодат гуфта шаванд, гулув (в) хонда мешавад. Родуёнӣ мегӯяд, ки «Аз шеър ончи бардурӯғтар бафурӯғтар».

Мисолҳо:

*Ба чобукӣ бурабояд, чунонки н-озорад,  
Зи нӯсти рӯи мубориз ба нӯки пайкон хол.*

(Мунҷики Тирмизӣ)

*Ба тир аз чашми нобино сапедӣ нуқта бардорад,  
Ки на дида биезорад, на нобино хабар дорад.*

(Шаҳиди Балхӣ)

*Чун ҳалқа рубоянд ба найза, ту ба найза  
Хол аз рухи зангӣ бурабой шаби Ялдо.*

(Унсурӣ)

*Ба мӯе метавон сад кӯхро бардоштан, Соиб,  
Зи дил то бар забон як нуқтаи санҷида меояд.*

(Соиб)

*Чунон фарсудаам аз гам, ки гар доман барафшонам,  
Тани хокӣ равад чун гард аз чоки гиребонам.*

(Ҳошимии Сидикӣ)

### И Х О М

Маъноии ихом дар шаку гумон андохтан аст. Дар илми бадеъ дар шеър ё наср овардани калимаеро, ки ду маънӣ дошта бошад, яке қариб ва дигаре баид (дур) ихом мегӯянд. Мақсади гӯянда аз ихом маъноии дури калима мебошад. Дар ин байти Ҳоҷа Ҳофиз калимаи кай ба маъноии ҳисаҷаи саволии «кай» ва подшоҳ аз сулолаи каёнӣ (кай-ҳо) омадааст:

*Бидеҳ чоми маю аз Чам макун ёд,  
Ки медонад, ки Чам кай буду кай Кай!*

Мисолҳо:

*Ҳикояти лаби Ширин каломи Фарҳод аст,  
Шиканҷи турраи Лайло мақоми Маҷнун аст.*

(Ҳофиз)

*Бачағиям бекасу танҳо гузаист,  
Бо дарав, бо хӯшачиниҳо гузаист,  
Доманаш аз хӯша пур аз домани сахро гузаист.*

(Лоик)

### ТАЗОД. МУТОБИҚА

Маъноии тазод бо якдигар зид будан аст. Маъноии мутобиқа бо ҳам баробар, мутобиқ кардани ду чиз аст. Дар илми бадеъ кор фармудани калимаҳои зидди якдигарро дар сухани бадеъ тазод, мутобиқа ё тибоқ мегӯянд. Ин гуна тазодҳо дар гуфтугӯ ҳам зиёд истифода мешаванд, ба монанди таркиботи гарму сард, дармону дард, ғаму шодӣ, баланду паст, кӯтоҳу дароз, нуру зулмат ва ғайра. Ин чизҳо бо сифатҳои муҳолифашон ба ҳам мувофиқ омадаанд.

Мисолҳо:

*Падидор аст адлу зулм пинҳон,  
Муҳолиф андаку носеҳ фаровон.*

(Қамарӣ)

*Ҳар он ки кӯтаҳ кард аз мадеҳи шаҳ забон,  
Дароз кард бад-ӯ шери осмон чангол.*

(Унсурӣ)

*Ба навбахорон биситой абри гирёнро,  
Ки аз гиристанӣ ўст ин замин хандон.*

(Рӯдакӣ)

*Он талху бад-ӯ умри талх ширин,  
Он зарду бад-ӯ рӯи зард ҳумро.*

(Мунҷик)

*Чаҳон товусгуна ғашту дидор,  
Ба ҷое нармию ҷое дурушти.*

(Дақиқӣ)

## ЛАФФУ НАШР

Дар лугат лаф ба маънои печидан ва нашр ба маънии паҳн кардан, густурдан аст. Дар илми бадеъ зикри чанд чиз ва баъд тафсили он чанд чизро мегӯянд, ки ҳар кадоми онҳо ба чизҳои аввала дахлею робитае дошта бошанд. Чизи аввалро лаф(ф) ва сониро нашр мегӯянд.

Лаффу нашр ду қисм аст: Лаффу нашри мураттаб ва лаффу нашри мушавваш.

1. Лаффу нашри мураттаб чунин аст, ки ҳар яке аз ҷузъҳо – лаффи якум бо нашри якум ва мутаносибан ду-юму сеюм бо ҳам мувофиқ биёянд. Ин ду байти Фирдавсӣ намунаи барҷаста барои ин навъи санъат мебошанд:

2.

*Ба рӯзи набард он яли арҷманд,*

*Ба шамшеру ханҷар, бо гурзу каманд.*

*Буриду дариду шикасту бубаст.*

*Ялонро сару синаву пову даст.*

Дар байти дуҷум калимаҳои буриду дариду шикасту бубаст лафф, калимаҳои сару синаву пову даст нашр шудаанд.

2. Дар лаффу нашри мушавваш ин тартиб риоя намешавад.

*Чун зи гуҳар сухан равад, дар шарафу ҷалолу кин,*

*Чун Асаду<sup>1</sup> Асиру<sup>2</sup> Хур<sup>3</sup>, нурею порею наре.*

(Ҳоконӣ)

Дар бораи навъҳои лаффу нашр шоир гуфтааст:

*Лаффу нашри мураттаб онро дон,*

*Ки ду лафз оваранду ду маънӣ,*

*Лафзи аввал ба маънии аввал,*

*Лафзи сонӣ ба маънии сонӣ.*

(Нисоб)

<sup>1</sup> Асад – шер, номи бурчи панҷум аз бурҷҳои дувоздагонаи фалак.

<sup>2</sup> Асир – олій, баргузида, фалаки нухум.

<sup>3</sup> Хур – сияхшам, зани зебо.

## Ч А М Ъ

Вақте шоир дар як байт миёни ду чиз ё бештар чамъ мекунад, чамъкунандае барои онҳо ногузир баён менамояд. Чамъ мумкин аст зикр шавад ё мазкур набошад, мумкин музмар (пӯшида) бувад ва бувад, ки яке ё бештар бошад.

Дар ин байти Қамарӣ «моҳ» чамъкунандаи «рӯи ёр» ва «ман» аст. Дар мисраи дуҷум чунин чамъ дар миёни кӯжию зардию низор ҷой дорад:

*Моҳ гоҳе чу рӯи ёри ман аст,*

*Гаҳ чу ман кӯжпушту зарду низор.*

## ТАФРИҚ

Тафриқ ба маънои пароканда кардан, фарқ кардан аст чизеро аз чизи дигар. Тафриқ ба ақидаи Родуёни, ба танҳои кам меояд, вай бо чамъ аксар якҷоя аст. Дар ин байт шоир Хусравӣ миёни мамдуҳ ва абр фарқ гузоштааст:

*Абр чун ту кай аст найсонӣ,*

*Зарр кай борад абри найсоно.*

## ТАФРИҚ ВА ТАҚСИМ

Тафриқ ва тақсим ба чамъ ва тақсим монанд аст. Дар ин ҷо ба ҷои чамъ тафриқ аст. Мисол, ин байт аз шоир Начҷорӣ:

*Нест ба хубии рухон-т моҳ азеро-к*

*Моҳ ба гирди рухат ҳамеша битобад.*

## ЧАМЪ БО ТАФРИҚ

Чанд чизро дар як сифат чамъ кардан ё ҷудой афкандан миёни чанд чизе бо сифате чамъу тафриқ номида мешавад.

Шоир Қамарӣ гӯяд:

*Бӯстонбоно, чу ман гаштию ман гашта чу ту,*

*Ту магар дашти шудӣ ҳамчу ман аз абри дигар.*

*Ту чунон тоза ба абрӣ ман чунон тоза ба абр,*

*Ҷуз ки абри ту дигарсон асту абри ман дигар.*

*Абри ман ҳангоми родӣ шодмону ханд-ханд,  
Абри ту ҳангоми родӣ сӯгвору дидатар.*

### ТАҚСИМ

Дар ибтидо чанд чизро ном мебаранд, баъд ба онҳо чизҳои баробар меоранд ва инро тақсими воҳид ҳам мегӯянд:

Мисол:

*Бад-он гирдист он симин занахдон,*

*Бад-он хамидагӣ зулфайни чонон.*

*Яке гӯй, ки аз кофур гӯест,*

*Яке гӯй, ки ҳаст аз мушк чавгон.*

(Унсурӣ)

*Ба ман намуд лабу чашму зулф он дилбар,*

*Яке ақиқу дувум наргису савум анбар.*

(Мухторӣ)

### ЧАМЪ БО ТАҚСИМ

Дар мисраи якум чизҳо бо як маънӣ чамъ ва дар мисраи дуум тақсим карда мешаванд.

Мисол:

*Аҷаб ду чиз ба як чиз дод як чизаш,*

*Ба мулк дод сари теги ӯ ҳарфу қивом.*

*Чаҳор чиз ба ду чиз дод низ ҳам ӯ,*

*Ба халқ зӯҳду имону бад-ин силоҳу низом.*

Дар шарҳи ин байтҳо Родуёни мегӯяд: «Додан» чамъ кардаст миёни қарору қивом ва бахшқардагон ҳам қарору қивоманд, валекин бар як чиз ва он мулк аст ва ин ғариб бувад... Додан чамъ кардаст миёни зӯҳду имон ва сулҳу низом ва ҳар рӯе аз ин маҷмуон бахш карда бар як чиз».

Анварӣ мегӯяд:

*Осмон дар киштии умрам кунад доим ду кор,*

*Вақти шодӣ бодобонӣ, гоҳи андӯҳ лангарӣ.*

Адиб Собир мегӯянд:

*Се тӯҳфа дод фироқи ду зулфи дӯст маро*

*Яке - дарегу дувум - ҳасрату савум – савдо.*

*Се ном ёфтам аз гояти ҷудоии ӯ  
Яке - ғарибу дувум - ғамгину савум – танҳо.*

### ТАҶОҲУЛИ ОРИФ

Таҷоҳул ба маънии ҷаҳлу нодонӣ меояд. Ориф каси соҳиби донишу маърифатро мегӯянд. Дар илми бадеъ суҳанеро, ки гӯянда худро қасдан дар фаҳму дарки он ба нодонӣ мезанад, таҷоҳули ориф мегӯянд. Маслан, дар бораи каси вачоҳати бадҳайбату нохуш дошта гуфта мумкин аст: Ин дев аст ё одам?

Мисолҳо:

*Тан-т якеву чон якеву чандин дониш,*

*Эй аҷабе, мардумӣ ту ё дарёӣ.*

(Рӯдакӣ)

*Замино, пурситора ғаштӣ аз гул,*

*Надонам, к-осмонӣ ё заминӣ*

(Қареуддаҳр)

*Ироқиро зи ғам чон дар лаб омад,*

*Чӣ меҳоҳад ғамат аз дилғигоре?*

(Ироқӣ)

### ИЛТИФОТ

Маънои луғавии илтифот ба сӯи касе ё чизе ниғаристан, рӯ гардонидан аст. Дар истилоҳи адабӣ тарзҳои гуногуни баргардонидани суҳанро аз тақаллум ба хитоб, аз хитоб ба ғайбат, аз ҳозир ба ғоиб ва аз ғоиб ба ҳозир, аз ҳозир ба гузашта ва аз гузашта ба ҳозир, аз чамъ ба танҳо ва аз танҳо ба чамъ илтифот мегӯянд. Дар ин байти Хоҷа Ҳофиз «сабо» муҳотаб ва шикоятбар ҳам аз ҷониби мо – гӯянда аст ва ҳам аз номи худ:

*Сабо, ба лутф, бигӯ он гизоли раёноро,*

*Ки сар ба кӯҳу биёбони ту додаӣ моро.*

Вақте ба кӯдак дар шакли чамъ «Шумо» мегӯем, лутф аст, зеро аз танҳо ба чамъ рафта.

Мисолҳо:

*Ҷуз он ки мастии шиқ аст, эҷ мастӣ нест,*

*Ҳамин балот бас аст, эй ба ҳар бало хурсанд.*

(Рӯдакӣ)

*Кош-к танам боз ёфтӣ хабари дил,  
Кош-к дилам боз ёфтӣ хабари тан.  
Кош-к ман аз ту бирастаме ба саломат,  
Эй фусӯсо, кучо тавонам растан.*

(Робиа)

Донишмандони гузашта, аз ҷумла Атоуллоҳ Маҳмуди Хусайнӣ, илтифот гузаштан дар се навъи сухан – такаллум, хитоб ва ғайбат ба якдигарро гуфтаанд. Чуноне ки дар боло гуфтем, тарзҳои дигари замонию шахсии гузариш ҳам лутфу назокати суханро дар худ доранд. Ин се навъ, ки Атоулло мегӯяд, ҳамоно сухани шахси яқум – ҳозир, дуоим ва ғойб аст. Намунаи нақл аз такаллум ба ғайбат аз Атоулло:

*Гуфтам: - Зи гами ту хаставу зорам ман,*

*Гуфто ки: - Бимир, к-аз ту безорам ман!*

*Гуфтам: - Зи чи парвои Атоӣ нақунӣ?*

*Гуфто ки: - Чӣ парвои касе дорам ман.*

Сухани нарму мулоими боназокатро ҳам илтифот ё лутф гуфтаанд. Назокати чунин сухан аз нармии гуфтор, оҳанги хуш, истифодаи нақадани алфози душвор-талаффуз ва ғайра вобаста аст.

### ИРСОЛИ МАСАЛ

Овардани масал, зарбулмасал ва сухани ҳакимонаро дар назму наср ирсоли масал мегӯянд. Овардани зарбулмасал ба нияти тақвияти мақсади нависанда мебошад. Вай мисол барои тақмили маънии аслии аст.

Мисолҳо:

*Гар фаромӯш кард хоҷа маро,*

*Хештанро ба руқъа додам ёд.*

*Кӯдаки ширхора нағирист,*

*Модар ӯро ба меҳр шир надод.*

(Шаҳиди Балхӣ)

*Ба сони обу гиё хидматаш қарори дил аст,*

*Бале, дил он ҷо гирад қарор, к-обу гиёст.*

(Унсурӣ)

*Гар ба наздики ман ояд, филмасал то ҷон барад,  
Дил кунад тақбиру ояд он ёр истад.*

(Саид Ҳасани Ғазнавӣ)

*Дар хоб будам, маро хирадманде гуфт,*

*К-аз хоб касеро гули шодӣ нашукуфт.*

*Коре чӣ кунӣ, ки бо аҷал гардад чуфт,*

*Бархез, ки зери хок мебояд хуфт*

(Хайём)

*Мӯъминон оинаи ҳамдигаранд,*

*Ин хабар ме аз паямбар оваранд.*

(Ҷалолуддини Румӣ)

Агар дар як байт ду масал истифодаи шуда бошад, ин амалро ирсоли масалайн мегӯянд.

Мисолҳо:

*Бе ҳунар давлати поянда набошад бас дер,*

*Давлат он бошад поянда, ки ёбӣ ба ҳунар.*

(Қамарӣ)

*Ба хира сер шумурад серхӯрда гуруснаро,*

*Чунон ки дарди касон бар дигар касе хор аст.*

(Рӯдакӣ)

*Дил чун мутеъ гашт, ҷароғи назар шавад,*

*Фарзанди нек ҷойнишини падар шавад.*

*Нахле, ки бар надод, шавад бозбон кабоб,*

*Хун меҳӯрад падар, чу писар беҳунар шавад.*

(Бедил)

*На ҳар кӣ чехра барафрухт, дилбарӣ донад,*

*На ҳар кӣ оина созад, сикандарӣ донад.*

(Ҳофиз)

### БАРОВАТИ ИСТЕҲЛОЛ

Маъноии бароат бартарӣ ва бузургӣ аст. Истеҳлол ҷустани моҳи нав, хилолро мегӯянд. Дар истилоҳи илми бадеъ бароати истеҳлол суханони дебочаи китоб, достон, ғазалро мегӯянд, ки ба мавзӯи асар ва мақсади нависанда далолат менамоянд. Ҳикояи «Мактаби кӯҳна»-и С.Айнӣ бо чунин бароати истеҳлоли хубе оғоз ёфтааст:

«Ман бояд шашсола шуда бошам, ки маро падарам ба мактаби пеши масҷиди қишлоқ бурда монд. Модарам мегуфт:

- Туро дар вақти чорсола, чормоҳа, чорхафта ва чор-  
рӯза буданат бо лаъли ва дастурхон ба мактаб фиристода,  
сабақ сар кунонда монда будем. Аммо ту он вақтҳо бисёр  
хурд будӣ, дили ман ба ту бисёр месӯхт, ки дар мактаб  
бисёр азоб хоҳӣ кашид, бинобар ин мондем, ки то ҳол бо-  
зӣ карда гаштӣ, акнун хуб кӯшиш карда хон, ки монда-  
ғиҳоятро гири ва бо ҳамсолонат, ки дар чорсолагӣ ба  
мактаб рафтаанд, баробар шавӣ».

Қасидаи Саъдӣ бароати истехлоли шевое дорад:

Хуш аст умр, дарего, ки ҷовидонӣ нест, Пас эътимод  
бар ин панҷ рӯзи фонӣ нест. Дарахти қади санавбар-  
хиромии инсонро Мудом равнақи навбоваи ҷавонӣ нест.

Матлаъи зерин аз қасидаи Мирзо Бедил низ бароати  
истехлоли зебоест:

*Омадам, то сад чаман бар ҷилва нозон бинамат,  
Нашъа дар сар, май ба соғар, гул ба домон бинамат.*

Матлаъи ин ғазали Бедил ҳам бароати истехлол дар  
мавзӯи тарбия аст:

*Рамзоиҳои маънӣ ҳар хирасар набошад,  
Таъби салим фазл аст, ирси падар набошад.*

### МАДҲИ ШАБЕҲ БА ЗАММ

Ин санъатро таъкид-ул-мадҳ би мо яшбаху-з-замм  
ҳам мегӯянд. Дар ин навъ сухан зоҳиран замм - паст  
задан, вале дар асл мадҳ аст. Гӯянда аввал, суханони таъ-  
наю таҳқиромез мегӯяд ва баъд бо ёрии калимаҳои  
хилофии аммо, вале, лекин, магар онро ба мадҳ барме-  
гардонад. Шунаванда дар аввал гумони замм мекунад ва  
баъд пай мебарад, ки мадҳ, аст. Дар ин ҷумла мадҳи  
шабеҳ ба замм истифода шудааст: Аҳмад ҳамин қадар айб  
дорад, ки чаққон аст. Дигар: Қосим як камбудӣ дорад,  
шароб намехӯрад.

Мисолҳо:

*Меҳон пешат кашида саф, валекин баркашида кин,  
Шаҳон пешат камар баста, валекин барқушода лаб.*

(Қамарӣ)

*Рафиқи азм, валекин ба ҷумла душмани ҳазм!  
Дурустрою ба кор омада ба карру ба фар/р!*

(Унсурӣ)

*Асари мир нахоҳам, ки бимонад ба ҷаҳон,  
Мир хоҳам, ки бувад монда ба ҷои асаро.*

(Рудақӣ)

*Сипаҳсолори лашкаршон яке лашкаришкан коре,  
Шикаста шуд аз ӯ лашкар, валекин лашкари эшон.*

(Унсурӣ)

### ЗАММИ ШАБЕҲ БА МАДҲ

Замми шабеҳ ба мадҳро таъкид-уз-замм би мо яш-  
баху-л-мадҳ ҳам мегӯянд. Дар ин навъ сухан зоҳиран паст  
задану таънаомез бо ёрии сухани зоҳиран мадҳи таъкид  
карда мешавад. Мисол, аз «Бадоеъ ус-саноеъ»-и Атоудилоҳ  
Ҳусайнӣ:

*Дар ин замона маҷӯ аз касе тариқи вафо,  
Ки нест аҳли замонро ҳунар ба ғайри ҷафо.*

Мисол аз Мунҷики Тирмизӣ:

*Ай хоҷа, мар маро ба ҳичо қасди ту набуд,  
Ҷуз таъби хешро ба ту бар кардам озмун.  
Ҷун теги неккуш ба саге озмун кунанд  
В-он саг бувад ба қимати он саг раҳнамун.*

### СУОЛУ ҶАВОБ

Дар шеър истифода кардани пурсиш ва посух ё  
муколамаи шоиронаро санъати суолу ҷавоб гуфтаанд.  
Суолу ҷавоб дар байте, порчае ё шеъре мустақил омада  
метавонад. Дар ин байт аз китоби «Тарҷумон-ул-балоға»-  
и Родуёнӣ суолу ҷавоб дар дохили мисраъҳо омадааст:

*Дил ку? Бисатад. Ба чӣ? Ба лаб! Кай? Дирӯз!  
Ногоҳ? Бале. Кучо? Ба раҳ! Кай? Имрӯз!*

<sup>1</sup> Ҳазм – устувор кардани коре, хушёрӣ, огоҳӣ.



Парвини Ёътисомӣ қитъаи «Масту хушёр»-ро дар шакли суолу ҷавоб навиштааст:

*Муҳтасиб масте ба раҳ диду гиребонаш гирифт.*

*Маст гуфт: - Ай дӯст, ин пирохан аст, афсор нест.*

*Гуфт: - Мастӣ, з-он сабаб афтону хезон меравӣ.*

*Гуфт: - Ҷурми роҳ рафтан нест, раҳ, ҳамвор нест.*

*Гуфт: - Мебояд туро то хонаи қозӣ барам.*

*Гуфт: - Рав, субҳ ой, қозӣ нимашаб бедор нест.*

*Гуфт: - Наздик аст волиро<sup>1</sup> сарой, он ҷо шавем.*

*Гуфт: - Волӣ аз кучо, дар хонаи хаммор, нест.*

*Гуфт: - То доругаро гӯем, дар масҷид бихоб.*

*Гуфт: - Масҷид хобгоҳи мардуми бадкор нест.*

*Гуфт: - Диноре бидеҳ пинҳону худро вораҳон.*

*Гуфт: - Кори шаръ кори дирҳаму динор нест.*

*Гуфт: - Аз баҳри гаромат<sup>2</sup> чомаат берун кунам.*

*Гуфт: - Пӯсидасту чуз нақше зи пуду тор нест.*

*Гуфт: - Огаҳ нестӣ, к-аз сар дарафтодат қулоҳ.*

*Гуфт: - Дар сар ақл бояд, беқулоҳӣ ор нест.*

*Гуфт: - Бояд ҳад/д/ занад<sup>3</sup> хушёр мардум мастро.*

*Гуфт: - Хушёре биёр, ин ҷо касе хушёр нест.*

### ТАВЧЕХ

Маънои тавчеҳ ба сӯи касе ва чизе рӯй гардонидан аст. Ин санъатро муҳтамил-уз-зидайн (вучуди эҳтимолии маънои зид) ҳам мегӯянд. Дар истилоҳи илми бадеъ тавчеҳ суханеро мегӯянд, ки дар як вақт эҳтимоли маънои мусбат ва манфири дорад ё аз як нигоҳ маънои чиддӣ ва аз нигоҳи дигар маънои ҳазлу шӯхӣ дорад. Масалан, ҷумлаи «Ин китоби ту баҳо надорад», ба як маъно китоби беарзиш ва ба маънои дигар аз ҳадди ҳамагуна қимат боло-

<sup>1</sup> Волӣ – ҳоким.

<sup>2</sup> Гаромат – товон, чарима.

<sup>3</sup> Ҳад задан – сиёсат ва танбех кардан.

тар аст. Дар байти зерини М.Турсунзода санъати тавчеҳ омадааст:

*Бинӣ агараиш миёни мардон*

*Мардонагиаш баҳо надорад.*

### ТАЛМЕХ

Маънои луғавии талмеҳ ба сӯи чизе нигоҳ кардан ва ишора кардан аст. Дар истилоҳи илми бадеъ ишора кардан ба қисса ё масале машхурро талмеҳ мегӯянд. Дар ин байти Осафӣ ишора ба ҳазрати Хизр-пайгамбаре, ки Оби ҳайвон нӯшида, умри ҷовидонӣ пайдо кардааст ва ба гумгаштагон ёрӣ медиҳад, шудааст:

*Ҷоми май мечустам имшаб, Хизри раҳ шуд пири дайр,  
Дод дар зулмат нишони Чаишаи ҳайвон маро.*

Мисолҳо:

*Чу бо гурзу синон афтод кораи,*

*Забун шуд Рустаму Исфандиёраи.* (Ҳотифӣ)

*Гар тавонӣ, зеби рӯи турбати Фарҳод кун.*

(Хилолӣ)

*Ба ҳам каш, эй мусаввир, сурати Лайливу Мачнунро,*

*Бад-ин сурат зи ҳичрон вораҳон Мачнуни маҳзунро.*

(Восифӣ)

Овардани ояти Куръони мачид ва ҳадиси пайгамбар (с) дар шеър низ аз ҷумлаи талмеҳот аст. Дар ояти 55 сураи Тоҳо ҷунин омадааст: «Мо шуморо аз ҳамин хок офаридем ва дар дили ҳамин хок барои марҳалаи баъдӣ бурун меоварем». Ҳамин маънӣ дар байти зерини Рӯдакӣ омадааст:

*Ҷунон ки хоксириштӣ ба зери хок шавӣ,  
Бинот хоку ту андар миёна хокогин.*

Намунаи талмеҳ аз ғазали Саъдӣ:

*Ай Хизр, ҳалолат накунам Чаишаи ҳайвон,  
Донӣ, ки Сикандар ба чӣ меҳнат талабидаст.*

## ҲАШВ

Маънои луғавии ҳашв фурумоягӣ ва пастӣ мебошад. Маводи даруни чиз, ба монанди пахтаи даруни чомаю болиш низ ҳашв хонда мешавад.

Дар истилоҳи илми бадеъ ҳашв каломи зиёдати дохили ҷумларо мегӯянд, ки вазифаи эътироз ё пур кардани мисраъ ё ҷумларо дорад ва маънӣ ба он саҳт эҳтиҷманд нест. Ҳашв се навъ аст: 1. Ҳашви малех. 2. Ҳашви мутавассит. 3. Ҳашви қабех.

1. Ҳашви малех. Ин навъро ҳашви лавзинач<sup>1</sup> ҳам мегӯянд. Ҳашви лавзинач калимаҳои зоида дар идомаи мавзӯ, барои афзудани ҳусни суҳан омадаро мегӯянд, ки ба шакли қиноя, хитоба ва маҷоз меоянд. Дар ин байти Унсурӣ калимаи «мухлис» ҳашви малех аст:

*Салоҳи бандаи мухлис, ки доим афзун бод  
Ва он касе, ки доим нафӣ ҷуст, шуд каму қост.*

Дар байти зерини Саъдӣ хитоби «зинҳор» ҳашви малех аст:

*Ғарат хеш душман шавад, дӯст дор,  
Зи талбис<sup>2</sup> эмин машав, зинҳор.*

Дар «Шоҳнома» Рудоба, барои ба болои қаср баромадани Зол каманди гесуашро поён мекунад. Ин абёт аз ҳамон ҷо гирифта шуда ва мисраи сеюм ҳашв аст:

*Ҳам андар хаму мор бар мор бар,  
Бар он габгаши тор бар тор бар.*

2. Ҳашви мутавассит (миёна) чунон аст, ки овардан ва наовардани он ҳусни суҳанро на кам мекунад, на зиёд. Дар байти зерини Рӯдакӣ таркиби «эй мохрӯи мушкинмӯй» ҳашви мутавассит аст:

*Ҳаме чӣ донӣ, ту ай мохрӯи мушкинмӯй,  
Ки ҳоли банда аз ин пеш бар чӣ сомон буд?*

<sup>1</sup> Лавзинач – ё лавзина – ширинии омехтаи мағзи бодом, pista, гулоб ва шакар.

<sup>2</sup> Талбис – пинҳон кардан, фиреб.

Дар байти зерини Шаҳиди Балхӣ «эй рафиқ» ҳашви мутавассит аст:

*Айб бошад ба қори нек диранг,  
Ғар шитоб омад, ай рафиқ, мулом<sup>3</sup>.*

3. Ҳашви қабех овардани лафзи бемавридро дар суҳан мегӯянд. Ҳамаи пургӯйиҳо, тавзеҳоти зиёдати аз ҷумлаи ҳашви қабех мебошанд, ки дар суҳанрониҳо, мақолаи рӯзномаю маҷаллаҳо хеле зиёд ба назар мерасанд. Баъзеҳо дар суҳанронӣ калима ва ибораҳои «яъне ки масалан», «вай қунед», «ғумон мекунам». «рӯи ҳам рафта» ва монанди онро ба такрор қор мефармоянд, ки ин ҳам ҳашви қабех аст. Дар як ҷумла такроран овардани калимаро ба як маъно низ ҳашви қабех мегӯянд. Мисол дар ин байт:

*Азбаски бори миннати ту бар танам нишаст,  
Дар зери миннати ту ниҳон асту мусаттар<sup>4</sup>.*

## ЛУҒАЗ

Луғаз суҳани мушкилу сарбаста, каломи мушкили ба тафаккуру андеша мӯхтоҷро мегӯянд. Шакли ҷамъи ин калима алғоз аст. Ин маъниро дар забони тоҷикӣ чистон (чист он?) мегӯянд. Дар истилоҳи илми бадеъ луғаз бо ишораи нишонаю сифатҳо баён кардани шахсе ё чизеро мегӯянд. Ин истилоҳ нисбат ба асарҳои китобӣ, шеърҳо истифода мешавад. Асарҳои халқиро чистон мегӯянд. Луғазӣ Рӯдакӣ дар васфи қалам намунаи хуби ин навъи санъат аст:

*Ланги равандаст, гӯш неву суҳанёб,  
Гунги фасеҳ аст, ҷашм неву ҷаҳонбин.  
Тезии шамшер дорад, равиши мор,  
Қолаби ошиқону гунаи ғамгин.*

Луғазӣ Усмон Мухторӣ Ғазнавӣ дар васфи китоб, дафтар ва сафина:

<sup>3</sup> Мулом – малӯл, маломатзада

<sup>4</sup> Мусаттар – пӯшидашуда, пинҳоншуда.

*Ай чун замона рӯзу шабат мояи ибар<sup>1</sup>.  
Ту мухтасари ҷаҳону ҷаҳон дар ту мухтасар.  
Бар осмони маънӣ беофати кусуф<sup>2</sup>.  
Аҷзои сояро ба ҳам оварда бар қамар.  
Аз нури рӯзи ту битавон дид неку бад,  
Дар зулмати шабат битавон дид нафъу зар.  
Гунги суханорою карри суханпазир,  
Бе ақл раҳнамою бе илм роҳбар.  
Шамъи дилию чун ту баче аз сафои ту  
Равшан шаванду дар ту асар н-ояд аз қадар<sup>3</sup>.*

Чистонҳо:

Точаш аз гӯшту дандонаш аз шоҳ.  
(Хурӯс)

Мераваду қадам намениҳад.  
(Гунчишк)

Ҳавзи қулум-қулум.  
Почадарози калтадум.

(Уштур)

## МУАММО

Муаммо дар луғат сухани пӯшида ва сарбастаро мегӯянд, ки ба воситаи рамзу нишонаҳо, бозии ҳарфу садоҳо бо ёрии таҳаммули зеҳнӣ маънои он ифшо мегардад. Дар байти зерин «май» дар алифбои арабӣ аз м ва и (е) иборат аст. Вақте Ми ба сари, яъне ҳарфи аввали калимаи «рах» оварда шавад, номи Мир падида меояд:

*Ҳузури дил зи раҳи ақл хостан то кай?*

*Чу ҷазм нест дар ин раҳ, ту пеш овар май!*

Дар байти охири ин рубоӣ аз калимаи «махсусонро» дилҳо (-сус-) сӯзанд ва «бе сару дум», (ихтисори ма- ва-ро) созанд, исми Хон ҳосил мешавад:

*Дар мавсими гулбутон чу маҳфил созанд,*

<sup>1</sup> Ибар – ҷамъи ибрат.

<sup>2</sup> Кусуф – гирифтани офтоб, торик шудани курси хуршед.

<sup>3</sup> Қадар – тирагӣ.

*Чу сарви сикҳӣ ба бог манзил созанд,  
Дилҳои санавбаре маҳсуе онро  
Сӯзанд, ки боз бе сару дил созанд.*

Муаммои зерини Восифӣ ба Исми «Бободӯст» гуфта шудааст:

*Ҳар гаҳ ки кунам номи хушаширо такрор,  
Гӯям ду-се бору боз гӯям ду-се бор.*

Шарҳи ин муамморо Хочаҳасан Нисорӣ чунин кардааст: «Ҳар гоҳ ки «ду»-ро «се бор» гӯянд, «бободу» ҳосил мешавад ва боз «ду»-ро, ки се бор гӯянд, лафзи «ст» маҳсули пайваста, «Бободӯст» мешавад». Ба ифодаи дигар бо+бо=ду ва бо+бо=дӯст гуфтан мумкин мешавад.

Муаммо асосан дар шеър истифода мешавад, агарчӣ имкони дар наср кор фармудан ҳам дорад. Муаммо дар шеър ба як навъ ҳунару санъат табдил ёфт. Дар мавзӯи муаммо ва қоидаҳои он донишмандон рисолаҳо навиштаанд, рисолаи муаммои Абдуррахмони Ҷомӣ аз намунаҳои машҳури чунин асарҳост.

## ҲУСНИ МАТЛАЪ

Маънои матлаъ баромадгоҳ, ҷои тулӯи ситорагон ва оғози сухан аст. Дар истилоҳи илми бадеъ матлаъ, байти аввали шеър, даромади сухан ва мақоларо мегӯянд. Матлаъ бояд сухани тоза, мустақил, дорои маънии ҷомеъ бошад, ки равиши мавзӯи асосӣ ва мақсаду андешаи муаллифро фаро мегирад. Ҳусни матлаъ ҳоси қасида ва ғазал мебошад, лекин маснавӣ ва дигар навъҳои шеърро ҳам бо матлаъи зебою нотақроре шуруъ кардаанд. Намунаи ҳусни матлаъ аз шеъри шоирони бузург:

*Паричеҳра буге айёру дилбар,*

*Нигоре сарвақадду моҳманзар.* (Дақиқӣ)

*Оштӣ кардам бо дӯст пас аз ҷанги дароз,  
Ҳам бад-он шарт, ки бо ман накунад дигар ноз.*

(Фаррухӣ)

*Чунин дон, ки ҷон бартарин гавҳар аст,*

*На з-ин гетӣ, аз гетии дигар аст.* (Асадӣ)

*Чи цирм аст он бароварда сар аз дарёи мардафган,  
Ба кӯҳ андар дамон оташ, ба баҳр андар кашон доман.*  
(Абдулвосеи Чабалӣ)

*Шеър аришу шаръ аз ҳам хостанд,  
То ки олам з-ин се ҳарф оростанд.* (Аттор)

*Рав, сар бинех ба болин, танҳо маро раҳо кун,  
Тарки мани хароби шабгарди мубтало кун.*  
(Чалолуддини Румӣ)

### ҲУСНИ МАҚТАЪ

Маъноӣ мақтаъ ҷои қатъ, поёни суҳан аст. Дар истилоҳи илми бадеъ байти охирина қасидаро мегӯянд, ки дар камоли хубию некӯӣ гуфта шуда бошад. Ҳусни мақтаъ ҷамъбасти шеър аз ҷиҳати мазмуну шакл аст. Хулоса ва анҷоми суҳанронӣ хитоберо ҳам ҳусни мақтаъ мегӯянд. Намунаҳо аз шеъри шоирони бузург:

*Зи заъф тоқати оҳам намонду тарсам халқ  
Гумон баранд, ки Саъдӣ зи дӯст хурсанд аст.*  
(Саъдӣ)

*Ҳасад чи мебарӣ, эй суғназм, бар Ҳофиз,  
Қабули хотиру лутфи суҳан худодод аст.*  
(Ҳофиз)

*Дили нозук ба нигоҳи қаче озурда шавад,  
Хор дар дида чу афтод, кам аз сӯзан нест.*  
(Соиб)

*Ҳар кӣ аз мулки қаноат, Сайидо, шуд комёб,  
Косаи фағфурро<sup>1</sup> зарфи сафолӣ мекунад.*  
(Сайидо)

### ҲУСНИ ТАХАЛЛУС

Аз ташбиби қасида, оғози суҳанронӣ ва хитоба ба асли матлаб гузаштан дар илми бадеъ ҳусни таҳаллус хонда мешавад. Ин байти таҳаллус, ки маънояш халос шудан аст, дар камоли лутфу назокати суҳан гуфта мешавад.

<sup>1</sup> Фағфур – писари бут, лақаби подшоҳони Чин

Дар қасида аз ташбиб (насиб, тағаззул) дар мавзӯи ишк, май, баҳору наврӯз ва ғайра ба мадҳ гузаштан ҳусни таҳаллус аст.

Мисолҳо аз шеъри шуаро:  
*Аз шаби зулфи ту гумроҳ наям, з-он ки маро,  
Рӯзи иқболи амир аст накӯ роҳбаре.*  
(Сайид Ҳасани Ғазнавӣ)

*Онро ба самовот макон гашту мар онро,  
Бар дасти амирону вазирон-ш макон аст,  
Чун дасти вазирӣ малики Шарқ, ки дасташ  
Аз бода гарон нест, ки аз ҷуд<sup>2</sup> гарон аст.*  
(Манучехрӣ)

Дар ғазал маъмулан дар байти мақтаъ таҳаллуси шоир оварда мешавад, ки аслан аз байти таҳаллуси қасида берун омадааст. Ин байт дар мақтаъ ё пеш аз он омада метавонад. Чанд намуна аз шеъри шуаро:

*Дӯстон гӯянд Саъдӣ хайма бар гулзор зан.  
Ман гулуро дӯст медорам, ки дар гулзор нест.*  
(Саъдӣ)

*Шукуфтан рафтааст, эй Сайидо, умрест аз ёдам,  
Суҳан бисёр дорам бар лабу чун гунча хомӯшам.*  
(Сайидо)

*Бедил аз ин моида дасти ҳавас шустаем,  
Паҳлуи дилхурдари орзуи нони кист?*  
(Бедил)

### ТАШХИС

Маъноӣ ташхис фарқ кунонидани чизе аз чизи дигар ва муайян кардани навъи он аст. Масалан, таъйини навъи беморию ташхис мегӯянд.

Дар истилоҳи илми бадеъ ташхис ба наботот ва ҳайвонот додани сифатҳои инсониро мегӯянд. Истилоҳи илми ин санъат персонификатсия мебошад. Ташхис воситаи асосии офаридани баъзе асарҳои бадеъӣ шудааст.

<sup>2</sup> Ҷуд – қарам, бахшиш

Масалан, дар китобҳои «Калила ва Димна» ва «Тугинома» танҳо ҷонварон ва парандагон бо сифатҳои гуфтору амали инсонӣ иштирок мекунанд.

Мисол аз «Калила ва Димна»:

Рӯзе подшоҳи бумон, ки Шабоҳанг ном дошт, ба сабаби душмании қадим, ки миёни зоғу бум аст, бо лашкари ҷаррор ва силоҳи хунхор бар зоғон шабоҳун зад ва рӯзгори онҳоро талх намуд ва дар он шаби тор бисёр зоғони сиёҳкирдорро ба оташи корзор бисӯхт ва аз он ҷо бо зафару нусрат бозгашт.

Дар рубоии зерини Хайём мисраи охирин ташхис шудааст:

*Бар коргаҳи кӯзагаре рафтам дӯш,  
Дидам ду ҳазор кӯза гӯёи хамӯш.  
Ногоҳ яке кӯза баровард хурӯш:  
Кӯ кӯзагару кӯзахару кӯзафурӯш?*

Оғози фасли «Расидани фил» аз «Баҳориёт» -и Сайидо:

*Ошуфта гашт филу равон шуд сӯи паланг,  
Дандон ба якдигар зада ҳамчун муборизон.  
Дум хода карда омаду хобонд гӯиро,  
Хартум бар замин заду гуфт: «Эй алочапон!  
Аз нохуни паланг чи нуқсон ба пойи фил,  
Тоҷи хурӯсро чӣ гам аз нӯли мокиён?  
Тундӣ макун, ки ҷарми ту бисёр дидаам.  
Чун тахтапӯст дар таҳи пои қаландарон...*

### ТАЗМИН

Маъноии тазмин товон, товон додан ва дар паноҳи худ даровардан аст. Дар истилоҳи адабӣ овардани мисраъ ё байти шоири дигарро дар шеър тазмин мегӯянд. Вақте мисраъ ё байти машҳур истифода мешавад, аз муаллиф ёд намешавад. Дар мавридҳои дигар номи муаллифро зикр кардан зарур аст. Шоири аввали асри XI дар тазмини мисраи Рӯдакӣ гуфтааст:

*Ба шеъри шукр ниғаҳ кун, ки Рӯдакӣ гуфтааст:  
«Ҳама касро дарवेशисту ранҷу аёл».*

Мисолҳо:

*Чун ман бубинам бар тахти хусравона туро,  
Ба дастгоҳи Фаридуну пойгоҳи Кубод.*

*Чуз он нагӯям, шоҳо, ки Рӯдакӣ гӯяд:*

*«Худой чашми бад аз мулки ту бигардонод».*

(Масъуди Саъди Салмон)

*Он байт, ки устоди Аҷам гуфт бар ин вазн,  
Наҳмор бад-ин ҳисб ҳаме шояд монанд.*

*«Ай ҷони ҳама олам дар ҷони ту пайванд,  
Макрӯҳи ту, моро манамо ёди худованд.*

(Усмон Мухтории Ғазнавӣ)

*Яке байти нағз аст мар Рӯдакиро,  
Ки андар ҷаҳон ту сазовори ӯйӣ,*

*«На чуз айб чизест, к-он ту надорӣ,  
На чуз гайб чизест, к-он ту надонӣ».*

(Муиззӣ)

Мисраи охирин аз Ҷалолуддини Румист:

*Паҳнои ҷаҳон гардӣ, пайдову ниҳон гардӣ,  
Гаҳ сабзасифат рақсӣ, гаҳ барги хазон гардӣ.  
«Ошиқ шудай, ай дил, савдот муборак бод».*

(Лоик)

### НАЗИРА

Маъноии назира монанд, мисл аст. Дар истилоҳи адабӣ назира шеъреро мегӯянд, ки дар пайравии шеъри дигар шоир навишта шуда бошад. Назирасароӣ дар адабиёти баъди асри XV хеле ривоч ёфтааст. Мувофиқи тадқиқоти Абдулганӣ Мирзоев 232 газали девони Фони Алишер Навоӣ, яъне шеърҳои форсии ӯ дар ҷавоби газалҳои Ҳофиз суруда шудаанд. Барои намуна газали Ҳофиз:

*Биё то гул барафшонему май дар соғар андозем,  
Фалакро сақф бишкофему тарҳе нав дарандозем.*

*Агар гам лашкар ангезад, ки хуни ошиқон резад,  
Ману соқӣ ба ҳам созему бунёдаш барандозем.*

*Шароби аргувино гулоб андар қадаҳ резем,  
Насими атргардонро шакар дар мичмар андозем.  
Чу дар даст аст рӯде хуш, бизан мутриб, суруде хуш,  
Ки дастафшон газал хонему покӯбон сар андозем.  
Сабо хоки вучуди мо бад-он оличаноби андоз,  
Бувад, к-он шоҳи хубонро назар бар манзар андозем.  
Яке аз ақл мелофад, яке томот мебофад,  
Биё, к-ин довариҳоро ба пеши довар андозем.  
Биҳишти адн агар хоҳӣ, биё бо мо ба майхона,  
Қи аз пойи хумат рӯзе ба ҳавзи Кавсар андозем.  
Сухандониву хушхонӣ намеварзанд дар Шероз,  
Биё Ҳофиз, ки то худро ба мулки дигар андозем.*

Ғазали Фонӣ:

*Баҳорон гар ба гулиан тарҳи чому согар андозем,  
Биё, «ин сақф бишқофему тарҳи нав дарандозем».  
Сипоҳе гар намояд ғам, ки созад вақти мо тира,  
Ба як барқи шуои чом бунёдаш барандозем.  
Зи раъноён дурангӣ то ба кай дидан дар ин бӯстон,  
Яке мо ҳам шароби лаъл дар қоми зар андозем.  
Биёроем бар тарфи гулистон базми шоҳона,  
Зи мастӣ шӯру гавго дар равоқи ахзар андозем...  
Бад-ин ойин қадаҳнӯшону покӯбону сармастон  
Ба риндон хешро сӯи харобот андар андозем.  
Шабе ҳар кас, ки чун Фонӣ бад-ин сон масти хоб  
афтод,*

*Сазад қоми сабӯҳаш гар ба субҳи маҳшар андозем.*

Назира дар шакли маснавӣ, қасида, газал ва рубой су-  
руда мешавад. Шарти асосии назира, бо вучуди умумияти  
мавзӯю оҳанги гуфтор, тозагии маънӣ мебошад. Агар  
шеъри назира ба мақоми истиқлол ва навии сухан нарсад,  
тақлид аст.

### МОДДАИ ТАЪРИХ

Ҳуруфи алифбои арабӣ бо тартиби қадимӣ дар кали-  
маҳои маснӯии абҷад, ҳаваз, ҳутӣ, каламан, саъфас, қара-  
шат, саҳаз, зазағ сохта шудааст. Барои ҳар ҳарф рақаме  
ҳам муайян кардаанд ба ин тартиб: Ҳамза (алиф) – 1, бо –

2, чим –3, дол –4, ҳои ҳавваз –5, вов –6, зо –7, ҳои ҳуттӣ –  
8, итқе –9, ё –10, коф–20, лом–30, мим–40, нун–50, син–60,  
айн–70, фо–80, сод–90, қоф–100, ро–200, шин–300, то–400,  
со–500, хо–600, зол–700, зод–800, изге–900, ғайн–1000. Барои  
сохтани моддаи таърих дар шеър ҳисоби абҷад кор  
фармуда мешавад. Ҳарф, калима, ибора, ё мисраъ, ки  
моддаи таърихро дар он гунҷондаанд, як-як, мувофиқи  
ифодаи рақамашон, чамъ мекунанд ва аз онҳо санаи таъ-  
рихии манзури гӯянда мебарояд. Садонокҳои кӯтоҳи а, и,  
у ҳаракатҳо хонда мешаванд ва рақам надоранд. Ма-  
салан, дар вафоти Носири Хусрав Хусайнкулихони  
Азимободӣ чунин қитъае гуфтааст:

*Ҳовии илм Носири Хусрав,  
Мурду афсӯс зери хок бихуфт,  
Солаш аз бунӣти ҳотифи ғайб,  
Носири илм буд, Хусрав гуфт.*

Моддаи таърих «носири илм» аст ва рақами ҳарф-  
ҳояш ба чунин тартибанд: н–50, алиф–1, сод–90, ро–200,  
айн–70, лом–30, мим–40. Чамъ 481, ки соли ҳичрии вафоти  
Носири Хусрав буда ба солҳои 1088–89 милодӣ баробар  
аст.

Ромӣ ном шоир дар вафоти Ҳотифӣ чунин қитъа  
гуфтааст:

*Нозими хушфикр Абдуллоҳ, оҳ!  
Аз қаҳони бебаҳо доман фишонд.  
Ҳотиф аз вомӣ бигуфта соли ӯ,  
Ҳотифӣ, эй оҳ, дар дунё намонд.*

Моддаи таърих мисраи охир аст ва чамъи рақами  
ҳарфҳои он соли 926 ҳичриро медахад, ки ба соли 1520–21  
милодӣ баробар меояд.

Муаллифи тазкираи «Музаккир-ул-аҳбоб» ба  
муносибати сохтани биное, аз ҷониби Абдулазизхон  
таърихе гуфтааст, ки «нуҳсаду панҷоҳу як» ҳам таърихи  
бо рақам аст ва ҳам бо ҳарфҳо:

*Хусрави олиғуҳар Абдулазиз  
Сохт ин оли бино бе ребу шак.*

*Ҳаст нӯҳ тоқи фалак дар чунби ӯ  
Паст чун гӯй замин зери фалак.  
Лафзану маънан шаванд таърихи он,  
Соли ҳичрат «нуҳсаду панҷоҳу як».*

### ТАФСИР

Маъноӣ тафсир шарҳу баён ва ошкор кардани мазмуни сухан аст. Баён кардани маъноӣ оёти Куръон ва Суннатро илми тафсир мегӯянд.

Дар истилоҳи илми бадеъ тафсир овардани чанд сифати мучмал дар шеър аст, ки дар мисраъ ё байти дигар баёну тафсири он оварда мешавад. Мисол, Муиззӣ дар байти аввал сифатҳои мучмали мамдӯҳ ва дар байти дуюм тафсири онҳоро баён кардааст:

*Мухолифони туро аз чаҳор гавҳар ҳаст;*

*Чаҳор табъ насиби чаҳор чиз мудом:*

*Зи нор гармии қисму зи бод сардиш дам,*

*Зи об тарриш чашму зи хок хушкиш ком.*

Родуёнӣ ва Рашиди Ватвот тафсирро хафӣ (пӯшида) ва чалий (зоҳир) донистаанд. Ба ақидаи Родуёнӣ барои дарёфтани маънӣ аввали мисраи аввалро бо қисми муқобили мисраи сеюм ва ба ҳамин монанд қисмҳои мисраи дуюм ва чорумро ба муқоиса овардан лозим аст. Масалан, дар байтҳои зерини Унсурӣ «Номи кин ҳаме тӯхтанд ва ба пархош ҳаме тохтанд, чангҷӯй ҳаме сӯхтанд, басечи набард ҳаме сохтанд»:

*Ҳама номи кинишон ба пархоши<sup>1</sup> мард,*

*Дили чангҷӯю басечи<sup>2</sup> набард.*

*Ҳама тӯхтанду<sup>3</sup> ҳаме тохтанд,*

*Ҳама сӯхтанду ҳаме сохтанд.*

Тафсири зоҳир ҳам ба монанди тафсири чалист, вале дар вай маъно ошкоротар мебошад. Мисол боз ҳам аз Унсурӣ:

<sup>1</sup> Пархош – чангу чидол, дуруштию тундӣ.

<sup>2</sup> Басеч – созу сомони чанг.

<sup>3</sup> Тухтан – хоستان, ҳосил кардан, андӯхтан, кина тӯхтан.

*Ё бибандад, ё кушояд, ё ситонад, ё диҳад,  
То чаҳон барпой бошад, шохро ин бод кор.  
Ончи бистонад – вилоят, ончи бидҳад – хоста,  
Он чи бандад – пойи душман, он чи бикшояд – ҳисор.*

### СИЁКАТУЛАЪДОД

Маъноӣ сиёкатулаъдод дар як чумла, мисраъ ё байт чанд исми танҳоро шумурдан ва пас васф кардани онҳост, ки дар охир онҳоро ба як сиёку тартиб меорад. Зехнӣ ин истилоҳро санъати шумур тарҷума кардааст. Намуна аз шеъри Адиб Собир:

*Ба ман намуд руҳу чашму зулфи он дилбар,*

*Яке ақиқу дувум нарғису савум анбар.*

*Ақиқу нарғису анбараиш бистонанд аз ман,*

*Яке ҳаёту дувум қуввату савум пайкар,*

*Ҳаёту қуввату пайкар се моя бувад моро,*

*Яке заъифу дувум қосиру савум логар.*

*Заъифу қосиру логар шавад ба меҳнати ишк,*

*Яке сипехру дувум кавкабу савум гавҳар.*

Аз «Тарҷумонулбалоға»:

*Дӯстону душманонро рӯзи базму рӯзи разм,*

*Шонздаҳ чиз аст вақти ком кардан, вақти кор:*

*Ному нангу фаҳру ору иззу зуллу<sup>1</sup> нӯшу захр,*

*Шодию гам, саъду наҳсу тоҷу банду тахту дор.*

*Мисол аз Сайид Ҳасани Ғазнавӣ:*

*Миннат худойро, ки шукуфту чамид боз,*

*Ҳам гулбуни саодату ҳам сарви боргоҳ...*

*Бас чашми шӯру рӯи тури буд мунтазир,*

*То чашмашон сафед шуду рӯяшон сиёҳ...*

*Бозанда ғашту мавҷ заду қасди авҷ кард,*

*Абри сахову баҳри атову сипехри чоҳ...*

<sup>1</sup> Зулл – хорӣ, нармӣ, фурӯтанӣ.

## РУЦЎЪ

2 Ручуъ ба чизе рӯй овардан, мурочиат кардан аст. Дар вақти баёни васфи чизе ё ҳолате нависанда ба нияти таъкиди матлаб зоҳиран аз сухани аввала бармегардад ва ба тавсифи болотару бошукӯхтаре мепардозад. Ручуъ як шакли услубии тасвир ва баён аст. Ручуъ дар байте ё пораи шеъре омада метавонад.

Дар ин порча аз «Андарз»-и Низомӣ ҳамаи мисраъҳои дююм ба шакли ручуъ омадаанд:

*Шабе равшан, аз рӯз раҳшандаатар,  
Маҳе, з-офтобе дурахшандаатар.  
Зи сарсабзии гунбади тобноқ,  
Зумуррад шуда лавҳи тифлони хок.  
Ситора бар он лавҳи зебо зи сим  
Навишта басе харф аз уммеду бим.  
Дабире, ки он ҳарфҳоро шинохт,  
Дар ин гори бегавр манзил насохт.  
Ба шугли ҷаҳон ранҷ бурдан чӣ суд,  
Ки рӯзӣ ба кушиши нашоёд фузуд.  
Ҷаҳон гам наҷфзуд, ба шодӣ гарой,  
На к-аз баҳри гам кардаанд ин сарой.  
Ҷаҳон аз паши шодио дилхушист,  
На аз баҳри бедоду меҳнаткашист...*

Дар байти охири ин шеъри «Дасти дигарон»-и Зиё Қоризода ручуъ шудааст, аз васфи заҳматҳои гарони рӯзгори инсонӣ ба беҳии онҳо дар нисбати олати дасти дигарон будан:

*Зору ночизу нотавон будан,  
Хор дар чашми ину он будан,  
Аз ақибмондагони қофилаҳо  
В- аз ҳақирони корвон будан.  
Солҳо дар ҳазизи меҳнату ранҷ  
Мавриди хашми осмон будан,  
Хуй кардан ба ранҷи махмурӣ,  
Бенасиб аз май мугон будан.  
Заҳми сад дашнаро пазируфтанд,*

*Тири сад таънаро нишон будан...  
Умрҳо дар камолӣ доноӣ  
Душмани ҷони худ ба ҷон будан  
Қабри худро ба дасти худ кандан,  
Суди нокарда дар зиён будан...  
Ташнаву гурена ба сар бурдан,  
Гаҳ чунину гаҳ чунон будан,  
Беҳтар аз он бувад, Зиё, ки даме  
Олати дасти дигарон будан.  
Чанд намунаи ручуъ аз абёти Низомӣ:  
Лайлӣ на, ки субҳи гетиафрӯз,  
Маҷнун на, ки шамъи хеитансӯз.  
Лайлӣ ба гузор боғ дар боғ.  
Маҷнун, галатам, ки доғ дар доғ,  
Лайлӣ чу қамар ба равшани ҷуст,  
Маҷнун чу қасаб баровараш сушт.*

## НИДО

Хитобаҳои пурэҳтирос ва амиқи равонию қалбиرو, ки аз ҳолати рӯҳии шоир ё қаҳрамони ӯ хабар медиҳанд, нидо мегӯянд. Нидо бештар аз нишонаҳои услубии тасвир аст ва ҳамчу санъат аз равиши хитобӣ ва мурочиатҳои боизтироб дар шакли тавсиф, танз ва мадҳу замм зохир мешавад. Мисол, нидои Фаридун дар болои сари буридаи Эраҷ:

*Ҷамегуфт, к-эй довари додгар,  
Бад-ин беғунаҳ кушта андар нигар!  
Ба ханҷар сараи хаста дар пеши ман,  
Танаш хӯрда шерони он анҷуман!  
Дили ҳар ду бедод аз он сон бисӯз,  
Ки ҳаргиз набинанд ҷуз тира рӯз!  
Ба доғи ҷигаршон кунӣ оҷида<sup>1</sup>,  
Ки бахшоиши орад бар эшон дада<sup>2</sup>.*

<sup>1</sup> Ожида – халонида, сӯан фуру бурда.

<sup>2</sup> Дад – дад, ҷонвари даранда.



Намуна аз марсияи С.Айнӣ дар марги бародараш  
Ҳоҷӣ Сироч:

*Хоҳам он хонаи бедоду ситам вайрон бод!  
Хоҳам он маҳкамаи ҷавр мазористон бод!  
Хоҳам он тахт, ки шуд боиси бадбахтии мо,  
Реза-реза шуда бо хоки сияҳ яксон бод!  
Хоҳам ин тоҷ, ки зеби сари хунхоре шуд,  
Бо сари соҳиби худ зебдеҳи зиндон бод!  
Хоҳам он қаср, ки ишратгаҳи ҷаллодон аст,  
Пора-пора шуда дар зери замин пинҳон бод!  
Хоҳам он зумра, ки имрӯз таҳаккум дорад,  
Даст баста ба дари маҳкамаҳо ҳайрон бод!  
Хоҳам он муфтию он қозию он шоҳу вазир.  
Сарнагун гашта ба хуни худашон галтон бод!  
К-ин ҳама зулм ба даврон, ки бад-он ваҳшат рафт,  
Баҳри омодагии ишрати ин ҳазрат рафт.*

Нидои Фотима аз романи «Восеъ»-и Сотим Улуғзода:  
«Акама ба дори баланд кашидан. Акам натарсид, сар-  
баланд ҷон дод. Халқон гуфтанд: ёдуш ба хайр, баҳодур  
будай!»

### ТААЧЧУБ

Тааччуб шигифтӣ ва ҳайрат аст. Шоир дар сухани  
маъруфу ошно тааччуб мекунад ва ба натиҷаю тасдиқи  
наву тозае онро меорад. Ин табдили мақсад ба шакли рад  
кардани тасдиқи аввала ва натиҷаи наве дар сифату хис-  
латҳо ба даст овардан низ буда метавонад.

Мисолҳо:

*Агар з-оташи рухсори ӯ насӯзад мушк,  
Чаро зи дур бисӯзад ҳаме дили ман зор.*

(Қамарӣ)

*Ба гоҳи ханда намой ҳаме ду саф гавҳар,  
Турост гавҳару чашми ман аст гавҳарбор.*

(Қамарӣ)

*Нест Монӣ абр, пас чун бог аз ӯ Артанг<sup>1</sup> шуд,  
Нест озар<sup>2</sup> бод, пас чун бог аз ӯ шуд пурнигор.  
Чун дарахти гул, ки ҳарчанд абри наврӯзаи ҳаме,  
Беиштар шӯяд мар-ӯро, беиштар гардад нигор.  
Пеш аз ин аз гул гулоб омад ҳаме в-акнун нигар,  
К-аз гулоб ояд ҳаме гул нодираст ин рӯзгор.*

### ҲУСНИ ТАЪЛИЛ

Маъноии таълил сабаби амре ва рӯйдодеро баён кар-  
дан аст. Дар истилоҳи илми бадеъ ба сифати мавсуф афзу-  
дани сифати навест, ки аз худӣ он бармеояд. Ин сифат як  
навъ далеле барои тасдиқи сифати аввала ҳам мебошад.  
Дар байти поён гиряи абр бо хандидани рӯи лолаву гул-  
зор сабаби сабзишу нумӯ будани он гиряро тасдиқ меку-  
над. Ба воситаи хандидани лолаву гулзор дар васфи мачо-  
зии «гиряи абр» тасарруфи некӯе карда шудааст:

*Зи баҳри он ки ҳамегиряд абр бе сабабе,  
Ҳаме бихандад бар рӯи лолаву гулзор.*

Аз Унсурӣ:

*Зи беқарории зулфаш бимондам ба аҷаб,  
На ӯ ба табъ ҷунон аст аз шигифт мадор.  
Чи аз тапидани дилҳо, ки андар ӯ бастаст,  
Ҷунон шудааст, ки натавонад ӯ гирифт қарор.*

Аз Фаррухӣ:

*Рӯзе дурахши теги ту бар отаиш уфтод,  
Отаиш зи бим гаит ба санг андарун ниҳон.  
Акнун чу оҳане ба сари санг барзанӣ,  
Осема<sup>1</sup> гардаду шавад андар ҷаҳон ҷаҳон<sup>2</sup>.*

<sup>1</sup> Артанг – аржанг, китоби пурнақши Монӣ

<sup>2</sup> Озар – оташ

<sup>1</sup> Осема – ошуфта, саргашта.

<sup>2</sup> Ҷаҳон – ҷаҳанда, беруншаванда

### САНЪАТҲОИ ЛАФЗИИ БАДЕЪ

Санъатҳои лафзӣ ба воситаи таносуб ва тазоҳури овозию ҳарфӣи сухан ба вучуд меоянд. Ба ифодаи дигар, санъатҳои лафзӣ қолабҳои умумии суханро мегӯянд, ки аз муносибату мувофиқати ҳарфу овоз ба вучуд омадаанд. Санъатҳои лафзӣ бадеъ воситаи хусни сухан буда, бо роҳи ҳамоҳангӣ ва мувофиқати ҳарфу садо шакл мегиранд. Таносуб дар санъатҳои лафзӣ аз мувофиқати ҳарфу калима ва калимаю ҷумла ба вучуд меояд. Як қисми санъатҳои лафзӣ ба хусни маънӣ ҳам далолат мекунад, ки таҷнисоти маънавий аз ҷумлаи онҳо мебошанд.

### ТАРСЕЪ

Маъноӣ лугавии тарсеъ ҷавохир нишондан аст. Масалан, дар ҳоли ба ҷуби дутор шинонидани ҷавохир вай мурассаъ мешавад.

Дар истилоҳи илми бадеъ мутобиқати қаринаҳои ҳар лафзи байт ё насрро дар вазн ва ҳарфи рави тарсеъ мегӯянд. Равӣ ҳарфи охирини решагии калимаи қофияро мегӯянд. Мисол: Бо нолаву нафир ва навҳаву сафир<sup>3</sup> ба ҳазрати шоҳ рафт («Синдбоднома»). Дар калимаи аввали ҳамоҳанг ҳарфи «а» ва дар дуум ҳарфи «р» рави мебошанд.

Мисолҳо:

*Кас фиристод ба сир (р) андар айёр маро,  
Ки макун ёд ба шеър андар бисёр маро.* (Рӯдакӣ)

*Ба дидор моҳе, ба кирдор шоҳе,  
Ба фарҳанг пире, ба давлат ҷавоне,  
Ба фармон қазое, ба майдон балое,  
Ба неъмат замине, ба қадр осмоне.* (Унсурӣ)

*То кай кунам аз турраи таррори ту фарёд,  
То кай кунам аз гамзаи гаммози ту бедод.* (Низомӣ)

<sup>3</sup> Сафир – ин ҷо садо ва овоз, дар лугат ба маънии аввали овоз

### САЧЪ

Маъноӣ сачъ дар лугат овози кабӯтар ва фохта аст. Дар истилоҳи илми бадеъ мувофиқати рави ва ҳамоҳангии калимаҳои охири қаринаҳоро мегӯянд. Қарина таркиб ё ҷумлаҳои аз ҷиҳати оҳанг монандро мегӯянд ва ҷунин ҳамоҳангиро мусаччаъ мехоҳам. Дар нисбати Қуръон ба ҷои сачъ фосила ва дар шакли ҷамъ фавосил гуфтан лозим аст. Дар ибтидои аҳди исломӣ дар назму наср сачъро ба хотири монанд набудан ба Қуръони маҷид истифода намекарданд. Баъд ин қоида фаромӯш шуд ва сачъро аввал дар адабиёти араб ва баъд дар назму насри форсӣ кор мефармудагӣ шуданд. Дар ин ҷумла аз «Гулистон»-и Саъдӣ калимаҳои «гирифтор» ва «гуфтор» сачъ шудаанд: «Порсоеро дидам ба муҳаббати шахсе гирифтор, на тоқати сабру на ёрои гуфтор».

Намунаи насри мусаччаъ аз Абдуллои Ансорӣ:

«Боз ақл гуфт: ман рақиби инсонам, нақибӣ<sup>1</sup> эҳсонам. Гушояндаи дари фаҳмам, ҷудоандаи ҷангу ваҳмам. По-бастаи таклифотам, шоистаи ташрифотам. Гулзори хирадмандонам, афсори хунармандонам. Эй ишк, туро кай расад, ки даҳон боз кунӣ ва забони танг дароз кунӣ. Ту кистӣ?»

Муфлисе хирмансӯхта ва мухлисе либоси такводӯхта».

Сачъ се навъ аст: мугавозӣ, мугарраф ва мугавозин.

Сачъи мугавозӣ ҷунон аст, ки калимаҳо дар вазну ҳарфи рави ба ҳам мутобиқ бошанд. Монанди хона – дона, даст – паст, лона – дона, дил – гил ва ғайра.

Мисол: «Дилҳои шикастаро фароҳам мекунад ва синаҳои хастаро марҳам мениҳад». «Сӯфиёро мақоми муҷоҳадат аст ва софиёро мақоми мушоҳадат». (Қозӣ Ҳамидуддин).

Сачъи мугарраф ҷунон аст, ки алфоз дар ҳарфи рави яке ва дар вазн мухталиф (гуногун) бошанд. Мисол: «Чун

<sup>1</sup> Нақиб – бузург, сарпараст

ба ҳалкаи қор ва нуқтаи паргор расидам... тоифае дидам дар либоси ахёр<sup>2</sup>, дар банди интизор. Чун қомати хуршед баланд баромад, шайх аз хучра ба дар омад» (Қозӣ Ҳамидуддин).

Саъби мугавозин он аст, ки калимоти қарина дар вазн муттафиқ ва дар ҳарфи рави мухталиф бошанд, монанди бом-бор, дос-дор, мард-марг ва ғайра. Мисол: Ин латифа бадеъ оварди ва ин нуқта ғариб гуфти. (Саъдӣ).

Намунаи дигари насри мусаччаъ аз Абдуллои Ансорӣ:

«Дар ин буданд, ки ногоҳ пайки танбеҳ расид аз роҳ, бо мактубе бо номи ишқ аз шоҳ ва муҳре бар он чо аз оҳ. Ва дар он фармон навишта ки «Эй ақли ба нақл сиришта, агар чи дорушшӯхратӣ, аммо дар ту нест чуръате! Агар пеш ояд горате, дар шавӣ дар мағорате»<sup>3</sup>.

### ТАЧНИС

Маъноӣ таҷнис ҳамоҳанг, ҳамчинс аст. Дар истилоҳи илми бадеъ калимаҳои дар шакли зоҳир монанд, ҳамчинсро мегӯянд, ки маъноӣ мухталиф доранд. Ду калимаи ҳамчинсро ду рукни таҷнис мегӯянд. Масалан, калимаҳои даво (рангдон) ва даво (давои ту), таҷнисанд, зеро навишти якхела ва маъноӣ гуногун доранд.

Таҷнис аз ҷумлаи он санъатҳои бадеист, ки ҳам шакли маънаӣ ва ҳам лафзӣ дорад. Таҷниси маънаӣ он аст, ки миёни рукноҳои таҷнис муносибати маъноӣ мавҷуд аст, чунон ки дар калимаҳои даво дидем.

Дар ин байти Иброҳим Ҳалил калимаи ғайрат дар мисраи якум ба маъноӣ асли ва дар мисраи дуюм ба маъноӣ бегона омадааст:

*Дило, гар ба таъби ту ғайрат бувад,*

*Набойд итоат ба ғайрат бувад.*

*Таҷнисот аз нӯҳ қисм иборатанд.*

<sup>2</sup> Ахёр – хайр, некӣ

<sup>3</sup> Мағорат – гор.

1. Таҷниси том. Дар таҷниси том ҳарфҳои ҳарду рукн ба ҳам мувофиқати пурра доранд. Дар байти зерини Унсурӣ калимаҳои «бим орам» ва «беморам» як навишт дар хати арабӣ доранд, вале маъноӣ якум ҳавф бурдан ва дуюм бемор будан аст:

*Бемораму қор зору ту дармонӣ,*

*Бим ораму қорзору ту дар монӣ.*

Дар ин байт калимаҳои қорзор (қор зор) ва дармонӣ (дар монӣ) низ таҷнис шудаанд. Дар як байт чунон ки мебинем, шоири устод се таҷниси том қор фармудааст.

Мисол аз Низомӣ:

*Ба шамъаш бар босе нарвона бинӣ,*

*Зи нозаш сӯи кас нарво набинӣ.*

Мисол аз Робиаи Балхӣ:

*Фишонд аз савсану гул симу зар бод,*

*Зиҳӣ босе, ки раҳмат бод бар бод.*

*Аз Умари Ҳайём:*

*Баҳром, ки гӯр мегурифтӣ ҳама умр.*

*Дидӣ, ки чӣ гуна гӯр Баҳром гурифт.*

2. Таҷниси зоид. Дар яке аз ду рукни таҷнис як ҳарфи зиёдатӣ омада бошад, ин амал таҷниси зоид хонда мешавад. Ҳарфи зиёда дар аввал ё охири калимаи таҷнис омада метавонад, монанди ном-нома, дор-дору, чашм-чашма, дид-дида ва ғайра.

Мисолҳо:

*Шудааст коми ту ба қомаи<sup>1</sup> ато сурат,*

*Шудааст номи ту бар номаи зафар унвои. (Унсурӣ)*

*Сиҳисарвам аз нола чун нол гашта,*

*Суҳо<sup>2</sup> монда аз гам Суҳайлӣ Ямонӣ<sup>3</sup>.*

(Муҳаммади Абада)

3. Таҷниси ноқис. Дар таҷниси ноқис ҳарфҳои ҳамсадо мувофиқ омада, садонокҳои кӯтоҳ фарқ мекунанд.

<sup>1</sup> Кома – ком, марҷон.

<sup>2</sup> Суҳо – номи ситора.

<sup>3</sup> Суҳайли Ямонӣ – номи ситора дар қутби ҷанубӣ

Дар байти зерин калимаҳои дурд... ва дард бо садоноки кӯтоҳ – ҳаракат фарқ мекунанд:

*Эй, ки софӣ сохтӣ айши маро аз дурди дард,*

*Дур бод аз гирди ту осеби даври тезгард.*

(Аз «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Атоулло).

4. Тачниси мураккаб. Дар тачниси мураккаб як рукн сода ва як рукни дигари тачнис мураккаб аст ва таносуби хуруфи миёни онҳо риоя мешавад. Имкон дорад, ки ҳарду рукн мураккаб бошанд: То банди маъзур аст, тобанда чу нур аст.

Мисолҳо:

*Камол ин ҳалқа бар сандон задан чист?*

*Гарат ҷонест, дар боз аст, дар боз.* (Камол).

*Эй гашта зи шарми рӯи ту гул об,*

*Чун об шуда ба пеши бӯи ту гулоб.*

(Аз «Бадоеуссаноеъ»-и Атоулло).

*Чу баркандам дил аз дидори дилбар,*

*Ниҳодам мӯҳри хурсандӣ ба дил бар.* (Лабибӣ).

5. Тачниси мутарраф. Дар тачниси мутарраф ҳарфҳои охири калимаҳои тачнис ба ҳам муҳолиф меоянд. Монанди асар ва асаб, омол ва омор. Мисол: Бади ин асар ба асаб мерасад. Асал ба асаб асар дорад.

Мисолҳо:

*Гар бода мушофаҳаи дӯстон хуш аст,*

*Ҷои чамона бар чаману бӯстон хуш аст.*

(Адиб Собир).

*Рухе фурӯхта чун моҳ бар фалак дорад,*

*Қаде фарохта чун сарв дар чаман дорад.*

(Абдулвосеи Ҷабалӣ).

*Аё, зи назми ту олам нур аз уюни тураф,*

*Аё, зи насри ту гетӣ нур аз фунуни ту хаф.*

(Абдулвосеи Ҷабалӣ)

*Коре чу ганҷи Қорун рух дар нишеб дода,  
Дарде чу кӯҳи Қоран собит қадам бимонда.*

(Асируддини Ахсикатӣ).

6. Тачниси музореъ. Ихтилофи як ё ду ҳарфи аввали рукнҳои тачнисро тачниси музореъ мегӯянд.

Мисолҳо:

*Гирям зи гами ту зору гӯй зарқ аст,*

*Чун зарқ бувад, ки дида дар хун зарқ аст.*

*Ту пиндорӣ, ки ҳар диле чун дили туст,*

*Не, не, санамо, миёни дилҳо фарқ аст.*

(Абӯсаиди Абулхайр).

*Он шаб, ки маро зи васлат, ай маҳ, ранг аст,*

*Болои шабам кӯтаҳу паҳно танг аст.*

*В-он шаб, ки туро бо мани мискин ҷанг аст,*

*Шаб кӯру хурӯс гунгу Парвин ланг аст.*

(Абӯсаид Абулхайр).

*Эзид, ки ҷаҳон ба қабзаи қудрати ӯст,*

*Додаст туро ду чиз, к-он ҳар ду нақӯст.*

*Ҳам сирати он ки дӯст дорӣ касро,*

*Ҳам сурати он ки кас туро дорад дӯст.*

(Абӯсаиди Абулхайр).

*Дило, ёри дигар ҷустӣ, бад-ин кор аз ту хушнудам,*

*Ту аз зорӣ биёсудӣ, ман аз хорӣ биёсудам.*

Агар ҳарфҳои тачнис аз ҷиҳати монандӣ ба якдигар наздик бошанд, онро тачниси музореъ ва агар дур бошанд, тачниси лоҳак мегӯянд. Маъноӣ музореъ мушобеҳу монандӣ ва маъноӣ лоҳак баъдӣ мебошад.

7. Тачниси хат. Монандии рукнҳои тачнисро дар хат (навиштан) ва фарқ карданашонро дар талаффуз тачниси хат мегӯянд. Ин навиъ тачнис дар алифбои имрӯза ошкор нест, чунки навиштани хондан дар хати кирилӣ фарқе надорад. Масалан, калимаи хор ба маъноӣ нотавону залил ва хоре, ки ба пой мехалад, дар алифбои имрӯза як хел навишта мешавад. Дар алифбои арабӣ ба маъноӣ хо-

ру залил дар шакли хвор навишта мешавад. Калимаи бино дар алифбои кунунӣ ба маънои соҳиби чашми бино ва иморат як хел навишта мешавад. Дар алифбои арабӣ навишти калима ба маънои биноӣ бо ҳарфи ё (и-и дароз) ва ба маънои иморат бо ҳаракат (и-и кӯтоҳ) сурат мегирад.

Мисолҳо:

*Чу дидам, ки бечорагӣ мехарад,  
Ниҳодам зи сар кибру рою хирад.*

(Саъдӣ).

Калимаҳои харад ва хирад як хел навишта мешаванд, дар талаффузу маъно фарқ доранд.

*Дурушт аст посух, валекин дуруст,  
Дурустӣ дуруштиё намояд нахуст.*

(Абӯшақури Балхӣ).

*Доштам дирӯз бар сар ҳуш-ёри ман гирифт,  
Турфа нофаҳмонда ёри ҳушёрӣ ман гирифт.  
Ин замон бе обу дон афтода дил чун мурғи зор,  
То самуми ҳаҷр оби марғзори ман гирифт.  
Доштам нақди тавон дар чайби аслу фаръи ёр,  
Шӯхи айёр он бути қомилиёри ман гирифт.*

(Ҳайрат).

8. Тачниси лафзӣ. Тачниси лафзӣ ҳолати муқобили тачниси хат аст, яъне рукнҳои тачнис дар хат мувофиқ мегоянд, вале дар талаффуз фарқ доранд. Дар алифбои арабӣ калимаҳои, ки талаффузашон як хел асту навишташон фарқ мекунад, хеле зиёданд. Масалан, калимаи Хато (Хито)-номи қадимии Хитой ва хато ба маънои ғалат ва нодуруст дар алифбои арабӣ ба шакли мутафарриқ навишта мешавад, лекин талаффузашон як аст. Калимаҳои алам-ба маънои байрақ ва алам-ғаму гусса низ дар навишт фарқ доранд, калимаи сад (рақами 100) ва сад – девор низ навишти гуногун доранд ва ғайра.

Мисоли манзум:

*Зи бими теги ӯ дар марзи Гӯроб,  
Ҳаме бо шерӣ бешиа хурд гӯр об.*

Дар байти зерини Шайх Саъдӣ калимаҳои «харад» ва «харад» дар навиштаи арабӣ яксонанд:

Валекин ту бистон, ки соҳибхарад  
Аз арзонфурӯшон ба рағбат харад.

9. Тачниси мукаррар. Ин навъи тачнисҳоро муздавич ва мураддад низ мегӯянд. Маънои калимаи мукаррар такроршуда ва бозгашт аст. Дар тачниси мукаррар калимаҳои ҳамчунин дар охири мисраъҳо ё пораҳои мусаччаъ пайи ҳам мегоянд. Намуна аз Абдуллои Ансорӣ:

«Ишқ гуфт»: «Ман девонаи чуръаи завқам,  
барорандаи шӯълаи шавқам, зулфи муҳаббатро шонаам,  
заръи маваддатро донаам».

Дар рубоии Абӯсаид Абулхайр тачниси мукаррар дар байти дуюм омадааст.

*Во фарёдо, зи ишқ во фарёдо,  
Корам ба яке турфанигор афтодо,  
Гар доди мани шикаста додо, додо.  
В-арна ману ишқ, ҳар чи бодо, бодо!*

Мисолҳо:

*Донам, ки ҳеҷ кас накунад мартабат маро,  
Донам, ки мурда бар дили меросхор хор.*

(Кисоӣ)

*Рӯзе дурахши теги ту бар отаиш уфтод,  
Отаиш зи бим ғашт ба санг андарун ниҳон.  
Чун акнун чун оҳане ба сари санг барзанӣ,  
Осема гардаду шавад андар ҷиҳон ҷаҳон.*

(Фаррухӣ)

*Алоё, навбаҳоре боди нӯшин<sup>1</sup>,  
Аз ин бедил бад-он дилбар хабар бар.  
Бигӯ ӯро, ки андар боғи ҳиҷрат  
Чу қавми Худ<sup>2</sup> андар боди сар-сар,  
Ту дар каф соғару ман бе ту, ёро,  
Ба ман логар расида ҷон ба гаргар<sup>3</sup>.*

<sup>1</sup> Нӯшина – шароби гуворо

<sup>2</sup> Худ – номи пайгамбари қавми Од

*Аё мири бутон, ҳиндуи Кашир,  
Аё шоҳи сарони чину Барбар...* (Шӯҳраи Офок)

Тачниси мукаррар дар навъҳои дигари тачнис ба вучуд меояд ва шакли мустақили ҷинос нест.

### ИШТИҚОҚ

Иштиқоқ гирифтани калимаро аз решаи дигар, нимаи чизе гирифтаниро меғоянд. Дар истилоҳи илми бадеъ дар шеър ё наср истифода кардани калимаҳои аз як реша баромадаро иштиқоқ меноманд. Монанди ифтихору тафохур, илму олим, доно, донанда, дониш, ирфону ориф. Агар калимаҳо зоҳиран монанд оянд ва ҳамреша набошанд, дар ин маврид ҳам иштиқоқ дониста мешаванд. Монанди достон, ростин, замину замон. Ин навъи охиристо шабаҳи иштиқоқ ҳам меғоянд.

Мисолҳо:

*Ҳар шаб нигаронам ба Яман, то ту барой,  
Зеро ки Суҳайлию Суҳайл, аз Яман ояд.* (Рӯдакӣ)

*Сабзиву сабзакиву сабзаи кишт  
Чун биёбӣ, ба бар кашу бинишин.*  
(Шаҳиди Балхӣ)

*Эй ишқи ашоқи ашуқи ашақа,  
Эй нури ҳадоқи ҳадуқи ҳадақа.  
Як беса бидеҳ ба ошиғи девона  
Аз баҳри садоқи садуқи садақа.* (Аз флоклор)

*Навои ту, эй хубчехри навоин,  
Даровард дар кори ман бенавой.* («Ал-муъҷам»)

### ҚАЛБ ВА МАҚЛУБ

Ин санъат ба санъати тачнис монандӣ дорад. Маъноии калимаи қалб баргардонидан, чаппа кардан ва мақлуб баргашта, вожгун аст. Дар истилоҳи илми бадеъ қалб

<sup>3</sup> Фарғар - галтак

овардани калимаи дар нисбати калимаи аввала дорои ҳарфҳои чаппаро меғоянд. Ба монанди рағ ва гар, дор ва род, дар ва рад, ҷодувона ва ҷовидона. Агар ин амал дар баъзе ҳарфҳо рӯй дода бошад, онро қалби баъзе меғоянд. Монанди шоир ва ошир (дахум), сохта ва хоста.

Мисолҳо:

*Аҳди қувватро мадоре, саъди нусратро мурод,  
Иззи давлатро макине<sup>1</sup> мулку миллатро макон.*  
(Зайнабӣ)

*Гар обамро бирезад ишқ, шояд.  
К-аз оби дида беҳ ишқи муборак.  
Киро таб гирад аз ишқ, нигоро,  
Чи суд ар об баррезад ба торак.*  
(«Тарҷумон-ул-балоға»)

Агар ҳамаи ҳарфҳои калимаро аз ду тараф як хел хондан мумкин бошад, ин навъро мақлуби кул (л) меғоянд. Монанди шир-риш, ором-моро. Дар мавриде тамоми мисраи шеърро ба айни ҳамон иборат чаппа хондан мумкин аст. Ин гуна қалбро мақлуб ё мақлуби муставӣ гуфтаанд. Дар китобҳои доир ба илми бадеъ чунин мисраҳо намуна меоранд, ки дар алифбои арабӣ аз ҳарду тараф як хел хонда мешавад:

Шаккар ба тарозуи вазорат баркаш.

Дар абёти зерини шоир Миралӣ Пури Такин агар исми «Мираки Сино»-ро дар навишти арабӣ чаппа бихонӣ, ба «аниси карим» табдил меёбад:

*Мираки Сино латифу чобуку барно,*

*Ҳар-ч бигӯям аз ӯ хуш ояду зебо.*

*Он кас бошад кариму гар нашиносӣ,*

*Зуд бихон божгуна Мираки Сино.*

Сайид Ҳасани Ғазнавий тарозуро мақлуби вазорат шинохтааст, яъне дар навишти арабӣ калимаи тарозуро чаппа бихонем, вазорат мешавад.

*Бузургон, ҳар чи он мақлуб гардад,*

<sup>1</sup> Макин – ҷо гирифта, ҷойгир.

*Шавад манкусу<sup>1</sup> зояд истизорат<sup>2</sup>  
Тарозуро надорӣ аз карам з-он к,  
Тарозуест мақлуби вазорат.*

#### РАД УЛ-АҶУЗИ ИЛА-С-САДР

Бибояд донист, ки арӯзиён ва санъатшиносон байтро ба панҷ қисм чудо мекунам: 1. Садр-аввали мисраи якум. 2. Арӯз-охир мисраи якум. 3. Ибтидо-аввали мисраи дуюм. 4. Аҷуз (зарб) – охири мисраи дуюм. 5. Ҳашв-он чи дар миёнаи мисраъ меояд. Маънои садр аввал, арӯз-канор, ибтидо-огоз, аҷуз-охир ва ҳашв-пур карданӣ, гун-ҷониданӣ мебошад. Мувофиқати айнан ва ё ҳамоҳангии садр (аввали ҷумла)-ро бо аҷуз рад ул-аҷузи ила-садр меноманд. Мисолҳо: Дӯст хуб набошад ҳам, бори миннат дорад ба дӯст. Бародар донад қадри бародар.

Мисолҳои манзум:

*Агарчи чангнавозон латифтабъ бувад,  
Фидои дасти қалам бод, дасти чангнавоз.*

(Рӯдакӣ)

*Агар бутгар ҷунон пайкар нигорад,  
Марезод он хучаста дасти бутгар.  
В-агар Озар чу ӯ донист кардан,  
Дурӯд аз ҷони ман бар ҷони Озар.*

(Рашиди Ватвот)

#### РАД УС-САДР ИЛА-Л-АҶУЗ

Такрори калимаи охири байтро дар аввали байти дигар рад ус-садр ила-л-аҷуз гуфтаанд. Санъати рад ул-аҷузи ила-с-садр амале дар дохили байт аст, рад ус-садр ила-л-аҷуз дар ду байт ба амал меояд.

Мисолҳо:

*Бӯстон шуд ҳамчу рӯи дӯстон,  
Боз рӯи дӯстон чун бӯстон.*

<sup>1</sup> Манкус – сарнагун, чаппа шуда.

<sup>2</sup> Истизорат – дидор хостан, талаби зиёрати касе кардан.

*Бӯстон бо дӯстон хуштар кунун,  
Эй хушо, дар бӯстон бо дӯстон.*

(Масъуди Саъди Салмон)

*Ҳамеша буд нишоти дилам зи дидани дӯст,  
Ҳамеша буд қарори танам ба сӯхбат ёр.  
Бирафт ёру маро гам гирифт ҷои нишот,  
Бирафт ёру маро таб гирифт ҷои қарор.*

(Қатрон)

#### РАД УЛ-МАТЛАЪ

Такрори яке аз мисраҳои матлаъи шеър, байти аввалро дар мактаъи он рад ул-матлаъ мегӯянд. Лоик Шералӣ мисраи аввали матлаъи ғазалашро бо каме тағйир дар байти мактаъ овардааст:

Матлаъ:

*Гарчи худ офтобу моҳи худем,  
Монда дар инзивои ҷоҳи худем.*

Мактаъ:

*Ақлҳо аз чи тира, ай мардум,  
Мо агар офтобу моҳи худем.*

Мисраи аввали байти матлаъи ғазали дигари Лоик дар байти мактаъ рад ул-мактаъ шудааст.

Матлаъ:

*Сӯйи бесӯй равонем, эй дарег аз сӯйи мо,  
Кӯйи некӯй надорем, эй дарег аз кӯйи мо.*

Мактаъ:

*Модари зояндаи ояндамон астарун<sup>1</sup> аст,  
Сӯйи бесӯй равонем, ай дарег аз сӯи мо.*

#### РАД УЛ-ҚОФИЯ

Такрори қофияи мисраи аввали матлаъи қасида ё ғазалро дар охири байти дувум рад ул-қофия мегӯянд. Дар

<sup>1</sup> Астарун - нозоянда

ин абёти газали Саъдӣ қофияи мисраи якум ва чаҳорум калимаи «рӯй» аст:

*Гул аст он ӯ суман, ӯ моҳ, ӯ рӯй,  
Шаб аст он ӯ шабах, ӯ мушк, ӯ бӯй?  
Лабат донам, ки ёқут аст, тан сим,  
Намедонам дилат санг аст ӯ рӯй.*

Рӯйи якум ба маънои чеҳра ва дуҷум навъи фулуз аст ва онҳо таҷниси томи маънавӣ ҳам шудаанд.

Мисоли дигар ҳам аз Шайх Саъдист:  
*Бигзашту нигаҳ накард бо ман,  
Дар пой кашон зи кибр доман.  
Ду наргиси масти нимхобаиш  
Дар пешу ба ҳасрат аз қафо ман.*

Намуна аз шеъри Ҳофиз:  
*Булбул зи шохӣ сарв ба гулбонги паҳлавӣ  
Мехонд дӯш дарси мақомоти маънавӣ.  
Мургони боғ қофиясанҷанду базлагӯй,  
То хоҷа май хӯрад ба газалҳои паҳлавӣ.*

### ТАБДИЛ ВА АКС

Ин санъатро табдил, акс ва гоҳе тард (дур кардан) мегӯянд. Дар ин санъати табдил ӯ акс мисраи аввалро бо иваз кардани ҷойи рукнҳои аввалу охир ҳамчун мисраи дуҷум меоранд. Ин амал дар мисраъ, байт ва тамоми шеър имкони кор фармудан дорад.

Мисолҳо:

*Тан на ҳаме бошад огаҳ зи ҷон,  
Ҷон на ҳаме бошад огаҳ зи тан.*

(Ҳомидӣ)

*Бӯса надихад моро, моро надихад бӯса,  
Ғамгин дили мо дорад, дорад дили мо ғамгин.*

(Унсурӣ)

Дар санъати табдил маънои мисраъҳо бо тағйири алфозу маънӣ ҳам омада метавонад. Масалан, дар ин байтҳои Шайх Саъдӣ:

*Ё раб, он рӯй аст ӯ барги суман?  
Ё раб, он қад аст ӯ сарви чаман?  
Бар суман кас дид қаъди мушкбор?  
Бар чаман кас дид сарви симтан?*

Дар ин байти Унсурӣ ҳамаи мисраи аввал дар дуҷум акс шудааст:

*Агарчи бошад танҳо, ҳама қаҳон бо ӯст,  
Агарчи бо ӯ бошад ҳама қаҳон, танҳоост.*

Дар ин абёт аз газали Ҷалолуддини Румӣ акс дар дохили мисраъҳо омадааст:

*Парда туию зи бас парда туй,  
Ҳар нафасе шакли дигар мезанӣ,  
Бе мани ту ҳар ду туй ӯ ту ман.  
Ҷони манӣ, они манӣ ӯ манӣ...  
Равзани дил, оҳ, чӣ хуш равзани,  
Ё ту магар равзани ёри манӣ?*

Дар ин газали Ҷалолуддини Румӣ ҳам санъати акс дар дохили мисраъ ва абёт ба кор рафтааст:

*Ҷони ман ҷони ту, ҷонат ҷони ман,  
Ҳеч дидастӣ ду ҷон дар як бадан.  
Ай тан, ар бе ӯ ба сад ҷон зиндаӣ,  
Ҷон талаб кун, ҷону лофи тан мазан.  
Дил аз ин ҷон баркану бар вай бинех,  
З-он к-аз ин ҷоне наёяд, ҷон мақан.  
Аз қулафрӯҳ амри рабӣ фаҳм шуд,  
Шарҳи ҷон, ай ҷон, наёяд дар даҳан.*

Ғазали зерин ба Ҳофиз нисбат дода шудааст ва беҳтарин намунаи истифодаи санъати акс мебошад:

*Дилбари ҷонони ман бурд дилу ҷони ман,  
Бурд дилу ҷони ман дилбари ҷонони ман.  
Аз лаби ҷонони ман зинда шавад ҷони ман.  
Зинда шавад ҷони ман аз лаби ҷонони ман.  
Равзаи ризвони<sup>1</sup> ман хоки сари кӯи дӯст,  
Хоки сари кӯи дӯст равзаи ризвони ман.*

<sup>1</sup> Равзаи ризвон – боғи бихиштӣ, боғи дилкушо



*Ин дили ҳайрони ман волаву шайдои туст,  
Волаву шайдои туст ин дили ҳайрони ман.  
Юсуфи Канъони ман, Мисри малоҳат турост,  
Мисри малоҳат турост, Юсуфи Канъони ман.  
Сарви гулистони ман қомати дилҷӯи туст,  
Қомати дилҷӯи туст сарви гулистони ман.  
Ҳофизи хушхони ман нақди камоли гиёс<sup>2</sup>,  
Нақди камоли гиёс Ҳофизи хушхони ман.*

Дар мисраи дуюми ин байти Саной ҳам санъати акс истифода шудааст:

*Мири маҷлис чун ту бошӣ, бо ҷамоат дар нигар,  
Хом дардеҳ пухтарову пухта дардеҳ хомро.*

### ЭЪНОТ Ё ЛУЗУМИ МОЛОЯЛЗАМ

Маънои луғавии эънот ранҷонидан, худро дар кори душвор афкандан аст. Санъати эънотро лузуми молоязам ҳам гуфтаанд, ки маънояш лозими ғайри зарурӣ мебошад. Ба ҳамин маъно истилоҳи илтизомро низ кор мефармоянд, ки маънояш дар коре мулзам шудан аст.

Дар истилоҳи илми бадеъ – дар шеър ё наср ба такрор овардани ҳарфе ё калимаеро мегӯянд, ки нолозим буда аз талаби мазмуну мавқеъ сар намезанад. Ин навъ санъат дар мавриде маънии хуб ҳам медиҳад, вале аслан ба хотири машку ҳунарнамоӣ ба кор меравад. Қасидаи Амъақи Бухорой хеле машҳур аст, ки дар ҳар мисраъ калимаҳои мӯр ва мӯйро кор фармудааст:

*Агар мӯре сухан гӯяд ва гар мӯе равон дорад,  
Ман он мӯри сухангӯям, ман он мӯям, ки ҷон дорад.  
Танам чун сояи мӯй асту дил чун дидаи мӯрон,  
Зи ҳаҷри голиямӯе, ки чун мӯрон миён дорад.  
Агар мар обу оташро макон мумкин бувад, мӯе,  
Ман он мӯям, ки дар тӯфону дар дӯзах макон дорад.  
Агар бо мӯю бо мӯре шабонрӯзӣ шавам ҳамроҳ,  
На мӯй аз ман хабар ёбад, на мӯр аз ман нишон дорад...*

Мисоли дигар аз шеъри Сайфии Нишопурӣ дар илтизомии санг ва сим:

*Ай нигори сангдил, эй лӯбати симинузор,  
Дар дили ман меҳри ту чун сим дар сангин ҳисор.  
Сангдил ёрею симинбар нигору меҳри туст  
Ҳамчу нақши симу санг андар дили ман пойдор.  
Ман чу сангам салб дар аҳду ту чун сие дурӯй,  
З-он чу сим аз санг ногоҳам бирафтӣ аз канор.  
То ман, ай сангиндили симинбари номехрубон,  
Ҳамчу симам бо ту софӣ, ҳамчу сангам бурдбор.  
Гоҳ бар сангам занӣ чун зарру ҷӯй нақши сим,  
Гаҳ занӣ сангу маро чун симу зар гирӣ иёр.  
Раҳм кун, мангар ба бесангию бесимиш ман,  
З-ин ки санг онро бувад, к-аз симу зар дорад ясор.*

Агар калимаи эънот бо қаринае омада бошад, онро эънот ул-қарина мегӯянд. Масалан, дар ин шеъри Масъуди Ғазнавӣ «сим» эънот ва «чоҳ» қарина шуда омадаанд:

*Чоҳ ҷӯй, ай ки мебичӯй сим,  
Симу ҷуз сим зери чоҳ дар аст.  
Симро ҳар касе биёбаду боз  
Чоҳ бо аждаҳо ба чоҳ дар аст.*

Намунаи дигар аз Адиб Собирӣ Тирмизӣ:  
*Хаёли ту як соат аз чашми ман  
Нагардад чу меҳри ту аз дил ҷудо.  
Нагаштӣ маро чун хаёлат тамом,  
Гарат чун хаёли ту будӣ вафо.*

Дар абёти зерин аз шеъри Турки Кишии Айлоқӣ ҳарфи б дар қофия нолозим аст, зеро асли қофия ҷузъи –аре мебошад:

*Зулфайн баришкаставу қад санавбаре,  
Зери ду зулф ҷаъдаш ду хатти анбарӣ...  
Чашму ду зулфу ду рух ҷумла мушаъбадан  
В-аз якдигар гирифта ҳама сеҳру дилбарӣ.*

<sup>2</sup> Гиёс – фарёдрас

Дар ин қитъаи Масъудӣ такрори «мор» ва қофия шудани «димор» ва мор аз чумлаи илтизом аст, зеро чузъи қофия – ор ва - ор буда, такрори «м» нолозим аст.

*Мухолифони ту мӯрон буданд, мор шуданд,  
Баровар аз сари мӯрони моргашта димор.  
Макун диранг аз бешу рӯзгор мабар.  
К- азждаҳо шавад, ар рӯзгор ёбад мор.*

### ХАЗФ

Маънои ҳазф қатъ кардан, дур кардан аст. Дар истилоҳи илми бадеъ – дар назму наср истифода накардани як ё якчанд ҳарфро ҳазф мегӯянд. Мисол, дар ин чумла ҳарфи о ҳазф шудааст: Дар дил кудурати кас намегирад ва иззатманди шахси хеш аст.

Дар ин порча аз қасидаи Рашиди Ватвот низ ҳарфи о ҳазф шудааст:

*Хусрави мулкбаҳиши кишваргир,  
Ки зи хулқаш ба адл нест гузир.  
Хусрави Шарқ, к-аз сари тегаиш  
Ҳаст душман ҳамеша чуфти нафир.  
Қасди маҷду шараф бад – ўст рафеъ,  
Чаши фазлу ҳунар бад – ўст қарир.*

### ЗУҚОФИЯТАЙН

Дар истилоҳи илми бадеъ – дар шеър паиҳам ва ё бо фосила овардани ду қофияро зуқофиятайн мегӯянд. Мисол, дар ин қитъаи Ҳайрат санъати зуқофиятайн истифода шудааст:

*Он ки аз хони вислош нарасиду нарасанд,  
На пайи аҷз фақирон, на пайи ҷанг шаҳон.  
Ҷои тан сохта дар пайкари худ сим сатир<sup>1</sup>,  
Ҷои дил дошта дар синаи худ санг ниҳон.  
Эҳтирози ман аз он маҳфили з-он анҷуман аст,  
Маҳфили кайфпарон, анҷумани бангҷаҳон.*

<sup>1</sup> Сатир – мастур, пӯшида, порсо.

*Ору нангест ба чуз ишқу муҳаббат, ки ба даҳр  
Ҳам бад-он ори кеҳон рафту бад-ин нанги меҳон.*

Агар дар миёни ду қофия фосила, яъне калимаҳои дигар омада бошанд, онро ҳичоб мегӯянд. «Дорӣ» дар ин мисраъҳои шеъри Амир Муиззӣ ҳичоб аст:

*Ай моҳи замин, бар осмон дорӣ тахт,  
Суст аст адӯ, то ту камон дорӣ сахт.  
Ҳамла сабук оришо гарон дорӣ тахт,  
Пирӣ ту ба тадбири ҷавон дорӣ бахт.*

Дар ин ғазали Унсурӣ қофия паиҳам ба такрор омадааст:

*Зи зулфи ту бурдаст шаббуй, бӯй,  
Аз ӯ гаит пурмушк мушкӯй, кӯй,  
Кучо ҷӯи хуни бинӣ, ай дилрабо,  
Рухони маро андар он ҷӯй, ҷӯй?  
Ту гӯй, ки дил шустам аз ту. – Чаро?  
Дил аз ман чи шӯй, дил аз шӯй, шӯй!  
Равон мӯю ашк аст Омӯи об,  
Чӣ арзад бари оби Омӯй, мӯй.*

### МУВАШШАХ

Мувашшахро тавшех ва вашшах ҳам мегӯянд, ки маънояш гарданбанд аст. Дар аввал ё миёнаи абёти шеър ҳарф ё калимаҳоро ба тартиб меоранд, ки ҷамъи онҳо исми шахс ё чизеро медиҳад. Масалан, маҷмӯи ҳарфҳои аввали ин рубоии Рашиди Ватвот номи Муҳаммад бошад:

*Маъшуқа дилам ба тири андӯх бихаст,  
Ҳайрон шудаму касе намегирад даст.  
Мискин тани ман зи пойи меҳнат шуд наст,  
Дастии гами дӯст пушти сабрам бишикаст.*

### ТАКРОР

Такроран овардани калима ва таркибе дар шеър ё наср аз чумлаи санъат аст, лекин такрори безарурату бефоида аз чумлаи ҳашви қабех ва уюби шеър мебошад. Одатан санъати такрор барои таъкиди маъно ва мақсаде

истифода мешавад. Дар қасидаи Адиби Табарӣ рӯкнҳои мисраи дуҷуми ҳар байт ба такрор ва хеле зебо омадаанд:

*Баҳор омад гули урдӣ<sup>1</sup> ба бор аст,*

*Баҳор андар баҳор андар баҳор аст.*

*Чаҳон аз талъати султони аъзам*

*Нигор андар нигор андар нигор аст.*

*Зи лола кӯхро в-аз гул чаманро*

*Узор андар узор андар узор аст.*

*Зи бас оҳуи даштию сарой.*

*Шикор андар шикор андар шикор аст.*

*Зи дастии соқӣ ӯро аз лабу чашим*

*Хумор андар хумор андар хумор аст.*

*Зи дастии шоху боду шоху гулбун*

*Нисор андар нисор андар нисор аст.*

*Зи бӯйи базмаиш имшаб то Бухоро*

*Бухор андар бухор андар бухор аст...*

Дар ин порча аз шеъри Лоик Шерали такрори таркиби «амон аз ману ту» ба таъкиди хитобҳои «ману ту» хеле мувофиқ омадааст:

*Бас ки фарҳанг надорем, амон аз ману ту!*

*Номусу нанг надорем, амон аз ману ту.*

*Ману ту ҳавсала тангем, амон аз ману ту!*

*Ману ту дабаву дангем, амон аз ману ту!*

*Ману ту гичу гарангем, амон аз ману ту!*

*Пардаву рӯему дурангем, амон аз ману ту!*

*Ману, ту масту малангем, амон аз ману ту!*

*Бандаи нашъаву бангем, амон аз ману ту!*

### МУЛАММАЪ

Муламмаъ дар луғат равшан кардан ва дурахшонро мегӯянд. Муламмаъ ба маънои рангоранг, ҳайвони гулдор ва ало ё холдор низ омадааст. Дар истилоҳи илми бадеъ шеъреро мегӯянд, ки як мисраъ ё байти он ба забони

<sup>1</sup> Урдӣ – мухаффафи урдибиҳишт, моҳи дуҷуми баҳор.

форсӣ - тоҷикӣ ва мисраъ ё байти дигараш арабӣ бошад. Мисол аз шоир Бадеи Балхӣ:

*Бад-он мангар, ки май манъ аст, май хӯр,*

*Ливактил варди шурбул хамри чоиз.*

*Ба ёди сайиди ҳаррони олам*

*Абу Яҳё – л-лази яҳя биҳил гизз.*

Тарҷумаи мисраи дуҷум ва чаҳорум, мазмунан:

*Нӯшидани шароб ба вақти гул равост,*

*Абу Яҳё, ки ба ӯ бузургӣ зинда шавад.*

Дар ин шеъри Рашиди Ватвот як байт ба забони тоҷикӣ ва байти дуҷум ба забони арабист:

*Худовандо, туро дар комронӣ,*

*Ҳазорон сол бодо зиндагонӣ.*

*Вакаллоху найбота-л-лайлоӣ,*

*Васанака мин мулиммоти аз-замонӣ.*

*Ту он садри, ки аз садри ту ёбанд*

*Ҳама арбоби дониш комронӣ.*

*Чанобак, равзатулиқбали тузрӣ,*

*Атоибуҳо биравҷоти-л-ҷинонӣ.*

Тарҷумаи байтҳои арабӣ, мазмунан:

*Туро раҳнамоӣ кунад дар шабҳо,*

*Нигаҳ дорад аз ранҷҳои замонӣ.*

*Ҳазрати ту ҷаноби иқбол аст,*

*Ки бар богҳои ҷаннат пеидастӣ мекунад.*

Ашъори дузабонии тоҷикӣ ва туркӣ (ӯзбекӣ)-ро ҳам муламмаъ ва дар урфи аҳли адаб ширу шакар гуфтаанд. Намунаи шеъри ширу шакар аз шоир Фаёзи Хучандӣ:

*Ул Фузулӣ, ки афсаҳои даврон*

*Табъи эрди мисоли оби равон.*

*Шуаро иҷра эрди донишманд,*

*Манга булди бу икки байт писанд:*

*«Сарваро, гардиши сипехри кабуд,*

*Дойим ӯлмас мувофиқи мақсуд.*

*Богламас ҳар шукуфа меваи тар,*

*Аксари битмучи ёринда табар».*

*Гар муяссар нашуд туро мақсад,  
Хотиратро малолате нарасад.*

### МУРАДДАФ

Радиф пушти сари ҳам, паиҳам нишастанро мегӯянд. Дар истилоҳи илми бадеъ ва илми қофия калима ё ибораеро мегӯянд, ки баъди қофия аз аввал то охири шеър такрор мешавад. Ин гуна шеърро мураддаф мегӯянд. Дар ин ғазали Шайх Саъдӣ «ман» радиф шудааст:

*Ай, рӯи ту роҳати дили ман,  
Чашии ту чароги манзили ман.  
Обест муҳаббати ту зӯй,  
К-омехтаанд бо гили ман.  
Шодам ба ту марҳабову аҳлан,  
Ай бахти сайиди муқбили ман.  
Бо ту ҳама баргҳо муҳайёст,  
Бе ту ҳама ҳеч ҳосили ман.  
Гӯй, ки нишастай шабу рӯз,  
Ҳар ҷо ки тӯй, муқобили май.  
Гуфтам, ки магар ниҳон бимонад,  
Он-ч аз ғами туст бар дили ман.  
Баъд аз ту ҳазор навбат афсӯс,  
Бар даври ҳаёти ботили ман.  
Ҳар ҷо ки ҳикоятю чамъе  
Ҳангомаи тусту маҳфили ман.  
Касро ба қасоси ман мағиред,  
К-аз ман биҳил аст қотили ман.*

Чанд байти мураддаф зайли намуна аз дигар шоирон:

*Магар шеру палангӣ, ай дил, ай дил,  
Ба му доим ба чангӣ, ай дил, ай дил.  
Агар дастам расад, хунат бирезам,  
Бубинам то чӣ рангӣ, ай дил, ай дил.* (Бобо Тохир)

*Чу бахташ ба ҳар кор манишур дод,  
Сипехраш яке номвар пур дод.* (Асадӣ)

*Асрори азалро на ту донию на ман,  
В-ин ҳарфи муаммо на ту хонию на ман.*

*Ҳаст аз наси парда гуфтугӯи ману ту,  
Чун парда барафтад, на ту монию на ман.*

(Хайём)

*Бо зар ли ҳунар, ҳунар чи хезад,  
Бо сам ли шаҷар самар чи хезад?*

(Ҷамолуддини Исфаҳонӣ)

*Масти ба нахустбода сахт аст,  
Афтондани пофитода сахт аст.*

(Низомӣ)

### МУТАЗАЛЗИЛ

Маънои лугавии мутазалзил ларзанда, ларзон аст. Дар истилоҳ овардани калимаҳоеро дар шеър мегӯянд, ки вақти тағйири ҳарфе аз он маъно дигар мешавад, маънои ҳарч ба мадҳ ва мадҳ ба ҳарч бармегардад. Ин санъат бештар дар алифбои арабӣ мавриди истифода буда метавонад, зеро дар вай садонокҳои кӯтоҳ (а, у, и) навишта намешаванд ва хондани дурусти матн ё нодурусти он маъноро дигар мекунад. Тағйири маъно ба воситаи тағйири ҷои ҳарф, кор фармудан ё ҳазфи ҳаракатҳо ва ташдид ба вучуд омада метавонад. Масалан, дар байти дуҷюми порчаи зерин калимаи «қадах» (бо ҳаракати д) чунин маъний медиҳад: «Гоҳе қадаҳи май, ки муроди ӯст, ба ӯ мерасад». Агар «қадх» (айб кардан, сарзаниш) хонда шавад, маъний ин мешавад: «Гоҳе халале ба кори ӯ мерасад».

*Ҳар кас бинӣ ту порсотвр ӯро,  
Аз даҳр насиб нест ҷуз ҷавр ӯро.  
В-он кас, ки бувад ринду ба майхона равад,  
Гоҳе қадах расад дар ин давр ӯро.*

(Бадоеъуссаноеъ)

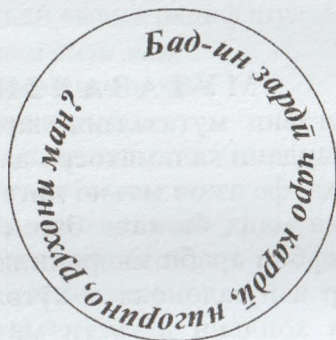
Дар байти поён калимаи тоҷдор ба маънои мусбат ва тоҷ (и) дор, ба маънои манфӣ омада метавонад:

*Рӯзу шаб хоҳам ҳаме аз кирдгор,  
То сарат бошад ҳамеша тоҷ (и) дор.*

## МУДАВВАР

Маънои мудаввар гардонидан, давр занондан аст. Дар урфи илми бадеъ мисраъ ё байтеро мегӯянд, ки аз ҳар тараф онро хондан мумкин бошад ва сухан ҳамон маъноро бидиҳад. Чунин мисраъро дар шакли дойира навиштану хондан мумкин аст.

Мисол:



Мисраъҳои ин дойираро ба тариқи зайл хондан мумкин аст:

- Бад-ин зардӣ чаро кардӣ, нигорино, рухони ман?*  
*Чаро кардӣ, нигорино, рухони ман бад-ин зардӣ?*  
*Нигорино, рухони ман бад-ин зардӣ чаро кардӣ?*  
*Рухони ман, бад-ин зардӣ чаро кардӣ, нигорино?*

## МУРАББАЪ

Маънои мураббаъ чаҳоргӯша, чорхона ё квадрат аст. Дар истилоҳи илми бадеъ шеърро мегӯянд, ки аз чаҳор мисраъ иборат буда, онҳо ба чаҳор хона ҷудо мешаванд ва аз паҳлӯю аз боло ба поён як хел хонда мешаванд.

Мисол:

1. *Ба ҷонат – нигоро – ки дорӣ – вафо*
2. *Нигоро – вафо кун – ба дил – бе ҷафо*
3. *Ки дорӣ – ба дил – дӯстӣ – мар маро*
4. *Вафо – бе ҷафо – мар маро – қуштаро*

Мисоли дигар:

1. *Аз чеҳраи – афрӯхта – гулро – машикан,*
2. *Афрӯхта – рух марав ту – дигар – ба чаман.*
3. *Гулро дигар – хиҷил макун – ай маҳи ман,*
4. *Машикан – ба чаман – ай маҳи ман – қадри сухан.*

Мураббаъро дар шакли байт ҳам гуфтаанд.

Мисол:

	1	2	3	4
1	Нигорино, бигӯ бо ман	Чаро чандин ҷафо кардӣ	Намудӣ меҳру дил бурдӣ	Чаро тарки вафо кардӣ?
2	Чаро чандин ҷафо кардӣ	Чӣ мегӯӣ «ба ту ёрам»	Чаро тарки вафо кардӣ	Ба мо гар ту сафо кардӣ?
3	Намудӣ меҳру дил бурдӣ	Чаро тарки вафо кардӣ	Ба лутфам ҷон ҷу бахшидӣ	Чаро қасди фано кардӣ?
4	Чаро тарки вафо кардӣ?	Ба мо гар ту сафо кардӣ?	Чаро қасди фано кардӣ?	Ба мо ҷун ҷон ато кардӣ?

## МУСАДДАС

Маънои мусаддас шашгӯша ё шашто аст. Мусаддас ба монанди байтҳои мураббаъ сохта ва хонда мешавад ва бо ҳаҷми худ, ки аз шаш байт иборат аст, аз он фарқ мекунад.

Мисол:

	1	2	3	4	5	6
1	Дорад дилам	Аз ҳаҷри ту	Беҳад алам	Бинмой рух	Ай бевафо	Бас шуд ситам
2	Аз ҳаҷри ту	Ранҷу алам	То кай кашам	Баҳри худо	Як дам биё	Эй мухта шам

3	Бехад алам	То кай кашам	Аз ҷаври ту	Лутфе намо	То кай ҷафо	Гаишта м адам
4	Бинмой рух	Баҳри худо	Лутфе намо	Охир биё	Ба ҳар фигон	Даркаш қалам
5	Ай бевафо	Як дам биё	То кай ҷафо	Бар ҳар фигон	Даркаш қалам	Ту аз карам
6	Бас шуд ситам	Ай мӯхташ ам	Гаишта м адам	Даркаш қалам	Ту аз карам	Охир ба ғам

### МУСАММАН

Маънои мусамман ҳаштгӯша, ҳаштгой мебошад. Дар истилоҳи илми бадеъ шеърест, ки ба монанди мураббаъ сохта мешавад, вале ҳар мисраи он аз ҳашт қисм иборат аст.

Мисол:

	1	2	3	4	5	6	7	8
1	Рабу д аз ман	Ба даст он дил	Дило роме	Пари рӯе	Суман соид	Нигор ине	Ғизо лару х	Ғазале ӯе
2	Ба даст он дил	Ба даст орӣ	Тавон гуфт ан	Ки ҳаст он бут	Сиҳис арве	Камар ораз	Шак арнос ух	Парир ӯе
3	Дило роме	Тавон гуфт ан	Ки аз афсу с	Ба ошиқ	Чун ӯ дилка ш	Парич еҳре	Чу ӯ меҳр е	Суман бӯе
4	Пари рӯе	Ки ҳаст он бут	Ба ошиқ бар	Бар мубо рак пай	Ки дар олам	Дигар чун ӯ	Ба каф н-ояд	Вафоч ӯе
5	Суман соид	Сиҳи сарве	Чун ӯ дилка ш	Ки дар олам	Дигар чун ӯ	Наёяд кас	Ба рух моҳе	Пайоҳ уе

6	Нигор рине	Кама рораз	Пари чеҳре	Дигар чун ӯ	Наёма д кас	Ба рух моҳе	Ба бар сие	Ба дил рӯе
7	Ғизо лару х	Шак арнос ух	Чу ӯ меҳр е	Ба каф нояд	Ба рух моҳе	Ба бар сие	Ба лаб қанде	Камон мӯе
8	Ғаза лгӯе	Пари рӯе	Суман бӯе	Вафо чӯе	Пай-оҳуе	Ба дилрӯе	Камо имӯе	Накӯх ӯе

### МУҚАТТАЪ ВА МУВАССИЛ

Муқаттаъ бурида шуда, қатъ карда шударо мегӯянд. Дар истилоҳи илми бадеъ мисраъ ё байтеро мегӯянд, ки дар алифбои арабӣ ҳуруфи онҳо ба якдигар васл намешавад. Ин амал дар алифбои кирилӣ ба мушоҳида намеояд. Натиҷаи овозии ин амал чунон аст, ки ҳангоми қироат лабҳо ба ҳам намерасанд. Бо ин сабаб, ин амалро санъати лабнорас (восиушшафатайн) ва мунфасилу-ҳуруф ҳам мегӯянд. Дар чунин навиштаҳо ҳарфҳои лабии м ва б истифода намешаванд:

*Ай дил аз орзуи вай зорӣ,*

*Зорӣ аз дарди он ду рух, зорӣ.*

*Рӯй зарду ду рух ду рӯди равон,*

*Аз равон зорию дилзорӣ.*

*Аз дилором дарди он руҳи ӯ,*

*Рои вай дорию аз дари дорӣ.*

(«Тарҷумон-ул-балоға»)

Мувассил баръакси муқаттаъ ҷои васлу пайваст кардан аст. Дар истилоҳи илми бадеъ мисраъ ё байтеро мегӯянд, ки тамоми ҳуруфи он пайваста ва пайхам навишта мешаванд. Ин амалро санъати лабрас (мувассилушшафатайн) ё муттасилуҳуруф мегӯянд. Ин амал ҳам дар алифбои имрӯза ошкор нест. Мисол:

*Чашмам, чу ба чашми он паричашм афтод,*

*Аз чашми парӣ ба чашми ман чашм афтод.*

*Гуфтам, ки ба чашми худ бубинам чашмаш,*

*Аз ҳар тарафе ба чашми ман чашм афтод.*

Дар ин байтҳо дар алифбои арабӣ ҳамаи ҳарфҳои пайваста навишта мешаванд ва мисраъҳои якуму дуҷум ва

чаҳорум лабрас ҳам ҳастанд:

*Баски ғами ишқат саъб аст, бас,  
Ишқат куштаст, накуштаст кас.  
Фитна манам, хастаи баста манам,  
Ишқат бастаст, набастам асас.*

### МУЗДАВАЧ

Маънои муздавач чуфтшуда, омехташуда мебошад. Муздавач шеърест, ки мисраъҳои паёпайи он ҳамвазн ва ҳамқофия меоянд, яъне маснавиро муздавач ҳам мегӯянд. Инчунин дар дохили мисраъ, ба ғайр аз қофия, овардани сачъро муздавач гуфтаанд. Родуёни муздавачро як навъи ташбеҳ медонад ва мегӯяд, ки «чун шоир як сифат аз сифоти хеш ва як сифат аз сифоти мақсудапро ба ҳам кунад ва бар як чиз қиёс кунад, андар як байт, онро аз ҷумлаи бадоеи санъат шумуранд». Дар ин мисол, ки Родуёни аз шоир Мантиқӣ овардааст, ба иловаи талаби гузоштаи ӯ, дар дохили мисраъҳо сачъ ҳам ҳаст:

*Як лафз н-ояд аз дили ман в-аз даҳони ту,  
Як мӯй н-ояд аз тани ман в-аз миёни ту.  
Шояд будан, ки ояд чуфте камони хуб,  
З-ин ҳам гирифта пушти ману абрувони ту.*

*Шизу шабах надидам, мушки сиёҳу қир,  
Монанди рӯзгори ману зулфакони ту.  
Моно ақиқ н-орад ҳаргиз кас аз Яман,  
Ҳамранги ин сирешки ману ду лабони ту.*

Мисолҳо:

*Панҷоҳу ҳафт рафт зи таърихи умри ман,  
Шуд судманд мударату носудманд монд.*

(Масъуди Саъди Салмон)

*Мӯю рӯйи ӯ ба боғу бӯстон ташвир дод,  
Сунбулу шамшодрову лолаи худрӯйро.* (Муиззӣ)

*Ай он ки бо кабобу шаробиву гӯши ту  
Ҳам лаҳни чанг дораду ҳам нағмаи рубоб.*  
(Адиб Собир)

### ФАСЛИ ЧАҲОРУМ

#### 1. ҚОФИЯ ВА ВАЗИФАҲОИ БАДЕИИ ОН

#### 1. МАЪНО ВА МАФҲУМИ ҚОФИЯ

Қофия аз калимаи арабии қофият ба забони мо омадааст ва маънои аз пай равандаро дорад. Дар забони тоҷикӣ калимаи пасованд (мухаффафи он пасванд) низ ба маънои қофия кор фармуда мешавад:

*Ҳама ёва, ҳама хому ҳама суст,  
Маонӣ аз чакова то пасованд.*

(Лабибӣ)

Пасовандро ба маънои пасоянд – ҷузъи охири калима, ки маънои онро дигар мекунад, низ кор мефармоянд.

Қофия ҷузъи шаклии шеър аст ва дар гузашта шеършиносон маною вазифаи онро дар қолаби таърифи умумии шеър баён кардаанд. Бо ин сабаб таъриферо, ки Шамсуддин Муҳаммад ибни Қайси Розӣ дар китоби «Алмуъҷам фӣ маъойири ашъор-ил-Аҷам» додааст, меорем ва вазифаи қофияро дар таркиби мафҳуми шеър маълум менамоем:

«Бидон, ки шеър дар асли луғат дониш аст ва идроки маъноӣ ба ҳадси соиб ва андеша ва истидлоли рост ва аз рӯи истилоҳ сухане аст андешида, мурағбаи маънавӣ, мавзуну мутақаррар, мутасовии ҳуруфи охирини он ба якдигар монанда ва дар ин ҳад (д) гуфтанд: сухани мурағбаи маънавӣ, то фарқ бошад миёни шеъру ҳазён ва каломи номурағбаи бе маънӣ. Ва гуфтанд мавзун, то фарқ бошад миёни назму насри мурағбаи маънавӣ. Ва гуфтанд мутақаррар, то фарқ бошад миёни байте ду мисраъайн ва миёни ним байт, ки ақалли шеър байте тамом бошад... Ва гуфтанд мутасовӣ, то фарқ бошад миёни байте тамом ва миёни масореъи мухталифи ҳар як бар вазни дигар. Ва гуфтанд ҳуруфи охирини он ба якдигар монанда, то фарқ бувад миёни муқоффо ва ғайри муқоффо, ки сухани беқофиятро шеър нашумуранд, агарчи мавзун афтад».

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки қофия ҳуруфи охирини ба якдигар монанди охири байтро мегӯянд. Муҳимтар аз ҳама ин ки, ба фикри Шамси Қайси Розӣ «сухани беқофиятро шеър нагуфтаанд». Калимаи айнан такроршуда ҳам қофия нест. Дар ин байти Носири Хусрав қофия дар охири мисраъ омада ва аз як ҳаракату як ҳарф иборат аст:

*Чарх пиндорӣ бихоҳад бехтан,  
З-он ҳамепӯшад либоси парвазан<sup>1</sup>.*

Қофия аз ҳарфҳои решагии калима сохта мешавад, ба монанди танбӯр-занбӯр, паҳновар-шиновар, чадид-падид ва ғайра. Дар ин байти Маликушшуаро Баҳор калимаҳои ҷангу диранг ҳамқофия шудаанд:

*Зиндагӣ ҷанг аст, ҷоно, баҳри ҷанг омода шав,  
Нест ҳангоми тааммул бедиранг омода шав.*

Имкон дорад, ки ба калимаи қофия ҳиссаҳои иловагӣ (суффикс ва бандак) илова шаванд. Дар ин байти Ҳоҷа Ҳофиз ба асли калимаҳо (ёр, майхор) суффикси ҷамъбандии он илова шудааст, ки он ҳам ҷузъи қофия мебошад:

*Саҳни бустон завқбахшу суҳбати ёрон хуш аст,  
Вақти гул хуш бод, к-аз вай вақти майхорон хуш аст.*

Қофияи ин байт «ёрон» ва «майхорон» аст ва ҳарфҳои қофия – «орон» аз ҷаҳор ҳарф иборат мебошанд. Калимаи ёрон дар ин ҷо ба шакли йорон хонда мешавад. Ҳарфҳои ба ҳам мувофиқи қофия, ба ғайр аз ҳарфи дахил, аз аввал то ба охири ғазал ё қасида бояд дигар нашаванд. Ба ин тарик, калимаи қофия охирин калимаи асли ва такрорнашавандаи байти шеър аст. Ёдовар мешавем, ки дар калимаи қофия микдори муайяни ҳарфҳо такрор мешаванд, на ҳуди калимаҳои бутун.

Илми қофия фанни махсуси шеършиносӣ, ҷузъи илмҳои адабӣ мебошад. Вай хусусият ва аҳволи навъҳои қофияи шеърро меомӯзад, ташаккули анвои онро мувофиқи низоми қофия муайян мекунад ва арзиши ҳунари ва эстетикӣ қофияро дар эҷоди бадеӣ, сохти онро дар таъ-

<sup>1</sup> Парвазан – муҳаффафи парвезан ба маънои ордбез, элак

рихи шеър ва адабиёти дигар ақвоми ҷаҳон таҳқиқ менамояд. Дар гуфтугӯ «қофия танг омадан» ба маънои мушкил шудани кор ба касе истифода мешавад. «Қофия задан» ба маънои сухани киноядор ба касе гуфтан меояд. «Қофияро бохтан» (муфт бофтан) ба маънои хато кардан ва дар муомила бой додан аст. «Қофиясанҷ» шоиронро киноятан мегӯянд ва «қофиягӯӣ» каси шӯҳу ҳазлқашро. Қофия дорои оҳанг аст ва ба вазни умумии шеър мувофиқат мекунад.

Сохти қофия ба қонуни савтиёт (фонетика) ва суннатҳои адабии ҳар адабиёт вобаста аст.

## 2. ВАЗИФАҲОИ БАДЕИИ ҚОФИЯ

Қофия мустақилан ё дар ҳамбастагӣ бо радиф ба шеър дар ҳудуди як байт ва дар тамоми шеър ягонагӣ медиҳад. Дар ин байти Ҳоҷа Ҳофиз калимаҳои зӯраш ва шӯраш ҳамқофия омада, ягонагии мазмуну оҳанги суҳанро таъмин кардаанд:

*Шароби талх мехоҳам, ки мардафган бувад зӯраш,  
Ки то як дам биёсоям зи дунёву шару шӯраш.*

Дар байтҳои поён ягонагии байт ба воситаи қофия ва ягонагии қофияю радиф ба вучуд омадааст:

*Хиромидани кабк бинӣ ба шах,  
Ту гӯӣ, ки дебо фиғандаст нах.*

(Абӯшакурӣ Балхӣ)

*Ҳама чиз тирӣ назирад, бидон,  
Магар дӯстӣ, к-он бувад ҷовидон.*

(Абӯшакурӣ Балхӣ)

*Гӯянд сабр кун, ки туро сабр бар диҳад,  
Оре, диҳад, валеқ ба хуни ҷигар диҳад.*

(Дақиқӣ)

*Ҳамеша хирадро ту дастур дор,  
Бад-ӯ ҷонат аз носазо дур дор.*

(Фирдавсӣ)

*Бидидам ҷаҳонро навое надорад,  
Ҷаҳон дар ҷаҳон ошное надорад.*

(Анварӣ)



*Дар шoми гaми хeш мaрo субҳи умeд аст,  
Гaр нaқши нигин тирa бувaд, нoм сaфeд, аст.*  
(Шaвкaти Бухoрoй)

Дар ин газали Чалолуддини Румӣ ягонагиро ҳарфи қофия (о) ва радиф (ин арӯсӣ) ба вучуд овардаанд, ки «арӯсӣ» мавзӯи шеър ҳам ҳаст:

*Мубoрaк бoд бaр мo ин арӯсӣ,  
Ҳуҷaстa бoд мoрo ин арӯсӣ.  
Чу ширу чун шaкaр бoдo ҳaмeшa,  
Чу сaҳбoву<sup>1</sup> чу ҳaлвo ин арӯсӣ.  
Ҳaм аз бaргу ҳaм аз мeвa муммaтeъ<sup>2</sup>  
Мисoли нaхли хурмo ин арӯсӣ.  
Чу ҳурoни бeҳиштӣ бoд хaндoн  
Абaд имрӯзу фaрдo ин арӯсӣ.  
Нишoни рaҳмaту тaвқeи дaвлaт  
Ҳaм ин чoву ҳaм он чo ин арӯсӣ.  
Нaкӯнoму нaкӯрoю нaкӯфoл  
Чу мoҳу чaрҳи хaзрo<sup>3</sup> ин арӯсӣ.  
Хaмӯш гaрдaм, ки дaр гуфтaн нaгунчaд,  
Ки буср<sup>4</sup> шустaст чoн бo ин арӯсӣ.*

Қофия дар шеър фақат вазифаи ба вучуд овардани шакли шеърро надорад. Шоир бо зарби шеър ва қофия андеша меронад, мазмуни суҳанро ба талаби маъноӣ калимаи қофия мувофиқ мекунад. Масалан, агар бо калимаҳои офтоб ва об, ки метавонанд ҳамчу қофия дар шеър омада бошанд, ба шакли наср ҷумла бисозем, чунин мувофиқатро мушоҳида мекунем. Ҷ обро дар офтобрӯя монда гарм кард.

Дар ин байти Ҳоҷа Ҳофиз калимаҳои қофия бо таркиб {ои ёре хуш ва гулузоре хуш алога доранд:

<sup>1</sup> Саҳбо – руҳи сафед, май, шароб.

<sup>2</sup> Мумматеъ – он ки фоида медиҳад.

<sup>3</sup> Хазро – сабзранг, чархи хазро-киноя аз сомон.

<sup>4</sup> Буср – ҳар чизи тоза ва нав, хурмои наврасида

*Кaнoри oбу пoйи бeду тaбъи шeърo ёрe хуш,  
Муoшир дилбaрe ширини сoрб гулузoрe хуш.*

Баъзан талаби қофия сабаби ба вучуд омадани суҳане тоза, ташбеҳу тавсияҳои нав шуда метавонад. Шакли шеърӣ – вазну қофия имконият медиҳад, ки ҳатто шахсон аз завқи суҳану табъи эҷодӣ дур шеър гуфта бошанд. Ин гуна қасон дар гузашта кам набуданд ва имрӯз ҳам дар миёни шоирону ҳавасмандони назм ҳастанд.

### 3. ҚОФИЯ ВА АНВОИ ШЕЪР

Дар адабиёти халқҳои олам анвои шеърро бо роҳҳои гуногун муайян мекунад. Масалан, дар адабиёти Юнони Қадим навъҳои шеърро аз рӯи вазни онҳо таъйин менамуданд. Дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ ва арабӣ навъҳои шеърро аз тарзи қофиябандӣ муайян ва тасниф кардаанд. Дар ин ҳусус ҳангоми гуфтугӯ дар бораи навъҳои асосии шеъри форсӣ-тоҷикӣ таваққуф мекунем. Ҳоло ҳаминро мегӯем, ки дар шеъри мо ду навъи қофия асос шудааст: Якум, ҳамқофия омадани ду мисраи шеър, яъне байт, ки воҳиди асосии шакли маъноӣ шеър аст. Дар ин байти Абулқосими Лоҳутӣ калимаҳои парвона ва мардона ҳамқофия шудаанд:

*Ғайратaм мeкaшaд ин гунa, ки парвoнa дихaд чoн,  
Сӯзaду хуш бувaд алҳaқ, ки чи мaрдoнa дихaд чoн.*

Дуюм, дар байти шеър мисраи якум аз қофия озод ва мисраи дуюм бо қофияи умумии шеър мувофиқ аст. Барои он ки мувофиқат доштани қофия дар абёти шеър маълум шавад, ду байт шеъри Маликушшуаро Баҳорро меорем, ки дар онҳо мисраҳои дуюм ҳамқофия мебошанд:

*Он гaрди шитoбaндa, ки дaр дoмaни сaҳрoст,  
Гӯяд: чӣ нишинӣ, ки сaвoрoн ҳaмa рaфтaнд.  
Дoғ аст дили лoлaву ниллист бaри сaрв,  
К-аз бoғи чaҳoн лoлaузoрoн ҳaмa рaфтaнд.*

Бо истифодаи яке аз ин шаклҳо ва таносубашон ном ба шакли анвои шеър маълум мешавад. Дар маснавӣ ҳар як байт қофияи мустақил дорад. Яъне ҳар ду мисра

хамқофия аст. Дар қасида ва ғазал байти аввал хамқофия ва дар абёти баъдӣ мисраи дююм (чуфт) бо он дар қофия мувофиқ меоянд. Дар дигар навъҳои шеър ҳам дар таркибу низоми гуногун ҳамин ду шакли қофия истифода шудаанд.

Баъзе порчаҳои шеър, ки намунаҳои аввалини шеъри форсии дарӣ маҳсуб меёбанд, дар шакли семисраъгӣ суруда шудаанд. Ин ҳолат андешамандонро ба чунин хулоса овардааст, ки воҳиди шеъри форсии дарӣ дар як замоне аз се мисраъ иборат будааст. Чунин аст аз ҷумлаи он се мисраъ шеъри шоири араб Язид ибни Муфаррағ, ки тафсилоти суруда шуданиш дар дарси таърихи адабиёт гуфта мешавад:

*Об асту набиз<sup>1</sup> аст,*

*Асороти заиб<sup>2</sup> аст.*

*Сумия<sup>3</sup> рӯйсабиз аст.*

Ин шеър қофияи ноқис дорад, вале радиф – калимаи аст он норасоиро бартараф намудааст.

#### 4. ҚОФИЯ ВА РАДИФ

Дар аксари шеърҳои, ки қофияи сабуки иборат аз якду то се ҳичо доранд, радиф ҳам омада оҳангнокӣ ва ягонагии шаклу маъноӣ байтро таъмин менамояд. Радиф қаси дар маркуби (қатори) саворон баъди дигаре омада бошад. Радиф ба маъноӣ раста, рада ва саф омада метавонад. Дар истилоҳи адабӣ радиф калима ё калимаҳои охири мисраи шеърро мегӯянд, ки дар мисраи қофия аз аввал то охир биёянд, Масалан, дар шеъри машҳури Рӯдакӣ «ояд ҳаме» аз аввал то ба охир омадааст. Байти аввали он шеър чунин аст:

*Бӯйи ҷӯйи Мулиён ояд ҳаме,*

*Ёди ёри меҳрубон ояд ҳаме.*

Радиф як калимаи танҳо буда метавонад. Маъмулан

<sup>1</sup> Набиз – шароб.

<sup>2</sup> Заиб – мавиз.

<sup>3</sup> Сумия – номи модари гӯянда.

радиф бо қофия ва баъди он меояд. Дар ин байтҳои шеъри Парвини Ӯтисомӣ «қунанд» хабари ҷумлаҳо ва радифи шеър шудааст:

*Сару ақл гар хидмати қон қунанд,*

*Басе кори душвор к-осон қунанд,*

*Бикоҳанд гар дидаву дил зи оз*

*Басо чархҳоро, ки арзон қунанд.*

*Чу авзои гетӣ хаёл асту хоб,*

*Чаро хотиратро парешон қунанд?*

Дар ин байтҳои шеъри Хоқонӣ таркиби «ба мо расон» радиф шудааст:

*Эй бод, бӯйи Юсуфи дилҳо ба мо расон,*

*Як навбар аз баҳори дили мо ба мо расон.*

*Аз зулфи ӯ чу бар сари зулфаш гузар кунӣ,*

*Пинҳон бидузд мӯеву пайдо ба мо расон.*

Баъзан радиф қисми зиёди мисраи шеърро ташкил дода, оҳанги асосии он шудааст. Барои намуна як ғазали Ирокиро меорем, ки дар он ҷумлаи «шабат хуш бод, ман рафтам» радиф шудааст:

*Кучоӣ, ай зи қон хуштар, шабат хуш бод, ман рафтам,*

*Биё дар ман хуше бингар, шабат хуш бод, ман рафтам.*

*Нигоро, бар сари кӯят диламро ҳеҷ агар бинӣ,*

*Зи ман дилхаста ёд овар, шабат хуш бод, ман рафтам,*

*Зи ман чун меҳр бигастӣ, хуше дар хона бинишастӣ,*

*Маро бигзоштӣ бар дар, шабат хуш бод, ман рафтам.*

*Ту бо айшу тараб хуш бош, ман бо полаву зорӣ,*

*Маро к-он нест, ин беҳтар, шабат хуш бод, ман рафтам.*

*Маро чун рӯзгори бад зи васли ту ҷудо афканд,*

*Бимондам очизу музтар, шабат хуш бод, ман рафтам.*

*Бимондам волаву ҳайрон, миёни хоку хун галтон,*

*Ду лаб хушкӯ ду дида тар, шабат хуш бод, ман рафтам.*

*Манам имрӯз бечора, зи хонумонам овора,*

*На дил дар дасту не дилбар, шабат хуш бод, ман рафтам.*

*Маро гӯӣ, ки эй ошиқ, най васли маро лоиқ,*

*Туро чун нестам дархур, шабат хуш бод, ман рафтам.*

*Ҳаме гуфтам, ки ногоҳе билирам дар гами шиқат,  
Накардӣ гуфти ман бовар, шабат хуш бод, ман рафтам.  
Ироқӣ месупорад қону мегӯяд зи дарди дил  
Куҷой, ай зи қон хуштар, шабат хуш бод, ман рафтам.*

Дар гузашта маҷмӯи ашъори шоирони гуногунро, ки ба радифи мувофиқи якдигар гуфта шудаанд, ҳам оварда радоифулашгӯро ном ниҳодаанд. Девони шуаро низ ба тартиби алифбойи мисраи охир мураббаъ мекунанд, ки қисми онҳо ҳарфи охири калимаи радифанд. Қофия ва радиф барои бандубасти шеър аҳамияти хос доранд.

## **5. ШИНОХТИ ҚОФИЯ ДАР ШЕЪРШИНОСИИ РУСӢ**

Қофия дар шеъри русӣ дар миёна ва охири мисраъ меояд. Шакли қофияи шеър бо миқдори ҳиҷоҳо ва задаи калима вобаста аст. Аз ин ҷиҳат, қофия ба чунин навъҳо тақсим мешавад. 1. Қофияи мардона ва занона. Дар қофияи мардона зада дар ҳиҷои охири калимаи қофия меафтад. Дар қофияи занона зада дар ҳиҷои дуум аз охири калимаи қофия (ҳиҷои пеш аз ҳиҷои охир) меояд. 2. Қофия дактилӣ вақте ҳонда мешавад, ки зада дар ҳиҷои аз охир сеюми калимаи қофия афтада бошад. 3. Қофияи гипердактилӣ онро мегӯянд, ки зада дар ҳиҷои чоруми пеш аз охир афтада бошад.

Агар қофия бо овози садонок анҷом ёбад, қофияи кушода ва агар бо ҳамсадо анҷом ёбад, қофияи пӯшида номида мешавад.

Аз ҷиҳати оҳанг қофияҳои дақиқ, ба ҳам наздик, бой ва камбағал, ассонансҳо (ҳамоҳанг), диссонансӣ (номутаносиб), таркибӣ, ҳашвҳо (такрори беҳуда) ва ғайра доништа мешаванд.

Аз рӯи мавқеъ дар мисраъ қофияҳо дохилӣ, авсат (миёна) ва охирӣ мешаванд. Қофияи шеъри русӣ аз рӯи истифодаи такрори ҳуфт (қофияи маснавӣ), сегона (мусаллас), чоргона (мураббаъ) ва зиёда аз он шуда метавонанд. Шакли серистеъмоли танзими мисраъҳо (строфы) ҳаҷор-

мисраъгӣ мебошад, ки қофияаш ба рубоии шеъри тоҷикӣ монанд буда, чунин навъҳои қофиябандӣ дорад: аабб, абаб ва абба. Шеърҳои панҷу шашмираъгӣ ба қонуни қофияи камаркаш мувофиқ меояд. Дар шеъри панҷмисраъгӣ мисраъҳои якум бо сеюму чорум ва дуум бо панҷум ҳамқофия меоянд (абааб). Дар шеъри шашмисраъгӣ мавқеи қофияи мисраъҳо устувор набуда, ба чунин шаклҳо омада метавонад: аабввв абабсс. Дар ҳаштмисраъгӣ қофия камаркаш (перекрестная) ба ин шакл меояд: абабабвв. Дар шеъри русӣ баъзе анвоҳои шеърӣ қофияи маҳсули худро доранд. Аз ҷумла чунин аст шеъри лирикии сонет, ки намунаи он аз И. Бунин чунин қофиябандӣ дорад: абба, баба, ввгд, дг. Навъи шеърии триолет бо чунин шакли қофиябандӣ навишта мешавад: аба, ббв, вбв, бгб, джд. Шаклҳои шеъри русӣ дар асоси фолклор ва суннатҳои шеъри юнонию румӣ ба вучуд омадаанд ва ба онҳо асоси поэтикую сохторӣ доданд. Принципи асосии шиноخت ва таснифи қофияи шеър аз рӯи ҳарфи охирини задатори калимаи қофия ба ҷониби ҳарфҳои пеш аз он омада мебошад. Дар шинохти қофияи форсии тоҷикӣ чунин вазифаро рави ба ӯҳда дорад, вале танҳо дар қофияҳои муқайяд ҳарфи охири аст ва дар қофияҳои мутлақ ҳарфи охири калимаи қофия нест. Дар замони шӯравӣ мурочиат ба қавоиди адабиётшиносии русӣ як навъ далели пешқадами афкори адабӣ маҳсуб меёфт. Бинобар ин, устод Баҳром Сирус қонуни қофияи классиқиро аз таълимоти диалектикӣ дур доништа, кӯшиш кардааст, ки таълимоти қофияи русиро ба он татбиқ намояд. Ба фикри мо, барои ин кор зарурате нест.

## **II. СОХТИ ҚОФИЯИ ШЕЪРИ ФОРСИИ ТОҶИКӢ**

### **I. ҲАРФ, ҲАРАКАТ ВА ҲИҶО**

Қонун ва системаи қофияи шеъри тоҷикӣ дар асоси фаҳмиши мафҳумҳои ҳарф, ҳаракат ва ҳиҷо сохта шудааст. Ин система ба забоншиносӣ ва шеършиносии мо аз арабӣ омадааст. Дар фаҳмиши забоншиносии гузашта

алифбо, чунон ки имрӯз мегӯем, аз ҳарф ва ҳаракат иборат аст. Ҳарфҳо навишта мешаванд, ҳаракатҳоро дар мавриди зарурӣ мегузоранд ва ҳангоми қироат талаффуз мекунанд, вале маъмулан наменависанд. Ин ҳаракатҳо «а», «и», «у» (забар (фатҳа), зер (қасра) ва пеш (замма) мебошанд, ки садоноки кӯтоҳ хонда мешаванд. Ҳарфҳо дар якҷоягӣ бо ин ҳаракатҳо ё садоноки кӯтоҳ ҳичоро ба вучуд меоранд.

Дар алифбои арабиасоси тоҷикӣ-форсӣ се ҳарф ҳаст, ки дар талаффуз овози садонокро медиҳанд: «алиф», «вов», «йо». Онҳоро барои фарқ кардан аз ҳаракатҳо дар шакли ҳозира садоноки дароз мегӯянд ва садонокҳои «о», «у», («ӯ») ва «б» мебошанд. Ба ин тариқ, дар қофия ҳарфҳо (ҳамсадо ва садонокҳои дароз) ва ҳаракатҳо (садонокҳои кӯтоҳ) иштирок мекунанд. Қофия дар навишт мувофиқати ҳарфу ҳаракатҳо ва дар қироат овозҳои ҳамсадои шеър ва садонокҳои дарозу кӯтоҳ мебошад. Ҳичо – воҳиди овозии гуфтор эътибореро, ки дар мавриди вазн дорад, дар шинохти қофия ба худ касб накардааст. Унсурҳои қофия ва номи навъҳои он ба ҳамсадо ва садонокҳои дароз гузошта шудаанд.

## 2. СОХТИ ҚОФИЯ ВА УНСУРҲОИ ОН

Соҳт ва системаи назарии мавҷудаи қофия хеле сода аст, вай дар заминаи қонуни калимасозии арабӣ ба вучуд омадааст. Дар забони арабӣ шаклҳои гуногуни калима аз як решаи феълӣ сохта мешаванд ва ҳуруфи решагӣ ҳама вақт устувор мемонанд. Барои ба вучуд овардани системаи назарии қофия ҳарфи охирини решагии калимаро асос қарор дода, низому тартиби ҳарфҳои пеш ва баъди онро маълум намуда, унвонгузорӣ кардаанд.

Ҳамин ҳарфи охирини решагии калимаи қофияро рави гуфтаанд. Калимаи рави аз ривоъ гирифта шудааст ва равоъ ба қавли Шамси Қайси Розӣ, «расане бошад, ки бад-он бор ба шутур банданд. Пас, чун бинои ҷумлаи абёти ашъор бар ин ҳарф аст, ҳамчунон аст, ки гӯӣ ҷумлаи абёт бар ин ҳарф баста мешавад, онро ба равои шу-

тур монанда карданд ва нома муштақ аз он ниҳод». Мисол, дар ин байти Камолуддини Исфahонӣ ҳарфи «р» рави қофияи байт аст:

*Ба ҷашми ақл назар мекунам ямину ясор<sup>1</sup>,  
Зи шоирӣ батар андар ҷаҳон надидам кор.*

Дар ин байтҳои поён низ рави ҳарфи охирини решагии калима аст:

*Тозаву хуррам аст чун руҳи ёр  
Саҳни гетӣ зи рангу бӯйи баҳор.* (Имомии Ҳиравӣ)

*Гуфт пири мар табиберо, ки ман  
Дар заҳирам аз димоғи хештан.* (Ҷалолуддини Румӣ)

*На ҷархам медиҳад юмну на ахтар,  
На дил мегардадам рому на дилбар.* (Маҷди Ҳамгар)

Баъд аз ҳарфи охирини решагии калимаи қофия, яъне рави дигар унсурҳои қофия омада метавонанд. Масалан, дар ин байти Ҷалолуддини Румӣ ҳарфи рави – «н» дар миёна омадааст:

*Бид то қадри якдигар бидонем,  
Ки то ногаҳ зи якдигар намонем.*

Агар қофия бо ҳарфи рави анҷом ёфта бошад, онро қофияи муқайяд мегӯянд. Дар ин байти Саъдӣ калимаҳои қофия – парҳез ва тез бо ҳарфи рави анҷом ёфтаанд ва қофия муқайяд аст:

*Дидор менамоию парҳез мекунӣ,  
Бозори хешу оташи мо тез мекунӣ.*

Калимаҳои дандону тобон, макону замон, дилу манзил, рӯзу дӯз, ларзу дарз низ бо ҳарфи рави анҷом ёфтаанд ва ба гурӯҳи қофияи муқайяд дохил мешаванд.

Агар қофия баъди рави унсури дигар дошта бошад, онро қофияи мутлақ мегӯянд. Дар қофияи моҳам, роҳам «ҳ» рави буда, баъди он унсури ҳарфии «м» омадааст.

<sup>1</sup> Ямину ясор – рости чап

Бинобар ин, қофия мутлақ хонда мешавад. Дар намунаҳои зерин қофияи мутлақ омадааст:

*Вақти он аст, ки гулбарги таре  
Хуш бихандад зи насими саҳарӣ.*

(Сайфи Исфрангӣ)

*Бикашам ба ноз рӯзе сари зулфи мушкрангаиш,  
Надиҳам зи даст ин бор, агар оварам ба чангаиш.*

(Фахруддини Ироқӣ)

*Завқе чунон надорад бе дӯст зиндагонӣ,  
Дудам ба сар барояд з-ин отаиши ниҳонӣ.*

(Саъдии Шерозӣ)

*Номи ту гар бар забон ронам, забонам хуш шавад,  
Чун забон аз ту сухан гӯяд, даҳонам хуш шавад.*

(Сайфи Фаргонӣ)

Унсурҳои қофия нухтоанд: қайд, ридфи муфрад, зойд, таъсис, дахил, васл, хурӯҷ, мазид ва ноира. Аз инҳо қайд, ридфи муфраду зойд (якҷоя ридфи мураккаб), таъсис ва дахил мансуб ба қофияи муқайяд мебошанд. Ин сухан чунин маъно дорад, ки онҳо дар қофия пеш аз рави меоянд. Акнун як-як бо ин унсурҳо шинос мешавем.

1. Қайд. Қайд ҳарфи ҳамсадоеро мегӯянд, ки бевосита пеш аз рави меояд. Масалан, дар калимаҳои сард, дард ҳарфи «р» қайд аст. Дар калимаҳои тахт ва бахт ҳарфи «х» қайд шуда омадааст. Намунаҳои қофияро бо ҳарфи қайд аз шеъри шоирон мутолиа кунед:

*Мавсими гул омадем андар Натанз,  
Бар бихишт аз хуррамӣ мекард танз.*

(Низории Кӯҳистонӣ)

*Сипоҳе ба кирдори бабру паланг,  
К-аз эшон будӣ пешдастӣ ба қанг.*

(Соҳиби Шерозӣ)

*Писта бувад ёри вафодори нағз,  
К-ӯ бувад оганда лаболаб зи мағз.*

(Ҳасани Дехлавӣ)

Дар байти яқум қофия дар калимаҳои Натанз (номи ҷой) ва танз (ришханд) омадааст ва ҳарфи «н» қайд мебошад. Дар байтҳои дуюм ва сеюм низ калимаи охириини мисраъҳо қофия шудаанд ва ҳарфҳои «н» ва «ғ» ҳарфи қайд мебошанд. Дар ҳамаи ин қофияҳо ҳарфи охириини рави аст.

Шамси Қайси Розӣ ҳарфҳои б, х, р, з, с, ш, г, ф, н ва ҳро ҳуруфи қайд номидааст. Лекин дар асл ҳамаи ҳарфҳои ҳамсадо дар шеър ба вазифаи қайд омада метавонанд ва инро Баҳром Сирус бо далелҳо тасдиқ кардааст.

Мисол барои қофия бо ҳарфи қайд, аз шеъри Муҳаммад Иқбол «Хитоб ба Инглистон»:

*Маширикӣ бода чашидаст зи минои фаранг,  
Ачабе нест, агар тавбаи дерина шикаст.  
Фикри навзодаи ӯ шеваи тадбир омӯхт,  
Чӯш зад хун ба раги бандаи тақдирпараст,  
Соқие, тангдил аз шӯриши мастон нашавӣ,  
Худ ту инсоф бидех, ин ҳама ҳангома кӣ баст?  
«Бӯи гул худ ба чаман роҳнамо шуд зи нахуст,  
Варна булбул чи хабар дошт, ки гулзоре ҳаст.*

Риояи қайд дар қофия ҳатмист, вале як истисно ҳам дорад. Агар рави бо ҳарфи васл пайвандад, риояи он шарт нест. Ин гуна ҳолат дар шеър кам дучор мешавад:

Мисол:

*Наврӯз даромад, эй Манучехрӣ,  
Бо лолаи сурху бо гули хумрӣ.  
Мургони забонгирифтаре яқсар  
Бикшод забони сурию ибрӣ.*

(Манучехрӣ)

Дар қофияи ин шеър р рави ва ӣ васл буда, ягонагии ҳарфи қайд дар калимаҳои қофия риоя нашудааст.

2. Ридф. Маънои ридф чизест, ки аз паси чизи дигар ва ҳамроҳ бо он биёяд. Дар истилоҳи илми қофия садоноки дарозеро мегӯянд, ки бевосита ё бо восита пеш аз рави меояд. Масалан, дар калимаҳои китобу ҳисоб, шукуру сабур ва насибу ҳасиб.

Мисолҳо:

*Чашият, ки ба ман ҳикоят аз миғзгон гуфт,  
Чашиям зи сиришки хун ҷавоби он гуфт.*

(Хусрави Дехлавӣ)

*Хона, к-асосаи бувад хишти хом,  
Паст шавад аз ду-се борон тамом.*

(Ҳасани Дехлавӣ)

*Гар ҳаво чун бухор ҷӯр кунад,  
Ҷунбишу изтиробу шӯр кунад.*

(Авҳадии Мароғӣ)

*Ғаҳе, к-он рӯи гулгуиро бунафша ҳамнишин бошад,  
Хатар дар мулки ҷон афтад, халал дар кори дин бошад.*

(Ҳасани Дехлавӣ)

*Кушода забон марди бисёр хуш  
Бад-ӯ дод шоҳи ҷаҳондор гӯш.*

(Фирдавсӣ)

Дар ин байтҳо ҳарфҳои о, ў, и, у, ридфи муфрад мебошанд.

Ридф дар қофия ду навъ аст. 1. Ридфи муфрад, ки онро ридфи асли ҳама мегӯянд ва он чуноне, ки гуфтем, садоноки дароз (о, у, ў, и, е) буда, бе восита ё бо восита пеш аз рави меояд.

Ридфи зоид – ҳарфи ҳамсадоест, ки дар миёнаи ридфи муфрад ва рави меояд. Агар ридфи муфрад ва зои якҷоя омада бошанд, онро ридфи мураккаб мегӯянд. Ридфи зои аз қайд ба он фарқ мекунад, ки пеш аз қайд садоноки дароз намеояд.

Мисолҳо барои истифодаи ридфи зои:

*Он лолаву гул ки бӯстон сохт ҳама,  
Донӣ зи кучо алам барафрохт ҳама?*

*Азбаски замин сер шуд аз хӯрдани халқ,*

*Ҳар хун, ки дар ў буд, барандохт ҳама.*

(Хусрави Дехлавӣ)

*Ҳар кӣ ҳақи сӯҳбати ёрон шинохт,*

*Умр ҳам андар раҳи эшон бибохт.*

(Хусрави Дехлавӣ)

*Меъда чу пур гашт, аз ў дард хост,  
Суд надорад ҳама асбоб рост.*

(Шайх Саъдӣ)

Дар намунаи аввал қофия дар калимаҳои сохт, барафрохт ва барандохт омадааст, ҳарфи о ридфи муфрад ва ҳарфи х ридфи зои аст.

Намунаи шеър бо ридфи муфрад аз Носири Бухорӣ:

**Шамъи Эрон гӯямат ё моҳи Тӯрон хонамат,**

**Қиблаи дил донамат ё каъбаи ҷон хонамат.**

**Ҳамчу ҷони ногузиру ҳамчу ақли дилфурӯз.**

**Хуштар аз ҷону ҷаҳон он чист, то он хонамат.**

**Хонамат Фирдавс чун аз ҷеҳра бардори ниқоб**

**В-аз ду лаб чун рӯх бахшӣ, Оби ҳайвон хонамат**

**Дар вафо бунёди меҳру дар сафо феҳристи хусн,**

**Дар макорим айни лутфу хони эҳсон хонамат.**

**Чун кашӣ дар базм бода, донамат Ҷамшеди вақт,**

**Чун кунӣ дар Раҳш ҷавлон, Пури Дастон хонамат.**

**Чун ба хубӣ ҷумла хубон банди хусни туанд,**

**Подшоҳи дилбарону шоҳи хубон хонамат...**

**Гуш кун ашъори Носир, боз дон асрори ў,**

**То миёни мардумон шоҳи суҳандон хонамат.**

3. Таъсис ва дахил. Маънои калимаи таъсис асос аст. Дар истилоҳи илми қофия садоноки о (алиф)-ро таъсис мегӯянд, ки дар миёни он ва рави як ҳарфи ҳаракатдор (ҳамсадо ва садоноки кӯтоҳи баъди он) омада бошад. Дахил дар луғат маънои дохилшуда, бегонаи ба дохили қавми дигар даромадаро мегӯянд. Дар истилоҳи илми қофия дахил ҳамон ҳарфи ҳаракатдори баъди таъсис мебошад. Азбаски таъсис ва дахил бидуни ихтисори яке, яъне ҳама вақт пайи ҳам меоянд, мо шарҳи онҳоро аз ҳам ҷудо накардем. Дар калимаҳои довару бовар, оқилу ноқил о таъсис ва қ дахил аст.

Ба фикри Шамси Қайс, таъсис барои он гуфтаанд, ки о асоси қофия буда, агар ҳарфҳои қабл аз он ба ҳам мувофиқ оянд ҳам, аз ҷумлаи ҳуруфи қофия доништа намешаванд.

Мисолҳо:

*Биё, ки турки фалак хони рӯза гонат кард,  
Ҳилоли ид ба даври қадах ишорат кард.*

(Ҳоча Ҳофиз)

*Ҳарчанд биҳишт сад каромат дорад,  
Мурғу маю хури сарқомат дорад.*

(Убайди Зоконӣ)

*Гарчи дар бастам дари мадҳу газал якборагӣ,  
Зан мабар, к-аз назми алфозу маонӣ қосирам.  
Балки дар ҳар навъ, к-аз акрони ман донад касе,  
Хоҳ ҷузвӣ гир онро, хоҳ кулӣ, моҳирам.  
Мантиқу мусиқию ҳайъат бидонам андаке,  
Ростӣ, бояд бигӯям, бо насибе вофирам.*

(Анварӣ)

Дар ин китъаи Анварӣ калимаҳои қофия қосирам, моҳирам ва вофирам мебошанд, дар онҳо таъсис-ҳарфи о айнан такрор шуда, ҳарфҳои даҳил-с, ва ф аз якдигар фарқ доранд. Мувофиқи қоида риояи даҳил дар шеър аз аввал то охир шарт нест. Бо ин сабаб, калимаҳои оқил ва чоҳилро, ки ҳарфи даҳил дар онҳо бо ихтилоф омадааст, дар қофия истифода кардан мумкин аст. Ба қавли Ҷомӣ, такрори даҳил зарур набошад ҳам, матлуб аст.

4. Васл. Васл дар лугат пайвастанӣ чизеро бо чизи дигар мегӯянд. Дар қофия васл ҳарфери мегӯянд, ки баъди равӣ меояд ва равӣ ба ин восита аксаран мутаҳаррик мегардад. Дар алифбои кирилӣ васл ҳарфи баъди равист, ки пеш аз он аксаран садонокӣ кӯтоҳ ҳам меояд. Чунончӣ, дар калимаҳои суханам, суханаш, суханат ва сухане ҳарфҳои м, т, ш ва е ҳарфи васл мебошанд ва дар се калимаи аввал баъди равӣ (ҳарфи н) садонокӣ кӯтоҳӣ а омада дар калимаи охир садонокӣ кӯтоҳ нест. Лекин ба-роӣ е ҳам донишмандони гузашта садонокӣ кӯтоҳро дар назар доштанд.

Мисол:

*Ман ба бӯи ту ҳавоҳои насими сахарам,  
К-ӯ зи бӯи ту хабар дораду ман беҳабарам.* (Ҷомӣ).

Ҳамаи ҳамсадоҳо ба вазифаи васл омада метавонанд. Ба гайр аз ин садонокҳои дарозӣ о, у, (ӯ), ӣ ва е низ дар қофия чун ҳарфи васл меоянд. Насируддини Тӯсӣ аз ҷумла чунин калимаҳоро барои васл дар шакли садонокӣ дароз намуна овардааст: «гӯӣ ту дар ин суханӣ», «хушсуханӣ», «шаҳрӣ», «сухане аз суханҳо», «агар гуфтӣ», «кошке гуфтаме», «писаро».

Мисолҳо:

*Ҳар кучо он нисор баргузарад,  
Дили халқе ба гамзае бубарад.*

(Ибни Ямин).

*Ай дӯст, туро бар сари вақтам гузаре нест,  
Аз ҳоли дили беҳабаронат хабаре нест.*

(Ҳасани Деҳлавӣ).

*Қароре чун надорад ҷонам ин ҷо,  
Дили худро чи меранҷонам ин ҷо.*

(Авҳадии Марогӣ).

*Ки ҳайҳот қадри ту нашнохтам,  
Ба шукри қудумат напардохтам.*

(Саъдӣ).

*То бо гами ишқат ошноем,  
Аз роҳати ҷону дил ҷудоем.*

(Аз Алмӯъчам).

Намунаи газали комил бо истифодаи васл дар қофия аз Камоли Хучандӣ:

*Ба ёрони куҳан ёрӣ накардӣ,  
Ҷафо кардӣ, вафодорӣ накардӣ.  
Хурам гуфтӣ, гами ту, боз шодӣ?  
Маро гам кушту гамхорӣ накардӣ.  
Дилам пайвасти медорӣ бар оташ,  
Ба ман з-ин беи дилдорӣ накардӣ.  
Дило, аз нола булбул васли гул ёфт,  
Ҷаро зорӣ бад-ин зорӣ накардӣ.  
Ба чаши маш, гӯ, чӣ монд аз зулми хунрез,  
Ки зерӣ тоқи зангорӣ накардӣ.*

*Касе дар ҳоли сиҳҳат хун кунад кам,  
Ту худ дар айни беморӣ накардӣ.  
Камол, он чашми шӯҳ аз худ маёзор,  
Чу ҳаргиз мардумозорӣ накардӣ.*

5. Хурӯҷ. Ҳамсадо ва садоноки дарози баъди васро хурӯҷ мегӯянд. Дар луғат хурӯҷро берун шудан, берун омадан гуфтаанд. Дар калимаҳои киштем ва риштем ҳарфи м хурӯҷ аст.

Мисолҳо:

*Дарде, ки дилам дид зи ҳаҷри ту, ки дидаст?*

*В-онҳо, ки зи зулфи ту кашидам, ки кашидаст?*

(Бисотии Самарқандӣ).

*Мо ҳечқасони кӯйи ёрем,*

*Мо сӯхтагони хомкорем.*

(Ҷомӣ)

*Ту гар хашм бар вай наронӣ равост,*

*Ки худ хӯйи бад душманаш дар қафост.*

(Саъдӣ).

Дар ин қитъаи Абӯисҳоки Атъима ҳарфи т дар калимаҳои қофия хурӯҷ аст:

*Биринч бо ҳабашии дӯш гармие карданд,*

*Чунончи қалъа ҳанӯз аз дари мақолот аст.*

*Бихонд нони тунук дар мазаммати ҳабаши,*

*Ду мисрае, ки дар он ҷо басе далолот аст.*

*«Гилеми бахти касеро, ки бофтаанд сиёҳ,*

*Сафед кардани он навое аз муҳолот аст».*

Дар калимаҳои қофия л-равӣ, о-и пеш аз равӣ ридфи муфрад, о-и баъди равӣ васл ва т хурӯҷ мебошад.

6. Мазид. Маъноӣ луғавӣ мазид афзунӣ дар чизе аст. Дар истилоҳи илми қофия ҳамсадо ё садоноки дарози баъди хурӯҷро мазид мегӯянд. Насируддини Тӯсӣ мазидро зоида гуфтааст. Дар калимаи дилбарамаст р-равӣ, м-васл, с-хурӯҷ ва т-мазид мебошанд.

Мисолҳо:

*Ало айнайҳи айнуллах<sup>1</sup>, чи чашмони сиёҳасташ,  
Чӣ миҷгопи синоносо, чи мардафган нигоҳасташ.*

(Ҷомӣ).

*Ин дил, ки ба зулфи дилбаре бастемаш,*

*Ҳарчанд гусаст, боз пайвастемаш.*

(Аз рисолаи Б. Сирус).

*Гар чун ту ба Чинстон, ай бут, санамастӣ,*

*Пушти шамагон хидмати ўро баҳамастӣ.*

(Масъуди Саъди Салмон).

Дар абёти поён аз қасидаи Масъуди Саъди Салмон ҳарфи н-равӣ, о-ридфи муфрад, е-васл, с-хурӯҷ ва т-мазид аст:

*Дилам аз нестӣ чи тарсонест,*

*Танам аз офият ҳаросонест.*

*Дар дил аз тафи сина соқаест<sup>2</sup>,*

*Бар тан аз оби дида тўфонест.*

*Гаҳ дилам бодёфта гўест,*

*Гаҳ танам ҳамгирифта ҷавгонест.*

*Мӯй чун тобхурда зубинест,*

*Миҷа чун об дода пайконест.*

7. Ноира. Ҳарфи ҳамсадо ва садоноки дарози баъди мазидро ноира мегӯянд. Маъноӣ калимаи ноир раманда мебошад. Ноира оташро мегӯянд. Шамси Қайси Розӣ ин истилоҳро ба шакли ноир кор фармудааст. Аммо Абдуррахмони Ҷомӣ ва дигар донишмандони илми қофия онро ноира гуфтаанд. Ҳарфи ноира дар шеър такроран омада метавонад, яъне агар якчанд ҳарф баъди мазид биёяд, ҳамагӣ ноира хонда мешаванд.

Дар ин байт аз рисолаи қофияи Абдуррахмони Ҷомӣ д равӣ, и ридфи муфрад, с васл, т хурӯҷ, е мазид, м ноира ва ш ноира мебошанд:

<sup>1</sup> Айнайҳи айнуллах - ду чашми ў чашми Худо.

<sup>2</sup> Соқиа - оташак



*Он маҳ, ки ба чашми меҳр дидастемаш,  
Аз чумлаи некӯвон гузидастемаш.*

*Савдои ту аз сина фуру рафтанийаст  
В-он гаҳ сухани ту низ ногуфтанийаст.*

(Аз рисолаи Б.Сирус).

Абдуррахмони Қомӣ дар «Рисолаи қофия» дар бораи нуҳ ҳарфи қофия ин байтро овардааст:

*Равиву ридфу дигар қайду баъд аз он таъсис,  
Дахилу васлу хуруҷу мазиду ноира дон.*

Дар рисолаи «Чамъи мухтасар»-и Ваҳиди Табрезӣ миқдори ҳуруфи қофияро муаллиф дар ин китъа баён кардааст:

*Қофия дар асл як ҳарф асту ҳашиг онро табаъ,  
Чор пешу чор пас, он нуқта инҳо доира.  
Ҳарфи таъсису дахилу ридфу қайд, он гаҳ равӣ,  
Баъд аз он васлу хуруҷ асту мазиду ноира.*

Мақсад чаҳор ҳарфи моқабли равӣ ва чор ҳарфи баъди он аст, ки якҷоя бо равӣ нуҳ ҳарфи асосии қофияанд.

### 3. ҲАРАКАТҲОИ ҲУРУФИ ҚОФИЯ, САДОНОКҲОИ КҮТОҲ

Ҳаракатҳо ё садонокҳои кӯтоҳ ба ақидаи донишмандони гузашта ва мувофиқи қоидаи савтиёт, шашто аст, ки онҳоро Абдуррахмони Қомӣ дар чунин байт зикр мекунад.

*Рассу ишбоъу ҳазву тавҷеҳ аст,  
Боз маҷрову баъд аз ўст нафоз.*

Ҳамаи инҳо дар алифбои имрӯза шакли овозӣ ва ҳарфӣ надоранд. Бинобар ин, аввал бо маънии онҳо дар шарҳи донишмандони гузашта шинос мешавем ва дар охир шакли ҳозираашонро натиҷагирӣ менамоем.

1. Расс- ин дар лугат ибтидо кардани чизро мегӯянд. Дар истилоҳ ҳаракати пеш аз таъсисро расс гуфтаанд.

Масалан, дар қофияи оқил ва ҷоҳил расс ҳаракати о-таъсис аст. Аммо дар навишти имрӯза вай ифодаи ҳарфӣ надорад ва дар калимаи қофия ошкор нест. Мегуфтанд, ки о-и таъсис «алиф»-и мад аст ва алифи мад ҳатман ҳаракат мегирад.

2. Ишбоъ. Ба маънои пур кардани чезест. Ишбоъ ҳаракати дахил аст, риояи он дар шеър ҳатмӣ доништа мешавад, гарчи такрори айнии дахил, чунон ки дар боло гуфтем, шартӣ зарурии сухани манзум нест. Масалан, дар калимаҳои фозил ва ҳосил о таъсис з ва с дахил, и ишбоъ ва л равӣ мебошанд.

3. Ҳазв. Баробар кардан, муқобил гузоштани ду чиз. Ҳазв ҳаракати моқабли ридфи муфрад ва ҳаракати пеш аз қайдро гуфтаанд. Дар алифбои имрӯза мадди садоноки дарози ридфи муфрад ошкор нест. Масалан, дар калимаи бод ва дод. Ҳаракати он (як хел набудани ҳарфаш) ҷоиз аст. Дар ин байти Қамолӣ Исфаҳонӣ дар қофияи мисраи якум и ва дар дуҷум а ҳазв аст:

*Гар сӯзи дилам як нафас оҳиста шавад,  
Аз дуди дилам роҳи нафас баста шавад.*

Ихтилофи ҳазв дар қофияи мутлақ мумкин ва дар қофияи муқайяд номумкин аст. Дар байти боло қофия мутлақ аст. Дар калимаҳои даст ва шикаст қофия муқайяд аст ва ҳазв ихтилоф надорад.

4. Тавҷеҳ. Дар лугат руфӣ ба сӯйи чизе гардонданро мегӯянд. Ҳаракати ё садоноки кӯтоҳи (а, и, у) пеш аз равиро тавҷеҳ мегӯянд.

Мисол:

*Ҳадисе аз лабаи гуфтам, даҳони гунча бо ҳам шуд,  
Чу номи абруъи бурдам, аз ин пушти камон ҳам шуд.*

(Қотибии Туршезӣ).

*Эй, ки вақти лола соғар холӣ аз май мекунӣ,  
Рафт умру доғи ҳасратро даво кай мекунӣ.*

(Яҳёи Себак).

*Ки рози ту ба кас нагӯям зи бун,  
Зи ту бишнавам ҳар чи гӯӣ сухун.*

(Фирдавсӣ).

Ба ин тартиб, чор садоноки кӯтоҳ ва ба таъбири гузаштагон-ҳаракатҳо номбар шудаанд, ки дар қофия пеш аз равӣ меоянд. Аз инҳо расс ва ҳазв, вақте чун ҳаракати моқабли ридфи муфрад дар назаранд, дар алифбои имрӯза ошкор нестанд. Бинобар ин сабаб садонокҳои кӯтоҳи калимаи қофияи муқайяд аз инҳо иборатанд:

А. Ишбоъ-садоноки кӯтоҳи баъди дахил.

Б. Ҳазв-садоноки кӯтоҳи пеш аз қайд.

В. Тавҷеҳ-садоноки кӯтоҳи пеш аз равӣ.

Дар асл мо ду навъи истифодаи садоноки кӯтоҳи пеш аз равиро мушоҳида мекунем: яке он ки пеш аз қайд аст (ҳазв) ва он ки пеш аз равӣ меояд (ишбоъ, тавҷеҳ). Ишбоъу тавҷеҳ-ҳарду пеш аз равӣ меоянд, бо ин фарқ, ки яқум ҳаракати дахил аст ва дуҷум-ҳаракати қофияи муҷаррад. Бинобар ин, садонокҳои кӯтоҳи қофияи муқайдро ҳазв ва тавҷеҳ доништан кифоя аст ва ишбоъ ҳам аз назар бояд наафтад.

Ду ҳаракат (садоноки кӯтоҳ) маҷро ва нафоз баъди равӣ меоянд.

5. Маҷро. Дар лугат иҷрои амал. Маҷро садоноки кӯтоҳи баъди равӣ ё ҳаракати равиро мегӯянд. Ба қавли Ҷомӣ, «ихтилофи он аслан ҷоиз нест». Дар ин байти Абӯзироа о ридфи муфрад, н равӣ, а маҷро ва м васл аст:

*Агар ба давлат ба Рӯдакӣ наместонам,  
Аҷаб макун сухан аз Рӯдакӣ на кам донам.*

*Сафед шуд чу дарахти шукуфадор сарам  
В-аз ин дарахт ҳамин мевани гам аст барам.*

(Абдуррахмони Ҷомӣ).

6. Нафоз. Фурӯ рафтани ва гузаштани аз чизе. Нафоз ҳаракат-садоноки кӯтоҳи баъди васлро мегӯянд ба ин шарт, ки хурӯҷ ҳам омада бошад. Ҳарфҳои садоноки

кӯтоҳи баъди хурӯҷу мазид низ нафоз номида мешаванд.

Мисолҳо:

*То кай ба хуни дидаву дил парваремашон,  
Аз раҳ бурун раванду ба роҳ оваремашон.*

(Ҷомӣ).

*Эй гоиб аз назар ба худо месупорамат,  
Ҷонам бисӯхтию ба дил дӯст дорамат.*

(Аз рисолаи Б. Сирус).

Дар байти яқум а тавҷеҳ, р равӣ, е васл, м хурӯҷ, а нафоз, ш мазид, о ноира ва н ноира мебошад.

## 6. ҲУДУДИ ҚОФИЯ, ҲОҶИБ ВА ШОЙГОН

Қофияро аз ҷиҳати миқдори ҳарфҳои, ки дар он кор фармуда мешаванд, ба панҷ навъ тақсим кардаанд.

1. Мутаковис. Маънои мутаковис рӯи ҳам хобида, анбӯҳи ба ҳам печида мебошад. Дар истилоҳ мутаковис қофияро мегӯянд, ки панҷ ҳарф-чор мутаҳаррик ва як сокин дошта бошад. Мақсад ҳарфҳои ҳамсадо ва садоноки кӯтоҳ аст. Ба қавли Шамси Қайси Розӣ, «ин қофият дар шеъри форсӣ хушоянд набошад» ва Мавлоно Ҷомӣ мегӯяд, ки «қофияи мутаковис дар ашъори Аҷам наёмадааст». Ба ҳар ҳол, ин қофия дар шеъри форсӣ камистеъмол аст. Шамси Қайси Розӣ байти поёнро чун намунаи сухани такаллуфӣ овардааст:

*Гар ёри ман гами дилам бихӯраде,  
З-ин беҳтарак ба ҳоли ман нигараде.*

2. Мутарокиб. Маънои мутарокиб ба болои ҳам нишаста мебошад. Дар истилоҳ қофияро мегӯянд, ки аз ҷаҳор ҳарф-се мутаҳаррик ва сокине иборат аст. Азбаски истифодаи ҷаҳор ҳарф сабуқтар аст, корбурди мутарокиб ҳам дар шеър зиёдтар мебошад.

Мисол: Аз ишқи ту ман дар ҷаҳон самарам «Ал-муъҷам»

3. Мутадорик. Мутадорик якдигарро ёфта, ба якдигар наздик шудан аст, дар истилоҳ қофияро

мутадорик мегӯянд, ки аз се ҳарф-ду мутаҳаррик ва сокине иборат бошад.

**Мисол:**

*Ба номи Худованди чону хирад,  
К-аз ин андеша бартав нагзарад.*

(Фирдавсӣ)

4. **Мутавотир.** Маъноӣ лугавиаш пайваста, пай дар пай мебошад.

Дар истилоҳ қофияро мегӯянд, ки аз ду ҳарф-муҳаррик ва сокине иборат бошад. Инро барои он мутавотир гуфтаанд, ки ҳарфи сокин дар пай ҳарфи ҳаракатдор меояд. Дар мисраи поён о ридф, р равӣ ва ӣ васл аст:

*Бар онӣ, ки гам бар дили ман гуморӣ*  
(Аз «Ал-муъҷам»...)

5. **Мутародиф.** Маъноӣ муродифи якдигар омадан аст. Қофияе, ки дар он ду ҳарфи сокин паиҳам омада бошад, мутародиф аст. Дар байти поён қофия аз ҳарфи о-ридфи муфрад ва б-равӣ иборат аст:

*Ай гашта аз тоби рухат ҳар заррае сад офтоб*  
*В-ай дидаи ақли назар, дида туро аз сад ниқоб.*  
(Бадри Шарвонӣ).

Абдурраҳмони Қомӣ худуди ҳарфҳои қофияро баръакс, аз кам ба зиёд, аз мутародиф сар карда шарҳ додааст.

Агар микдоре аз ҳарфҳо пеш аз калимаи қофия ба ҳам мувофиқ биёянд ҳам, онҳоро аз ҷумлаи қофия надониста «ҳочиб» мегӯянд. Масалан, агар бигӯем «кард ёд» ва «кард шод» шоду ёд қофия буда, кард ҳочиб аст. Ин амалро дар илми қофия «лузуми мо ло ялзам» низ гуфтаанд.

Ба ақидаи Насируддини Тӯсӣ, дар қофияи мураккаб, агар ягон ҷузъи он ба такрори зиёд биёяд, онро шойгон мегӯянд. Мисоли шойгон ҳарфи о (алиф) ва н (нун) аст ба маъноӣ ҷамъ, чун: аспон, мардон ва нигарону ҷӯён ва ҳо дар ҷамъбасти дилҳо ва сарҳо, ё дар аспе, марде, д дар кунад, диҳад. Аммо ба такрор омадани ин навъи қофия-ҳоро дар шеър Насируддини Тӯсӣ хилофи қоида медро-

над.

Навъҳои асосии қофияи шойгонро Ваҳиди Табрэзӣ шарҳ додааст. Ба ақидаи ӯ ҳам гунаи машҳуртари шойгон бо алиф (о) ва нун (н) аст, ки маъноӣ ҷамъ медиҳад:

*Дарего рӯзи айши васли ёрон,  
Дарего сӯҳбати зебонигорон.*

Аз ҷиҳати микдори ҳарфҳо ин қофияи мутарокиб аст, зеро ҷаҳор ҳарф дорад.

Дар байти поён ҳарфи нун (н) ва дол (д) шойгонанд ва қофия мутарокиб мебошад:

*Касон, к-аз маҳи рӯи дӯст дуранд,  
Аҷаб дорам, ки дар дурӣ сабурнд.*

Дар байти поён ҳарфҳои ё (и) ва дол (д) шойгонанд ва қофия мутадорик аст:

*Дар чаман то сарви симин барчамид,  
Баҳри чаҳми бад дуо бар вай чамид.*

Дар байти поён ҳарфҳои ё (и) ва мим (м) шойгонанд.

*Чу доим бодаи ишқи ту нӯшем,  
Сазад гар хилғати васли ту нӯшем.*

Ба ин тарик, ба ақидаи Ваҳиди Табрэзӣ, шойгон дар лугат маъноӣ ҷамъ оварда буда, дар истилоҳ ду ҳарфи сокинест, ки маъноӣ ҷамъ медиҳад ва баъд аз равӣ меояд. Вақте ки равӣ мутаҳаррик мегардад, маҷбуранд шойгонро қофия созанд, чун ҷон ва ҷаҳон. Баъди ин фақат як қофияи шойгон овардан мумкин аст ба монанди ошиқон ва толибон. Бо қофияи шойғони чанд ва қанд низ танҳо як қофияи ғайр ба монандӣ диҳанд ва баранд овардан мумкин аст.

Хулоса, шойгон қофияест, ки аз суффиксҳои ҷамъбандӣ сохта шудааст. Дар мавриди дигар, ҷунон ки дар ҷои лозима мегӯем, шойгон калимаҳои монанди миёни қофияи яқум дар қофияи такрорӣ ва дуҷумро мегӯянд.

## 5. НАВЪҲОИ ҚОФИЯИ ПУРБАҲО

Дар боло гуфтем, ки қофия муқайяд ва мутлақ мешавад. Агар равӣ ҳарфи охирини калимаи қофия бошад, равии муқайяд хонда мешавад. Агар равӣ бо васл пайваста бошад, равии мутлақ хонда мешавад. Равии муқайяд дар шакли мучаррад (танҳо, бидуни ҳарфи дигар), бо ҳарфи қайд, бо ҳарфи ридф (аслӣ ва зоида) ва бо таъсису дахил меояд. Равии мутлақ дар шакли мучаррад бо хуруфи равии муқайяд ва хуруфи хуруҷ, мазид ва ноира меояд.

Миқдори қофияи пурбаҳо, агар таъсису дахилро наравӣ мустақил бишуморем, 30-то аст. Дар сурати якҷоя ба эътибор гирифтани онҳо 25 нави қофияи пурбаҳо ба даст меояд, ки аз инҳо иборатанд:

1. Қофияи муқайяди мучаррад, ки борат аз ҳарфи танҳост. Абёти намуна:

*Ай ҳама шаб ёди туам ҳамнафас,  
Н-омада бо ёди туам ёди кас.*

(Ҳасани Дехлавӣ).

*Даҳани танги ту аз ниста шакар мерезад,  
Лабат аз ҳуккаи ёқут гуҳар мерезад.*

(Исматӣ Бухорӣ).

*То чон ба вафои даҳани танги ту дам зад,  
Аз шахри бақо хайма ба сахрои адам зад.*

(Ҳаёлии Бухорӣ).

*Ваҳ чи чилва?-Рами оҳуи Хутан,  
Мавҷи май, шахри тобуси чаман.*

(Меҳрии Ҳиротӣ).

Дар байти якум а-тавҷеҳ, с равӣ, дар байти сеюм а тавҷеҳ, м равӣ ва дар байти чаҳорум а тавҷеҳ ва н равӣ мебошад.

2. Қофияи муқайяд бо ҳарфи қайд: Абёти намуна:  
*Субҳи дерҳусп аз хоби худ част,  
Гирифта соғари нуриш бар даст.*

(Ҳасани Дехлавӣ).

*Мақун тарки раҳил, ай турки сармаст,  
Ки хоҳад шуд инони ақлам аз даст.*  
(Абдурраҳмони Ҷомӣ).

*Ишқ аҷзони вуҷудамро ба роҳат хок кард,  
Синги бедодат аз он хокам бурун овард гард.*  
(Фонӣ).

*Ғанимат аст висоли бутони боданараст,  
Бигир соғари ин айширо мадеҳ зи даст.*  
(Сайфии Бухорӣ).

*Мурд Муродӣ, на ҳамоно, ки мурд,  
Марги чунин хоҷа на корест хурд.*  
(Рӯдакӣ).

3. Қофияи муқайяд бо ридфи муфрад. Мисолҳо:  
*Дили зинда ҳаргиз нагардад ҳалок,  
Тани мурдадил гар бимирад, чӣ бок?*  
(Мавлавӣ).

*Аз шоҳи Юнон ҳақими тезхуш,  
Кард чун афсонаи фарзанд гӯш.*  
(Абдурраҳмони Ҷомӣ).

*Маро то кай қизгархун дорӣ, ӣ дил,  
Сиришамро қизгаргун дорӣ, эӣ дил.*  
(Абдурраҳмони Ҷомӣ).

*Ба маҷлисе, ки лабат қанд бо шароб зада,  
Пиёла қаҳқаҳа бар қоми офтоб зада.*  
(Риёзии Самарқандӣ).

Дар байтҳои як ва чор о ҳарфи ридфи муфрад, к ва б равӣ мебошанд. Дар байти ду ва се у ридф, ш ва н равии қофияи муқайяд бо ридфи муфрад шудаанд.

4. Қофияи муқайяд бо ридфи мураккаб (аслӣ ва зоида). Мисолҳо:

*Рӯзе зи сари санг уқобе ба ҳаво хост,  
Аз баҳри тамаъ болу пари хеш биорост.*  
(Носири Хусрав).

*Ай дида назар кун, ки дар офоқ чи гавгост,  
Дар маҷмаи арбоби ҳақиқат чи алолост.*

(Шайхам Сухайлӣ)

*Ишқ аст, ки чун шарора афрӯхт,  
Хошоки вучуди хушку тар сӯхт.*

(Шайхам Сухайлӣ)

*Маҷнун чу кушод номаи дӯст,  
Афтод бурун чу ниста аз нӯст.*

(Мақтабии Шерозӣ)

*Дил гарчи дар ин бодия бисёр шишофт,  
Як мӯй надонист, вале мӯй шикофт.*

(Ибни Сино)

Дар байтҳои якум, дуум ва панҷум о ридфи муфрад аст, с ва ф ридфи зоида, ҳарфи т дар ҳарсе байт рави аст.

5. Қофияи муқайяд бо ҳарфҳои таъсис ва дахил.

Чунон ки дар боло гуфтем, таъсис садоноки дарози о буда, дахил ҳарфи ҳаракатдори миёни таъсис ва равиро мегӯянд.

Мисолҳо:

*Аз ғамзаи қодуи ту чун дид ишорат,  
Нақди дилу дин чашми ту бирбуд ба горат.*

(Орифи Қазвинӣ)

*Чашми бадат дур, эй бадеъ шамойил,  
Моҳи манӣ, шамъи ҷамъу мири қабойил.*

(Саъдӣ)

*Чу равшан ғашт мазмуни китобат,  
Мутобик шуд саволаш бар иҷобат.*

(Ҳозик)

Дар байти якум дар калимаҳои ишорат ва горат о-таъсис, р-дахил, а-ишбоъ ва т-равӣ мебошад.

6. Қофияи мутлақи муҷаррад. Мисолҳо. мисолҳо

*Тиру тег аст бар дилу ҷигарам,  
Ғаму тимори духтару писарам.*

(Масъуди Саъди Салмон)

*Ба шоҳи ҷаҳон гуфт: «Пайгамбарам,  
Ту ро сӯи яздон ҳаме раҳбарам».*

(Дақиқӣ)

*Ай хубтар зи пайкари дебои арманӣ,  
Ай поктар зи қатраи борони баҳманӣ.*

(Мунҷик)

*Дида то наргиси шодоби ту дидан гирад,  
Ҳамчу ашк аз мижа наззора чакидан гирад.*

(Шӯҳии Хучандӣ)

Дар байти ҷаҳорум дидан ва чакидан калимаҳои қофия буда, и тавҷех, р рави, а маҷро ва д васл аст.

7. Қофияи мутлақ бо ҳарфи қайд:

*Маро ба қони ту савганду саъб савганде,  
Ки ҳаргиз аз ту нагардам, набишнавам панде.*

(Шаҳиди Балхӣ)

*Нарасад бандаро худовандӣ,  
Ҷумла гуфтам, агар хирадмандӣ.*

(Абӯзари Бузгонӣ)

*Аз сад хати ӯ яке нагуфта,  
Аз сад гуҳариш яке насуфта.*

(Туграл)

*Сазад роҳи нави иқмол ҷустан,  
Зи ҳар дар роҳи истиқбол ҷустан.*

(Асирӣ)

*Хештанро чу оби гул шустам,  
Дар қабову кулаҳ чу гул рустам.*

(Низомӣ)

*Болои сараш зи хушмандӣ,  
Метофт ситораи баландӣ.*

(Саъдӣ)

Дар байти якум а ҳазв, н қайд, д рави ва ӣ васл мебошанд.

8. Қофияи мутлақ бо ридфи муфрад (аслӣ).  
Намуна аз шеъри шоирон:

*Ай он ки гамгиниву сазоворӣ  
В-андар ниҳон сиршик ҳамеборӣ.*

(Рӯдакӣ)

*Сипарӣ шуд нишони хусравоно,  
Чу коми хеш ронданд дар ҷаҳоно.*

(Масъуди Марвазӣ)

*Ҳар он шамъе, ки Эзид барфурузад,  
Ҳар он кас пуф кунад, сиблат бисӯзад.*

(Абӯшақури Балхӣ)

*Ҷаҳоно, ҳамоно фусунию бозӣ,  
На бар кас намошо бо кас насозӣ.*

(Абӯтайиби Мусъабӣ)

*Он лоларух, ки бошад аз доғи мо фароғаш,  
Аз дида рафт, лекин бар сина монд доғаш.*

(Абдурраҳмони Ҷомӣ)

*Надорам бо кас оmezиш, аз ёди ватан дурам,  
Зи бас аз дурии ҳамсӯҳбатони хеш маҳҷурам.*

(Ғиёсии Бадахшонӣ)

*Бо барги рухсори гулат, эй гулбадан хорам макун,  
Нори гаматро лоққам, сӯзону дар норам макун.*

(Туграл)

*Раво мадор, ки рӯят набинаму мирам,  
Мапӯш чехра зи ман, то ду бӯсае гирам.*

(Ачзӣ)

Дар калимаҳои қофияи байти аввал сазоворӣ ва ҳамеборӣ о ридфи муфрад, р равӣ ва ӣ васл аст.

9. Қофияи мутлақ бо ридфи мураккаб (аслӣ ва зоида). Намуна аз шеъри шоирон:

*Дилаш кард надрому бардошташ,  
Гурезон ба абр андар афрошташ.*

(Фирдавсӣ)

*Шаҳ чу ғаштӣ гирди чавгон бохтан,  
Чун камон моил ба тир андохтан.*

(Абдурраҳмони Ҷомӣ)

*Аз он май ҳаме беҳудӣ хостам,  
Бад-он беҳудӣ маҷлис оростам.*

(Низомӣ)

*Агар ба ҷафопеша биштофтӣ,  
Ки аз дастӣ қаҳраш амон ёфтӣ.*

(Саъдӣ)

*Чу дар дӯстӣ мухлисам ёфтӣ,  
Инонам зи сӯҳбат чаро тофтӣ?*

(Саъдӣ)

Дар калимаҳои қофияи байти аввал бардошташ, афрошташ о ридфи мурад, ш ридфи зоида, т равӣ, а маҷро ва ш васл аст.

10. Қофияи мутлақ бо ҳарфҳои таъсис ва дахил. Намуна:

*Ки бечорагонро ҳаме ёварӣ,  
Ба некӣ ба ҳар доварон доварӣ.*

(Фирдавсӣ)

*Чун маҷоли каромате бошад,  
Бастанӣ дар гаромате бошад.*

(Авҳадии Мароғай)

*В-ар ӯ низ дарсохт бо хотираш,  
Зи Машиқ амал баркану нозираш.*

(Саъдӣ)

Дар калимаҳои қофияи байти сеюм хотираш ва нозираш о таъсис, т ва з дахили боихтилоф, и ишбоъ, р равӣ, а маҷро ва ш васл аст.

11. Қофияи мутлақ бо ҳарфи хурӯҷ. Мисолҳо:

*Мо бори худои босазоем  
В-андар ду ҷаҳон яке худоем.*

(Абӯзари Бузҷонӣ)

*Мазан бо сипоҳе зи худ беиштар,  
Ки натвон зад ангушт бар неиштар.*

(Саъдӣ)

*Бо ту ба ҷуз роҳи ҳаво наспарем,  
Ҷуз ба гараз рӯи туро нангарем.*

(Ҷомӣ)

Дар калимаҳои қофияи байти сеюм наспарем, нангарем а тавҷеҳ, р равӣ, е васл ва м хурӯҷ аст.

12. Қофияи мутлақ бо ҳарфҳои қайд ва хурӯҷ. Абёти намуна:

*Ҷу ҳастандат ҳама поинпарастон,  
Забардастӣ макун бар зердастон.*

(Амир Хусрав)

*Тавони бетавонон ҳаст чандон,  
Ки печад сахт дастӣ зӯрмандон.*

(Амир Хусрав)

*Мардонӣ қабила рахт бастанд  
В-аз арса ҳаме бурун нишастанд.*

(Абдурраҳмони Ҷомӣ)

Дар калимаҳои қофияи байти сеюм – бастанд ва нишастанд а ҳазв, с қайд, т равӣ, а маҷро, н васл ва д хурӯҷ аст.

13. Қофияи мутлақ бо ридфи муфрад ва хурӯҷ. Байтҳои намуна:

*Як шаҳр ҳаме фусуну рангомезанд,  
То бар ману бар ту растаҳез ангезанд.*

(Тоҳири ҷағонӣ)

*Ки гар ман туро хуни дил додаме,  
Сипос эҷ бар сар-т нанҳодаме.*

(Фирдавсӣ)

*Нафрин кунам зи дард фиоли замонаро,  
К-ӯ кибр доду мартабат ин қуфшонаро<sup>1</sup>*

(Шокири Бухорӣ)

*Аз гамаш то чанд ояд бар дилам бедодҳо  
В-аз лабам фаввора хезад шӯълаи фарёдҳо.*

(Шӯхии Хучандӣ)

Дар калимаҳои қофияи байти якум – рангомезанд ва ангезанд е ридфи муфрад, з равӣ, а маҷро, н васл ва д хурӯҷ мебошад.

14. Қофияи мутлақ бо ҳарфҳои ридфи мураккаб ва хурӯҷ. Мисолҳо аз шеъри шуаро:

*Зи пеши шаҳаншоҳ бархостанд,  
Забонро ба нафрин биёростанд.*

(Фирдавсӣ)

*Бузургон нишастанд, хон хостанд,  
Бихӯрданду маҷлис биёростанд.*

(Саъдӣ)

*З-он сеголиш шарм ҳам медоистанд,  
Кандаҳоро боз меанбоистанд.*

(Ҷалолуддини Румӣ)

*Ҳар касе дар тоате бигрехтанд,  
Хеишанро муҳлисе ангехтанд.*

(Ҷалолуддини Румӣ)

Дар калимаҳои қофияи байти якум – бархостанд ва биёростанд о ридфи муфрад, с ридфи зоиҷ, т равӣ, а маҷро, н васл ва д хурӯҷ мебошад.

15. Қофияи мутлақ бо ҳарфҳои таъсис, даҳил ва хурӯҷ. Мисолҳо:

*Эй ки атфол ба гаҳвора дарун аз ситамат,  
Сур нодида бичӯянд ҳаме мотамро.  
Қафасе шуд зи ту олам ба ҳаме оламиён,*

<sup>1</sup> Қуфшона – шонаи бофандагӣ

*Ин-т заҳмат зи вучуди ту бани Одамро.  
Ваҳ ки то рӯзи қиёмат пайи олоиши мулк,  
Тоҳире аз ту начистар набувад оламро.*

(Саной)

*Мабахшой дар ҳар кучо золим аст,  
Ки раҳмат бар ӯ зулм бар олим аст.*

(Саъдӣ)

Дар калимаҳои қофияи қитъаи Саной – мотамро, одамро, оламро о таъсис, т, д ва л даҳили боихтилоф, а ишбоъ, м равӣ, р васл ва о хурӯҷ аст.

16. Қофияи мутлақ бо ҳарфҳои хурӯҷ ва мазид. Намунаҳо:

*Чустуҷӯ кардам, ки ёбам розу асрори дилаширо,  
Бехабар будам, ки дилбар тарк карда манзилаширо.*

(М.Солех)

*Дар гулистони висолат чун гуластам,  
Дар раҳи васли ту, чоно, булбуластам.*

(М.Солех)

*З-он чи аз ҳақ дар диласташ,  
Дил газалхон булбуласташ.*

(Аз рисолаи Б.Сирус)

Дар калимаҳои қофия хиссаҳои иласташ ва уласташ и (у) тавҷех, л равӣ, а маҷро, с васл, т хурӯҷ, а нафаз ва ш мазид аст.

17. Қофияи мутлақ бо қайд, ҳарфҳои хурӯҷ ва мазид. Намунаҳо

*Ин дил, ки ба зулфи дилбаре бастемаш  
Ҳарчанд гусаст, боз пайвастемаш.*

(аз рисолаи Б.Сирус)

*Мо ки аз макру ҳиял ворастаем,  
Бо ҳидоёти хирад дил бастаем.*

(М.Солех)

*Хорҳо буд дар раҳат, кандемаш,  
Лолаҳои чида ор, бандемаш.*

(М.Солех)

Дар калимаҳои қофия – бастемаш ва пайвастемаш а ҳазв, с қайд, т равӣ, е васл, м хурӯҷ, а нафоз ва ш мазид аст.

18. Қофияи мутлақ бо ҳарфҳои ридфи муфрад, хурӯҷ ва мазид. Мисолҳо:

*Аз харобот чун бихонандаш,  
Рӯй ноиуста медавонандаш.*

(Масъуди Саъди Салмон)

*Гарчи бесомонам, аммо дар насаб Сомониам,  
Хоҷаи Сайид аёли бандаи султониам.*

(Абдӣ)

*Шоҳиди гам дар канорам, комрониро бубин,  
Хуни дил ваҷҳулмаошам, зиндагониро бубин.*

(Шӯҳии Хучандӣ)

*Париваиш, шӯхчавлоне, ки мебӯсам рикобаширо,  
Ба дасти нола мегирам инони изтиробаширо.*

(Маъдан)

*Агар баввобу<sup>1</sup> сарҳангон ҳам аз даргоҳ биронандат  
Аз он беҳтар ки дар паҳлуи маҷхуле нишонандат.*

(Саъдӣ)

Дар калимаҳои қофияи байти дуҷум – Сомониам, султониам о ридфи муфрад, н равӣ, и васл, а (дар на-вишти арабӣ алиф – о) хурӯҷ ва м васл аст.

19. Қофияи мутлақ бо ҳарфҳои ридфи мураккаб, хурӯҷ ва мазид. Мисолҳо:

*Гарчи фалак зи пеш бирондаст маро,  
Бо банди гарон фуру нишондаст маро.*

(Масъуди Саъди Салмон)

<sup>1</sup> Баввоб - дарбонон



*Дилам аз нестӣ чи тарсонест,  
Танам аз офият ҳаросонест.*

(Масъуди Саъди Салмон)

*Соқиё, май дех, ки мо дурдикаши майхонаем,  
Бо харобот ошноем, аз хирад бегонаем.*

(Саъдӣ)

Дар калимаҳои ҳамқофияи тарсонест ва ҳаросонест о  
ридфи муфрад, н равӣ, е васл, с хурӯч ва т мазид аст.

20. Қофияи мутлақ бо таъсис, дахил, хурӯч ва  
мазид. Мисолҳо:

*Ёри махрӯ мойиласташ,  
Ҳар чи хоҳад, ҳосиласташ.*

(Аз рисолаи Б.Сирус)

*Гарчи шоҳи ҳафт мулкам, одиластам,  
Чун гадоён баҳри васлат моиластам.*

(М.Солех)

*Дар роҳи ишқ оқилонанд гӯиё чун гофилоне,  
Гофилонанд аз тагофул гӯиё чун оқилоне.*

(М.Солех)

Дар калимаҳои қофияи мойиласташ ва ҳосиласташ о  
таъсис, й ва с дахил, и ишбоъ, л равӣ, а маҷро, с васл, т  
хурӯч, а нафоз ва ш мазид аст.

21. Қофияи мутлақ бо хурӯч, мазид ва ноира:

*Маро бо ёди ҷонон парвариданд,  
Ба ҷойи васли ӯ ҷон овариданд.*

(М.Солех)

*То кай ба хуни дидаву дил парваремашон,  
То кай зи раҳ раванд, ба раҳ оваремашон.*

(Аз рисолаи Б.Сирус)

Ҳиссаҳои аремашон дар ҳарду мисраъ решаи қофия  
мебошанд. Ҳарфи а тавҷех, р равӣ, е васл, м хурӯч, а  
нафоз, ш мазид, о ва н ҳарду ноира аст.

22. Қофияи мутлақ бо қайд, хурӯч, мазид ва ноира.  
Мисолҳо:

*Дар кӯи васли ҷонон ёбам чу гардашонро,  
Беҳ з-он, ки дида бошам як лаҳза дардашонро.*

(М.Солех)

*Дустонро рахт аз кӯи вафо бурдемашон,  
Худ биошурдем, аз худ низ озурдемашон.*

(Аз рисолаи Б.Сирус)

Дар калимаҳои охир урдешон решаи қофия аст. У  
хазв, р қайд, д равии мутлақ, е васл, м хурӯч, а нафоз, ш  
мазид, о ноира, н ноира аст.

23. Қофияи мутлақ бо ридфи муфрад, хурӯч, мазид  
ва ноира. Мисолҳо:

*Ҷидди ӯ асли неқномихост,  
Ҳазли ӯ асли шодмонихост.*

(Масъуди Саъди Салмон)

*Бишнав, ки ман насиҳати тирон шунидаам,  
Пеш аз ту халқ будаву баъд аз ту будаанд.*

(Саъдӣ)

Дар калимаҳои қофияи байти яқум неқномихост ва  
шодкомихост, о ридфи муфрад, м равӣ, и васл, х хурӯч, о  
мазид, с ва т ноира аст.

24. Қофияи мутлақ бо ридфи мураккаб, хурӯч,  
мазид ва ноира. Абёти намуна:

*Ки касон дар ин раҳ фарас<sup>1</sup> рондаанд  
Ба лоҳис аз так фурӯ мондаанд.*

(Саъдӣ)

*Гар дил зи гами ёр напардохтанистаи,  
Бо ӯ ба ҳама вучух дарсохтанистаи.*

(Аз рисолаи Б.Сирус)

<sup>1</sup> Фарас - асп

Дар байти якум калимаҳои қофия рондаанд ва мондаанд чунин ҳарф ва ҳаракатҳоро доранд: о-ридфи муфрад, н-ридфи зоида, д-равӣ, а-(ҳои ҳавваз) васл, а-(алиф) хурӯҷ, н-мазид ва д-ноира.

25. Қофияи мутлақ бо таъсис, даҳил, хурӯҷ, мазид ва ноира. Мисолҳо:

*Гар қорашон ба ҷанг расад йоваремашон,  
Бо байрақи зафар ба сарой оваремашон.*

(Аз рисолаи Б.Сирус)

*Тимори ҳаҷри ёрон оварандашон,  
Висол аз ҷоҳи ғам бароварандашон.*

(М.Солех)

Дар қофияи оваремашон чунин ҳарфу ҳаракатҳо истифода шудаанд: о-таъсис, в-даҳил, а-ишбоъ, р-равӣ, е-васл, м-хурӯҷ, а-нафоз, ш-мазид, о-ноира, н-низ ноира.

Мувофиқи қоида, мантиқ ва соҳти қофия ин 25 навъ дар шеърӣ тоҷикӣ истифода мешаванд. Аз онҳо, чунон ки дар боло гуфтем, даҳил на ҳама вақт риоя мешавад ва аксаран бо ихтилоф меояд. Ин ҳолатро дар мисолҳои ба анвои қофия ба даҳил даҳлдор мушоҳида кардем.

Як қисми қофияҳо дар шеър хеле серистеъмоланд. Ба ин гурӯҳ қофияҳои муқайяд бо ридфҳо (асли ва зоида), бо ҳарфи қайд, таъсису даҳил, қофияҳои муқайяди мучаррад ва мутлақи мучаррад дохил мешаванд. Онҳо дар якҷоягӣ бо радиф шакли хушоҳангу зебои шеърро ба вучуд меоранд. Дар ин ғазали Нозими Ҳиравӣ қофияи муқайяди мучаррад бо радифи «мекунам» хеле хушоҳанг омадааст.

*Тақя чун бар хоки он дар мекунам,*

*Ноз бар болину бистар мекунам.*

*Содалавҳӣ карда аз баҳсам халос,*

*Ҳар чӣ мегӯянд, бовар мекунам.*

*Гирдбоди водии урғинам,*

*Пираҳан аз хок дар бар мекунам,*

*Мефишонам қатраи ашк дар об,*

*Мавҷро боли самандар мекунам.*

*Мениҳам бар оташи дил уди фикр,  
Ҳуллаи мағнӣ муаттар мекунам.  
Баски мӯҳтоҷам ба ашқи дигарон,  
Дар фироқат дидае тар мекунам.  
Ман қадаҳирам, гар ӯ олам гирифт,  
Баҳси толеъ бо Сикандар мекунам.  
Маширабам бо неку бад омехта,  
Гул ба доман, хок бар сар мекунам.  
Нозими сармастам аз минои фикр,  
Май ба гоми ҳафт кишвар мекунам.*

Қисме аз қофияҳо дар шеър хеле камистеъмоланд ё умуман истифода намешаванд. Бо ҳамин сабаб ҳатто устод Баҳром Сирус – муҳаққиқи номдори қофияи назми тоҷик барои навъҳои 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23 ва 24 аз шеърӣ шуарро мисолҳо наёфта ҳудаш байтҳои муносиб бофтааст, ки далели ин амал бидуни ишорати номи ғӯянда ва шакли сохтаи он абёт аст. Мо барои навъҳои 16, 17, 18, 23 ва 24 аз ашъори шуаро намунаҳо ба даст овардем. Ин ҳолат чунон далолат мекунад, ки дар ҳамаи анвои қофия ба вучуд омадани шеър имкон дорад.

Дар боло мо садоноки кӯтоҳи баъди даҳил (ҳаракати даҳил)-ро ишбоъ гуфтем. Ин барои донишҷӯи таълимоти гузаштагон дозим аст. Устод Б.Сирус ҳарду мавриди омадани садоноки кӯтоҳи пеш аз равӣ – ишбоъ ва тавҷехро зеро истилоҳи тавҷех истифода бурданро маслиҳат додааст. Дар ин сурат мо чор садоноки кӯтоҳ дар қофия до-рем, ки дар алифбои имрӯза қобили мушоҳидаанд: ҳазв – садоноки кӯтоҳи пеш аз қайд, тавҷех – садоноки кӯтоҳи пеш аз равӣ, маҷро – садоноки кӯтоҳи баъди равӣ ва нафоз – садоноки кӯтоҳи баъди васл, хурӯҷ ва мазид.

## 6. УЮБИ' ҚОФИЯ

Уюби қофия вайрон кардан ва берун рафтани аз қоидахое, ки дар фаслҳои гузашта баён шуданд, гуфта-анд. Азбаски системаи қофия дар асоси қонунҳои шеър ва

<sup>1</sup> Уюб – ҷамъи айб, нуқсон

Дар байти якум калимаҳои қофия рондаанд ва мондаанд чунин ҳарф ва ҳаракатҳоро доранд: о-ридфи муфрад, н-ридфи зоид, д-равӣ, а-(ҳои ҳавваз) васл, а-(алиф) хурӯч, н-мазид ва д-ноира.

25. Қофияи мутлақ бо таъсис, дахил, хурӯч, мазид ва ноира. Мисолҳо:

*Гар корашон ба ҷанг расад йоваремашон,  
Бо байрақи зафар ба сарой оваремашон.*

(Аз рисолаи Б.Сирус)

*Тимори ҳаҷри ёрон оварандашон,  
Висол аз чоҳи гам бароварандашон.*

(М.Солех)

Дар қофияи оваремашон чунин ҳарфу ҳаракатҳо истифода шудаанд: о-таъсис, в-дахил, а-ишбоъ, р-равӣ, е-васл, м-хурӯч, а-нафоз, ш-мазид, о-ноира, н-низ ноира.

Мувофиқи қоида, мантиқ ва соҳти қофия ин 25 навъ дар шеъри тоҷикӣ истифода мешаванд. Аз онҳо, чунон ки дар боло гуфтем, дахил на ҳама вақт риоя мешавад ва аксаран бо ихтилоф меояд. Ин ҳолатро дар мисолҳои ба анвои қофия ба дахил дахлдор мушоҳида кардем.

Як қисми қофияҳо дар шеър хеле серистеъмоланд. Ба ин гурӯҳ қофияҳои муқайяд бо ридфҳо (аслӣ ва зоид), бо ҳарфи қайд, таъсису дахил, қофияҳои муқайяди мучаррад ва мутлақи мучаррад дохил мешаванд. Онҳо дар якҷоягӣ бо радиф шакли хушоҳангу зебои шеърро ба вучуд меоранд. Дар ин ғазали Нозими Ҳирравӣ қофияи муқайяди мучаррад бо радифи «мекунам» хеле хушоҳанг омадааст.

*Тақя чун бар хоки он дар мекунам,*

*Ноз бар болину бистар мекунам.*

*Содалавҳӣ карда аз баҳсам халос,*

*Ҳар чӣ мегӯянд, бовар мекунам.*

*Гирдбоди водиш урӯниам,*

*Пираҳан аз хок дар бар мекунам,*

*Мефишонам қатраи ашк дар об,*

*Мавҷро боли самандар мекунам.*

*Мениҳам бар оташи дил уди фикр,  
Хуллаи мағнӣ муаттар мекунам.  
Баски мӯҳтоҷам ба ашқи дигарон,  
Дар фироқат дидае тар мекунам.  
Ман қадаҳирам, гар ӯ олам гирифт,  
Баҳси толеъ бо Сикандар мекунам.  
Маширабам бо неку бад омехта,  
Гул ба доман, хок бар сар мекунам.  
Нозими сармастам аз минои фикр,  
Май ба гоми ҳафт кишвар мекунам.*

Қисме аз қофияҳо дар шеър хеле камистеъмоланд ё умуман истифода намешаванд. Бо ҳамин сабаб ҳатто устод Баҳром Сирус – муҳаққиқи номдори қофияи назми тоҷик барои навъҳои 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23 ва 24 аз шеъри шуарро мисолҳо наёфта худааш байтҳои муносиб бофтааст, ки далели ин амал бидуни ишорати номи гӯянда ва шакли соҳтаи он абёт аст. Мо барои навъҳои 16, 17, 18, 23 ва 24 аз ашъори шуаро намунаҳо ба даст овардем. Ин ҳолат чунин далолат мекунад, ки дар ҳамаи анвои қофия ба вучуд омадани шеър имкон дорад.

Дар боло мо садоноки кӯтоҳи баъди дахил (ҳаракати дахил)-ро ишбоъ гуфтем. Ин барои донистани таълимоти гузаштагон лозим аст. Устод Б.Сирус ҳарду мавриди омадани садоноки кӯтоҳи пеш аз равӣ – ишбоъ ва тавҷехро зеро истилоҳи тавҷех истифода бурданро маслиҳат додааст. Дар ин сурат мо чор садоноки кӯтоҳ дар қофия дорем, ки дар алифбои имрӯза қобили мушоҳидаанд: ҳазв – садоноки кӯтоҳи пеш аз қайд, тавҷех – садоноки кӯтоҳи пеш аз равӣ, маҷро – садоноки кӯтоҳи баъди равӣ ва нафоз – садоноки кӯтоҳи баъди васл, хурӯч ва мазид.

## 6. УЮБИ' ҚОФИЯ

Уюби қофия вайрон кардан ва берун рафтани аз қоидахое, ки дар фаслҳои гузашта баён шуданд, гуфтаанд. Азбаски системаи қофия дар асоси қонунҳои шеър ва

<sup>1</sup> Уюб – ҷамъи айб, нуқсон

забони арабӣ эҷод шудааст, дар татбиқи он ба назми форсӣ номувофиқиҳои зиёде пеш омадаанд. Донишмандони назм кӯшиш карданд, ки ин номувофиқиҳо ё уюбро ба низому тартиб биёранд. Дар натиҷа фасли уюби қофия дар таълиму шинохти қофия ба вучуд омадааст.

Аз рӯи муносибат ба қавоиди асосӣ қофияҳоро ба ду даста чудо кардаанд: 1. Қофияи пурбаҳо. 2. Қофияи камбаҳо. Қофияи пурбаҳо онро мегӯянд, ки ба тамоми қоидаҳои илмии қофия мувофиқат дошта бошад. Ҳамаи 25 навъи қофия, ки дар боло номбар шуданд, ба гурӯҳи қофияи пурбаҳо дохил мешаванд. Қофияи дорои нуксу камбудиро қофияи камбаҳо мегӯянд.

Уюби қофияро ба ду навъ чудо кардаанд. Уюби мулаққаб ва уюби ғайри мулаққаб, ки дар ин ҷо мо бо онҳо шиносо мешавем.

1. Уюби мулаққаб. Уюби мулаққаб аз ин ҷаҳор навъи асосӣ иборат аст: иқво, икфо, синод, ито.

**Иқво.** Маънои иқво холӣ, тарк кардан аст. Ба қавли Шамси Қайс, Ҷомӣ ва Б.Сирус иқво ихтилофи ҳазв ва тавҷехро мегӯянд, монанди «част» ва «чуст» ё «пур» ва «бар».

Агар дар шеър калимаҳои сард ва гирд ҳамқофия шаванд, ихтилофи ҳазв – садоноки кӯтоҳи пеш аз қайд ба вучуд меояд. Дар калимаҳои сарду гирд а ва и ҳазв аст.

Агар сум ва кам бо ҳам қофия шаванд, ихтилофи тавҷех рӯй медиҳад, *ӯ* ва *а* тавҷех буда, бо ҳам мувофиқ нестанд.

Шамси Қайси Розӣ барои ихтилофи ҳазву тавҷех чунин мисолҳо овардааст:

*Ҳар вазиру муфтию шоир, ки ӯ Тӯсӣ бувад,  
Чун Низомулмулку Ғаззолию Фирдавсӣ бувад.*

*Аз гуссаи ҳичрони ту дил пур дорам,  
Пайваста аз он дида ба хун тар дорам.*

**Икфо.** Маънои икфо вожгун, чаппа кардан аст. Икфо табдили ҳарфи равиро ба ҳарфе, ки дар махраҷ ба он наз-

дик бошад, мегӯянд. Масалан, танг ва чанг, тӯп ва тӯб. Инҳо ҳарфҳои аз ҷиҳати ҷои талаффуз ба ҳам наздик мебошанд.

Рав ба ҷой ор андар ин кор эҳтиёт,  
3-он ки ҷуз бар ту надорам эътимод.  
(Аз Ал-муъҷам...)

**Синод.** Синодро ба маънои ихтилоф ва эътимод шарҳ кардаанд. Маънои истилоҳии синод ихтилофи ридфи муфрад ва зоида дар қофия мебошад, монанди ба ҳам қофия кардани замон ва замин. Байт:

*Кунӣ нохуш ба мо бар зиндагонӣ,  
Агар аз мо даме дурӣ гузинӣ.*  
(Аз Ал-муъҷам...)

Дар қофияи мисраи якум о-ридфи муфрад ва дар мисраи дуюм бо ихтилофи ридфи муфрад аст, ки ин ихтилофро синод мегӯянд.

**Ито.** Маънои ито савор шудан, пахш кардан, қадам боло гузоштан аст. Ито чунон такрорро гуфтаанд, ки қофия асосан аз суффиксҳо иборат аст. Ито ҳафӣ (пинҳон) ва ҷалӣ (ошкор) мешавад. Ба қавли Ҷомӣ, «ҷалӣ он аст, ки такрораш зоҳир бошад», монанди «Некӯтар» ва «зебо-тар», «фусунгар» ва «ситамгар», дар масдарҳо он такрори ҷалист.

Мисолҳо:

*Дар ин замона буге нест аз ту некӯтар,  
На бар ту шаманӣ аз раҳият мушфиктар.*  
(Абӯсулайки Гургонӣ)

*Чи гуна балой, ки пайванди ту,  
Наҷӯӣ бад асту бичӯӣ батар.  
Шабе пеш кардам, ҷӣ гуна шабе?  
Ҳаме аз шаби доҷ ториктар.*  
(Дақиқӣ)

Қофияи – тар дар байти якум ва дуюм ба як маъно омадаанд.

Итои ҳафӣ ба як маъно такрор шудани суффиксҳоеро мегӯянд, ки дар қофия чандон намоён нестанд, ба монанди «об» ва «гулоб», «созгор» ва «комкор», «шохсор» ва «кӯхсор», «ранҷур» ва «муздур», «марзбон» ва «посбон».

Мисолҳо:

*Миқдори ёри ҳамнафас, чун ман надонад ҳеч кас,*

*Моҳӣ, ки дар хок уфтад, қимат бидонад обро.*

*Имрӯз ҳоло гарқаам, то дар каноре уфтам*

*В-он гаҳ ҳикоят мекунам, гар зиндаам, гарқобро.*

(Саъдӣ)

*Миннат худойро, ки ба таъйиди осмон*

*Омад ба мустақарр ҷалолӣ худойгон.*

*Шоҳе, ки ҳодисоти замона бихуфтӣ хуш,*

*То дар замона ҳишмати ӯ гашт посбон.*

*Ҷосуси ахтарон шудаву нозири фалак*

*Бар сатҳи ӯ ба муддати наздики дидабон.*

*Шуд бо танам ба хидмати ӯ фахр ошно.*

*Шуд бо дилам ба ҳишмати ӯ чарх меҳрубон.*

*Ашъори пурбадоеъ дӯшизаи ман аст,*

*Бе шойгону лек беҳ аз Ганҷи шойгон.*

*Дар шеъри ман наёбӣ масруку<sup>1</sup> мунтаҳал<sup>2</sup>.*

*Дар назми ман набинӣ итову шойгон.*

*Гар оқиле ба ҷон бихарад мидҳати маро,*

*Арзон бувад ҳанӯз чи арзон, ки ройгон.*

(Рашидӣ)

Ба фикри баъзе донишмандон, шойгон ҳам навъе аз итои ҷалӣ аст. Ба ҳар ҳол такрори сарехи қофия аз як ҳарфу ҳаракат ё бештар итои ҷалӣ аст.

2. Уюби ғайри мулаққаб. Навъҳои асосии уюби ғайри мулаққаб аз инҳо иборат аст:

1. Қисме аз калимаи қофия ба аввали мисраи баъдӣ бурда мешавад. Дар натиҷа равию қофия на ҳарфи охири решаи калима, балки дигар мешавад. Мисол, дар ин

<sup>1</sup> Масрук – дуздида шуда.

<sup>2</sup> Мунтаҳал – интиҳоб шуда, ба худ баста (шеъри дигареро).

шеъри Сузани Самарқандӣ:

*Шодмон бод маҷлиси мустав –*

*Фӣ мушаввиқи Ҳамидуддин алҷав –*

*Ҳарии он садр, к-аз ҷавоҳири ал –*

*Фози ӯ аҳли дину донишу дав –*

*Лат тафохур кунанду ҷои тафо –*

*Хур бувад, з-он ки аз ҷавоҳир тав –*

*Қи мурассаъ шавад бар ғардани аб –*

*Нои арбоби фарру зинату рав –*

*Наку он тавқ ҳар ки ёфт бар ас –*

*Ҳоби девону дин бувад мустав –*

*Лӣ бар иқболу ҷоху маҷлиси май –*

*Муни ӯ, з-он ки килки ӯст санав –*

*Бари бӯстони назму насру муо –*

*Милати мулки дин в-аз ҳар нав –*

*Ъе, ки гӯӣ, дар ӯст ҷумла ва бо –*

*З ба он аст мисли ӯ мустав –*

*Фӣ. Зиҳӣ хатту хомаи ту мусал –*

*Салу мушкин чу зулфи лӯбати нав –*

*Шоду навшод шуд ба хатти ту де –*

*Вони шоҳи нав, инат шодиш нав.*

2. Навъи дуюм он аст, ки дар қофия ҳарфи у-ро бо ӯ ҳамқофия месозанд ва тафовути овозиашон аз эътибор соқит мешавад, яъне ҳарду ро ӯ талаффуз мекунанд:

Мисолҳо:

*Барҳез, ки шамъ асту шароб асту ману ту*

*В-овози хурӯси саҳарӣ хест зи ҳар сӯ.*

(Мансури Фаргонӣ)

*Ду ҷашии ту ҳастанд фаттону ҷоду,*

*Дилу дин нигоҳ дошт бояд зи ҳар ду.*

(Муиззӣ)

3. У-ро дар ҳангоми қироати калимаҳои ҳамқофия бо ҳарфҳои у ва ӯ ба таври сохта талаффуз мекунанд:

*Буданӣ буд, май биёр акнун,*

*Рата баркан, мағӯй беш сухун.*

(Рӯдакӣ)

У-и дуоюм дар «сухун» ба хотири мувофиқати қофия омадааст.

4. Барои мувофиқ кардани қофия аз калимаи қофия-шаванда ҳарферо кам мекунанд ва ё ҳарферо илова наму-да қофия месозанд.

Мисол:

*Навҳазар карда забони чанг ҳазин аз гами гул,  
Мӯй бикшодаю бар рӯйзанон нохуно.  
Ки қинина<sup>1</sup> ба вуҷуди ӯ фитад аз баҳри дуо,  
Ки зи гам барфиканад як даҳан аз дил хуно.*

(Фирӯзи Машриқӣ)

Калимаи «нохун» дар навишти арабӣ ҳарфи вов-у надорад ва шоир онро ба хотири мувофиқати қофия афзудааст.

Дар шеъри поён ё (и) дар калимаҳои ҳаргизу қирмиз ба хотири вазну қофия навишта мешавад, вагарна дар алифбои арабӣ онро наменависанд. Алифи охир (о) низ ба хотири риояи қофия навишта шудааст:

*Чи гӯй, гар ҳама хуррон чун ӯ будаст, кас низо,  
На ҳаст акнуну на бошаду на будаст ҳаргизо.  
Ба гоҳи хашии ӯ гавҳар шавад ҳамранг шавниз<sup>1</sup>,  
Чун ӯ хушнуд бошад, ман кунам з-анқос<sup>2</sup> қирмизо.*

(Баҳромӣ)

5. Барои мувофиқати қофия шоир асли калимаро дигар мекунад. Ба монанди он ки калимаи кифт дар урфи гуфтугӯ китф шудааст. Дар ин байти Абӯшақури Балхӣ дар калимаи нилуфар р ба л бадал шудааст:

*Оби ангуру оби нилуфал,  
Мар маро аз абиру мушк бадал.*

<sup>1</sup> Қинина – шиша, шишаи шароб

<sup>1</sup> Шавниз – сиёҳдона, ки ба рӯи нон пошанд.

<sup>2</sup> Анқос – чамъи нукс.

6. Аз ҷумлаи уюби қофия овардани ташдид дар мавриди нолозим аст. Масалан, Хоқонӣ дар байти поён исми Умарро се дафъа дар шакли ташдид кор фармудааст:

*З-он ақл бад-ӯ, ки эй Уммари Усмон,  
Ҳам Уммари Хайёмӣ, ҳам Уммари Хаттоб.*

Ҳамин шакл дар шеъри Саной низ дар мавриди радиф истифода шудааст.

*Пеши дин буд чун сипар Уммар,  
Буд мар шаръро падар Уммар.*

7. Калимаи рехтаро бо калимаи сохта ҳамқофия кардан ё қисми решагии калимаро бо қисми иловагӣ – суффиксу бандакҳо ҳамқофия кардан низ аз уюби қофия мебошад.

Мисол:

*Ҳар кӣ маро бинад, гӯяд нажсанд,  
Чанд нишинӣ ту чунин мустаманд?  
Чунки наомезӣ бо мардумон,  
Чун накушой ту забонро зи банд...  
Зеро н-омезам бо мардумон,  
К-ин ки ҳамебинӣ на мардуманд.  
Қадри хирад шуд зи дили мардумон,  
Сӯи хирад халқ ҳаме нангаранд.  
То ки дигаргуна шавад ин ҷаҳон,  
Чаҳл дурустасту хирад дардманд,  
Ҳар кӣ дирам дорад, қавлаш равост.  
Гарчи ҳарф гӯяд, аз ӯ бишнаванд.  
В-он ки надорад дирам аз қавли вай,  
Ҳикмати Луқмон ба миёнчи баранд.*

(Аз рисолаи Б.Сирус).

8. Равии сокинро бо равии ҳамчинси ҳаракатдор ҳамқофия мекунанд.

Мисол:

*Гар шарифанд, гар вазеъ ҳама,  
Карами ӯ бувад шафеи ҳама.*

(Саной)

Ба фикри мо, сабаби пайдо шудани истисноҳои зиёд дар қоидаи қофия, дар асл уюби қофия ҳамон истисноҳои қоидаи асосӣ мебошанд, ҳамон дар асоси қоидаи забон ва шеъри арабӣ ба вучуд омадани он аст. Ба ҳар ҳол, мо то имрӯз аз ин системаи муносибтаре барои санҷидани қофияи шеърмон надорем. Устод Баҳром Сирус рисолачае ба номи «Назарияи нави қофиябандӣ дар назми тоҷик» чоп кард, ки дар он қофияҳо аз рӯи миқдори ҳичоҳо танзим шудаанд. Ин рисола пайравию дастгирӣ наёфтааст.

## 7. ҚАВОИДИ БАЪЗЕ ҲАРФУ ҲАРАКАТ ВА ИСТИСНОҲО

### 1. ТАНОСУБИ ҲУРУФ ВА ОВОЗҲО ДАР ҚОФИЯ

Чунон ки аз гузориши ҳуруф ва ҳаракати қофия ва инчунин уюби қофия маълум шуд, бунёди он бар мувофиқати комили ҳуруфи қисми қофияи калима гузошта шудааст. Зоҳиран дар ин ҷо ягон чизи қобили баҳсу мулоҳиза нест. Дар асл, вобаста ба қавоиди ҳарфу ҳаракат дар алифбои арабӣ ва мувофиқати онҳо бо алифбои кирилии имрӯзаи тоҷикӣ масъалаҳои пеш меоянд, ки дар бораи онҳо мулоҳиза кардан зарур аст.

Дар алифбои арабӣ се ҳарф овози т-ро медиҳанд: то ( ), итқе ( ) ва ҳои ҳаваз ( ). Се ҳарфи дигар овози серо медиҳанд: со ё сеи сенукта ( ), син ( ) ва сод ( ). Ду ҳарф овози ҳ-ро медиҳанд: ҳои ҳуттӣ ( ) ва ҳои ҳаваз ( ). Чор ҳарф овози з-ро медиҳанд: зол ( ), зо ( ), зод ( ) ва изғе ( ). Ба ғайр аз ин ҳарфи алиф ба вазифаи о, а, и ва у меояд. Ҳарфи вов ( ) ба вазифаи у, ў ва в меояд. Ҳои ҳаваз ( ) вазифаи а, ҳ ва бандаки изофиро иҷро мекунад. Дар хотир ниғаҳ доштан лозим аст, ки ҳар яки ин ҳарфҳо дар қофия ба такрор меоянд ва иваз кардани онҳо бо ҳарфи дигар ҳеҷ мумкин нест. Масалан, агар равию қофия ҳои ҳаваз бошад, онро ҳеҷ гоҳ бо ҳои ҳуттӣ иваз кардан мумкин нест, чун шох, моҳ, чоҳ, ки силоҳ бо онҳо омада наметавонад. Масалан, чанд байт аз қасидаи 17-байтии

Саной меорем, ки дар рави ҳои ҳаваз буда, шоир онро боре бо истифодаи калимаи ҳои ҳуттидор иваз накардааст:

*Шохро хоҳӣ, ки бинӣ, хок шав даргохро,*

*З-обрӯ обе бизан даргоҳи шоханшохро.*

*Наъл кун, чун чатри ў дидӣ, қулоҳи чархро,*

*Чок зан, чун рӯи ў дидӣ, қабои мохро.*

*Чун кулаҳ бар сар нишин дуддони афсарҷӯро,*

*Чун хирад дар қон нишин риндони лашикаргохро...*

Дар ин ғазал, ки 8 байт аст, Нозими Ҷирави калимаҳои ихтилот, бисот, сирот инбисот, работ, иртибот, сирот, эҳтиёт ва нишотро ҳамқофия кардааст, ки ҳама бо ҳарфи итқе анҷом меёбанд ва боре ихтилоф нашудааст:

*Мекунам шодоби машраб бо ҳарифон ихтилот,*

*Қатраам бар хок мерақсад чу гавҳар бар бисот,*

*Мутриби исёнам, огоҳ аз навои бозхост,*

*Нагмаам бар тор меларзад чу осӣ бар сирот,*

*Бӯи дарде ку, ки мағзам ҷӯши хушхолоӣ занад,*

*Тангдил мегардам аз нохушбисоти инбисот.*

*Ҳар гурӯҳеро тасалӣ дар мақоме кардаанд,*

*Роҳзанро дашт бояд, корвонеро работ.*

*Халқро тӯли амал шерозаи омезиши аст,*

*Аз рағу пай узвҳо доранд бо ҳам иртибот.*

*Хомаро аз тангии роҳи хатти мистар чи бок?*

*Ростравро бими лағзиш нест дар сайри сирот.*

*Бӯи бебокӣ гулатро хори отаиш мекунад,*

*Рӯ нагардонӣ дар ин гулишан зи ранги эҳтиёт.*

*Роҳати беранҷ, Нозим, хуш намеояд маро,*

*Аз муанбар зулфи гам зебост рухсори нишот.*

Азбаски дар алифбои имрӯза ин ҳарфҳо нишонани овозӣ надоранд ва яқхела навишта мешаванд, баъзе шоирони муосири тоҷик, аз надониستاني алифбои арабӣ - форсӣ риояи мувофиқати онҳоро накардаанд. Вақте адибони ҳамзабони мо аз Эрон ва Афғонистон чунин безътибориро мебинанд, ба шоирон гумони нодонӣ ва бесаводӣ мебаранд. Ҷавононе, ки шоириро ҳунар ва касб карда-

нианд, бояд инро донанд ва ба чунин камбудихо роҳ надиҳанд.

Садонокҳои дарози о, у (ӯ) ва ӣ дар қоидаи қофияи суннатӣ чун дорандаи садоноки кӯтоҳ таҳлил мешуданд. Масалан, дар ин байти матлаби қасидаи Саной ҳарфи о қофия шудааст:

*Эй ниҳодаи пои ҳиммат бар сари авҷи само  
В-эӣ гирифта мулки ҳикмат гашта дар вай муқтадо.*

Мувофиқи қоидаи анъанавӣ ин қофия иборат аз тавҷеҳ ва равӣ ва қофияи муқайяди муҷаррад бояд хонда шавад. Дар қоидаи қофияи суннатӣ садонокҳои дарозро дорои як ҳарфи (ҳаракати) кӯтоҳ медонистанд. Дар шакли навишти ҳозира онро қофияи муҷаррад бо ҳарфи рави (о) хондан лозим аст. Ин қоида бо дигар садонокҳои дароз ҳам татбиқ мешавад.

## 2. И-И ИЗОФАТ ДАР ҚОФИЯ

Баъзе донишмандон и-и изофати охири калимаи қофияро рави гуфтаанд ва дигарон умуман ба вай эътибор надодаанд. Устод Баҳром Сирус менависад, ки онро ҳамчун унсури иловагии қофия ба назар гирифта лозим аст. Масалан, дар ин рубоии Санои Ғазнави қофия бо ёрии и-и изофа бо радиф пайваستاаст:

*Беруни ҷаҳон ҳама даруни дили мост,  
Ин ҳарду саро ягон-ягон манзили мост.  
Заҳмат ҳама дар ниҳоди обу гили мост,  
Пеш аз дилу гил чи буд? – Он манзили мост.*

Дар алифбои араби и-и изофат дар калимаҳои қофияи ин рубоӣ–дил, манзил, гил ва манзил навишта намешавад ва ошкор нест. Дар алифбои кунунӣ вай пайвандкунандаи қофия ва радиф (муайянкунанда ва муайяншаванда) мебошад. Равӣ гуфтани он ба қоидаи ҳарфи охирини решагии калимаи қофия будани рави муҳолиф аст. Эҳтимол, ба тарзи истисно, и-и изофаро дар қофияи муқайяд маҷрӯи қофияи муқайяд хондан дуруст бошад. Дар шеъри шоирони ғузашта ин навъи қофия бо истифодаи и-и изо-

фат маъмул аст ва ин ду байт аз як ғазали Саъдӣ мисоли дигаре дар ин мавзӯ мебошанд:

*Кас надонам, ки дар ин шаҳр гирифтори ту нест,  
Ҳеҷ бозор чунин гарм, ки бозори ту нест.  
Сарв зебову ба зебоии болои ту на,  
Шаҳд ширину ба ширинии гуфтори ту нест...*

## 3. ЗУҚОФИЯТАЙН

Дар истилоҳи адабии ғузаштагон шеъри дорои ду қофияро зуқофиятайн гуфтаанд. Ин навъи қофияро ташреъ ҳам мегӯянд. Зуқофиятайн як навъи санъат ҳам ҳаст. Мисол:

*Ё ғамзаро панде бидеҳ, то тарки аёрӣ кунад,  
Ё турраро банде бинеҳ, то тарки таррорӣ кунад.*  
(Ҳоҷӯи Қирмонӣ)

Дар ин байт қофия ду бор такрор шудааст: панде ва банде, айорӣ ва таррорӣ, ҷузъҳои қофия анде-анде ва орӣ-орӣ. Қофияи яқум мутлақ аст бо ҳарфи қайд (н) ва қофияи дуҷум низ мутлақ бо ридфи муфрад (о) аст. Калимаҳои ҳамоҳанги миёни ду қофия – бидеҳ, то тарки ва бинеҳ то тарки хоҷиб мебошанд. Калимаи такроршудаи охири мисраъ – «кунад» радиф аст.

Мисолҳо:

*Мепаридам з-ин гулистон, гар паре медоштам,  
Мекашидам дар гиребон, гар саре медоштам.*  
(Нозими Ҳиравӣ)

*Боло ҳумор аст дар айши мул<sup>1</sup>  
Силаҳдор хор аст бо шохи гул.*

(Саъдӣ)

## 8. ТАСНИФИ АНВОИ ШЕЪР БА ВОСИТАИ ҚОФИЯ

Дар фасли сеюм мо гуфтем, ки асоси қофия байт аст ва ҳар байт ё ҳарду мисраъ ҳамқофия мешавад ё мисраъ-

<sup>1</sup> Мул - шароб



ҳои тоқ (мисраи якуми байт аз қофия озод аст). Мувофиқи ин қоида бо навъҳои асосии шеъри форсии тоҷикӣ шинос мешавем.

### 1. БАЙТ Ё ФАРД

Байт ду мисраъ шеърро мегӯянд, ки аз дохили ягон шеър аст ё шеъри мустақил. Дар девони шоирони гузашта дар охири девон абёт оварда мешаванд, ки одатан ин фаслро «муфрадот» мегӯянд. Байт метавонад, ба шакли аа ва аб бошад.

Мисолҳо:

*Эй бути ширинлабу симинтану рангинқабо,  
Пой то сар ҷилваи макру фану нозукадо.*

(Гулханӣ)

Дар ин ду байт аз ғазали Шоҳин дар байти аввал ҳарду мисраъ ҳамқофия ва дар дуюм мисраи аввал аз қофия озод аст:

*Рӯзгорест, ба абруи ту чанг аст маро,  
Рӯйи ҳиммат ба дами теги фаранг аст маро.*

х х х

*Маънии нозук аз он мӯи миён мебастам,  
Чи кунам аз даҳанат қофия танг аст маро...*

Муфрадот одатан дар шакли мусарраъ, яъне ҳамқофия шудани ҳарду мисраъ меоянд.

Намунаҳо аз муфрадоти Шайх Саъдӣ:

*Хохӣ, ки ба табъат ҳама кас дорад дӯст,*

*Бо ҳар ки дар уфтӣ, чунон бош, ки дӯст.*

*Ин бор на бонги чангу ною духул аст,*

*К-ин бор шикори шеру ханги мугул аст.*

### 2. РУБОЙ ВА ДУБАЙТӢ

Қофияи рубой ва дубайтӣ ба шакли аа ба ва гоҳе аа аа истифода мешавад.

Мисолҳо:

*Абр омаду боз бар сари сабза гирифт,*

*Бе бодаи гулранг намебояд зист.*

*Ин сабза, ки имрӯз тамошогаҳи мост,  
То сабзаи хоки мо тамошогаҳи кист.*

(Хайём)

*Ин баҳри вуҷуд омада берун зи нухуфт,  
Кас нест, ки ин гавҳари таҳқиқ бисуфт.  
Ҳар кас суҳане аз сари савдо гуфтанд,  
З-он рӯй, ки ҳаст, кас намедонад гуфт.*

(Хайём)

*Агар дил дилбару дилбар кадума  
В-агар дилбар дилу дилро чӣ нума.  
Дилу дилбар ба ҳам омехта винам,  
Надунум дил киву дилбар кадума.*

(Бобо Тохир)

### 3. ҒАЗАЛ

Дар ғазал мисраҳои байти аввал ҳамқофия ва дар байтҳои боқимонда мисраи тоқ аз қофия озод ва мисраи ҷуфт ба матлаъ ҳамқофия меояд, ба ин тартиб аа ба ва га да жа за. Мисол дар ин ғазали Аттор:

*Дил дарди ту ёдгор дорад,  
Ҷон шиқи ту гамгусор дорад.  
То шиқи ту дар миёни ҷон аст,  
Ҷон аз ду ҷаҳон канор дорад.  
То хурд дилам шароби шиқат,  
Саргаштагии хумор дорад.  
Мискин дили ман чу назди ту нест.  
Дар кӯйи ту худ чӣ кор дорад.  
Рози ту ниҳон чӣ гуна дорам,  
К-ашкам ҳама ошкор дорад.  
Чандин гами бениҳоят аз ту,  
Аттор зи рӯзгор дорад.*

### 4. ҚАСИДА

Қофияи қасида ба монанди қофияи ғазал аст. Фарқ дар ин аст, ки ҳаҷми ғазал бузург нест (5-7 байт ва бештар), вале ҳаҷми қасида аз сад байт ҳам мегузарад. Ин се

байт аз огози қасидаи «Модари май»-и Рӯдакӣ гирифта шудаанд:

*Модари майро бикард бояд қурбон,  
Баччаи ўро гирифту кард ба зиндон.  
Баччаи ўро аз ў гирифт надонӣ,  
То-ш нақубӣ нахуст в-аз ў накашиӣ қон.  
Қуз ки набошад ҳалол дур бикардан,  
Баччаи кўчак зи шири модару пистон...*

### 5. ҚИТЪА

Қитъаҳо духеланд, яке он ки шакли қофияи ғазалу қасидаро доранд. Навъи асосии қитъа матлаъ надорад ва боқӣ ба ғазалу қасида дар қофия монанд аст, яъне мисраъҳои тоқ аз қофия озод ва мисраъҳои чуфт ҳамқофия мебошанд. Дар ин қитъаи Анварӣ мисраъҳои дуҷум ва чаҳорум ҳамқофия шудаанд:

*Хотирае чун оташам ҳасту забоне ҳамчу об,  
Фикрати тезу зақои неку шеъри бе ҳалал.  
Ай дарего, нест мамдуҳе сазовори мадеҳ,  
Ай дарего, нест маъшуқе сазовори ғазал.*

### 6. МАСНАВӢ

Дар маснавӣ ҳар ду мисраъ қофияи мустақил доранд. Достонҳои бузург одатан бо ҳамин шакли аа бб вв гг ва ғайра навишта мешаванд. Масалан, ин чанд байт аз «Шохнома»-и Фирдавсӣ, ки дар васфи зӯри Рустам аст:

*Шунидам, ки Рустам зи огози қор  
Чунон ёфт нерӯ зи Парвардигор.  
Ки гар сангро ў ба сар бар шудӣ,  
Ҳаме ҳар ду поляи бад-ў дар шудӣ.  
Аз он зӯр пайваста ранҷур буд,  
Дили ў аз он орзу дур буд.*

### 7. МУСАММАТ

Мусамматҳо аз ҷиҳати тарзи қофия монанд ва бо миқдори мисраъҳо ба навъҳо тақсим мешаванд. Умуми-

яти тарзи қофияшон дар ин аст, ки ҳар банд қофияи мустақил, вале мисраи охирини ҳамаи бандҳо ҳамқофия меоянд. Аз ҷиҳати миқдори мисраи банд мусаммат ба чунин навъҳо ҷудо мешавад: мусаллас, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ ва мусамман. Қофияи ин навои мусаммат чунин аст:

Мусаллас, 3 мисраъ: ааб, ввб, ггб...  
Мураббаъ, 4 мисраъ: аааб, вввб, гтгб...  
Мухаммас, 5 мисраъ: ааааб, ввввб, гтггб...  
Мусаддас, 6 мисраъ: аааааб, вввввб, гтгггб...  
Мусаббаъ, 7 мисраъ: ааааааб, ввввввб, гтггггб...  
Мусамман, 8 мисраъ: аааааааб, вввввввб, гтгггггб...

Барои намуна ин ду бандро аз мусаддаси Манучехрӣ мутолиа кунед:

*Гӯи батти сапед қома ба собун задаст,  
Қабки дарӣ соқи пой дар қадаҳи хун задаст.  
Бар гули тар андалеб ганҷи Фаридун задаст,  
Лашқари Чин дар баҳор хайма ба Ҳомун задаст.  
Лола сӯи чуйбор хирғаҳ берун задаст,  
Хаймаи он сабзгун, хирғаи ин оташии.  
Боз маро табъи шеър саҳт ба ҷӯш омадаст.  
К-ам суҳани андалеб дӯш ба гӯш омадаст,  
Аз шағаби<sup>1</sup> мардумон лола ба хуш омадаст.  
Зер ба бонг омадаст, бам ба хурӯи омадаст.  
Настарани мушкбӯӣ, мушкфурӯи омадаст,  
Симаи дар гардан аст, мушкаш дар остин.*

### 8. ТАРЧЕЪБАНД

Дар тарчеъбанд ҳар банд қофияи мустақили навъи қасида ва ғазалро дорад ва баъди ҳар банд як байт дар тамоми шеър ба такрор меояд. Дар тарчеъбанди Саъдӣ миқдори бандҳо чунин аст: банди 1-12 байт, банди 2-11 байт, банди 3-11 байт, банди 4-9 байт ва ғайра. Байти такроршаванда баъди ҳамаи бандҳо ин аст:

<sup>1</sup> Шағаб - фитнаангезӣ

*Бинишину му сабр пешу гирам  
Дунболии кори хешу гирам.*

Агар бандҳои мазкурро бо ҳарфҳои ишора кунем, чунин шакл мегирад:

Банди 1 – аа, ба, ва, га, да, жа, за, еа, иа, ка, ла, ма = 12 байт.

Банди 2 – вв, бв, гв, дв, жв, эв, ив, кв, лв, мв.

Байти дар боло оварда шуда баъди ҳар банд ба такрор меояд.

### 9. ТАРКИББАНД

Таркиббанд аз ҷиҳати шакл бо тарҷеъбанд монанд аст. Фарқ дар ин аст, ки байти такроршаванда дар байни бандҳои ҳар бор мазмун ва қофияи нав мегирад.

### 10. МУСТАЗОД

Мустазод шеърест, ки ба ҳар мисраъ ва ё байти он, маъмулан, рубой, ғазал, қитъа як ҳисса илова мешавад, ки мисраи кӯтоҳ номида мешавад. Ин мисраъ имкон дорад, ки бо мисраи дароз ҳамқофия бошад, мумкин аст, ки қофияи мустақил ба худ бигирад. Муфради мустазод аз Абӯсаид Абулхайр:

Аз дӯст паём омад, к-ороста кун кор,  
Ин аст шариат,  
Меҳри дил пешу ору фузул аз раҳ бардор,  
Ин аст шариат.

Ахбор дар бораи анвои адаби дар ин ҷо ба ихтисор ва ба хоҳири гушзади қофия оварда шуд. Баҳси пурраи анвои адаби дар фасли ҷудогонаи ин кор омадааст.

Дар шеъри замони шӯравӣ ду навъи қофия маъмул шуд, ки дар гузашта истифодаи зиёд надошт. Яке аз онҳоро Баҳроми Сирус қофияи салибӣ номидааст, ки тарҷумаи истилоҳи русии перекрёстная рифма мебошад. Дар банди шеърии чунин ашъор мисраи якум ба сеюм ва дуоюм ба чаҳорум ҳамқофия мешавад. Намунаи чунин тарзи қофия дар ин тарҷумаи А.Лохутӣ мушоҳида

мешавад:

*Ёри худро ман мекофтам,  
Ба ҳичрон шуда мубтало  
Беҳисоб кашидам дарду ғам,  
Пас кучоӣ ту, Сулико?*

Навъи дигарро камаркаш мегӯянд ва мисраи якум чор ва дуою се ҳамқофия мешаванд. Ин истилоҳ тарҷумаи опоясывающая рифма мебошад.

Мисол:

*Абрешим, агарчи бас латиф асту нафис,  
Дар ҷанг ба душманон занад чун пӯлод.  
Аз пиллаи тоҷик парашот шуд эҷод,  
Ҳар як парашот марги фашистони хабис.*

Дар замони шӯравӣ дур рафтани аз қоидаи қофияи суннатӣ ва риоя накардани шаклҳои шеъри аз ҷиҳати қофия зиёд ба назар мерасад. Ин безътиной натиҷаи баъзе ҷустуҷӯҳои шакли нав, гоҳе безътиной ва баъзан нодонии ҳавасмандон будааст.



## ФЕХРИСТИ АДАБИЁТ

1. Абдулқохир ибни Исҳоқ. Арӯзи Ҳумоюн. – Техрон, 1137.
2. Абдулқохири Чурҷонӣ. Асрор-ул-балога / Тарҷумаи Чалили Таҷлил. – Техрон, 1370. 302 с.
3. Абу Рейхан Беруни. Индия / перевод с арабского А.Б.Халидова и Ю.Н.Завадского. – Ташкент, 1963.
4. Абӯалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ. – Таърихи Табарӣ. Ҷ.1. Душанбе: Ирфон, 1992. – 656 с.
5. Абӯнастри Фароҳӣ. Нисоб ус-сибён / Таҳияи Саидамир Аминзода ва Муқимаи Алламурод, – Душанбе, 1993. – 24 с.
6. Азер А.А. Рифми персидского стиха / Проблемы восточного стихосложения. – М.: Наука, 1973, с.16-24.
7. Азий Б. Як назар ба шеърҳои тоҷикӣ / Овози тоҷик, 1928 – 26 авг.
8. Айнӣ С. Ба Дехотӣ / Шарқи Сурх. 1962. № 4. с. 128-131.
9. Айнӣ С. Ба М.Турсунзода / Шарқи Сурх. 1956. № 4, с.107-110.
10. Акрем Джафар. Теоретические основы аруза и азербайджанский аруз. Баку: ИЛМ, 1977. – 412 с.
11. Амонов Р. Лирикаи халқи тоҷик. Душанбе: Дониш, 1968. – 410 с.
12. Амонов Р., Шукуров М. Вазни шеър: Мутақориб / Амонов Р., Шукуров М. Адабиёти Ватан.: Барои синфи шашум. Нашри 4. – Душанбе: Маориф, 1981. с.58-61, 79-82.
13. Аристотель, Форобӣ, Ибни Сино, Ибни Рушд, Насируддини Тӯсӣ. Фанни шеър / Танзим, тасҳех ва тавзеҳоти Ш.Ҳусейнзода, Х.Шарифов, – Душанбе: Ирфон, 1985, – 192 с.
14. Анварӣ. Девон / Ба кӯшиши Саъид Нафисӣ. – Техрон, 1335, – 454 с.
15. Арӯзи Сайфӣ ва Қофияи Ҷомӣ / Ба эҳтимоми Муҳаммади Фишоракӣ. – Техрон, 1372, – 102 с.

16. Асрорӣ В. Қофия ва вази дар фардбайтҳо, рубоӣ, дубайтӣ, рубоӣ ва дубайтии мустазод // Асрорӣ В. Жанрҳои хурди фольклорӣ тоҷик. Қисми 1. Душанбе, Маориф, 1983. с.4-25.
17. Асрорӣ В., Амонов Р. Эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик. Душанбе: Маориф, 1980, – 303 с.
18. Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ. Бадоеъ-ус-саноеъ / Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Раҳим Мусулмонқулов. – Душанбе: Ирфон, 1974, – 222 с.
19. Ахавони Солис Маҳдӣ. Навъе вази дар шеъри имрӯзи форсӣ // Паёми нав. 1342. № 5, 6, 7, 8, 9 ва 10.
20. Бабур Захираддин Муҳаммад. Трактат об арузе / Факс. Рукописи, изд. 1972. – 363 с.
21. Бақоев М. Ҳаёт ва эҷодиёти Хусрави Дехлавӣ. Мухаррир З.Ахрорӣ. Душанбе: Дониш, 1975. – 280 с.
22. Баҳор Маликушшуаро. Шеъри арӯзӣ дар давраи исломӣ // Шеър дар Эрон, Машҳад-Техрон, с. 77-78.
23. Бектош Н. Вазни манзумаи тоҷик, Сталинобод: Нашр.дав. Тоҷикистон, 1936.
24. Бертельс А.Э. Трактат по поэтике Вахида Табризи / Советское востоковедение. 1956. № 2. с.77-82.
25. Бертельс Е.Э. Грамматика персидского языка. Л.: Изд-во Инта живых вост. Яз. Им. А.С.Енукидзе. 1962. Гл.12: Стихосложение. 97-126.
26. Бертельс Е.Э. Отрывки из Авесты. Восток, 1924, № 4 с.3-11.
27. Берунӣ Абӯрайҳон. Осор-ул-боқия. Душанбе: Ирфон, 1990. с.432.
28. Бируни Абу Райҳон. Избранные произведения Т.1. –Ташкент, 1957.
29. Бируни Абу Райҳон. Избранные произведения Т.4. –Ташкент, 1974.
30. Брагинский И.С. Очерки из истории таджикской народной поэзии М.: АН СССР, 1956. – 496 с.
31. Ваҳиди Табретӣ. Рисолаи ҷамъи мухтасар / Матни комил ва тасҳехшуда ва эҳтимоми А.Бертельс. – М.:

- Идораи нашриёти Ховар, 1956. - 120 с.
32. Ворожейкина З.Н. Приёмы усиления рифмы в малых стихотворных формах персоязычной лирики XII в // Проблемы исторической поэтики литератур Востока. М.: Наука, 1988. - С.269-285.
33. Гафуров Б.Г. Таджики: Древнейшая, древняя и средневековая история. - М.: Наука, 1972. - 658 с.
34. Гинцбург Д.Г. Основы арабского стихосложения. ЗВОРАО. 1883 т.7, 1896, т.9, 1897, т.10.
35. Гулназар. Паи дарё. - Душанбе: Ирфон, 1996. - 272 с.
36. Давронов С. Вазни ашъори Абулқосим Лоҳутӣ. - Душанбе: Дониш, 1965. - 164 с.
37. Давронов С. Омӯзиши вазни шеъри тоҷикӣ. - Душанбе: Маориф, 1992. -176 с.
38. Давронов С. Сохти шеъри тоҷикӣ. - Душанбе. Ирфон, 1976. - 25 с.
39. Жирмунский В.М. Введение в метрику / Введение в литературоведение: Хрестоматия. -М.: Высшая школа, 1979, с.241-245.
40. Замахшарӣ. Ал кустос-ул-мустақим. - Бағдод, 1969.
41. Захириддин Муҳаммад Бабур. Арӯз рисаласи. - М.: Наука, - 1972.
42. Захириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар / Нашрча тайарлавчи Саидбек Ҳасан. - Ташкент: Фан, 1971.
43. Зеҳнӣ Т. Санъати сухан.- Душанбе: Ирфон, 1979. - 328 с.
44. Зеҳнӣ Т. Санъатҳои бадеӣ дар шеъри тоҷикӣ. - Сталинобод, 1960.
45. Зеҳнӣ Т. Чанд сухани судманд. - Душанбе: Ирфон, 1984. - 156 с.
46. Зухуриддинов А. Рисолаи арӯзи Ҷомӣ // Адабиёт ва санъат. 1989 № 46. с.4.
47. Зухуриддинов А., Умаров М. Сарчашмаи илми сегона // Адабиёт ва санъат. -1990 27 сентябр.

48. Ибни Сино. Махориҷ-ул-хуруф ё асбоби ҳудус-ул-хуруф. Ҳикмати арӯз//Осори мунтахаб. ҷ.2. -Душанбе: Ирфон, 1980. - С.228-243.

49. Ибни Сино. Фанни шеър (Бо муқаддима, таҳрир ва тасҳеҳи А.Сатторов // Садои Шарқ. 1980. № 8. - С.64-74.

50. Имронов С. Доир ба китоби «Санъатҳои бадеӣ дар шеъри тоҷикӣ» //Шарқи сурх: 1961, №3. с.143-155.

51. Имронов С. Ҳазаҷ, Ҷадид // Энциклопедияи Советии тоҷик. 1988. ҷ.8. - с.348; 441.

52. Кайковус Унсур ал маолӣ. Дар расми шоирӣ / Кайковус Унсуралмаолӣ. Насихатнома. - Душанбе: Ирфон, 1968. - С.106-110.

53. Камал ал-дин Хусайн Воиз-Кашифи. Бадаи ал афкар фи санаи ал-ашар / Новые мысли о поэтическом искусстве / Изд. Текста, предисловие, примечания и указатели Р.Мусульманкулова. - М.: Наука, 1977. - 222 с.

54. Киrom Остон. Мизони арӯз ва мушқилоти имло // Садои Шарқ. 1990. № 8. с. 129-133.

55. Корш Ф. Очерк персидского стихосложения. - М., 1901. - 63 с.

56. Корш Ф.Е. Различие между персидским и арабским стихосложением. ДВ, Юбилейный выпуск, посвященный акад.Ф.Е. Коршу. М.: 1915.

57. Лоик. Хонаи дил.-Душанбе: Ирфон, 1986- 464 с.

58. Мавлоно Муфти Муҳаммад Саъдуллоҳ. Мизон-ул афкор шарҳи Меъёр-ул-ашъор маъа Рисолаи Рубой.- Нувал Кишур, 1282-222 с.

59. Мазоҳири Мусаффо. Посдорони сухан.-Техрон, 1335- 483 с.

60. Маниёзов А. Барномаи таълими фанни назмшиносии тоҷик.-Душанбе.-1994.

61. Масъуди Фарзод. Арӯзи Ҳофиз /Замимаи маҷаллаи донишгоҳи адабиёт ва улуми инсонӣ,-шумораи аввал, 1350-с.202.

62. Масъуди Фарзод. Вазни шеъри форсӣ.-Лейдан,

1976-109с.

63. Мирзозода Х. Лугати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ.-Душанбе: Маориф, 1992-238 с.
64. Мирзозода Х. Рӯдакӣ ва тақомулотӣ шакли назми рубоӣ //Рӯдакӣ ва замони ӯ: /Маҷмӯаи мақолаҳо/. - Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1958- С. 142-147.
65. Мойили Хиравӣ. Авзони арӯз дар шеъри муосир //Садои Шарқ,1968,-№2.
66. Мусулмониён Раҳим. Персидский аруз теоретическая основа тюрского аруза. /Вклад иранских народов в развитие мировой цивилизации: История и современность. - Душанбе: Дониш, 1992.- С. 46 -97.
67. Мусулмонқулов Р. Асрори сухан.-Душанбе: Ирфон, 1980-152 с.
68. Мусулмонқулов Р. Дарахти дӯстӣ биншон. - Душанбе: Адиб, 1987-239 с.
69. Мусулмонқулов Р. Атоулло Маҳмуди Хусайни. -Д: Дониш, 1983-196 с.
70. Муқаддам В. М. Фарҳанги луготи қофия. - Ҳамадон, 1370-648 с.
71. Муҳаммад Ибни Умари Родуёнӣ. Тарҷумон-ул-балоға. Рашидаддин Ватвот. Ҳадоиқ-ус-сехр фӣ дақиқ-уш-шеър /Таҳияи матн, муқаддима ва тавзеҳи Х. Шарифов.-Душанбе: Дониш, 1987-144 с.
72. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. /Таҳияи матн бо пешгуфтор мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А.Нуров.- Ҷ.2.-Душанбе: Адиб, 1988-416 с.
73. Навоӣ Алишер. Асарлар, т. ХІУ –Мизан-ул-авзан: Изд-во им.Г.Гуляма, 1967.
74. Насируддини Тӯсӣ. Меъёр-ул-ашъор. /Таҳияи Урватулло Тоир, Мирзо Абдуллоев, Раҳмуддини Ҷалол. - Душанбе: Ориёно, 1992-150 с.
75. Низомии Арӯзии Самарқандӣ. Чаҳор мақола /Мураттиб, муаллифони сарсухан ва ҳозиркунандагони ҷоп Х. Шарифов ва У.Тоиров.-Душанбе: Ирфон,1986-159 с.
76. Нуров А. Мулҳақот бар Ғиёс-ул-луғот -Ҷ.3.-

Душабе: Адиб, 1989.- С. 37-50.

77. Османов М.-Н.О. Синтаксическая структура бейта /на примере «Дивана» Хафиза/ //Проблемы восточного стихосложения. - М: Наука, -1973.- С. 60-67.
78. Останов Каром. Система таджикского аруза и ее эволюция /Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук.-Душанбе, 1988-20 с.
79. Останов К. Арӯз дар китобҳои дарсии адабиёти тоҷик //Садои Шарқ,-1979. №7. -С. 121-122.
80. Останов К. Усули таълими баҳрҳои аслии арӯз дар синфҳои УШ-Х //Мақтаби советӣ. -1985, -№7. - С . 8-13.
81. Парвиз Нотили Хонларӣ. Дар вазни шеъри форсӣ ҷӣ кори тозае метавон кард //Адабиёт ва санъат.-1992. - №7. - С 10-11.
82. Рашид Ад-дин Ватват. Сады волшебства в тонкостях поэзии. /Пер. с перс., исслед и коммент. Н. Ю. Чалисовой. - М., 1985.
83. Раҳим Мусулмониёни Кубодиёнӣ. Шеър дар сарчашмаҳои назарӣ. -Техрон,-1375 ҳ.қ.-256с.
84. Раҳматов Х. Себайтиҳо дар назми халқии тоҷик //Фолклори тоҷик: Материалҳо ва мақолаҳо.-Душанбе: Дониш, 1973.- С. 103-115.
85. Раҳмонов Ш. Байт ва муносибати он дар шеър.- Душанбе: Ирфон, 1980.
86. Раҳмонов Ш. Мусаммат, ташаккул ва таҳаввули он.-Душанбе: Дониш, 1987-170 с.
87. Раҳмонов Ш. Таҳаввули воҳидҳои лирикӣ.- Душанбе: Адиб, 1988-143 с.
88. Раҳмонов Ш. Шеър ва Айнӣ. - Душанбе: Маориф, 1994-190 с.
89. Рӯдакӣ. Девони одамушшуаро Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ /Ба кӯшиш Сайидрасули Мусавӣ, Масъуди Қосимӣ, Азиз Мирбобоев.-Душанбе:Пайванд, 2000-189 с.
90. Сайфӣ. Арӯзи Сайфӣ.-Калкатга.-1867-101 с.
91. Санчес А. А. К вопросу о сущности системы

арабской метрики //Арабская филология. –М.: Наука, 1968.- С. 86-95.

92. Саъдии Шерозӣ. Матни комили девон. –Техрон, 1340.-1338 с.

93. Сирус Б. Арӯзи тоҷикӣ. –Душанбе: Нашрдавтоҷик, 1963.-287 с.

94. Сирус Б. Вазни осори боқимондаи Рӯдакӣ //Рӯдакӣ ва замони ӯ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1958.- С. 128-142.

95. Сирус Б. Назарияи нави қофиябандӣ дар назми тоҷик. -Душанбе: Ирфон, 1972. – 47 с.

96. Сирус Б. Қофия дар назми тоҷик. - Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1955.-186 с.

97. Стариков А. А. Аль-Бируни о метрике индусов //Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока. -М.: Наука, 1964. - С. 304.

98. Табаров Соҳиб. Лугати русӣ-тоҷикии истилоҳоти адабиётшиносӣ. - Душанбе: Маориф, -1980. –52 с.

99. Таърихи Систон. Итория Систана //Перевод, введение и комментарии А. П. Смирновой. –М.: Наука, 1974. – 574 с.

100. Тақии Ваҳидиёни Комёр. Арӯз ва қофияи илмӣ //Кайҳони фарҳангӣ, соли даҳум, рақами нӯҳум,-1993.

101. Тақии Ваҳидиёни Комёр. Фунун ва саноеи адабӣ //Муаллифони сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандагони чоп Урватуллои Тоир ва Саидмуроди Саидалӣ. –Душанбе, 1993. –52 с.

102. Тоиров У. Арӯз //Илм ва ҳаёт. –1989, -№7.

103. Тоиров У. Арӯз ва тасхеҳи шеърӣ Рӯдакӣ //Симпозиуми байналмилалӣ саҳми мардумони эронӣ дар рушди тамаддуни башарӣ. -Душанбе, 1992. – С. 57-58.

104. Тоиров У. Баҳрҳои асли. Баҳрҳои фаръӣ //Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. –Қ.І. – Душанбе, 1988. – С. 257-258.

105. Тоиров У. Доираҳои арӯз //Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик-Қ.І.-Душанбе, 1988. - С. 409-411.

106. Тоиров У. Зихоф //Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. –Қ.І. –Душанбе, 1988. –С. 469-470.

107. Тоиров У. Насируддини Тӯсӣ дар бораи арӯзи Халил Ибни Аҳмад // Маърифат.

108. Тоиров Урватулло. Офтобе дар миёни сояе. Қисми I.-Душанбе: Сино, 1999. –164с.

109. Тоиров Урватулло. Офтобе дар миёни сояе. Қисми 2.-Душанбе: Сино, 1999. –134с.

110. Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам. – Душанбе: Маориф, 1991. –560с.

111. Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти қофия. – Душанбе: Маориф, 1997. –152с.

113. Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти қофия.- Душанбе: Маориф, 1997,-152 с.

114. Тоиров Урватулло, Ибодов Баҳрулло ва Тоиров Шӯҳрат. Каломӣ манзум. - Душанбе: Шарқи озад, 2005. – 456 с.

115. Тоиров Урватулло. Анвоъ ва авзони шеърӣ халқии тоҷикӣ.- Душанбе: Пайванд, 2007.-140 с.

116. Тоиров Урватулло, Солеҳов Мирзо, Муҳаммадҷоҳа Назар. Баёзи адабиёт. –Техрон. «Саҳҳомӣ ом», 2010.-144 с.

117. Тоиров У. Меъёр ва андозаҳои шеър. –Душанбе: Адиб, 2013. – 320 с.

118. Тоиров У. Рӯдакӣ – офаридгори назми оламгир. – Душанбе: Ҷоҷӣ Ҳусейн, 2013. – 270 с.

119. Тоиров У. Рисолаҳои илмӣ Абдурраҳмони Ҷомӣ. – Душанбе: Ҷоҷӣ Ҳусейн, 2014. – 80 с.

120. Тоиров У. Се рисолаи арӯз. – Д: Ҷоҷӣ Ҳусейн, 2014. – 132 с.

121. Умаров М. А. Баҳри Ҳазаҷ дар шеърӣ тоҷикӣ ва шеърӣ арабӣ //Масъалаҳои шарқшиносӣ. –Душанбе: Дониш, 1987. –с. 50-54.

122. Урватуллои Тоир. Определение поэмы Масуда Марвази с помощью метрической системы в истории мировой цивилизации. -Душанбе-Тегеран, 1994. –с. 86-88.

123. Урватуллои Тоир. Таҳқиқ ва таълими арӯз, Душанбе: Дониш, 1995.-194 с.
124. Урватуллои Тоир. Раҳмуддини Ҷалол. Рисолаи иншо. –Душанбе: 1992-73 с.
125. Урватуллои Тоир. Садмуроди Саидалӣ. Қомуси қофия ва арӯзи шеъри Аҷам. Ҷ.1. –Душанбе: Ирфон, 1994 –512 с.
125. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. –М.: Сов. Энциклопедия. 1969-953 с.
126. Фарҳат. Рамзи зиндагӣ.-Душанбе: Ирфон, 1985.-334 с.
127. Фирдавсӣ. Шохнома. – Душанбе: Ирфон, 1964, ҷ.1. - С.468.
128. Фирдавсӣ. Шохнома. – Душанбе: Ирфон, 1964, ҷ.7. – С.652.
129. Фитрат А. Арӯз ҳақида. Тошкент: узб. ССР. Фанлар комитетинг нашриёти, 1936.
130. Флоров Д.В. Классический арабский стих.- М., 1991. - 360 с.
131. Флоров Д.В. Теория аруда: просодия и ритм // Проблемы арабской культуры. –М.: Наука, 1987.
132. Хаскашев Т. Фонетикаи забони тоҷик. – Душанбе, 1989.- 198 с.
133. Ходжа Алтаф Хусейн Хали. Поэтика / Перевод с урду. Отв. редактор З.Ш.Хасанова. – Душанбе: Дониш, 1989. - 241 с.
134. Хонларӣ Парвиз Нотил. Вазни шеъри форсӣ. – Техрон. -1345. - 304 с.
135. Хонларӣ Парвиз Нотил. Таҳлили интиқодӣ дар арӯзи форсӣ ва чигунагии таҳаввули авзони ғазал. – Техрон, -1327. - 214 с.
136. Хоконии Шервонӣ. Девон / Ба кӯшиши дуктур Зиёуддини Саҷҷодӣ. – Техрон, 1338. - 1085 с.
137. Шамси Табретӣ. Куллиёт / Ба инзимом, шарҳи холи Мавлавӣ, ба қалами Бадеъуззамон Фурӯзонфар, чопи даҳум, - Техрон, 1943. - 1570 с.

138. Шамси Қайси Розӣ. Ал-муъҷам / муаллифи сарсухан, тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У.Тоиров. – Душанбе: - 1991. - 464 с.
139. Шарифов Х. Каломи бадеъ. – Душанбе: Маориф, 1991. - 160 с.
140. Шарифов Х., Тоиров У. Назмшиносӣ. – Душанбе: Ҳумо, 2005. – 384 сах.
141. Шарифов Х. Рисолаи қадимтарин роҷеъ ба илми шеър / Садои Шарқ. 1971, № 6, с.125-134.
142. Шарифов Х. Функсияи маърифатии қасида дар адабиёти тоҷик // Ёдбуди устод Рӯдакӣ. – Душанбе: Дониш, 1978. с. 103-111.
143. Шарифов Х. Улуми адабӣ: таъриф ва таснифи он // Масъалаҳои забон ва адабиёти тоҷик. – Душанбе, 1975.
144. Шарифов Х. Шоир ва шеър. – Душанбе: Адиб, 1998. - 218 с.
145. Шохмуҳаммедов Ш.М. Форс-тоҷик арӯзӣ. – Тошкент, 1970. - 115 с.
146. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ.1. – Душанбе, 1988. - 544 с.
147. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ.2. – Душанбе, 1989. - 560 с.
148. Энциклопедияи Советии Тоҷик. Ҷ.1. –Душанбе, 1978. - 672 с.
149. Энциклопедияи Советии Тоҷик. Ҷ.4. –Душанбе, 1983. - 640 с.
150. Энциклопедияи Советии Тоҷик. Ҷ.7. –Душанбе, 1987. - 640 с.
151. Энциклопедияи Советии Тоҷик. Ҷ.8. –Душанбе, 1988. - 561 с.
152. Ҳақимов А. Аз ғазал то шеъри озод // Садои Шарқ. 1975. № 12.
153. Ҳақимов А. Таҳаввули арӯз // Ҳақимов А. Шеър ва замон. Душанбе: Ирфон, 1978. с.129-184.
154. Ҳамид Ҳусайнӣ. Нигоҳе ба таърихчаи арӯзи форсӣ ва сайри таҳқиқоти арӯзӣ аз оғоз то имрӯз /



Кайҳони ҳавой. 1992. - С.4-5.

155. Ҳамидӣ Махдӣ. Арӯзи Ҳамидӣ. Техрон, - 1342. - 272 с.

156. Ҳодизода Р. ва дигар. Маълумот дар бораи арӯз // Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ. - Душанбе: Ирфон, 1966. с.159-179.

157. Ҳофизӣ Шерозӣ. Куллиёт. - Душанбе: Ирфон, 1983. - 672 с.

158. Ҳочӣ Муҳаммад ибни Фасех. Шарҳи Нисоб-ус-сибён-и Абӯнастри Фароҳӣ мулаққаб ва Муштамир ба шарҳи Даштибаёзӣ. - Нувал Кишур. 1797. - 112 с.

159. Ҳусейнзода Ш. Адабиёти тоҷик / Барои синфи 8-ум/. - Душанбе: Ирфон, 1972. - 196 с.

160. Ҳусейнзода Ш. Баҳс ва андеша. - Душанбе: Ирфон, 1980. - 264 с.

161. Ҳусейнзода Ш., Шарифов Х. Мақоми Ибни Сино дар шеър адаби тоҷик. - Душанбе: Маориф, 1985. - 166 с.

162. Ҷаъфари Сомонӣ. Фунуни шоирӣ, шомили таърихчаи шеър дар Эрон ва арӯзу қофия ва бадеъ. - Техрон, 1341

163. Ҷомӣ Абдурраҳмон. Осор. Ҷил.8. - Душанбе: Адиб, 1990. - 496 с.

## МУНДАРИҶА

МУҚАДДИМА..... 3

### ФАСЛИ АВВАЛ

#### АВЗОНИ ШЕЪР. ВАЗНИ АРӮЗ.

Мақсад ва вазифаи фанни шеър (назмшиносӣ) ..... 6

Таърифи назму шеър. Умумият ва тафовути онҳо ..... 9

Огози шеъри порсии дарӣ. Аввалин шоирони порсигӯ...13

Анвои вази шеъри форсӣ-тоҷикӣ ..... 15

Вазни ҳичой ..... 15

#### АРӮЗ ДАР ШЕЪРИ ТОҶИКӢ

Арӯз ҳамчун системаи вазн .....20

Умумият ва тафовути арӯзи арабу аҷам .....25

Авзони ғайриарӯзӣ дар шеъри тоҷикӣ. Шеъри сафед....29

### ХАРФ, ҲИҶО, РУКН

Соҳт ва анвои ҳичоҳои арӯзӣ. Ҳичо-воҳиди вазн ..... 35

Баъзе истисноҳо дар мавриди ҳичоҳои дарозу кӯтоҳ .... 41

Рукн – чузви асосии байт ..... 51

### ЗИҲОФ ВА РОҲҶОИ ДАР ХОТИР НИГОҲ ДОШТАНИ ОН

Мафҳум ва моҳияти зиҳоф ..... 55

Зиҳофҳои муфрад ва мураккаб ..... 60

### ТАҚТЕӢИ ШЕЪР

Маънии луғавӣ ва истилоҳии тақтеъ. Қоидаи тақтеъи шеър .....66

Байт – меъёр ва андозаи тақтеъ ..... 68

Тақтеъи ҳичой ва тақтеъи арӯзӣ .....70

Усули гузаронидаи тақтеъ дар шеъри нав .....71

### БАҲР. БАҲРҶОИ АСЛӢ (СОЛИМ) ВА ФАРӢӢ (ҒАЙРИСОЛИМ) .....

Гурӯҳи баҳрҳои ҳазачӣ, рамалӣ ва раҷазӣ ..... 80

Баҳри Ҳазаҷ ва анвоъи он .....	88
Баҳри Рамал ва анвоъи он .....	97
Баҳри Раҷаз ва анвоъи он .....	106
Баҳри Мутақориб ва анвоъи он .....	115
Баҳри Мутадорик ва анвоъи он .....	119

### **БАҲРҲОИ ФАРӢ. СИЛСИЛАИ АВВАЛ**

(Қариб, Музореъ, Мушокил)

Баҳри Қариб ва анвоъи он .....	123
Баҳри Музореъ ва анвоъи он .....	126
Баҳри Мушокил ва анвоъи он .....	131

### **СИЛСИЛАИ ДУВУМИ БАҲРҲОИ ФАРӢ**

(Қадид, Хафиф, Муҷтасс)

Баҳри Қадид ва анвоъи он .....	133
Баҳри Хафиф ва анвоъи он .....	135
Баҳри Муҷтасс ва анвоъи он .....	140

### **СИЛСИЛАИ САВУМИ БАҲРҲОИ ФАРӢ**

(Сареъ, Мунсарех, Муқтазаб)

Баҳри Сареъ ва анвоъи он .....	146
Баҳри Мунсарех ва анвоъи он .....	149
Баҳри Муқтазаб ва анвоъи он .....	154

### **БАҲРҲОИ ХОСИ ШЕЪРИ АРАБӢ ВА ШЕЪРИ ФОРСӢ-ТОЧИКӢ**

#### **а) БАҲРҲОИ ХОСИ ШЕЪРИ АРАБӢ .....**

Баҳри Тавил ва анвоъи он .....	158
Баҳри Мадид ва анвоъи он .....	160
Баҳри Басит ва анвоъи он .....	162
Баҳри Вофир ва анвоъи он .....	164
Баҳри Комил ва анвоъи он .....	166

#### **б) БАҲРҲОИ ХОСИ ШЕЪРИ ФОРСӢ-ТОЧИКӢ**

Баҳри Амиқ ва анвоъи он .....	170
Баҳри Ариз ва анвоъи он .....	171

Баҳри Асамм ва анвоъи он .....	171
Баҳри Ахрас ва анвоъи он .....	172
Баҳри Бадил ва анвоъи он .....	172
Баҳри Боъис ва анвоъи он .....	173
Баҳри Кабир ва анвоъи он .....	173
Баҳри Маъкӯс ва анвоъи он .....	174
Баҳри Маснӯъ ва анвоъи он .....	174
Баҳри Муайян ва анвоъи он .....	174
Баҳри Муаммам ва анвоъи он .....	175
Баҳри Мубҳам ва анвоъи он .....	175
Баҳри Мусаттар ва анвоъи он .....	176
Баҳри Мустаъмал ва анвоъи он .....	176
Баҳри Муштарак ва анвоъи он .....	177
Баҳри Муҳмал ва анвоъи он .....	177
Баҳри Салим ва анвоъи он .....	177
Баҳри Сарим ва анвоъи он .....	178
Баҳри Сағир ва анвоъи он .....	178
Баҳри Қалиб ва анвоъи он .....	179
Баҳри Қотеъ ва анвоъи он .....	180
Баҳри Ҳамид ва анвоъи он .....	180
Баҳри Ҳамим ва анвоъи он .....	281

### **ДАР БАӢНИ МУНОСИБАТ ВА ВОБАСТАГИИ ИЛМҲОИ АРӢЗУ ҚОФИЯ ВА БАДЕЪ .....**

#### **ФАСЛИ ДУВУМ**

#### **АНВОӢИ ШЕЪРИ ТОЧИКӢ .....**

Мисраъ, байт ва фард .....	205
Дубайтӣ .....	207
Рубой .....	208
Қасида .....	209
Қитъа .....	215
Ғазал .....	217
Маснави .....	219
Мусаммат .....	221

Мусаллас .....	225
Мураббаъ .....	226
Мухаммас .....	227
Мусаддас .....	228
Тарчеъбанд .....	231
Таркиббанд .....	237
Мустазод .....	245

### ФАСЛИ СЕЮМ

#### ФАННИ БАДЕЪ

#### САНЪАТҲОИ МАЪНАВИИ БАДЕЪ

Ташбеҳ ва рукнҳои он .....	248
Навъҳои ташбеҳ .....	250
Истиора .....	253
Маҷоз .....	254
Киноя .....	255
Мурооти назир .....	256
Тавсиф .....	256
Тансиқи сифот .....	257
Муболиға ва игрок .....	258
Иҳом .....	258
Газод. Мутобиқа .....	259
Лаффу нашр .....	260
Ҷамъ .....	261
Тафриқ .....	261
Тафриқ ва тақсим .....	261
Ҷамъ бо тафриқ .....	261
Тақсим .....	262
Ҷамъ бо тақсим .....	262
Таҷоҳули ориф .....	263
Илтифот .....	263
Ирсоли масал .....	264
Бароати истехлол .....	265
Мадҳи шабеҳ ба замм .....	266
Замми шабеҳ ба мадҳ .....	267

Суолу ҷавоб .....	267
Тавҷеҳ .....	268
Талмеҳ .....	269
Хашв .....	270
Луғаз .....	271
Муаммо .....	272
Ҳусни матлаъ .....	273
Ҳусни мақтаъ .....	274
Ҳусни таҳаллус .....	274
Ташҳис .....	275
Тазмин .....	276
Назира .....	277
Моддаи таърих .....	278
Тафсир .....	280
Сиёқатулаъдод .....	281
Ручӯъ .....	282
Нидо .....	283
Таачҷуб .....	284
Ҳусни таълил .....	285

#### САНЪАТҲОИ ЛАФЗИИ БАДЕЪ

Тарсеъ .....	286
Сачъ .....	287
Тачнис .....	288
Иштиқок .....	294
Қалб ва мақлуб .....	294
Рад ул-ачузи ила-с-садр .....	296
Рад ус-садр алал-ачуз .....	296
Рад ул-матлаъ .....	297
Рад ул-қофия .....	297
Табдил ва акс .....	298
Эънот ё лузуми молюлаам .....	300
Ҳазф .....	302
Зуқофиятайн .....	302
Мувашшаҳ .....	303
Такрор .....	303
Муламмаъ .....	304

Мураддаф .....	306
Мугазалзил .....	307
Мудаввар .....	308
Мураббаъ .....	308
Мусаддас .....	309
Мусамман .....	310
Муқаттаъ ва мувассил .....	311
Муздавач .....	312

ФАИ

### ФАСЛИ ЧАҲОРУМ

САИ

#### 1. ҚОФИЯ ВА ВАЗИФАҲОИ БАДЕЪИИ ОН

Маъно ва мафҳуми қофия .....	313
Вазифаҳои бадеъии қофия .....	315
Қофия ва анвоъи шеър .....	317
Қофия ва радиф .....	318
Шиноҳти қофия дар шеършиносии русӣ .....	320

#### II. СОХТИ ҚОФИЯИ ШЕЪРИ ФОРСИИ ТОЧИКӢ

Ҳарф, ҳаракат ва ҳичо .....	321
Соҳти қофия ва унсурҳои он .....	322
Ҳаракатҳои ҳуруфи қофия, садонокҳои кӯтоҳ .....	332
Ҳудуди қофия, ҳоҷиб ва шойгон .....	335
Навъҳои қофияи пурбаҳо .....	338
Уюби қофия .....	351
Қавоиди баъзе ҳарфу ҳаракат ва истисноҳо .....	358
Таносуби ҳуруф ва овозҳо дар қофия .....	358
И-и изофат дар қофия .....	360
Зуқофиятайн .....	361
Таснифи анвоъи шеър ба воситаи қофия .....	361

#### ФЕҲРИСТИ АДАБИЁТ .....

Мундариҷа .....	368
Мундариҷа .....	379

# НАЗМШИНОСӢ

**ХУДОӢ ШАРИФОВ  
УРВАТУЛЛО ТОИРОВ**

Муҳаррирон: Мирзо Солеҳов ва  
Мубашшир Акбарзод  
*Орошигар: Ҳасанов Обид*  
*Ҳуруфчини компютерӣ: Саврия Дурманова*

Ба матба 28.08.2015 супурда шуд. Чопаш 03.09.2015  
ба имзо расид. Андозаи 60x84 1/16. Қоғази офсетӣ.  
Ҷузъи чопии шартӣ 24.  
Адади нашр 500. Супориши № 152



**ҶДММ «Ҳоҷӣ Ҳасан»**  
*ш. Душанбе, кӯчаи Носири Хусрав-6/1*  
*тел.: 224-27-35. 224-27-33*  
*E-mail: hodji\_hasan@mail.ru*

